Universitatea Spiru Haret

Colegiul Pedagogic de Institutori

UNIVERSITATEA „SPIRU HARET"
FACULTATEA DE SOCIOLOGIE-PSIHOLOGIE

Prof.univ.dr. **MIHAI GOLI)**

FUNDAMENTELE PSIHOLOGIEI

voi.n

EDITURA FUNDAȚIEI ROMÂNIA DE MÂINE"
București, 2000

Capitolul VII

REPREZENTAREA

7.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

Noțiunea de *reprezentare* se folosește pentru a exprima două realități psihice relativ distincte - una care ține de *produs,* cealaltă care ține de *proces".* Astfel, în primul caz, vom spune că reprezentarea este imaginea sau modelul informațional intern, actualizat, al unor obiecte, fenomene, evenimente, situații etc, care au fost percepute anterior, dar care în momentul dat pot lipsi din câmpul nostru senzorial. Așadar, spre deosebire de percepție, care ne furnizează informații numai despre obiectele și fenomenele reale prezente, care acționează în momentul dat asupra analizatorilor noștri, reprezentarea ne oferă astfel de informații și în absența obiectului de referință. în cel de al doilea caz, reprezentarea este procesul de producere și utilizare mentală a imaginilor unor obiecte în absența lor.

Atât reprezentarea ca *produs,* cât și reprezentarea ca *proces* au aceleași surse: memoria de lungă durată și imaginația. Memoria este cea care înmagazinează, păstrează și reactualizează informația structurată inițial în imaginile perceptive. Astfel, încă înainte de dezvoltarea imaginației, reprezentarea devine posibilă datorită fixării mai mult sau mai puțin fidele și durabile a conținutului informațional furnizat de percepție.

Trecerea între percepția propriu-zisă și reprezentarea propriu-zisă o realizează *efectele de urmă* și *imaginile consecutive.* Primele constau în persistența, un anumit interval de timp (câteva sutimi sau zecimi de secundă), a excitației, pe traseele nervoase după încetarea acțiunii stimulilor. Durata mai mare sau mai mică a postefectului depinde atât de intensitatea stimulului administrat, cât și de nivelul inerției funcționale a structurilor neuronale, care este o caracteristică individual-tipologică.

De exemplu, în cadrul analizatorului vizual, remanenta excitației variază între 1/16-1/200 sec. și ea acționează ca factor suplimentar în facilitarea închegării într-o imagine dinamică unitară a secvențelor individuale statice (efectul cinematic) sau în producerea mișcării aparente.

Imaginea consecutivă este expresia *efectului de urmă* în planul recepției formelor sau configurațiilor. Cel mai clar, prezența acestei verigi psihice tranzitorii se manifestă în sfera percepției vizuale.

Pentru aceasta, este suficient să ne fixăm privirea asupra unei figuri (ex., cerc alb pe fond negru) timp de câteva zeci de secunde (20-30 sec), după care, ne-o proiectăm

---

* Termenul de reprezentare are o utilizare foarte largă atât în comunicarea cotidiană, cât și în știință - tehnică, matematica, științele cognitive și semnifică desemnarea a ceva prin altceva, substituirea unei mulțimi prin altă mulțime, a unui obiect printr-o imagine, schemă, simbol etc.

fie pe perete, fie pe un ecran, fie pur și simplu închidem ochii. Vom continua să avem imaginea figurii, dar în culoare opusă (cerc negru pe fond alb), iar dacă figura (respectiv, cercul) este în tonalitatea roșului, imaginea ei consecutivă va apărea în culoare complementară (verde). Când imaginile consecutive apar în culoarea originală a figurii-stimul, ele se numesc *pozitive;* când culoarea lor este contrastantă cu culoarea de bază - iau denumirea de *negative.* Mărimea figurii date în imaginea consecutivă este invers proporțională cu distanța dintre observator și suprafața pe care este ea proiectată (legea lui Emmert).

O poziție distinctă pe continuumul imageriei o ocupă *imaginile eidetice,* care sunt reînvieri de scurtă durată ale percepției, în absența obiectului. Asemenea reînvieri pot avea loc în mod spontan (apariția în fața ochilor a chipului unei persoane sau a unui tablou) sau ca acompaniament al unui flux ideatic intern (ex., în cursul unei expuneri sau al efectuării unor operații de calcul). Așa cum au demonstrat cercetările lui E. Jaensch și ale lui W. Kohler și W. Wallach, imaginile eidetice au intensitatea, prospețimea și vivacitatea unei percepții autentice. Ele apar întotdeauna în culoarea de bază a obiectului-stimul și nu se supun legii lui Emmert. Frecvența lor este însă semnificativ mai mică decât cea a imaginilor *imediate* (care apar după o rapidă percepție a obiectului) și a imaginilor consecutive.

Reprezentările propriu-zise devin o componentă stabilă și cu pondere deosebită a arhitectonicii activității noastre mintale. În psihologia clasică (îndeosebi în cea de factură asociaționistă), li se atribuia chiar rolul central în viață și în activitatea psihică.

Marele psiholog francez H. Taine, autor al unui impresionant tratat în 2 volume (1923), consacrat intelectului și activitătii mentale, acorda imaginii-reprezentare, ca substitut al senzației, rolul atât de *suport* al asociației, cât și de *element de conjinut* component al vieții psihice interioare.

Viața psihică era văzută ca un „polipier de imagini de diferite tipuri și care intră unele cu altele în variate raporturi asociative — de asemănare, de contrast, de contiguitate etc". W. James a fost printre primii care, în pragul sec. XX, a obiectat puternic împotriva absolutizării rolului imaginilor și al legilor asociației. După el, conștiința este asemenea unui fluviu, nefiind posibilă împărțirea pe segmente pentru a delimita și individualiza imaginile ca *datum-un* în sine.

Gestaltismul dizolvă problema reprezentării în dinamica energetică a formelor. Tensiunea lăsată, în câmpurile biofizice ale creierului, de percepția unei situații induce o dinamică specifică a transformărilor ulterioare de stări, la finele căreia se constituie o formă, de data aceasta detașată de acțiunea stimulului, susținută din interior de anumite tendințe, montaje (atitudini), motivații. De exemplu, în cazul rezolvării problemelor, fenomenul *insight-u\u\,* descris de către W. Kohler, are la bază tocmai transformarea gestaltului perceptiv inițial într-un gestalt de tip *reprezentațional* (pe baza tensiunilor de urmă produse de elementele câmpului stimulator extern).

Cimpanzeii pe care a experimentat Kohler reușeau să rezolve „problema" în fața căreia erau puși nu în cursul perceperii elementelor situației, ci după parcurgerea acestui proces și retragerea din situație. Datele percepției deveneau stimuli interni pentru continuarea unei activități autonome de transformare configurațională (imagerie), care generează un gestalt nou, în care situația externă este integrată *logic,* dezvăluindu-se „instantaneu" soluția.

C) viziune nouă asupra reprezentării o oferă psihologia cognitivă. Potrivit ipotezei cognitiviste, avansate în 1956, de către un grup de cercetători în domeniul inteligenței artificiale (H. Simon, N. Chomsky, M. Minsky și J. McCarthy), reprezentarea este parte integrantă a inteligenței și ea poate fi interpretată ca *procesare* și *operare cu simboluri.* Prin simbol, în acest caz, se înțelege un element sau o mulțime de elemente care *reprezintă* ceea ce le este pus în corespondență. Existența conștientizării relației de corespondență face ca, atât procesul, cât și produsul reprezentațional să se asocieze cu *intenționalitatea.* Inteligent este considerat acel comportament în care se realizează reprezentarea internă a lumii externe, într-un anume fel (J. Searle, 1985, F.G. Varela, 1989). În măsura în care reprezentarea internă a situației externe este fidelă, comportamentul subiectului va fi adecvat, toate celelalte condiții fiind egale.

Ipoteza cognitivistă pretinde că singurul mod de a înțelege inteligența și intenționalitatea este acela de a considera cogniția ca *acțiune* pe ba/ă de reprezentări, ce posedă o real itate fizică sub formă de *cod simbolic,* într-un creier sau într-o mașină.

Chestiunea care se ridică în acest context este; cum să corelăm ceea ce se atribuie stărilor intenționale sau reprezentaționale (ex., credințe, dorințe, intenții etc.) cu schimbările fizice pe care le suportă agentul în cursul acțiunii? Cu alte cuvinte, dacă se susține că stările intenționale au proprietăți cauzale, trebuie să ni se arate nu numai cum aceste stări sunt fizic posibile, ci și cum ele pot să determine un comportament.

Pentru răspuns, se poate apela la noțiunea de „caicul simbolic" *(symbolic compuîation):* simbolurile au o realitate deopotrivă *fizică* și *semantică,* iar calculul este condiționat de această realitate *semantică.* Altfel spus, calculul este fundamental semantic sau reprezentațional: fără a lua în considerație relațiile semantice între diferitele expresii simbolice, noțiunea însăși de calcul - în opoziție cu tratamentul aleator al simbolurilor — nu are nici un sens („nu există calcul fără reprezentări"). Un ordinator nu manipulează însă decât forma fizică a simbolurilor; el nu are acces la valoarea lor semantică. Cu toate acestea, operațiile sale sunt semantic adecvate, pentru că toate distincțiile semantice necesare într-un calcul sunt exprimate de programator cu ajutorul *sintaxei limbajului utilizat.* (În ordinator sintaxa reflectă sau este paralelă proiecției semantice). Cognitivistul pretinde atunci că acest paralelism demonstrează realitatea fizică și mecanică a inteligenței și a intenționalității (semantica).

Acceptând ca plauzibilă ipoteza cognitivistă, trebuie să precizăm că activitatea cu și asupra simbolurilor are o arhitectură plurinivelară, reprezentarea în sens psihologic, de care ne ocupăm aici, constituind un *nivel specific,* distinct de celelalte, dar în interacțiune cu acestea.

Constituirea imaginilor-reprezentări se realizează în parte spontan, mecanismele de engramare fiind activate de diferite semnale din mediul intern sau extern, iar în parte, în contextul unui proces special de învățare (ex., reprezentările subsumate diferitelor științe - anatomie, zoologie, botanică, geografie, geometrie etc).

În ambele cazuri, au loc prelucrări și transformări ale imaginilor singular-situaționale, în urma lor obținându-se o *imagine selectivă generalizata,* care va reține însușirile mai semnificative și mai frecvent întâlnite în cadrul percepției.

Reprezentările generate de imaginație se pot referi atât la obiecte reale (ex., reprezentări despre obiecte și locuri pe care nu le-am perceput niciodată ca atare, dar

despre care am citit sau auzit povestindu-se), cât și la obiecte ideale, pe care abia urmează sâ le creăm sau care nu pot dobândi realitate sensibilă (ex.. „reprezentările personajelor sau întâmplărilor din basme").

Formarea reprezentărilor are un caracter *activ* și *selectiv.* Chiar atunci când nu ne propunem în mod expres reținerea, pentru uzul ulterior, a imaginii obiectului pe care-1 percepem în momentul dat, iar reprezentarea se constituie pe cale neintenționată (involuntară), conținutul său va fi activ prelucrat și filtrat de structurile experienței cognitive anterioare și de stările afectiv-motivaționale.

După conținutul informațional, reprezentările generate de memorie și derivate din percepție se leagă întotdeauna de obiecte reale și au un caracter *intuitiv,* prin aceasta, ele se apropie de percepție. După mecanismele operatorii, însă, (tipul operațiilor de prelucrare a informațiilor și criteriile de selecție-grupare), ele se îndepărtează de percepție, apropiindu-se de gândire. Astfel, în reprezentare operează criterii de *relevanța* și *comunalitate,* care-i conferă valențe cognitive superioare față de percepție: centrarea pe însușirile semnificative și comune (repetabile). în organizarea și sistematizarea lor internă, reprezentările se ierarhizează pe două axe (coordonate): *calitatea semantică* (epistemică) a informației selectate (reprezentări înalt relevante, care se apropie de noțiuni, reprezentări mediu relevante și reprezentări slab relevante, care se intersectează cu percepțiile) și *gradul de generalitate* (reprezentări individuale, reprezentări particulare sau de specie - ex., reprezentarea unui trandafir - și reprezentări generale sau de clasă - ex., reprezentarea unei flori în general, cu elementele comune tuturor speciilor particulare de flori).

Din punct de vedere metodologic, este de importanță principială relevarea reprezentării ca nivel calitativ distinct și ireductibil în structurarea și realizarea subsistemului cognitiv al omului. Rolul său trebuie abordat prin prisma raportului fenomenal, accidental-esențial și particular-general (universal). Astfel, se va putea constata că reprezentarea face posibilă (pentru prima dată în linie genetică) desprinderea omului de câmpul senzorial imediat și dobândirea unei relative independențe și libertăți de manifestare în plan mental intern. Comparativ cu percepția, care, așa cum am văzut, este supusă influenței unor factori perturbatori situaționali, reprezentarea, beneficiind de un mecanism operator superior, pemiite o cunoaștere mai relevantă și mai obiectivă, ea oferindu-ne, de regulă. însușiri mai importante și mai semnificative ale lucrurilor decât percepția. în plus, nefiind condiționată de prezența obiectelor pe care le reflectă, se înscrie într-un vast câmp asociativ, combinatorie, permițând închegarea și desfășurarea unei activități mentale finaliste. Prin intermediul reprezentării, putem, de pildă, să realizăm complexe proiecte și *pattern-uri* comportamental-acționale: ne reprezentăm, fără dificultate, modul cum ne deplasăm de acasă la servici, un joc de volei sau de baschet, modul de confecționare a unui obiect etc. In această asociativitate selectiv-discursivă rezidă o altă determinație calitativă a reprezentării, care o face ireductibilă la percepție.

Formarea și integrarea nivelului reprezentărilor nu se bazează numai pe selecțiile și comprimările perceptive, ci reclamă participarea unor operații de ordin logico-semantic. Informația pe care o conțin reprezentările dobândește un grad mai înalt de generalitate și de aplicabilitate (instrumentalitate) decât informația furnizată de

percepții. Prin aceasta, reprezentarea se apropie mai mult de noțiune decât percepția. Fondul de reprezentări stă la baza structurării și detașării procesului gândirii. Singură, veriga senzorială nu ar face posibilă constituirea conținutului noțional și a structurii operatorii a gândirii. La rândul său, gândirea, pe măsura dezvoltării și consolidării sale, introduce în sfera reprezentării criterii de ordin superior, de combinare și utilizare. Conținutul reprezentării devine nu numai sursă, ci și obiect al gândirii, el fiind supus analizei, evaluării și interpretării logico-abstracte.

în plan ontogenetic, potrivit legii stadialității, elaborarea nivelului reprezentațional al cogniției presupune interiorizarea acțiunilor, a schemelor sensorio-motorii și a limbajului. Aceasta este condiția minimală și obligatorie a fixării schemelor fimcționale prin care se poate produce evocarea unor imagini cu atribute reglatorii (Piaget, 1966). Trecerea la gândirea logico-formală devine posibilă numai după qe sunt elaborate și bine consolidate schemele reprezentaționale și sistemul operațiilor concrete. H. Wallon a demonstrat că „imaginea sensibilă nu este singurul element constitutiv al reprezentării, ea se desăvârșește în reprezentare, primind o denumire care o categorisește în șirul altor imagini și îi conferă semnificația sa obiectivă". În producerea reprezentării se îngemănează mecanisme sensorio-motorii cu mecanisme verbal-logice, care le dublează pe primele, dar care nu transpar evident, ci rămân într-o formă disimulată. într-o formă mai tranșantă, putem afirma că între limbaj și reprezentare este o legătură esențială. O reprezentare care să nu poată fi constatată prin 'cuvinte, fie și printr-un semn vorbit, prin expresia verbală a unei intenții nu ar putea fi fixată în conștiință.

Putem, așadar, conchide că *geneza reprezentării se circumscrie genezei funcției de simbolizare și comunicare.* Aici este implicat, după Piaget, *și jocul simbolic,* în care un obiect oarecare și un gest simulator înlocuiesc sau simbolizează alte obiecte și acțiuni. Se poate constata că aici imitația este amânată sau mijlocită prin schemă sau semn. Meyerson este primul care a dezvoltat un asemenea punct de vedere, arătând că reprezentarea ca semn semistabil infirmă părerile tradiționale, potrivit cărora ea ar fi o simplă umbră a percepției.

Imaginea este un tablou și este un semn; ca tablou, ea ilustrează și realizează, ca semn, ea indică și semnifică.

Rezultă că reprezentarea are un dublu caracter: pe de o parte, este concretă, pe de alta - semnificam (desemnează ceva).

în reprezentare, se desemnează (modelează) nu numai obiecte și evenimente externe, ci și *idei* sau relații ideative, la care se ajunge prin alte reprezentări și procese intelectuale generative. Astfel, reprezentarea devine și un instrument de realizare a gândirii pe linia intuitivizării și concretizării conținutului său conceptual și a structurii sale operatorii logico-forraale.

„Se înțelege de la sine, scria J. Piaget, că la un anumit nivel de dezvoltare, se pot reprezenta figurativ transformările, sau unele dintre ele, tot așa de bine ca și stările legate prin aceste transformări, cele două aspecte ale cogniției - figurativ și operativ - devenind astfel complementare" (1966, p. 135). Aceste două aspecte ale reprezentării sunt solidare și trec reciproc unul în celălalt: imaginile dobândesc valoare anticipativă datorită operațiilor. în genere, pornind de la acțiunile sensori-motorii și până Ia

operațiile superioare, asistăm la o structurare progresivă ce nu face apel decât la aspectul operativ al funcțiilor cognitive, pentru că acesta domină treptat aspectul figurativ, fără a fi determinat de el.

Aceasta dovedește că reprezentarea este mai apropiată de concept decât de percepție. În dinamica lor, reprezentările sunt supuse transformărilor și coordonărilor la nivelurile *preoperator, operator-concret* și *operator-formal,* dobândind progresiv calitatea de elemente ale gândirii în etapele inițiale chiar elemente dominante, iar la vârsta adultă puncte de sprijin ale gândirii, oricât de evoluată și abstractă ar ajunge ea.

Veriga cea mai importantă care face joncțiunea între reprezentare și gândire o constituie *„conceptele figurate".* Acestea reflectă sub formă imagistică, intuitivă, determinațiile spațiale ale lucrurilor și se grupează în categoria *figurilor geometrice.* Definiției verbale a fiecărei asemenea figuri îi corespunde o imagine mentală esențializată - conceptul figurai.

Formarea acestor concepte are un caracter procesual, stadial, desfășurându-se în paralel atât cu dezvoltarea limbajului, cât și cu dezvoltarea schemelor operatorii ale intelectului.

E. Fishbein, care a cercetat în mod sistematic fenomenul, a demonstrat existența a trei faze în evoluția reprezentării formelor: a) reprezentarea substanțializată (considerarea figurii ca o construcție materială; b) reprezentarea grafică (figura - produs al activității de desen); c) reprezentarea conceptualizată (figura — o expresie a conceptului, a unei activități mentale de esențializare și abstractizare). Semnul general al evoluției reprezentalionale constă în subordonarea treptată a imaginii spațiale intuitive față de normele și criteriile conceptuale.

Conceptele figurale formează cea mai mare parte a conținuturilor informațional-operatorii ale gândirii, specifice domeniilor geometriei și tehnicii.

Reprezentarea și imageria, în general, nu stau însă numai sub semnul gândirii și al comandamentelor conștiinței, ci și sub cel al stărilor motivaționale și al tendințelor și pulsiunilor inconștiente.

Reprezentările pe care le generează această sferă a vieții psihice se împart în două clase principale; *direct-designative, realiste* sau *concordante, și indirect-designative, simbolice (deghizante), nonconcordante.*

Primele se caracterizează prin aceea că aduc în conștiință imaginea obiectului real al dorinței sau trebuinței, devenind o componentă a planului acțiunii specifice de satisfacere. Cele din urmă, amplu studiate de psihanaliză, aduc la suprafață (în starea de reverie sau în cea onirică) imagini cu semnificație indirectă, metamorfozată, simbolică, ele reflectând dorințe și trebuințe refulate (ex., imageria onirică).

7.2. PROPRIETĂȚILE REPREZENTĂRILOR

Pornind de la poziția pe care o ocupă în arhitectura generală a subsistemului cognitiv, se pot deriva anumiți indicatori de ordin cantitativ și calitativ, după care imaginea-reprezentare să fie analizată și evaluată. Astfel, se evidențiază o serie de proprietăți, care dobândesc semnificație științifică nu numai în contextul interpretării/explicării teoretice a reprezentărilor, ci și în cunoașterea personalității (aspecte generale și diferențiale). Proprietățile mai importante sunt următoarele: a) *intensitatea-,*

b) *stabilitatea;* c) *gradul de completitudine;* d) *gradul de relevanță; e) gradul de generalitate;* f) *caracterul legăturii designative.*

a. **Intensitatea** exprimă forța sau pregnanța imaginii, care se evidențiază în vivacitate, prospețime, claritatea liniilor de contur și contrastul figură-fond. In plan neurofiziologic, intensitatea reprezentării este condiționată de gradul de conservare, în memoria de lungă durată, a urmei percepției anterioare și de activarea rețelei neuronale care pune în circulație conținutul informațional corespunzător. în raport cu obiectele și fenomenele reale externe, putem stabili următoarea relație matematică: l_R = f(h, Ne, Z), unde l_s - intensitatea imaginii-reprezentare; *h* - valoarea operatorului memoriei de lungă durată, pentru obiectul sau fenomenul extern dat în experiența perceptivă anterioară; *Ne* - numărul contactelor perceptive anterioare cu obiectul sau fenomenul considerat; Z- frecvența actualizării imaginii în intervalul de timp scurs de la ultimul contact perceptiv cu obiectul până la momentul testării actuale. Rezultă astfel că intensitatea unei reprezentări este cu atât mai mare cu cât: 1) este mai bine fixată și păstrată în memoria de lungă durată (valoarea lui h - mai mare); 2) numărul contactelor perceptive anterioare cu obiectul este mai mare; 3) imaginea a fost mai frecvent actualizată.

La variabilele obiective menționate, mai trebuie să adăugăm una ce exprimă specificul individualității psihofiziologice a subiectului - pe care o notăm cu y. Această variabilă exprimă nivelul de sensibilitate și predispoziție imagistică și, când ia valori ridicate, favorizează producerea unor reprezentări vii, puternice, iar când ia valori mici, determină scăderea intensității imageriei.

b. **Stabilitatea** definește durata menținerii în câmpul clar al conștiinței a unor reprezentări reactualizate sau generate în momentul dat de imaginație. Spre deosebire de percepție, care durează cât timp obiectul se menține în câmpul senzorial și continuă să acționeze asupra văzului, auzului sau a altor simțuri, reprezentarea are o durată relativ scurtă (de ordinul secundelor sau fracțiunilor de secundă). Oricât de apropiat, dorit sau preferat ne-ar fi un obiect, reprezentarea lui nu o putem menține indefinit în centrul conștiinței, ea fiind relativ repede dislocată de reprezentările altor obiecte (asemănătoare sau opuse, contrastante) sau de fluxul impresiilor senzoriale actuale.

în plan diferențial-comparativ, se poate însă constata că durata unei reprezentări variază semnificativ funcție de următoarele condiții: *intensitatea* cu care se manifestă și se impune în câmpul conștiinței (o reprezentare puternică este mai stabilă decât una slabă sau foarte slabă); *semnificația obiectului* pe care-l desemnează (o reprezentare care reflectă un obiect cu valențe motivaționale pozitive este mai stabilă decât una care reflectă un obiect lipsit de importanță); *gradul de familiaritate* (reprezentările legate de obiecte familiare sunt mai stabile decât cele referitoare la obiecte puțin sau deloc familiare); *modul de producere* - spontan (involuntar) și intenționat (voluntar) (reprezentările care se actualizează spontan, involuntar sunt mai puțin stabile decât cele intenționate sau voluntare); *raportul mobilitate-inerție* în dinamica proceselor nervoase fundamentale (la persoanele care aparțin tipului mobil, stabilitatea reprezentărilor este mai mică decât la cele care aparțin tipului inert); *raportul intuitiv* (concret)-formal (abstract) în structura activității cognitive (la persoanele ia care predomină stilul cognitiv intuitiv-imagistic, stabilitatea reprezentărilor este mai mare decât la persoanele

caracterizate printr-un stil cognitiv formal-abstract); *locul și rolul reprezentării* date în dinamica activității actuale a subiectului (reprezentările singulare care nu intră în structura unei acțiuni sau activități sunt mai puțin stabile decât cele care se integrează în schema unei acțiuni sau activități); *capacitatea de autoreglare voluntară* (o persoană la care această capacitate este bine dezvoltată poate, prin concentrare autoimpusă, să mențină mai mult timp o reprezentare în stare funcțională decât una la care capacitatea respectivă este slab dezvoltată).

c. **Gradul de completitudine** exprimă volumul general de informație pe care-l cuprinde reprezentarea și acesta depinde de numărul elementelor și însușirilor care se rețin. Ca regulă generală, reprezentarea are un grad de completitudine mai mic decât percepția, ea fiind o reflectare selectivă și schematică a realității.

Totuși, acest indicator poate lua valori diferite în cadrul diferitelor reprezentări, astfel că acestea pot fi ierarhizate în: reprezentări cu un grad înalt de completitudine, care tind să se suprapună peste percepție, reprezentări cu grad mediu de completitudine și reprezentări cu grad scăzut de completitudine, sărace în date și note discriminante. In principiu, valoarea gradului de completitudine este condiționată de tipul dominant de memorie, fiind mai mare la persoanele la care predomină memoria intuitiv-imagistică asupra celei verbal-abstracte, și de familiaritatea obiectului reflectat (reprezentările obiectelor familiare cu care avem permanent de a face în viața cotidiană sunt mai complete decât reprezentările obiectelor nefamiliare, rar și sporadic întâlnite în activitatea curentă).

d. **Gradul de relevanță,** ca și în cadrul percepției, se referă la semnificația informațiilor sau a însușirilor și notelor pe care le reflectă (conține) imaginea. Cu cât reprezentarea asigură o descriere mai completă și mai în profunzime a obiectului, cu atât ea va avea un grad de relevanță mai înalt, și invers. în principiu, reprezentarea posedă un grad de relevanță mai ridicat decât percepția; ca nivel calitativ superior în raport cu percepția, ea reflectă, de regulă, însușiri și proprietăți semnificative, definitorii pentru obiect.

e. **Gradul de generalitate** este dimensiunea care deosebește și distanțează cel mai mult reprezentarea de percepție. El rezidă în aceea că imaginea-reprezentare selectează și reflectă însușirile repetabile și comune ale obiectelor subsumând un număr de cazuri individuale asemănătoare.

Gradul de generalitate al unei reprezentări este determinat de diversitatea situațiilor și de numărul cazurilor individuale întâlnite în experiența perceptivă anterioară a subiectului.

Astfel, valoric, el se poate extinde de la o sferă care cuprinde un singur obiect, până la una care cuprinde clase întregi de obiecte asemănătoare: de exemplu, reprezentarea casei părintești (grad de generalitate scăzut) și reprezentarea casei în general, prin desprindere și fixarea într-o imagine supraordonată a însușirilor semnificative și comune ale unei mulțimi de case concrete. Generalitatea este o proprietate cu funcție de sistematizare-ierarhizare, pe baza ei reprezentările organizându-se într-un sistem informațional unitar, în interiorul căruia activitatea mentală se desfășoară în circuit închis între cei doi poli - individual (particular) <> general.

Aceasta conferă procesului de reprezentare o finalitate cognitivă proprie şi o coerenţă logică specifică, ambele caracteristici fiind integrate diferitelor programe şi planuri concrete de acţiune.

f. **Caracterul legăturii designative** este foarte important pentru definirea reprezentării şi stabilirea locului ei în cadrul activităţii cognitive. Legătura designativă se referă la modul în care se stabileşte corespondenţa semantică între ceea ce numim model informaţional intern (imagine, schemă, simbol) şi realitatea obiectivă externă.

Ea se poate realiza în două forme: *directă* sau nemijlocita şi *indirectă* sau mijlocită. Prima este proprie senzaţiei şi percepţiei şi presupune stabilirea unui circuit informaţional direct (actual) între subiect şi obiect: obiectul este prezent şi el acţionează asupra aparatelor senzoriale ale subiectului determinând elaborarea imaginii; imaginea astfel constituită este proiectată asupra obiectului, făcând posibilă, pe de o parte, conştientizarea prezenţei lui fizice, iar pe de altă parte, diferenţierea şi identificarea lui în situaţia dată.

Cea de a doua formă este proprie reprezentării şi, într-un grad şi mai înalt, gândirii. Ea constă dintr-un ansamblu de transformări aplicate nu direct obiectului real, ci imaginii lui perceptive, aşa cum s-a fixat şi s-a păstrat ea în memoria subiectului. Modelul informaţional la capătul procesului de reactualizare şi articulare a elementelor experienţei senzoriale anterioare reprezintă un obiect care, în momentul dat, este absent şi nu acţionează asupra noastră, dar a cărui identitate o recunoaştem şi pe care îl raportăm la experienţa senzorială trecută şi eventual viitoare, dacă suntem siguri că îl vom mai întâlni. în nici un caz. insă, nu-1 plasăm în sfera percepţiei actuale, pentru că atunci reprezentarea ar trece în halucinaţie. Aşadar, din specificul legăturii designative deducem ca o proprietate esenţială a reprezentării *caracterul său mijlocit.* Ea poate fi astfel definită ca o reflectare mijlocită, prin intermediul experienţei senzoriale anterioare, a obiectelor şi fenomenelor reale în absenţa lor.

Pe lângă modul de stabilire a corespondenţei dintre obiect şi modelul său informaţional intern, legătura designativă mai poate fi evaluată şi după natura designatului, adică a „obiectului" pe care acest model informaţional îl desemnează. Astfel, obiectul desemnat sau reprezentat poate fi *real,* în sensul că a existat sau continuă să existe, putând acţiona asupra aparatelor noastre de recepţie, sau *imaginar, fictiv,* creat de imaginaţia şi fantezia noastră, dar care, prin urmare, nu a fost întâlnit niciodată în experienţa perceptivă propriu-zisă. La rândul său, obiectul imaginar poate fi realizabil, printr-o activitate de construcţie-creaţie specială, sau principial irealizabil, rămânând de domeniul ficţiunii pure. Graţie acestui caracter al legăturii designative, reprezentările contribuie în mare măsură la structurarea orizontului nostru conştient pe coordonatele *real-imaginar, realizabil-irealizahil.*

Proprietăţile expuse mai sus vin să sublinieze şi să susţină afirmaţia că reprezentarea este un nivel calitativ superior de organizare a psihicului uman pe dimensiunea lui cognitivă, care nu se reduce la urmele percepţiei. Aceste proprietăţi contrastează puternic cu cele formulate de Ebbinghaus sub influenţa modelului asociaţionist. şi anume: caracterul fragmentar, caracterul fluctuant, caracterul şters, palid. Admiterea ca determinante a unor atare trăsături ar duce inevitabil la subestimarea locului şi rolului reprezentării în raport cu percepţia.

7.3. TIPURILE REPREZENTĂRILOR

Componenta reprezentațională a activității noastre mintale, prin structura și dinamica sa, ne apare ca un sistem de o mare complexitate, în cadrul căruia pot fi operate delimitări și clasificări după varii criterii. Devine astfel justificat să se vorbească de o tipologie a reprezentărilor. Principalele criterii după care se diferențiază tipurile de reprezentări sunt: a) modalitatea senzorială dominantă în structurarea conținutului informațional; b) domeniile de referință cognitivă; c) gradul de generalitate; d) gradul de complexitate; e) sursa generativă; f) modul de generare (producere); g) dimensiunea static-dinamic.

Aplicarea criteriului (a) pune în evidență clasele *reprezentărilor vizuale, tactile, kinestezice* (ale mișcării propriului corp), *auditive, olfactive, gustative.* Cel mai bine structurate și delimitate sunt reprezentările vizuale, legate de forme și spațialitate (topografie). Aceasta se explică și prin faptul că analizatorul vizual îndeplinește rolul de mecanism integrator, unificator al întregii experiențe senzoriale. La persoanele cu aptitudini sportive și muzicale, dobândesc o pregnanță deosebită și reprezentările kinestezice și auditive.

După criteriul (b) distingem: *reprezentări științifice* (în matematică, biologie, geografie, fizică, istorie etc), *reprezentări tehnice* (mecanisme, componente, agregate mecanice) *reprezentări artistice* (literare, plastice, muzicale), *reprezentări religioase* (legate de divinitate, de viața de dincolo, de ritualuri etc).

Criteriul (c) permite diferențierea reprezentărilor după sfera de cuprindere, relevându-se astfel *reprezentări individuale, reprezentări de specie, reprezentări de gen* (clasă).

Criteriul (d) permite identificarea *reprezentărilor simple* (un singur obiect sau o singură însușire) și *complexe* (mai multe dimensiuni sau mai multe obiecte).

Introducerea criteriului (e) conduce la delimitarea a două tipuri mari de reprezentări: *ale memoriei* și ale *imaginației.*

Criteriul (f) ne relevă existența, de asemenea, a două clase de reprezentări: *intenționate* sau *voluntare* și *neintenționate* sau *involuntare.*

în fine, criteriul (g) pune în evidență existența a două categorii de reprezentări: *statice" si ,4inatnice'* Reprezentările statice ne redau obiectul sau figura într-o singură poziție sau ipostază; cele dinamice ne redau obiectul (figura) într-o succesiune de poziții și stări posibile. Avem de a face, în acest caz, cu o serie ordonată de transformări, in care o stare (poziție) decurge logic din cea anterioară. Grație acestui dinamism imagistic, devine posibil ca. pornind de la o situație inițială (stimul), să derivăm mental un șir de transformări pentru a ajunge la o stare finală cerută. (Vezi testele figurale de rotație și translație).

Fiecare din tipurile menționate de reprezentări își are importanța sa informațional-cognitivă și rolul său în reglarea comportamentului.

7.4. LOCUL ȘI ROLUL REGLATOR AL REPREZENTĂRII ÎN ACTIVITATE ȘI COMPORTAMENT

Principiul metodologic, potrivit căruia, orice activitate și comportament în plan extern are o mediere psihică internă, se realizează, treptat și stadial, atât sub aspect modal (motivațional, afectiv, cognitiv, volițional etc), cât și intramodal. Cât privește

acest din urmă aspect, în interiorul modalității cognitive, medierea începe cu senzația. Rezultă atunci că reprezentarea constituie un nivel sau un stadiu mai înalt al medierii cognitive a comportamentului decât senzația și percepția. Spre deosebire de medierea secvențială asigurată de senzație și percepție, medierea pe care o realizează reprezentarea devine deja discursivă și reversibilă, ceea ce permite intervenția reglatoare permanentă a imaginii în planul de desfășurare a comportamentului. Independența reprezentării de prezența și acțiunea actuală a stimulilor externi îi conferă funcții reglatoare noi, care se vor amplifica și mai mult la nivelul gândirii, anume *anticiparea* și *planificarea.* La acest nivel, prinde pentru prima dată contur funcția anticipativ-proiectivă și planificatoare a conștiinței.

Reprezentarea ne permite, așadar, pe de o parte, să ne formăm o ,,imagine" despre rezultatul posibil al acțiunii pe care dorim s-o întreprindem, iar pe de altă parte, să schițăm planul sau programul unei acțiuni și să efectuăm în minte acțiunea dată înainte de a o realiza în plan extern. în acest caz, iese în evidență cu pregnanță latura activ-operatorie a reprezentării ca proces. Reprezentarea ocupă în schema activității atât poziția de premisă, care fundamentează informațional fiecare acțiune și mișcare, cât și *de reper de finalizare,* direcționând desfășurarea acțiunii de la rezultate secvențial-parțiale către rezultatul final. Imaginea-reprezentare se include apoi și ca verigă de control *(feed-back* sau *feed-before),* grație căreia acțiunea se reglează în așa fel, încât să ajungă la rezultatul așteptat.

Funcția reglatoare a reprezentării se realizează prin intermediul unei serii întregi de operații de comparare, analiză, evaluare și selecție, prin permanent apel la fondul experienței anterioare.

Procesul reprezentării se organizează astfel după scheme logice de prelucrare-integrare a informației furnizate de memorie și care, treptat, în ontogeneză, intră sub controlul gândirii.

îndeplinind acest rol reglator finalist în organizarea și desfășurarea activității și comportamentului, reprezentarea este, la rândul ei, legată genetic de acestea și-și are punctele de sprijin și de control (verificare) în ele.

Constituirea reprezentărilor ca modalitate specifică de procesare și operare cu mulțimi de semnale și simboluri informaționale are la bază operațiile în plan extern asupra obiectelor din câmpul perceptiv. Schemele de articulare funcțional-discursivă a acestor operații, unele din ele având caracter imitativ sau simbolic, treptat se interiorizează, tăcând astfel posibilă, după vârsta de 4 ani, realizarea unei activități imagistice interne autonome, fără recursul la suportul acțiunii directe cu obiectul. Dar, și după desprinderea planului imagistic intern de planul acțiunii externe directe cu obiectul, acesta din urmă continuă să se mențină pe primul plan sub egida principiului realității, și să se reactualizeze ori de câte ori acesta intră în impas. (S-a demonstrat experimental că, în rezolvarea unor teste figurale complexe, ai căror itemi comportă efectuarea în minte a unui număr mai mare de 2-3 transformări succesive, pentru găsirea răspunsului final, subiecții manifestă frecvent tendința de a recurge la acțiuni în plan extern-schițe, desene). Aceasta dovedește că nici la subiectul adult autonomia planului intern al reprezentărilor nu are un caracter absolut, ci unul relativ; ori de câte ori sarcina se complică și prezintă un grad mai ridicat de inedit, se recurge la acțiunea în plan extern.

Capitolul Vm

GÂNDIREA

Subsistemul cognitiv a! omului atinge punctul culminant al complexității, organizării și eficienței sale la nivelul gândirii. Luată în forma sa constituită și consolidată, așa cum se prezintă la subiectul adult normal, și cum a fost de altfel tratată de cercetarea psihologică tradițională, până la J. Piaget. gândirea pare a ti entitatea psihică cea mai enigmatică și plină de mister. Așa se și explică de ce abordarea ei experimentală de laborator a început mult mai târziu decât a celorlalte funcții, iar aceasta a avut un caracter timid și intermitent. în fața complicatei întrebări, „care este natura și esența gândului, a ideii?'", psihologia clasică a bătut de fiecare dată în retragere, căutând răspunsul nu atât în faptele experimentale și în expresiile comportamentale ale omului concret, cât în speculațiile filosofice: asociaționismul - în filosofia senzualist-empiristă, gestaltismul - în fenomenologie și aprorismul kantian, iar behaviorismul - în materialismul vulgar și pragmatism. Cât despre freudism, această orientare s-a dezinteresat total de studiul gândirii ca atare, mulțumindu-se a o considera o modalitate secundară (în ordine genetică) de satisfacere a motivației biologice.

Curentul asociaiumisl considera gândirea cu precădere sub aspect cumulativ-cantitativ, ca fiind produsul multiplicării formelor de senzații și al articulării succesive (în lanț) sau simultane (spațiale) a imaginilor. Noțiunea nu este nimic mai mult decât o sumă de senzații, fiecare din acestea reprezentând o anumită însușire sau componentă a obiectului. A rămas celebru, din acest punct de vedere, exemplul lui J.St. Mill cu noțiunea de „casă". Aceasta este definită ca o reuniune a imaginilor particulare de „temelie", „perete", „fereastră", „acoperiș'*. O asemenea optică reducționistă a (acut ca școala asociaționistă clasică să rămână cea mai săracă în cercetări experimentale și în studii consacrate gândirii ca proces psihic specific.

Păcând abstracție de capitolele din manualele de psihologie generală și de articolele apărute în diverse reviste de specialitate, „ca lucrări asociaționiste", monografice de referință asupra activității intelectuale pot fi menționate doar *De l'Intelligence* (1870). a lui H. Taine, și *L'evolution des idees generales* (1897) și *L'imagination creatrice* (1900), ale lui Th. Ribot.

Max Wertheimer includea în coordonatele modelului asociaționist și abordarea behavioristă a gândirii. O asemenea judecată este evident greșită, pentru că între asociaționism și behaviorism există o deosebire metodologică esențială: asociaționismul admite existența lumii subiective interne, a conștiinței, chiar dacă aceasta este văzută doar ca un mozaic de imagini, în vreme ce behaviorismul a debutat prin negarea caracterului real al conștiinței și prin substituirea ei prin reacțiile comportamentale externe. în cazul asociaționismului, legile asociației acționează în

sfera imaginitor; în ceral beiravionsmului, acestea vizează relaţia dintre stimulii externi şi reacţiile de răspuns ale organismului.

în raport cu asociaţionismul, *gestaltismul* a marcat un pas înainte, din punct de vedere metodologic, admiţând specificul calitativ al gândirii ca „formă distinctă a organizării psihice" şi ireductibilitatea ei la reprezentare sau senzaţie. Aceasta i-a şi determinat pe reprezentanţii de seamă ai curentului - W. Kohler, M. Wertheimer şi K. Dunker — să conceapă şi să efectueze cercetări experimentale coerente şi sistematice asupra „fenomenologiei gândirii". Trebuie menţionat însă, din capul locului, că cercetările respective erau astfel proiectate, încât să confirme principiile şi legile imanente, *apriori,* ale organizării care fuseseră „dezvăluite" încă la nivelul percepţiei. Aşa cum am arătat în capitolul consacrat percepţiei, esenţa acestor legi constă în afirmarea caracterului predeterminat, înnăscut al structurilor (formelor) şi a primatului ansamblului (întregului) asupra pârtilor componente, acesta având caracteristici proprii, ce nu se pot obţine din simpla însumare a părţilor.

Se poate afirma că, prin aceasta, gestaltismul, aidoma psihologiei intro-specţioniste a capacităţilor înnăscute, preia teza *cogito-u\ui,* dezvoltată de Socrate, Sf. Augustin şi Descartes, potrivit căreia „cuget, deci exist", „gândesc - exist", sau în reformularea lui Mâine de Biran (1802): „O fiinţă nu există pentru ea însăşi decât în măsura în care ea ştie acest lucru sau în măsura în care gândeşte la aceasta".

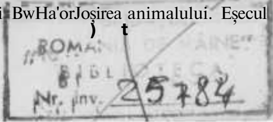
Imanentismul concepţiei gestaltiste despre gândire este constant subliniat şi argumentat în cercetările experimentale întreprinse şi în principalele lucrări consacrate acestui proces. Datele experimentale sunt interpretate prin prisma conceptului de câmp şi de circuit total „organism-mediu", termeni corelativi dinamici. Câmpul este „înzestrat" cu două atribute esenţiale: atributul *dinamicităţii* şi atributul *sintezei* sau *integrării.* Graţie acestor atribute, gândirea apare ca o succesiune orientată de transformări, transpoziţii şi integrări relaţionale între stările interne ale subiectului şi elementele situaţiei externe.

Prima mare lucrare experimental-teoreticâ de sorginte gestaltistă a fost elaborată de W. Kohler şi se intitulează *Despre inteligenţa maimuţelor* (1923).

W. Kohler a conceput cercetările sale ca o replică la cele realizate de către americanul E.L.Thorndike pe animale şi care accentuau rolul întăririi, al învăţării, după principiul încercare-eroare, şi al experienţei anterioare în rezolvarea sarcinilor prevăzute de aşa-numita „cutie-problemă" *(problem box).*

EI va renunţa la „cutia problemă" şi va crea un alt model experimental, potrivit căruia cimpanzeul era lăsat liber în cuşca sa obişnuită, iar momeala (banana) era pusă în afara cuştii la o distanţă care să nu permită animalului s-o apuce direct printre bare. In schimb, în interiorul cuştii, erau puse beţe de diferite lungimi sau ţevi scurte ce se puteau îmbina pentru a obţine una de lungimea necesară ajungerii bananei. Un al doilea model a constat în aceea că banana era agăţată de tavanul cuştii, iar pe podea erau puse cutii care se puteau aşeza una peste alta, maimuţa putându-se căţăra astfel până la banană.

Kohler a constatat că, la început, cimpanzeul nici nu lua în seamă obiectele-unelte, ci se năpustea să apuce direct banana. Acest cojnjjgitament impulsiv continua suficient de mult timp, dui BwHa'orJoşirea animalului. Eşecul a determinat animalul să

se retragă în colţul cuştii, dând impresia abandonului. Dar, în acest timp, el privea alternativ, când la banană, când la obiectele-unelte din jurul său. Apoi, dintr-o dată, se ridica, îşi alegea şi aranja unealta potrivită şi proceda fără eroare la apucarea bananei. Sub aspect acţionai, problema era rezolvată deci spontan, fără acel lanţ de tatonări, încercări şi erori descrise de Thomdike.

Kohler a denumit acest mod de rezolvare *fenomenul insight* sau *Aha* (reacţia). Acesta este considerat, din punct de vedere psihologic, o formă de intuiţie, un gen de discernământ instantaneu (iluminare), care permite surmontarea dificultăţilor iniţiale în rezolvare a problemelor. El are la bază modificarea bruscă a câmpului perceptiv ca urmare a unei tensiuni interioare (tendinţa determinantă), care transformă în „vectori" elemente ale situaţiei anterior neutre; astfel, subiectul dezvăluie brusc, într-o nouă totalitate structurată, semnificaţia unui obiect de a servi la atingerea scopului.

O altă lucrare reprezentativă pentru abordarea gestaltistă a gândirii aparţine lui Max Wertheimer şi poartă titlul *Gândirea productivă* (1941). Tema principală a acestei lucrări o constituie punerea în evidenţă şi demonstrarea caracterului dinamic activ al gândirii autentice şi a funcţiei ei transformativ-structurante în raport cu elementele situaţiei problematice externe. Demersul se realizează în permanentă opoziţie atât faţă de abordarea clasică, bazată pe regulile şi schemele logicii formale rigid-directiviste, în cadrul căreia analiza şi evaluarea calităţilor gândirii se făceau exclusiv prin prisma concordanţei-discordanţei cu normele logicii aristotelice, cât şi faţă de asociaţionismul senzualist, care privea gândirea într-o manieră pasivist-reducţionistă. Seria de probleme care a constituit materialul experimental (determinarea ariilor unor figuri geometrice, efectuarea unor operaţii de calcul aritmetic, distrugerea unei tumori cu un fascicul de lumină fără a afecta ţesutul sănătos etc.) obliga de fiecare dată subiectul să iasă din schemele mentale obişnuite, rigide, şi să-şi schimbe succesiv unghiul de abordare şi, corespunzător, procedeele de rezolvare (în cazul când problema avea o singură soluţie) sau schema rezolutivă (în cazul în care existau mai multe modalităţi). Rezultatele au permis formularea a două constatări esenţiale: *primo* - tendinţa majorităţii subiecţilor era de a aborda şi rezolva problema pe baza stărilor de set şi a schemelor însuşite anterior (asimilarea noilor situaţii de către vechile structuri); *secundo* - respingerea ca necorespunzătoare, neproductivă, a tentativei respective incită un proces de comutare a focusului mental şi de reorganizare a câmpului total - activitatea subiectului şi elementele situaţiei -, la capătul căruia rezultă fie alegerea unui alt procedeu, fie constituirea unei scheme operatorii noi.

în esenţă, s-a dovedit că soluţia problemei avea întotdeauna un caracter global-integral. ea ţâşnind brusc la suprafaţă, de îndată ce în cadrul „câmpului total" se închidea o nouă structură (între stările interne ale subiectului şi elementele situaţiei, problemei). Se conchide astfel că desfăşurarea gândirii nu poate fi subordonată (încorsetată) legilor logicii formale introduse ca atare din afară, ci legilor care se află în interiorul ei însăşi. Pe această bază, M. Wertheimer face o severă critică sistemului de instruire şcolară din timpul său, sistem excesiv de normativ şi dogmatic, abuzând de definiţii, reguli, formule şi legi gata fabricate, pe care elevii trebuiau să le memoreze necritic şi să le aplice întocmai în rezolvarea situaţiilor problematice concrete. El propune conceperea unei metodologii didactice noi, bazate pe creativitate, libertate de

gândire, complementaritate și flexibilitate, exigențe care s-au dovedit nu numai rezonabile, dar și imperios necesare pentru modernizarea învățământului.

Ca limite principale ale modelului gestaltist al gândirii reținem: • admiterea caracterului înnăscut, predeterminat al structurilor operatorii; • ignorarea rolului învățării în organizarea schemelor și conținutului informațional intem (cunoștințelor); • absolutizarea fenomenului *insight-u\\i* în rezolvarea problemelor și negarea stadialității, a existenței unor verigi (etape) intermediare între starea inițială (prezentarea problemei) și starea finală (soluția); • exagerarea analizei aspectelor fenomenologice în detrimentul analizei aspectelor de conținut, de esență ale gândirii, pe de o parte, ca o componentă fundamentală a sistemului psihic, iar pe de alta, ca funcție instrumenţal-adaptativă; • subestimarea aspectelor diferențiale, interindividuale ale gândirii, care, în realitate, trebuie să aibă o pondere deosebită în elaborarea unei teorii explicative unitare și consistente.

Școala de la Würzburg {Denkpsydiologie) se constituie și ea ca o reacție la asociaționism și behaviorism, propunându-și să apere statutul și specificitatea gândirii ca proces psihic distinct și ireductibil la asociații de imagini sau la serii de cupluri S-R. Fondatorii acestei școli au fost O. Kiilpe, N. Ach. K. Biihler și O. Selz, ultimul desprinzându-se mai târziu și elaborând o teorie proprie a gândirii.

Ca principiu metodologic călăuzitor, corifeii Școlii de la Würzburg au luat idealismul platonician, care postula primordialitatea conceptelor și ideilor generale în raport cu datele simțurilor.

În concordanță cu acest principiu, sarcina cercetării psihologice trebuie să constea în demonstrarea caracterului *pur șt a esenței spirituale* a gândirii.

Pentru aceasta, era necesar, în primul rând, să se demonstreze că procesul de gândire este absolut autonom și independent față de percepție și desfășurarea sa este total liberă de prezența și participarea imaginilor.

Modelul experimental se particulariza prin două elemente principale: a) instruirea subiecților în așa tel, încât, în timpul abordării și rezolvării sarcinilor prezentate să nu apeleze la nici un fel de imagini, la nici un fel de reprezentări, străduindu-se să se mențină exclusiv în sfera noțiunilor și ideilor abstracte; b) utilizarea unui material codificat exclusiv verbal-formal, care să favorizeze manifestarea gândirii non-imagistice. (în acest scop, s-au folosit serii de dictoane și proverbe, cerându-se subiecților să le interpreteze, să le dezvăluie sensul).

Aplicarea respectivului model experimental nu a confirmat așteptările. S-a dovedit că doar un număr foarte mic de subiecți, cu un nivel de instruire și de cultură înalt, reușeau să rezolve sarcinile date fără a se sprijini pe imagini-reprezentări și fără a apela la experiența concretă anterioară. Datele faptice au pus pe autorii acestui gen de cercetări într-o situație delicată: ei erau obligați fie să-și revizuiască punctul de vedere preconceput. în virtutea căruia și-au formulat ipoteza de lucru, fie să conchidă că gândirea așa cum o considerau ei este atributul doar al unor persoane alese, restul (care înseamnă marea majoritate) dispunând doar de facultăți perceptiv-intuitive). Reprezentanții școlii, în cea mai mare parte a lor, au optat pentru ultima variantă, atrăgându-și, cum era și firesc, o repudiere generală. Urmarea a fost că, deși a debutat cu mult aplomb și siguranță de sine, Școala de la Würzburg a eșuat într-un mod

lamentabil, ea putând constitui un exemplu instinctiv privind modul în care, mai ales în probleme complexe cum este cea a gândirii, cercetarea psihologică poate apuca pe căi greșite sau bizare.

Fără să-și propună acest lucru, Școala de la Wiirzburg a demonstrat că. deși gândirea este o entitate psihică distinctă, ireductibilă la percepție sau reprezentare, (uncțional, ea nu se izolează de acestea, ci, în cursul desfășurării sale, apelează și se sprijină pe ele.

Dându-și seama de artificialitatea modelului experimental adoptai, O. Sek se desprinde de colectivul de la Wurzburg și ia pe cont propriu problema studiului gândirii. Diversificând din punct de vedere tipologic materialul experimental (incluzând sarcini de tipuri diferite) și ierarhizându-1 după criteriile „grad de complexitate" și „grad de dificultate", el va obține un mare volum de date ce-i va permite elaborarea unei ample lucrări asupra gândirii, care a fost caracterizată de unii autori (S.L. Rubinstein, H. Wallon) ca cel mai bun produs al psihologiei clasice în domeniu] teoriei gândirii.

Meritul principal al lui Selz constă în realizarea unei analize de tip structural-fiincțional a gândirii, făcând pentru prima dată distincția între proces și produs, între operație și conținut. Ca proces, gândirea pune în evidență caracterul său activ și finalist, precum și existența unei succesiuni seriale de secvențe și verigi, cu grade diferite de libertate, respectiv, de îngrădire.

Desfășurarea ei se realizează pe traiectorii întinse și cu sensuri diferite - pe orizontală și pe verticală —. de fiecare dată în funcție de natura sarcinii (imagistică, intuitiv-concretă, factuală sau verbală, simbolic-abstractă) și de complexitatea- dificultatea acesteia.

Veriga (secvența) terminală a procesului poate fi un impas (eșec) sau o soluție corectă, care devine *produs.* Produsul este, deci, rezultat al procesului de gândire, a cărui desfășurare se subordonează principiului finalității. (In afara unei finalități, a ajungerii la un produs, gândirea devine lipsită de sens și se autoanulează).

Produsul nu rămâne ceva pietrificat și izolat, ci se include sau se transformă, la rându-i, în proces (devenind, de exemplu, obiect de analiză-interpretare sau sursă de argumentare).

Operația reprezintă veriga activ-transformatoare a gândirii, fiind caracterizată printr-o maximă determinare, adresabilitate, specializare și stabilitate (care merge până la automatizare). Orice operație dobândește viabilitate și individualitate numai prin raportare la un anumit conținut, adică la un ansamblu de date despre ceva. Prin conectarea operației la conținut, gândirea trece din stare latentă în stare activă și se afirmă ca proces orientat finalist. Factorul care trage după sine și conferă orientare finalistă procesului este *întrebarea* sau „ce se cere în problemă". Operațiile nu se manifestă niciodată izolat, ci în conexiune ordonată, formând grupuri sau configurații unitare („gestalturi operatorii"). Natura produsului depinde nu numai de specificul conținutului, ci și de tipul operațiilor prin care a trecut conținutul respectiv (de exemplu, un gen de determinații va avea produsul unei operații de analiză și un altul - produsul unei operații de sinteză, conținutul primar fiind același, o mulțime de obiecte oarecare). Limita principală a teoriei lui Selz rezidă în aceea că analizează gândirea ca proces mental pur. fără a o raporta la motivele și scopurile reale ale activității și tără a o încadra și într-o perspectivă genetică.

Behaviorismul, în formula sa clasică dată de J. Watson, schimbând total natura obiectului de studiu al psihologiei, în locul proceselor interne ale conștiinței punând comportamentul extern (secretor, motor, verbo-motor), a trebuit să reducă funcțiile psihice specifice la un tip sau altul de reacții de răspuns la stimulii din afară. Gândirea a fost astfel redusă și dizolvată în categoria reacțiilor laringeale, verbo-motorii.

Cu alte cuvinte, gândirea este o formă de comportament, care constă în stabilirea unor legături instrumental-adaptative între obiectele și evenimentele externe, în calitate de stimuli, și cuvinte (mulțimi de sunete verbale), în calitate de răspunsuri. A gândi înseamnă a' opera adecvat cu *pattern-uri* verbale și motorii în contextul unor situații externe mai mult sau mai puțin complexe și problematice, în vederea obținerii unui efect adaptativ. Asemenea*pattem-uri* nu sunt preformate, înnăscute, ci se elaborează în cursul vieții, prin învățare, care se subordonează principiului încercărilor și erorilor, principiului întăririi și legii efectului (Thorndike).

Experimental și obiectiv, comportamentul inteligent se poate urmări în situații mai mult sau mai puțin noi, problematice, pentru care subiectul (animal sau uman) trebuie să găsească răspunsuri sau soluții noi. Așa se face că majoritatea cercetărilor întreprinse în cadrul behaviorismului clasic s-au bazat pe utilizarea așa-numitelor cutii-problemă, fiind efectuate pe animale (L.E. Thorndike, C. Huli).

în această etapă, era negată existența unei deosebiri esențiale, calitative, între comportamentul uman și cel animal, astfel că datele și legitățile obținute în cercetările pe animale erau extrapolate automat la om (reducționism mecanicist). Cum asemenea exagerări și absolutizări erau întâmpinate cu tot mai multă rezervă și atitudine critică, concepția behavioristă a fost supusă unei revizuiri de fond. Primul care a realizat această operație, schimbând structura inițială a modelului, a fost C. Tolman (1935-1939), prin reabilitarea și reintroducerea în sistem a verigii subiective interne, a conștiinței, deși doar ca moment final al lanțului comportamental, și a stărilor afectiv-motivaționale, ca factori energetico-activatori și vectoriali *(drives),* toate reunite sub denumirea de *variabile intermediare.*

Treptat, rolul acestor variabile a fost amplificat, ajungându-se în final la recunoașterea caracterului real al tuturor funcțiilor psihice, inclusiv al gândirii. Noțiunile de *thinking* și *reasoning* și-au recăpătat locul cuvenit în vocabularul psihologiei de sorginte behavioristă (mai ales după anii '50), cercetării, gândirii ca atare fiindu-i consacrate studii și lucrări fundamentale, care reprezintă surse indispensabile pentru elaborarea oricărui tratat modern de psihologie.

8.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE GENERALĂ

Scurta introducere pe care am prezentat-o în deschiderea acestui capitol a avut scopul de a evidenția și sublinia marea complexitate a gândirii ca realitate psihologică vie și, implicit, dificultatea abordării ei. De la început trebuie precizat că. în pofida numeroaselor cercetări experimentale și a imensului material faptic acumulat, nu dispunem încă de o teorie închegată, exhaustivă și unanim acceptată a gândirii, trebuind astfel să ne mulțumim cu modele explicativ-interprctative cu caracter parțial. Ceea ce se impune a fi reținut, în acest caz, este faptul că nici un model parțial nu trebuie absolutizat sau opus în mod tranșant celorlalte. Fiecare model parțial are o valoare

epistemologică relativă, iar între el și celelalte există nu numai relații de diferențiere-opoziție, ci și relații de complementaritate.

Termenul ca atare de *gândire* este insuficient de bine circumscris din punct de vedere semantic.

în psihologie, el a pătruns prin intermediul filosoflei și al logicii și a fost asociat cu anumite forme ale activității mentale - de a opera cu concepte, cu abstracțiuni, de a judeca, de a raționa, și de a genera cunoștințe. Descartes identifica gândirea cu conștiința și o considera ca un *dat* (proba peremptorie a existenței de sine era însăși realizarea *in vivo* a procesului de gândire sau de cugetare: gândesc, deci exist).

Psihologii, trecând la studiul ei experimental și observațional-concret, au constatat că prezintă în sine o realitate extrem de eterogenă în plan individual - în raport cu sarcini și situații diverse, în plan interindividual - în raport cu una și aceeași sarcină (situație). în plan istoric - în raport cu diferite epoci istorice și în plan ontogenetic - în raport cu diferite perioade de vârstă și stadii evolutive ale individului.

A găsi o definiție care să reflecte toate aceste ipostaze și determinații este practic imposibil.

De aceea, suntem nevoiți să ne mulțumim cu o definiție de aproximare, cu valoare orientativă și care să rețină, pe cât posibil, determinațiile cele mai importante pe care gândirea le posedă sau spre care ea trebuie să tindă în evoluția sa istorică și ontogenetică.

Stabilind această condiție logică, urmează apoi să alegem coordonatele paradigmatice prin prisma cărora să fie identificate și ierarhizate atributele definitorii a ceea ce dorim să denumim gândire.

Noi optăm pentru următoarele coordonate:

a. Coordonata interacțiunii reflectorii subiect-obiect (lumea externă);

b. Coordonata informațional-negentropică;

c. Coordonata acțională;

d. Coordonata genetică;

e. Coordonata sistemică.

Raportarea la fiecare din aceste coordonate ne permite să desprindem anumite caracteristici semnificative, care, luate împreună, pot aproxima complexitatea extraordinară a gândirii.

a. **Coordonata interacțiunii reflectorii subiect-obiect** ne obligă să recunoaștem că gândirea reprezintă una dintre cele mai importante verigi de legătură ale omului cu lumea externă, respectiv, că ea este o formă specifică de reflectare în plan subiectiv intem a acestei lumi și a propriului Eu. Prin caracterul său reflectoriu, gândirea se subsumează aceluiași principiu al determinismului extern, ca și toate celelalte procese psihice. Prin conținutul reflectoriu, gândirea se integrează în continuumul cogniției, reprezentând segmentul calitativ superior al acestuia și marcând, totodată, o discontinuitate prin realizarea saltului activității de cunoaștere de la senzorial la logic. Spre deosebire de procesele senzoriale și chiar de reprezentări, gândirea, ca proces reflectoriu, are un caracter *mijlocit, generalizat, esențializat* și *abstract.*

Astfel, ea poate fi definită ca *reflectare subiectivă. Informă ideală, mijlocită a proprietăților generale, esențiale, necesare ale obiectelor și fenomenelor externe și ale relațiilor legice dintre acestea.*

Caracterul subiectiv înseamnă că orice proces de gândire este atributul unui individ concret și se desfășoară în capul lui și că reflectarea atinge la acest nivel punctul său cel mai înalt de selectivitate, activism și constructivism. Gândirea, ca proces subiectiv, este nu numai reproducerea pe plan intern a realului, dar și reconstruirea lui, prin punerea conținuturilor conceptuale corespunzătoare în relații noi. Subiectivitatea, în această ipostază, devine un factor favorizam al obiectivității. Vorbind în limbaj piagetian, putem spune că, dacă la nivelul percepției avem de a face cu o *.subiectivitate centrată,* focalizată pe elemente și laturi izolate, de unde și frecvente fenomene distorsionale ale imaginii (supra- sau subestimări, iluzii), la nivelul gândirii domină *subiectivitatea decentrată,* caracterizată prin multiplicitatea unghiurilor de abordare a obiectului, prin succesive comparări, evaluări, verificări subordonate unor criterii ferme de obiectivitate.

Caracterul ideal al reflectării gândirii este, la rândul lui, incomparabil mai accentuat decât cel al reflectării perceptive. Astfel, imaginea perceptivă se află într-un raport de similitudine izomorfică cu obiectul, iar caracterul său pregnant intuitiv, concret, îi conferă o oarecare notă de substanțialitate și palpabilitate; gândirea se află cu obiectul material extem (pe care-l reflectă) doar într-o relație simbolic-designativă, noțiunea neavând, ca atare, nici o aparență intuitiv-substanțială. Ea este o realitate ideală, nonsubstanțială, nonparametrică. Din acest punct de vedere, putem vorbi de „puritatea ideală" a gândirii și de imposibilitatea reducerii ei la procese sau stări bio-mecano-fizice.

O a doua accepțiune importantă a caracterului ideal al gândirii rezidă în aceea că ea „crează" o realitate *sui-generis,* non-obiectuală, pur simbolică (exemplu, sisteme logico-formale, personaje și acțiuni fictive ca în basme sau în *science fiction).* în fine, cea de a treia accepțiune a caracterului ideal al gândirii constă în relativa ei autonomie față de lumea materială externă, căreia tinde să i se opună. Ca urmare, în calitate de obiect al gândirii apar nu numai situații, lucruri și fenomene externe, ci și produse proprii - ipoteze, planuri, decizii, idei etc, precum și alte stări subiective interne - emoții, sentimente, dorințe, aspirații etc, și ele de natură ideală.

Caracterul mijlocit al reflectării la nivelul gândirii constă în aceea că ea se dezvoltă și se structurează pe baza informației furnizate de senzații și percepții sau de memoria de lungă durată. întotdeauna, între gândire și obiectul extern se interpun aceste două verigi — senzorială și mnezică. Pentru a analiza și defini sau explica un obiect concret oarecare este necesar să intrăm cu el în contact senzorial direct, obținând datele necesare, sau să apelăm la datele din memorie dacă el a fost perceput anterior. Totodată, caracterul mijlocit înseamnă stabilirea unor raporturi de reprezentare între diferite fenomene, aparent distincte. Acesta este cazul formulării unei judecăți constatative — „în sobă arde focul", pornind de la observarea ieșirii fumului pe horn - sau inferența, care permite identificarea nordului după mușchii de pe copaci.

Aspectul cel mai semnificativ al caracterului mijlocit al gândirii îl găsim în elaborarea și formularea predicțiilor atât în situații de tip determinist, în care derularea evenimentelor se produce după principiul cauză-efect, cât și în cele de tip aleator, unde raporturile dintre evenimente și condiții sunt probabiliste.

Sub aspectul calității conținutului refiectoriu, gândirea tinde să selecteze și să rețină însușiri și raporturi *generale, esențiale* și *necesare* ale obiectelor și fenomenelor externe, ea depășind astfel individualul *hic* et *nune,* fenomenalul și accidentalul ce

definesc specificul proceselor senzoriale. Cu alte cuvinte, prin gândire, activitatea de cunoaștere a omului ajunge să ia în stăpânire generalul și universalul, esențialul și legicul, devenind capabilă să diferențieze, să identifice și să descrie obiectele, dar și să le înțeleagă, să le explice și să le interpreteze prin prisma unor legi cauzale, genetice, structurale și funcționale și, corespunzător, să organizeze activitatea practică de transformare sau reproducere a lor. Fiind articulată din punct de vedere funcțional pe principiul generalizării-abstractizării-formalizării, gândirea permite trecerea de la simpla constatare și înregistrare a faptelor de observație sau experimentale la prelucrarea și interpretarea lor, la dezvăluirea relațiilor și semnificațiilor lor legice, elaborând astfel modele teoretice cu funcție generalizatoare, unificatoare, explicativă. Deși cele două axe pe care se structurează gândirea la nivel individual concret, respectiv, axa particular-general și axa intuitiv-abstract (formal-simbolic) au o întindere valorică foarte mare, dând naștere unui număr aproape infinit de profile cognitive, definitorie trebuie considerată tendința de apropiere cât mai mare de punctul superior al segmentelor „general" și „abstract". Dar. după cum au demonstrat cercetările de epistemologie genetică ale lui J. Piaget, pentru elaborarea schemelor operatorii formal-abstracte ale gândirii este necesar ca dezvoltarea să fie integrată unei activități speciale și sistematice de învățare, de modelare, centrate mai ales pe selecția, codificarea și prezentarea sarcinilor.

Extraordinara complexitate și diversitate a realității externe fac practic imposibilă reflectarea (cunoașterea) ei la același nivel de generalitate, esențialitate și abstracțiune. De aceea, organizarea în plan individual a gândirii are un caracter *mozaical,* în raport cu anumite domenii existând structuri și scheme operatorii de un nivel de generalitate și abstracțiune ridicat, în vreme ce în raport cu alte domenii reflectarea se menține în limitele unor structuri și scheme de tip intuitiv-concret.

b. **Coordonata informațional-negentropică** ne permite să definim și să înțelegem mai adecvat statutul existențial și rolul adaptativ al gândirii. În lumina ei, gândirea trebuie definită ca o organizare specifică a informației la nivelul creierului uman, bazată pe criterii și principii logico-gramaticale de ordin sintactic, semantic și pragmatic și orientată antientropic. în calitate de informație gândirea nu poate fi observată și percepută în mod direct, nu posedă atribute sensibile ca obiectele și fenomenele externe pe care le desemnează. Prezența ei se dezvăluie pe cale indirectă, prin efectele sale reglatorii asupra relaționării subiectului cu situațiile „problematice" de diferite tipuri.

Astfel, pentru a o studia, nu avem altă posibilitate decât să punem subiectul în fața unor sarcini de diferite grade de complexitate și dificultate și să urmărim modul în care le abordează și le rezolvă. Rezolvarea corectă o vom aprecia ca fiind un „efect reglator", care atestă mai întâi prezența ca atare a procesului de gândire, iar apoi că acest proces a funcționat în mod optim; o soluție greșită o vom aprecia ca „efect dezorganizator, entropie" și ca indicator al unei funcționări defectuoase, în momentul și în situația dată, a procesării informației.

Conținutul gândirii trebuie privit ca ansamblu structurat, pe baza unor criterii logico-semantice, de entități informaționale codificate prin intermediul limbajului natural (cuvinte-noțiuni) sau al limbajelor formale (logic, matematic, computațional).

Ceea ce definește informația proprie conținutului gândirii sunt dimensiunile *generalității* și *esențialității.* Aceasta înseamnă că gândirea se constituie și se articulează în plan operațional pe măsura introducerii în procesarea fluxurilor informaționale externe a criteriilor generalității, relevanței, repetabilității-invarianței, esențialității.

La acest nivel, latura semantică și pragmatică a informației domină asupra celei cantitative, statistico-mațematice, de unde și un coeficient mai ridicat de redundanță decât în percepție.

Fiind, prin natura sa calitativă, o structură informațională, gândirea devine o măsură a gradului de organizare funcțională a sistemului uman, în relațiile sale cu mediul extern. Cu cât ea va atinge valori mai ridicate în dezvoltare și funcționare, cu atât în relațiile sale cu lumea externă, omul va pune în evidență un grad mai înalt de organizare, și invers. Astfel, prin destinație, gândirea devine un ansamblu de *transfomări negentropice* majore, care constau în convertirea informației vehiculate în interiorul sistemului în procese și comportamente adaptative de înaltă eficiență, care reduc entropia inițială și optimizează sau consolidează echilibrul psihofiziologic al individului, conferind activității lui caracteristicile raționalității, selectivității, planificării și anticipării-predicției.

în plan filogenetic și istoric, apariția și evoluția gândirii au la bază tocmai confruntarea cu situați dificile, critice, a căror surmontare era singura șansă a satisfacerii unor nevoi și, implicit, a supraviețuirii. Formele superioare ale gândirii nu se pot elabora și afirma decât într-un mediu problematic, saturat în solicitări intelectuale cu un grad ridicat de complexitate și dificultate. Tocmai într-un asemenea mediu iese puternic în evidență necesitatea recurgerii la procesări ample și de profunzime ale informației. Când schemele operatorii ale gândirii au ajuns la un nivel optim de elaborare și consolidare, procesarea informației, la rândul ei, se raționalizează, supunându-se principiului parcimoniei (economiei): o gândire se consideră, cu atât mai dezvoltată și mai eficientă, cu cât poate să facă mai mult - în plan rezolutiv și constructiv - cu un consum cât mai mic de informație și într-un timp cât mai scurt.

c. **Coordonata acțională** a fost introdusă în psihologie de către marele psiholog francez P. Janet - promotor al psihologiei conduitei - și dezvoltată ulterior, cu referire specială la activitatea mentală (gândire, inteligență), de H. Wallon (vezi lucrarea sa *De kt act la gândire),* J. Piaget *{Psihologia inteligenței, Construcția realului la copil* ș.a.), A.N. Leontiev *(Probleme ale dezvoltării psihicului),* PI. Galperin *(Teoria acțiunilor mintale).* Ea a fost impusă de controversa cu concepția facultăților înnăscute, a caracterului exclusiv intern și predeterminat (imanent) al schemelor și operațiilor gândirii.

Potrivit coordonatei acționale. baza și punctul de plecare al constituirii respectivelor scheme și operații trebuie căutat nu în mintea subiectului, ci în *acțiunea lui directă,* în plan extern, cu obiectele și lucrurile date în câmpul senzorial apropiat. Acțiunile directe de apucare, prindere, aruncare, împingere, aranjare (sortare), descompunere, compunere-combinare. comparare-măsurare, grupare-clasiticare a obiectelor concrete, pe măsura repetării și perfecționării, se interiorizează și se transformă în *acțiuni mentale* ce se vor articula în scheme operatorii ale gândirii.

Cercetările experimentale, confirmând această teză, au dezvăluit în plus că procesul trecerii de la acțiunea obiectuală externă la cea mentală (ideală) internă are un

caracter relativ îndelungat (măsurabil în câţiva ani buni de viaţă ai copilului) şi etapizat, stadial. Ultimul stadiu se va caracteriza prin *autonomizare* şi *automatizare:* acţiunile şi operaţiile gândirii se desfăşoară independent, potrivit unor reguli şi criterii proprii. Dar nici la acest stadiu gândirea nu se rupe complet de acţiunea în plan extern: mai întâi, ea se instituie ca principal factor psihic de reglare a comportamentului şi activităţii în raport cu situaţiile în care poate fi pus subiectul (acţiunea externă devine o modalitate de concretizare şi finalizare a planurilor şi proiectelor elaborate de gândire); apoi, în situaţii problematice noi şi dificile, subiectul recurge, pentru rezolvare, la acţiuni externe (încercări-erori) de tip obiectual şi la raţionarea cu voce tare. Astfel, între gândire şi acţiune se stabileşte o relaţie de tip circular: < acţiune externă - acţiune (operaţie) internă —acţiune externă >. Din punct de vedere genetic (cronologic), acţiunea externă precede şi pregăteşte procesul intern de gândire; din punctul de vedere al reglării, gândirea, o dată constituită, va precede şi va pregăti acţiunea în plan extern cu finalitate adaptativă; rezultatul acestei acţiuni confirmă sau infirmă calitatea (eficienţa) procesului de gândire dat.

d. **Coordonata genetică** ne obligă, în primul rând, să abordăm gândirea nu numai în forma dată, cum este ea structurată la un anumit moment (ti), ci şi în dinamica sa şi mai ales în devenirea sa. Această coordonată paradigmatică se opune concepţiei care susţinea caracterul integral înnăscut, predeterminat al gândirii sau cel puţin al aşa-ziselor idei sau principii generale (Descartes, K.anf).

Devenirea gândirii se realizează obiectiv în două planuri: *istoric* şi *ontogenetic.* Cele două planuri nu trebuie privite izolat sau în opoziţie principială unul cu celălalt ci într-o permanentă interacţiune şi condiţionare reciprocă. Fiecare nou *nod* pe spirala dezvoltării ontogenetice se sprijină şi va fi condiţionat de nivelul evoluţiei istorice şi culturale anterioare; la rândul său, o treaptă superioară pe planul evoluţiei istorice a gândirii va fi condiţionată de progresul înregistrat în structurarea şi funcţionarea gândirii la nivel individual.

Abordarea devenirii gândirii în cele două planuri menţionate ne permite să constatăm, pe de o parte, caracterul stadial al apariţiei şi consolidării schemelor operatorii şi conţinuturilor informaţionale specifice, iar, pe de alta, existenţa unor diferenţe calitative pe verticală (între stadiile istorice şi ontogenetice) şi pe orizontală (între indivizii concreţi în cadrul aceluiaşi stadiu istoric sau ontogenetic). Aceste diferenţe, în determinarea şi manifestarea lor obiective şi legice, amplifică şi mai **mult** eterogenitatea structural-funcţională a gândirii şi gradul său de complexitate.

Coordonata genetică impune, de asemenea, ca analiza formării şi dezvoltării gândirii să se realizeze pe baza interacţiunii complexe (nu mecanice) între *factorii ereditari şi factorii de mediu.* Analiza acestei interacţiuni devine indispensabilă nu numai pentru teoria psihologică generală, dar şi pentru psihologia diferenţială (explicarea naturii diferenţelor interindividuale şi intergrupale).

în fine, cea de a treia exigenţă ce decurge din introducerea coordonatei genetice constă în aceea că psihologia trebuie să cerceteze întreaga dinamică a gândirii, reprezentată de cele trei segmente principale: *ascendent* (devenirea propriu-zisă), *stabil* (optimum), *descendent* (involutiv). Fireşte, o asemenea dinamică este proprie tuturor funcţiilor şi proceselor psihice, dar la fiecare ea capătă particularităţi diferite, care

trebuie evidențiate și evaluate comparativ. în concluzie la acest punct, putem spune că nici o teorie psihologică despre gândire nu poate fi completă și veridică fără includerea dimensiunii genetice.

e. **Coordonata sistemică** poate fi considerată ca un corolar al celorlalte. Derivând din Teoria generală a sistemelor și din Cibernetică, ea reclamă abordarea gândirii prin prisma criteriilor și principiilor sistemice. Cu alte cuvinte, desprinsă ca obiect special de cercetare, gândirea trebuie considerată ca un *sistem.* Atributul generic de sistem este dat de faptul că ea este în realitate o mulțime de elemente (operații, conținuturi informaționale) mai mult sau mai puțin distincte, aflate unele cu altele într-o relație non-întâmplătoare, mai mult sau mai puțin legică. Raportată apoi la criteriile generale de clasificare a sistemelor, ea își dezvăluie atributele diferențiatoare specifice: *sistem dinamic evolutiv,* întrucât stările ei variază ca funcție de timp (G = f(t); *sistem semideschis,* întrucât pentru a se forma și a funcționa trebuie să realizeze cu mediul extern (natural și social) schimburi de energie (semnale cu proprietăți fizice) și de informație (mesaje, date de diferite genuri); *sistem foarte complex,* întrucât prezintă o mare diversitate structural-funcțională, ale cărei componente nu pot fi observate și controlate în mod nemijlocit, bogat saturat în conexiuni interne, între componente, și externe, cu situațiile din mediu; *sistem semideterminist,* respectiv, *setniprobabilist,* întrucât cuprinde atât blocuri funcționale care, în raport cu mărimile de intrare (sarcina sau problema dată spre rezolvare) se comportă determinist, ducând la obținerea unui rezultat dinainte prevăzut (predictibil), cât și blocuri funcționale, care, în raport cu „mărimile de intrare", se comportă imprevizibil, probabilist. (Foarte elocvent, acest atribut ni se relevă în dinamica algoritmic-euristic).

Eficiența adaptativă a gândirii la nivel individual depinde într-o mare măsură de sistemicitatea sa; o gândire slab structurată, dezorganizată devine lipsită de coerență și finalitate. De aceea, coordonata sistemică reclamă ca una din laturile după care să se întreprindă evaluarea psihodiagnostică a gândirii să fie *calitatea organizării ei structural-fimcționale,* evidențiată în succesiunea ideilor, judecăților și în convergența-divergența argumentelor.

8.2. STRUCTURA PSIHOLOGICĂ INTERNĂ A GÂNDIRII

Ca și în cazul altor procese psihice, în tratarea gândirii devine obligatorie trecerea de la definirea și descrierea generală, globală, la dezvăluirea și analiza structurii (arhitecturii) sale interne, la identificarea elementelor sau blocurilor funcționale componente și a rolului fiecăruia dintre ele în sistem.

Trebuie să observăm însă, că, în majoritatea cazurilor, autorii de manuale și tratate de psihologie generală fie că trec cu vederea peste acest punct, fie că procedează direct la prezentarea unor laturi și forme particulare de gândire ca entități de sine stătătoare, fără a le subordona „întregului". Nu au lipsit nici tendințele unor absolutizări unilaterale, gândirea în ansamblu fiind redusă la o latură sau formă particulară de manifestare a ei. Așa, de pildă, pentru reprezentanții școlii gestaltiste, gândirea este complet dizolvată în rezolvarea problemelor, iar pentru J. Piaget ea este redusă la un sistem de operații.

O încercare de depășire a unor asemenea tendințe a întreprins-o S.L. Rubinstein, în 1958, prezentând un model bidimensional, ale cărui componente de bază erau *opera(iile* și *produsele*. între acestea se stabilea o relație de succesiune și convertibilitate: operația duce la obținerea unui produs; produsul prin utilizare repetată în rezolvarea noilor situații se poate converti în operație.

Un tablou mai complet al organizării interne a gândirii îl va realiza P.J. Guilford (1959), sub forma cunoscutului model tridimensional (ftg 27).

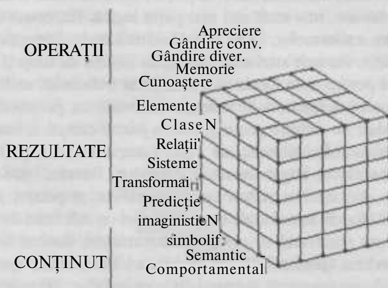

Fig. 27. Modelul tridimensional al gândirii (după P.J. Guilford)

Potrivit acestui model, coordonatele structurale fundamentale ale gândirii sunt: *conținuturile, operațiile* și *produsele* (rezultatele). Procedând în spiritul concepției factoriale, acest autor consideră posibilă o clasificare a factorilor pe baza punctelor comune (de intersecție).

Astfel, în interiorul fiecăreia din cele trei dimensiuni se delimitează mai multe entități specifice: „cunoaștere", „memorie" „gândire convergentă", „gândire divergentă" - în cadrul dimensiunii operaționale; „imagini", „simboluri", „ansambluri semantice", „comportamente" - în cadrul dimensiunii *conținuturi;* „elemente", „clase", „relații", „sisteme", „transformări", „predicții" - în cadrul dimensiunii *produse.*

Fiecare căsuță a modelului desemnează o anumită capacitate intelectuală, care poate fi descrisă în termenii *operației, conținutului* și *produsului.*

Daeâ am rămâne în limitele abordării molecular-descriptiviste, structura pe care o prezintă modelul lui Guilford ar putea fi considerată categorial completă, fiecare dimensiune reflectând entitățile particulare posibile ale edificiului gândirii. Adoptând însă paradigma de tip sislemic, trebuie să introducem o a patra dimensiune fundamentală - cea relațională (R). Entitățile structurale primare - operațiile, conținuturile și produsele - nu sunt *datum-wn* în sine, constituind un conglomerat, ci presupun existența conexiunilor interne reciproce. Astfel, într-un sistem de tip dinamic evolutiv

și integrat, cum este gândirea umană, relația infrastructurală este „element" constitutiv bazai, consubstanțial cu operația, conținutul și produsul.

Considerăm, așadar, că, din punct de vedere structural, **gândirea este o organizare** cvadrimensională, cuprinzând patru blocuri funcționale, în mod normal, indisociabil legate între ele: *blocul operațiilor* (componenta operatorie); *blocul conținuturilor* (componenta informațională); *blocul produselor* (componenta rezultativă); *blocul relațiilor* (componenta relațională) (fig. 28).

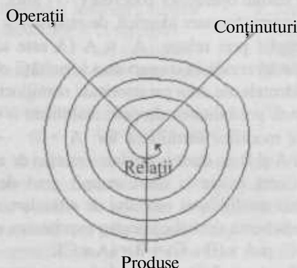

Fig. 28. Modelul cvadridimensional al gândirii

A. Blocul operațiilor

Ca proces activ de cunoaștere și cu rol instrumental-adaptativ esențial în viața omului, gândirea presupune existența unei laturi operatorii specifice, de vehiculare procesare-transformare. în accepțiune informațional-cibernetică, operația se definește ca o *transformare* (T) aplicată unui ..obiect" sau *operant* (O), în vederea trecerii lui într-o stare nouă, care poate însemna și un nou „obiect". Transformarea se realizează de către un operator, care poate îmbrăca forme instrumental-logice diferite: *transformare cantitativă* (augmentare-diminuare, multiplicare-comprimare), *transformare calitativa* (intersanjabilitate modală, transformarea informației senzoriale în informație conceptuală, transformarea modelului informațional intern în act comportamental extern), *transformare relațională* (<, <, =, =, —>. Z), *a* etc).

Operația este dimensiunea dinamic-transformativă, din care rezultă procesualitatea și discursivitatea gândirii. Din punct de vedere procesual-dinamic, gândirea este o înlănțuire orientată, finalistă, de operații, care pornește de la o *stare inițială* și se desfășoară în direcția unei *stări terminale* (rezultat, produs). Operațiile mentale au un caracter ideal, nonsubstanțial și se caracterizează printr-o serie de proprietăți specifice, precum: *reversibilitatea, reflexivitatea, simetria, asociativitatea, tranzitivitatea* ș.a.

Cea mai importantă dintre aceste proprietăți, care marchează schema logică de bază a operației propriu-zise, este *reversibilitatea* (Piaget, 1955). Aceasta constă în apariția și integrarea în aceeași unitate funcțională a traiectoriei inverse a transformării

- de la situația finală Fi* la situația inițială A°. Avem, așadar, de-a face cu două transformări: una directă $\overrightarrow{T}$ O°, care înseamnă trecerea situației inițiale într-o oarecare „stare finală", și alta indirectă, cu sens opus $\overleftarrow{T}$ o*, care permite revenirea pe plan mental la situația inițială.

Cum au demonstrat studiile psihogenetice ale școlii de la Geneva (J. Piaget), reversibilitatea este o achiziție relativ târzie a dezvoltării gândirii individuale, începând a se manifesta de-abia în stadiul operațiilor concrete (7-11 ani).

Reflexivitatea este o transformare identică, de raportare a unui obiect la el însuși, ceea ce se exprimă simbolic prin relația A s A (A este identic cu A). Valoarea cognitivă a acestei proprietăți rezidă în conservarea identității obiectului în pofida unor fluctuații situațional-accidentale ale unor caracteristici nemijlocit perceptibile.

Simetria desemnează posibilitatea de permutabilitate a termenilor în interiorul unei transformări, fără a modifica identitatea lor: A = B —> B = A. (Schimbarea poziției celor doi termeni A și B nu duce la anularea relației de egalitate dintre ei).

Asociativitatea reflectă existența unui anumit grad de libertate în interiorul operațiilor, făcând posibilă modificarea modului de articulare a transformărilor fără a influența rezultatul final. Schema simbolică pentru exprimarea ei poate fi una de genul: A + (B + C) = B + (A + C) și A x (B x C) = B x (A x C).

Tranzitivitatea reflectă posibilitatea de deducere a unei egalități dintr-o altă egalitate în care sunt implicați aceeași termeni A = B și B = C—>A = C.

Operațiile se coordonează și se echilibrează reciproc, făcând posibilă subordonarea mulțimii transformărilor secvențiale unei finalități rezolutive unitare.

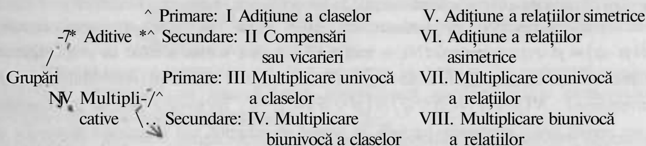
Așa cum arată J. Piaget, gândirea, devenind în esența sa operatorie, nu mai depinde de stările particulare ale obiectului, ci tinde să urmeze înseși transformările succesive, în toate ocolurile și revenirile lor posibile; și ea nu mai pornește dintr-un punct de vedere particular al subiectului, ci coordonează toate punctele de vedere distincte într-un sistem de reciprocități subiective. Gruparea realizează astfel, pentru prima dată, echilibrul dintre asimilarea lucrurilor la acțiunea subiectului și acomodarea schemelor subiective la modificările lucrurilor (Piaget, 1971, p. 68-69).

După conținutul pe care-1 transformă, operațiile și grupările lor specifice sunt de două tipuri: concrete și formale.

Operafiile concrete se aplică asupra realității sensibile sau asupra imaginilor obiectuale și efectuează transformările progresiv, trecând de la un nivel sau categorie la alta, cu decalaje în plan evolutiv-ontogenetic de câțiva ani. Atingând nivelul reversibilității întregi, operațiile concrete, apărute din reglările precedente, se coordonează efectiv, susține Piaget, în structuri diferite (clasificări, serieri, corespondențe etc), care se vor conserva pe toată durata vieții, fără a exclude posibilitatea formării unor sisteme superioare, dar rămânând active (deci eficiente) pe planul limitat al organizării datelor imediate. Trebuie subliniat, de asemenea, că, dacă fiecare domeniu de structurare concretă ajunge la forme stabile de echilibru, instabilitatea reapare de îndată ce se procedează la coordonarea domeniilor. De aici rezultă că modul specific de funcționare a operațiilor concrete este secvențial-particular și nu general-integrator.

în interiorul stadiului psihogenetic al operaţiilor concrete, se realizează *o conceptualizare intensivă* şi *construcţiile propoziţionale* în care se dezvăluie conţinutul conceptelor. Aparent, lucrurile se desfăşoară la un singur nivel; în realitate, treptat, se degajă şi se instituie concepte supraordonate, guvernate de scheme anticipative abstracte şi generale, care permit să se realizeze treptat ceea ce în stadiul următor se va numi coordonare *logico-simbolică* sau *logico-matematică.*

Potrivit cercetărilor lui J. Piaget, pentru nivelul operaţiilor concrete se disting opt tipuri de grupări, pe care le redăm în schema de mai jos:

Se poate observa, după cum apar distribuite grupările, că propoziţiile sunt fie reuniri şi puneri în concordanţă ale claselor, fie conjugări ale relaţiilor, dar ele nu implică şi coordonări ale claselor cu relaţiile. Explicaţia rezidă în faptul că, la nivelul operaţiilor concrete, reversibilitatea prin negaţie sau prin inversiune, pe care o implică grupările de clase, şi reversibilitatea prin reciprocitate, pe care o presupun grupările de relaţii, sunt *disjuncte.*

O relativă excepţie de la această regulă o fac structurile matematice, care încep a se constitui în cadrul operativităţii concrete. P. Greco a demonstrat că sinteza numerică a claselor şi ordinii seriale se realizează treptat, printr-o „aritmetizare progresivă a seriei de numere". Acesta este procesul care duce la coarticularea celor două tipuri de reversibilitate (în jurul vârstei de 10-11 ani). Se constituie astfel grupul *dublei reversibilităţi,* caracteristic pentru nivelul operaţiilor formale.

Operaţiile formale se deosebesc de cele concrete prin următoarele atribute esenţiale: a) înaltul grad de interiorizare; b) relativă independenţă faţă de suportul obiectual sau imagistic; c) aplicarea asupra simbolurilor, semnelor şi semnificaţiilor abstracte; d) autoreglabilitate proprie pe baza schemelor şi regulilor logico-gramaticale (propoziţionale); e) organizarea pe toate cele 3 coordonate ale orizontului temporal - trecut, prezent, viitor; f) închiderea în circuitul intern al gândirii nu numai a existentului, ci şi a posibilului, nu numai a realului, ci şi a imaginarului; g) înaltul grad de generalitate (eliminarea caracterului situaţional-sincretic).

Forma acestor structuri operatorii se disociază de conţinutul lor, ceea ce creează posibilitatea realizării unui raţionament ipotetico-deductiv sau formal.

Apărând pe baza operaţiilor concrete, operaţiile formale le vor subordona şi integra pe acestea, comutând întregul sistem al gândirii la un nivel nou şi calitativ superior de organizare şi funcţionare. Astfel, dacă la stadiul operator concret gândirea se caracteriza prin predominarea combinatoricii obiectual-imagistice, la stadiul operator formal ea se va distinge prin afirmarea pe scară largă a *combinatoricii propoziţionale,* care presupune relaţii categorisite de logică drept „implicaţii", „disjuncţii", „incompatibilităţi" etc.

în cadrul gândirii constituite, adulte, operațiile formale se aplică asupra rezultatelor operațiilor concrete. Se formulează propozițiuni (de gradul II, supraordonate) despre propozițiuni (de gradul I, subordonate) și accentul se deplasează de la relațiile intrapropoziționale la relațiile *mterpropoziționale.* Consecința acestui fapt o constituie depășirea realului în direcția posibilului: în analiza situațiilor concrete, se caută aspecte și semnificații de ordin general, aplicații posibile la alte situații etc.

Operațiile formale se asociază cu realizarea schemei „grupului", care presupune echilibrul și stabilitatea celor patru transformări: *identică* (I), o transformare nulă, pentru că aplicarea ei nu schimbă nimic în propozițiune, asemenea înmulțirii cu 1 sau a rearanjării termenilor în fiecare din cele două secvențe ale unei ecuații: *l{pq)⁼P'1'^ negativă* (N), *o* transformare care schimbă totul în propozițiunea căreia i se aplică, afirmațiile fiind convertite în negații și viceversa (reversibilitatea prin inversiune): *N(pv q) = pvq/N(pvq)=~pq* ; *reciprocă* (R), o transformare care constă într-o permutare parțială, în sensul că schimbă sau inversează afirmațiile și negațiile, lăsând neschimbate conjuncțiile și disjuncțiile (reversibilitatea prin reciprocitate): *R{p ᵛ i) — J> ᵛ <?• R(p' i) - P • <7 • R{p ᵛ <?)*; *corelativă, o* transformare opusă reciprocității, adică tot o permutare parțială, dar care schimbă reciproc conjuncțiile și dijuncțiile, lăsând neschimbate afirmațiile și negațiile: *C(pv q)= p • q,C(p • q)= pv q .*

Finalmente, structurile operatorii formale, proprii gândirii teoretice, se împart în două categorii: *structuri formale închise,* devenite necesare și constituite prin acțiunea legilor funcționării (structurile logico-matematice). și *structuri deschise* experienței (cunoaștere fizică, empirică etc), care-și caută confirmabilitatea în afară, în datele experimentale.

După extensiune sau sfera de aplicabilitate, operațiile gândirii se pot împărți iarăși în două categorii corelative: *operații generale fundamentale* și *operații particulare specifice.*

Operațiile generale sunt acelea care intervin în abordarea și rezolvarea tuturor sarcinilor de cunoaștere, indiferent de domeniu: fizică, biologie, științe sociale, științe formale. Asemenea operații sunt: analiza (având în subsidiar comparația), sinteza (având în subsidiar clasificarea), abstractizarea și generalizarea. Bazai, aceste operații se constituie pe matricea de organizare și funcționare a creierului, ca sistem specializat de procesare și utilizare a fluxurilor informaționale. Cum organizarea funcțională a creierului se subordonează diferențierii și integrării multinivelare, și procesarea informației va fi realizată printr-o succesiune de operații corelative.

Analiza, ca operație a gândirii, are drept premisa neurofiziologică diferențierea în cadrul sensibilității și activitatea specifică a ceea ce numim analizatori. în ordine cronologică, genetică, analizatorii sunt primele structuri ale mecanismelor activității psihice, care intră în funcțiune și care se maturizează după naștere, tăcând posibilă realizarea senzațiilor. Senzația este rezultatul activității de analiză primară, la nivelul zonelor corticale de proiecție topică, a stimulilor fizici pe proprietăți și însușiri concrete. Din punct de vedere psihologic, analiza proprie gândirii pornește de la acțiunea directă în plan extern, de descompunere a obiectelor materiale în părți componente.

Această acțiune externă, prin repetare îndelungată, se interiorizează treptat, transfonnându-se în operație fundamentală a gândirii.

Putem, aşadar, spune că analiza este operaţia de disociere sau descompunere în plan mental intern a unui „întreg" (construct informaţional, ideal) în părţi Ş' elemente componente. Spre deosebire de analiza circumscrisă sferei sensorio-motorii (care are un caracter relativ spontan, reflex), analiza de tip intelectual-reflexiv este subordonată unui scop cognitiv-teoretic sau aplicativ, se desfăşoară în conformitate cu anumite criterii logice şi se raportează la un anumit etalon sau model. Astfel, ea urmăreşte întotdeauna rezolvarea unei sarcini, aflarea răspunsului la întrebări de genul „ce?" şi „cum?"; prin intermediul său gândirea dezvoltă activitatea de cunoaştere în intensiune, permite pătrunderea în interiorul obiectelor, dezvăluindu-le structura specifică şi conexiunile dintre părţile constitutive Este firesc, în acest caz, ca analiza să fie acompaniată de comparaţie-evaluare-ierarhizare.

Descompunerea obiectului nu este un scop în sine, ci se realizează pentru descrierea structurii sale interne, prin identificarea caracteristicilor elementelor componente şi a interacţiunii dintre eie.

Analiza devine o verigă esenţială a demersului gândirii de a descoperi legicul şi esenţialul la nivelul realităţii sensibile sau de a găsi soluţii la diverse tipuri de probleme.

Sinteza este corelativă analizei şi îi succede în mod necesar în discursivitatea gândirii. Ea realizează o transformare inversă, care să reechilibreze efectul analizei. Astfel că o putem defini ca operaţie prin intermediul căreia *se recompune si se reconstituie pe plan mental* „obiectul" dezmembrat anterior prin analiză. Din punct de vedere cognitiv, informaţional, „întregul" obţinut în urma sintezei este calitativ diferit de cel „iniţial", de la care a pornit analiza. Respectiv, cel dintâi va apărea în gândire mult mai bogat sub aspect informaţional, dezvăluindu-şi nu numai aparenţa exterioară, pur fenomenală, ci şi organizarea internă, modul de alcătuire şi determinarea existenţială, care face ca el să fie ceea ce este şi nu altceva. Or, aceasta înseamnă apropierea de esenţă, de legitatea internă. Realizându-se în conformitate cu anumite criterii logice, produsul sintezei conţine în sine *o schemă evaluativă,* elementele componente dobândind grade diferite de semnificaţie, reprezentativitate şi relevanţă, unele fiind etichetate de către gândire ca principale şi esenţiale, altele - ca secundare şi accidentale. Avem astfel de-a face cu un „întreg" filtrat şi reorganizat logic.

După natura „materialului" asupra căruia se aplică, sinteza poate fi *unimoaală* sau *individuală* şi *plurimodală* sau *categorială.* In primul caz, sinteza se axează pe un „grup de elemente" modal omogen, aparţinând unui obiect individual anume (ex., „acest ceasornic", „această maşină", „acest animal" etc), obţinute în urma unei analize unidirecţionate actuale. în cazul al doilea, sinteza se aplică asupra mai multor grupe diferite de elemente, selectând pe cele asemănătoare sau comune şi alcătuind, pe baza lor, un *Jntreg" supraordonat,* de tip categorial, care-şi va reprezenta nu doar un obiect singular, ci o mulţime sau o clasă de obiecte individuale asemănătoare (fig.29).

Instrumentul principal de mediere pe plan intern, atât a sintezei, cât şi a analizei, este cuvântul, limbajul interior. Prin funcţia sa cognitiv-designativă, cuvântul introduce în procesarea informaţiei principiul selectivităţii şi relevanţei, graţie căruia, secvenţele individuale se ordonează şi se ierarhizează prin raportarea la anumite etaloane sau modele. Devine posibilă astfel o articulare ciclică între cele două operaţii - analiza şi sinteza; succesiv, produsul sintezei este supus unei noi analize, iar produsul acesteia din urmă este supus unei noi sinteze, spi'ala putând continua aproape la infinit.

în plan neurofiziologic, premisele sintezei sunt asigurate de intrarea în funcțiune și treptata maturizare a zonelor corticale de asociație. Activitatea zonelor asociative de ordinul 11, din cadrul schemei analizatorilor, asigură sinteza perceptivă monomodală, activitatea zonelor asociative de ordinul 111 permite sinteza senzorială plurimodală, iar activitatea zonelor asociative de ordinul IV asigură premisele necesare trecerii de la sinteza imagistico-reprezentațională la sinteza simbolică formală, al cărei material este codificat cu ajutorul semnelor și alfabetelor alfanumerice convenționale (alfabete logico-matematice).

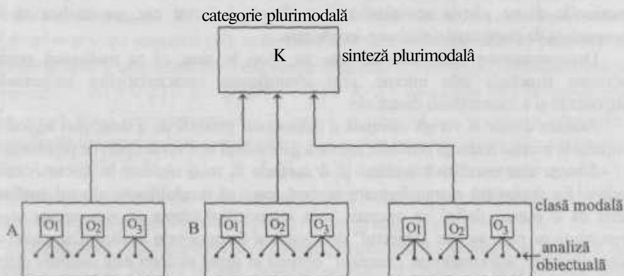

Fig.29. Schema-bloc a raportului dintre analiză și sinteză

Din perspectivă psihogenetică, sursa sintezei interne intelectuale se află în acțiunea externă directă a subiectului de asamblare și construcție obiectuală.

Ca operații subiacente, acompaniatoare, sinteza are *ordonarea* și *clasificarea.* Prima rezidă în a aranja, după un anumit plan sau model, elementele unei mulțimi date dispersat sau grămadă; cea de-a doua rezidă în organizarea pe grupe — mai mici sau mari - a unei mulțimi de „obiecte" concrete (imagini, lucruri, ființe) sau „abstracte" (cuvinte, semne etc), pentru a le menține mai bine „sub control". Clasificarea se realizează după anumite criterii, care pot diferi foarte mult după semnificație, relevanță și esențialitate. De pildă, criteriul „formei", care reflectă invarianții de structură ai obiectului, care țin de determinarea calitativă, este mai important, din punct de vedere gnoseologic, decât criteriul „mărimii", care trimite la determinarea cantitativă, mai puțin esențială pentru „existența categorială" a obiectului. De aici rezultă că valoarea instrumental-cognitivă a clasificărilor depinde de „calitatea" criteriilor care stau la baza lor. Există *clasificări simple* făcute prin aplicarea unui singur criteriu (culoare, mărime, formă, substanțialitate, utilitate etc.) și *clasificări complexe,* realizate prin aplicarea simultană a două sau mai multor criterii (culoare și formă, culoare, formă și mărime etc.). Pentru a fi corectă, o clasificare trebuie să se întemeieze, pe toată „întinderea" ei, pe același criteriu (criterii): cu alte cuvinte, pe durata efectuării unei clasificări, criteriul sau criteriile alese trebuie să rămână constante. în raport cu una și aceeași mulțime de

elemente, criteriile de clasificare pot fi diferite; altfel spus, în raport cu una și aceeași mulțime de elemente sunt posibile mai multe clasificări, clasele obținute nefiind obligatoriu echivalente (adică neincluzând obligatoriu același număr de elemente).

Abstractizarea este operația mentală de departajare, de extragere și de considerare selectivă a anumitor aspecte, laturi sau însușiri din contextul lor sensibil imediat, pentru a le transforma în „obiecte" distincte ale gândirii. Abstract înseamnă ceva ce, ca atare, nu există în realitatea sensibilă, existând doar ca un dat ideal în gândirea noastră. Dar, cu toate acestea, „abstracțiile" au valoare instrumentală specifică și mediază raportarea noastră la realitate.

Rezultatul cel mai semnificativ al abstractizării îl constituie noțiunile abstracte (ex. „libertate", „înțelepciune", „bunătate", „onestitate", „dezvoltare", „contradicție" etc). Prin abstractizare, gândirea trece din domeniul sensibilului, al imagisticului în domeniul extrasensibilului, al formalului, al teoreticului pur.

Abstractizarea are două laturi complementare: una pozitivă, constând în extragerea și reținerea însușirilor sau aspectelor considerate necesare, esențiale în circumstanța dată, alta negativă, care rezidă în lăsarea de o parte sau eliminarea însușirilor și aspectelor considerate nesemnificative, neesențiale.

Abstractizarea este mediată de analiză și operațiile ei subiacente, iar suportul ei primar este limbajul. Extragerea și fixarea informației ce trebuie reținută nu sunt posibile decât prin designare și conotare verbală; numai apoi se poate trece la o codificare „dezobiectualizată", prin semne și simboluri convenționale formale. Limbajele formale sunt instrumentul principal al gândirii abstracte.

Generalizarea este operația prin intermediul căreia gândirea dezvoltă activitatea de cunoaștere *în extensiune*. Ea rezidă în transferul sau extinderea însușirilor și caracteristicilor comune ale unei mulțimi date de obiecte (elemente) asupra tuturor obiectelor individuale posibile de același gen. Ea se realizează printr-un mecanism de asimilare sau de incluziune în clasă. Schema pe care se întemeiază este următoarea: însușirile {a, b, c, d, e} se întâlnesc la obiectele {O,, O_2, O,...O„}; obiectele {Oi, O_2, 0j,...O„{ formează clasa K,; toate obiectele posibile care posedă însușirile {a, b, c, d, ej aparțin clasei K,. Să exemplificăm. Observăm și comparăm între ei mai mulți indivizi umani și descoperim că toți au în comun următoarele însușiri: a) stațiune bipedă; b) comunică prin limbaj (grai articulat); c) gândesc; d) mod de existență social. Numim această mulțime prin cuvântul „om"; extindem apoi însușirile respective asupra tuturor celorlalți indivizi concreți și-i integrăm pe toți printr-un construct informațional generalizat - noțiunea de *om*.

Prin generalizare, gândirea reușește să depășească limitele datului senzorial imediat, prin excelență individual și circumscris lui *hic et nunc,* accedând la categorial, universal.

Din punct de vedere calitativ, generalizarea poate fi: *nespecifică,* pe criterii eterogene, ducând la obținerea unor produse intern contradictorii, de tip „conglomerat" (falsă generalizare sau generalizare pripită), și *specifică,* pe criterii corelate (omogene), prin care se obțin produse valide.

Cum generalul nu este riguros circumscris, având un caracter relativ, operația generalizării se realizează gradat, pe verticală, în sens ascendent: generalizarea de ordinul I, exprimată prin „unii" sau „o parte"; generalizare de ordinul II, exprimată prin

expresiile: „majoritatea" sau „cea mai mare parte"; generalizare de ordinul IU, exprimată prin expresia „toți".

în sfera noțională, această gradație a generalizării își găsește concretizarea în existența noțiunilor particulare (de clasă), universale (clase ale claselor) și categoriale („existență").

în pofida faptului că, în orice gândire individuală, cele patru operații de bază sunt prezente și interacționează permanent, în cursul dezvoltării ontogenetice se produce o anumită modificare a ponderii și rolului fiecăreia în structura stilului cognitiv. Aceasta este valabilă mai ales pentru analiză și sinteză. Devine posibil ca una să devină dominantă și să-și pună amprenta pe tipul gândirii, aceasta putând fi preponderent analitică sau preponderent *sintetică.* în plan comportamental, persoanele cu o gândire de tip analitic vor proceda întotdeauna prin disocieri și delimitări succesive, având tendința de a supraestima detaliile, amănuntele în defavoarea ansamblului, în vreme ce persoanele cu o gândire de tip sintetic vor manifesta tendința de a surprinde întregul, aspectele generale, subestimând rolul detaliilor. O asemenea diferențiere tipologică a structurilor operatorii ale gândirii capătă și o semnificație calitativă, valorică, ea punându-și amprenta pe latura performanțială a activității intelectuale în raport cu diferitele categorii de sarcini sau solicitări.

()pera(iile particulare specifice ale gândirii sunt cele elaborate în contextul abordării și rezolvării anumitor clase de sarcini, proprii diferitelor domenii ale cunoașterii. Astfel, în cadrul fiecărei științe particulare - matematică, fizică, chimie, biologie, geografic, istorie etc. —, pe lângă schema operatorie fundamentală dată de corelarea și interacțiunea analizei, sintezei, abstractizării, se constituie scheme operatorii subordonate, în concordanță cu natura și conținutul transformărilor pe care le comportă studiul fenomenelor ce alcătuiesc obiectul fiecărei științe. Astfel, în cadrul matematicii se constituie operațiile de calcul (transformări numerice), în cadrul fizicii — operațiile de măsurare și evaluare a fenomenelor fizice, în cadrul biologiei - operațiile experimentării și modelării comportamentale ș.a.m.d. Orice știință, pe lângă delimitarea obiectului specific de studiu, trebuie să-și dezvolte un corpus propriu de operații — seturi de *operanzi (ce* se transformă), *operatori (cu* ce se realizează transformarea) și de *condiții logice (cum* trebuie aplicați operatorii).

Formarea și integrarea în structura de ansamblu a gândirii a operațiilor specifice nu se pot produce în mod spontan, ci numai în contextul unei activități organizate și sistematice de învățare, de asimilare efectivă a fundamentelor diferitelor științe. Pe de altă parte, menținerea în stare optimă de funcționare a lor de-a lungul vieții depinde de frecvența și gradul activității în rezolvarea tipului de sarcini, care a dus la formarea lor.

în orice caz, se poate afirma că *eficiența* gândirii depinde de nivelul de elaborare atât a operațiilor generale, cât și a celor particulare și de îmbinarea lor funcțională.

Cel de-al treilea criteriu după care se poate efectua o clasificare a operativității gândirii îl constituie raportul dintre transformarea (T) și rezultatul final (R).

Aplicând acest criteriu, delimităm două tipuri de operativitate: *algoritmic* și *euristic.*

Operativitatea algoritmică se definește ca relație de tip determinist univoc între o mulțime dată de transformări (Ti) și rezultatul final (R), astfel că dacă transformările respective se aplică riguros "în succesiunea cerută și Fiecare se realizează corect, *în mod necesar* se obține rezultatul scontat.

Algoritmul însuşi este o astfel de mulţime de operanzi, operatori şi condiţii logice, între care se stabilesc raporturi de determinare riguroase şi a căror ordine de aplicare rămâne invariantă.

După destinaţia funcţionată, algoritmii pot fi de diferite feluri: *algoritmi de clasificare, algoritmi de descompunere* (dezmembrare, demontare), *algoritmi de asamblare, algoritmi de calcul* etc. După modul de alcătuire, se disting algoritmi simpli (lineari), în care avem de-a face cu succesiunea unor operatori de acelaşi gen, fără condiţii suplimentare (exemplu: $A = A_1, A_2, J4, \ldots, A_n = TT/IAT$), şi *algoritmi complecşi,* în care intervin diferite condiţii logice (exemplu: $U = APt\backslash$ „se aplică mai întâi operatonil A - de pildă, înmulţirea a două numere, se testează condiţia logică P - de pildă, compararea rezultatului operaţiei precedente cu ceea ce cere problema; dacă se verifică, rezultatul se reţine şi activitatea rezolutivă se stopează („!"), dacă nu, se reia din nou aplicarea operatorului A.

In cazul exprimării simbolice a algoritmilor, operatorii se notează cu litere majuscule din prima jumătate a alfabetului (A, B, C ...), condiţiile logice se notează cu simbolul P (P|... P„). Există situaţii în care verificarea anumitor condiţii logice este obligatorie, asemenea condiţii se notează cu simbolul $P^{\circ}_{1,2\ldots}$.

Dăm mai jos schema unui algoritm multifazic (complex): $IIA_K P_1 TBP_2 TC!$,

ceea ce înseamnă: „se aplică mai întâi toţi operatorii A_K, pentru toate valorile lui K (1-n); se testează condiţia logică P_1; dacă este îndeplinită, se trece la operatorul B, dacă nu, se procedează la aplicarea operatorului C; neverificarea condiţiei logice P_2 reclamă aplicarea operatorului A,.

Când în schema algoritmului apar nu numai săgeţi cu vârful în sus, ci şi cu vârful în jos, derularea se modifică puţin. Săgeţile cu vârful în sus se pun, de regulă, imediat după operatorii care corespund condiţiilor logice; ele se numerotează de la I la n. Dacă o condiţie logică nu este verificată, de la secvenţa dată se trece la operatonil indicat de săgeata cu vârful in jos, care poartă acelaşi număr de ordine ca şi săgeata cu vârful în sus situată la dreapta operatorului considerat. Iată un exemplu de astfel de algoritm.

J-P, TAP" ÎJ-! , ceea ce citim: „se probează condiţia logică P,; dacă este îndeplinită, se trece la aplicarea operatorului A, apoi la testarea condiţiei obligatorii P^0_2. Dacă şi această condiţie este îndeplinită, se trece la executarea indicaţiei săgeţii următoare (î) , care înseamnă reluarea de la capăt a ciclului. Dacă P, nu s-a verificat, se trece la executarea indicaţiei săgeţii (J-j, care înseamnă sistarea operaţiei".

în calitate de schemă operatorie de tip determinist a gândirii, algoritmul pune în evidenţă o serie de proprietăţi, cele mai importante fiind: *determinarea, generalitatea* (masivitatea) şi *finalitatea.*

Determinarea presupune ca structura logică a algoritmului să fie riguros coerentă, fiecare transformare avându-şi locul său precis în cadrul succesiunii generale, astfel încât pasul actual să inducă pasul următor, iar fiecare verigă, o dată executată, să asigure reducerea cu o anumită raţie a nedeterminării iniţiale.

Generalitatea reclamă ca un algoritm să servească la analiza, interpretarea şi rezolvarea unei clase cât mai mari de sarcini. Cu alte cuvinte, el trebuie să simplifice şi să eficientizeze funcţia rezolutivă a gândirii. Altminteri, întrucât reclamă un timp relativ îndelungat de formare-consolidare, algoritmii ar deveni neeconomicoşi.

Finalitatea exprimă valoarea instrumentală intrinsecă a algoritmului; ea cere ca aplicarea unui algoritm să ducă în mod cert la obţinerea unui rezultat adecvat, optim.

Operativitatea algoritmică se dovedeşte necesară şi natural eficientă în abordarea aşa-numitelor „probleme bine definite", în cazul cărora se poate dinainte aproxima soluţia sau rezultatul final şi stabili ordinea „paşilor" sau transformărilor. Aici se încadrează o gamă largă de probleme de matematică, mecanică, fizică, chimie etc. în principiu, se poate spune că orice situaţie problematică în care se pot stabili legături univoce, deterministe între date şi condiţii, între operanzi şi operatori, se pretează la algoritmizare şi favorizează dezvoltarea acestui gen de operativitate. Gândirea în care predomină schemele algoritmice o putem caracteriza tipologic ca algoritmică. In acest caz, abordarea algoritmică tinde să se generalizeze, subiecţii respectivi utilizând-o şi în raport cu situaţiile nealgoritmizabile, forţând artificial integrarea sau asimilarea lor prin intermediul unor scheme operatorii prestabilite (rigiditatea, inflexibilitatea, automatismul şi perseveraţiile mentale).

Operativitatea euristică a fost relevată mult mai târziu decât cea algoritmică şi are originea în cercetările asupra creativităţii şi în teoria cibernetică a programării şi învăţării (Beveridge, 1968, Newell, Simon, 1972, Roşea, 1972, Simon, 1980, Kitchenar, 1983, Wason, Laird, 1986).

Sensul primar al termenului „euristică" este legat *de căutare, de explorare,* de *găsire* şi *formulare* a unor principii cu valoare orientativă generală.

în prezent, el se asociază cu activitatea de invenţie, de creaţie, de găsire independentă de către subiect a unei soluţii cel puţin satisfăcătoare intr-o situaţie nouă sau cu un grad înalt de nedeterminare.

Modelul cel mai concret pentru ilustrarea euristicii îl constituie *proba labirintului.* Găsirea ieşirii într-un labirint ia traiectorii foarte diferite, de la un subiect la altul. Dar fiecare subiect, în funcţie de experienţa anterioară, capacitatea de analiză şi corelare a datelor situaţiei noi în faţa căreia este pus - de „intuiţie", de „perspicacitate" etc— caută să găsească drumul cel mai scurt sau seria cea mai bună de transformări pentru a ajunge la rezultate.

Nedispunând de răspunsuri deja elaborate şi nici de un procedeu sigur de rezolvare, în situaţiile noi sau nedeterminate, subiectul uman nu are altceva de făcut decât să ia pe cont propriu modul de abordare, fiind obligat să recurgă, mai mult sau mai puţin direct, la căutare după principiul *încercare-eroare.*

Observăm, aşadar, că *operativitatea euristică* se caracterizează prin aceea că între o anumită serie de transformări Ti şi rezultatul final R nu există o legătură de tip cauzal direct. Este astfel posibil ca seria aleasă de transformări să nu ducă şi chiar să

îndepărteze subiectul de rezultatul final. Ca urmare, avem de-a face cu o distribuție de probabilități între n variante posibile de transformări; unele transformări se asociază cu probabilități de atingere a scopului mai mari, altele —mai mici. Pe de altă parte, în aprecierea calității sau eficienței operativității euristice, se ține seama și de mijloacele consumate (timp, energie, informație) și de valoarea rezultatului, mai ales în cazul situațiilor cu mai multe soluții (deznodăminte).

La întrebarea „care tip de situații - determinate sau nedeterminate - precumpănește în existență cotidiană a omului ?", răspunsul cel mai frecvent indică, pe primul loc, situațiile nedeterminate. Volumul acestora, se pare, a crescut istoricește paralel cu creșterea gradului de complexitate a vieții sociale și a „problematizării" existenței omului.

În pofida faptului că „noutatea" și „nedeterminarea" par, la prima vedere, factori perturbatori, prezența lor fiind aproape întotdeauna asociată cu stresul, în realitate, reprezintă principalii stimulenți ai dezvoltării capacității rezolutiv-operatorii a gândirii.

Marea diversitate modală a situațiilor noi sau nedeterminate impune și o diversificare a schemelor sau strategiilor euristice.

încercând o inventariere a acestora - doar în domeniul creației științifice - A Moles (1957) a fost nevoit să recunoască imposibilitatea cuprinderii lor exhaustive, mulțumindu-se să indice orientativ doar câteva grupe.

în prima grupă, sunt cuprinse strategiile care funcționează ca operatori aplicați unor teorii deja cunoscute, pentru a obține din acestea alte efecte. De regulă, în acest caz, se începe cu metoda aplicării unei teorii deja cunoscute într-un domeniu în care ea nu a fost testată. Prin rezultatele pe care le obține, cercetătorul fie contrazice teoria, fie o corectează, fie obține formularea unei teorii noi.

O altă variantă o constituie *metoda amestecului* a două teorii; nu este vorba de o construcție aditiv-colectivă, ci de o veritabilă fuziune a unor teorii distincte și chiar contradictorii. Exemplul cel mai relevant este cel oferit de optică, care a realizat fuziunea teoriei corpusculare și a celei ondulatorii asupra luminii.

Metoda revizuirii ipotezelor generează explorări în vederea determinării validității unor teorii sau legi. Aceasta presupune reluarea unor experiențe și modificarea sau efectuarea lor în alte condiții, astfel încât să se clarifice complementar domeniul și condițiile în care ipoteza dată este valabilă.

Metoda limitelor se aplică unor concepte opuse sau corelative, care nu sunt delimitate prin frontiere tranșante. între ele rămâne o zonă vagă și nedeterminată, a cărei explorare devine extrem de profitabilă, putând duce la idei noi. Astfel, în matematică, între funcțiile periodice și aperiodice au fost descoperite funcții cvasiperiodice. N. Wiener arată că modul tradițional de circumscriere și delimitare a științelor a lăsat între ele numeroase zone (de graniță) „ale nimănui", care s-au dovedit a fi ulterior esențiale pentru cunoaștere. Tocmai prin investigarea lor, în ultimele decenii au luat naștere disciplinele de graniță, care proiectează o lumină nouă asupra fenomenelor fizice, biologice, psihice și sociale (psihofizica, biofizica, biochimia, psihosomatica, psihofiziologia, neuropsihologia, psihosociologia).

Metoda definițiilor se aplică atunci când se dorește a se conferi noțiunilor valoare operațională concretă și să se decupeze din realitate un anumit segment sau latură - schematizarea, reducția.

Metoda transferului constă în aplicarea unei teorii sau a unui model dintr-un domeniu al cunoașterii în altul, ceea ce poate constitui o sursă de succes, dar și de risc. Baza unei astfel de „transformări" rezidă în relația de analogie pe care cibernetica a ridicat-o la rangul de principală schemă euristică de apropiere și unificare a domeniilor celor mai îndepărtate.

Metoda contradicției — practicarea sistematică, în scop epistemologic, a contrazicerii teoriilor admise sau a propriilor teorii, pentru a ie testa „rezistența", gradul de valabilitate. Prin aceasta, se evită dogmatizarea unor idei sau aserțiuni. În corelație cu metoda contradicției se utilizează *metoda criticii.* Deoarece și teoriile științifice se uzează o dată cu trecerea timpului, deși unele își păstrează validitatea și sâmburele de adevăr ce le este propriu, euristica reclamă ca ele să fie *reînnoite, reformulate într-un alt mod,* integrate în sistemul cunoștințelor contemporane. Astfel, periodic, vechile teorii se revitalizează și chiar ajung să-și îmbogățească semnificațiile. Așa s-au petrecut lucrurile cu mecanica newtoniană, care a devenit un caz particular al mecanicii relativiste einsteiniene.

O altă grupă de metode denumite *structurale* se aplică în vederea creării a ceva nou, respectiv, un nou punct de vedere, o nouă paradigmă, o nouă teorie.

Una din această categorie este *metoda detaliilor.* Ea constă în orientarea atenției către o serie de elemente și fenomene aparent întâmplătoare, care apar într-un anumit context experimental. Focalizarea atenției asupra lor le dezvăluie o anumită semnificație și le plasează într-o anumită sferă de relații noi, putând conduce astfel la o nouă descoperire, la formularea unei noi ipoteze și chiar a unei noi teorii. (Arhimede a descoperit faimosul principiu fizic care-i poartă numele, concentrându-și atenția asupra unui fapt aparent banal, căruia, până la el, nimeni nu-i acordase nici o importanță: senzația de ușurare a corpului când intra în apă).

Metoda dezordinii experimentale sau a experimentului „să vedem ce-o fi", „să vedem ce se va întâmpla" a fost sugerată chiar de către C. Bernard. Esența ei rezidă în aceea că cercetătorul, neavând nici o orientare prealabilă, fără a formula vreo ipoteză sau vreo temă anume, întreprinde un fel de joc intelectual cu aparatele. încearcă o variantă, încearcă alta, modifică la întâmplare condițiile. De aici, pot apărea mari descoperiri noi sau idei explicative noi. Pe seama unei asemenea euristici este pusă, de pildă, descoperirea radioactivității de către Bekquerel.

De o apreciere unanimă se bucură metoda *matricei de descoperire.* Ea pornește de la tabelul elementelor al lui Mendeleev. Se presupune că într-un astfel de model grafic, construit după anumite criterii de ordine, după anumite calcule, pot apărea „căsuțe libere" care așteaptă să li se găsească referențialul (corespondentul).

în domeniul arhitecturii, Le Corbusier a imaginat *grila de proiectare.* Aceasta cuprinde o serie de condiții și cerințe ale construcției, care apoi sunt completate și corelate, ajungându-se în final la desprinderea modelului dorit.

M. Wertheimer a introdus așa-numita metodă a *recodificării,* potrivit căreia orice modificare permite o restructurare și relevă alte relații. Ca exemplificare, putem

menționa, de pildă, că eliminarea de către behaviorismul ortodox a terminologiei legate de psihologia conștiinței a dus ulterior la o nouă viziune asupra variabilelor intermediare în producerea și reglarea comportamentului. Deosebit de productivă s-a dovedit în știință recodificarea în limbaj matematic, care a permis în mai toate domeniile relevarea unor dependențe și legități altminteri nedecelabile (A se vedea, de pildă, recodificarea matematică în domeniul fizicii).

Lui Edm. Husserl îi datorăm crearea metodei euristice cunoscută sub numele de *reducție fenomenologică.* Aceasta presupune ca, prin vizualizare, obiectul să fie pus, rând pe rând, în cât mai multe și variate relații, astfel încât să se detașeze cu mai mare claritate acele forme și relații funcționale care sunt principale.

în fine, o ultimă categorie de metode euristice descrise de A. Moles se disting prin marea sa generalitate și caracterul speculativ. A. Einstein spunea că „omul caută într-o manieră proprie să-și formeze o imagine clară și simplă și să triumfe astfel asupra existenței, căutând să o înlocuiască într-o oarecare măsură prin această imagine". Această cale este denumită de Moles dogmatică, ea incluzând aserțiunea că „realitatea trebuie să fie așa cum este prezentată în teorie". Este vorba, într-adevăr, de o orientare apriorică, prin intermediul căreia se poate ajunge, în anumite situații, la unele descoperiri științifice, dar să nu se renunțe la verificări și experimentări ale teoriilor.

Metoda clasificării își propune să grupeze elementele disparate, să transforme continuumul în discontinuu. Ea permite detașarea elementelor și diferențelor semnificative în interiorul mulțimilor neordonate.

Metoda emergenței exprimă tendința firească a gândirii umane de a delașa dintr-o mulțime amorfă (neordonată), calitățile, structuralitatea, esența. Această metodă operează îndeosebi în domeniile în care fenomenele nu prezintă delimitări riguroase și au un caracter variabil, fluctuant. Psihologia și sociologia au de a face preponderent cu un asemenea gen de fenomene. De aceea, în demersul lor, ele se întemeiază, în mare măsură, pe euristici emergente.

în ordinea complexității, una dintre cele mai importante metode euristice constă în *construirea teoriilor generale,* interdisciplinare sau transdisciplinare. Teoriile de maximă generalitate au o valoare operațională majoră, supraordonată, ele asigurând baza internă de orientare a celui ce le posedă în raport cu o mare diversitate de situații particulare și de domenii.

Privite în sine, operativitatea algoritmică și cea euristică par a fi complet separate, neavând nimic în comun. Luate însă în perspectivă genetică, ele sunt două laturi ale aceleiași realități, delimitarea inițială fiind relativă. Genetic, se manifestă mai întâi operativitatea euristică; aproape toate situațiile pe care le întâlnește copilul mic îi apar ca noi și slab definite, abordarea lor reclamând recurgerea la procedeul „încercare-eroare". Prin repetarea rezolvării unor categorii de probleme, pentru care se pot stabili succesiuni riguros determinate de transformări, operativitatea euristică trece în operativitate algoritmică. Pe parcursul evoluției ontogenetice, are loc o extindere treptată a sferei de acțiune a algoritmicului, dar fără a ajunge la eliminarea totală a euristicului.

Pe de altă parte, în plan individual, ceea ce pentru un subiect este de domeniul algoritmului, pentru un altul poate fi de domeniul euristicului, și viceversa.

în principiu, orice problemă nouă la care nu se aplică nici unul din algoritmii existenţi. nu poate fi abordată decât euristic; în cazul în care un algoritm se „şterge" din memorie sau se destramă, comportamentul rezolutiv se comută pe operativitatea euristică.

In fine, cel *de-alpatrulea criteriu,* de analiză şi clasificare a operativităţii gândirii îl constituie *raportul dintre „starea iniţială" (Ko) şi „starea finală"* (A*). Pe baza lui, s-au delimitat două forme de operativitate: *convergentă* şi *divergentă* (PJ.Guilford, 1972).

Operativitatea de tip convergent (gândirea convergentă) acţionează în direcţia reducerii diversităţii la omogenitate şi unitate. Ea poate fi evaluată după indicatori precum: a) capacitatea de a atribui denumiri adecvate unor imagini (după formă, culoare, mărime) şi de a denumi corect generalizările - clasele, raporturile; b) capacitatea de a comprima într-un număr mic de structuri semantice o serie întinsă de cuvinte sau imagini; c) capacitatea de a releva noţiunile corelative (ex„ găsirea noţiunii care să se afle în acelaşi raport cu noţiunea-stimul ca şi cuplul de noţiuni de referinţă); d) descoperirea şi restabilirea ordinii logice într-o mulţime de cuvinte, imagini sau obiecte, a căror grupare a fost deranjată; e) capacitatea de a formula concepte formale (ex., figurile lui Gotshald sau ale lui Bruner, seria caracterelor chinezeşti a lui Huli etc); f) capacitatea de predicţie, formularea unor concluzii perfect determinate, pornind de la o informaţie dată (ex., completarea seriilor de numere prin descoperirea principiul de alcătuire a lor, relevarea concluziei într-o succesiune de judecăţi etc); g) capacitatea de a da aprecieri care implică relaţionarea mai multor indicatori - precizie, calitate, concordanţa şi compatibilitatea unităţilor informaţionale referitoare la obiectul dat etc. (ex., probe de recunoaştere a formelor, de stabilire a identităţii sensului unor cuvinte şi expresii verbale, caracterizarea unor clase de fenomene, sesizarea şi corectarea inadvertenţelor într-o structură verbală sau imagistică, alegerea unei judecăţi de valoare dintr-o serie dată etc).

Din cele de mai sus, observăm că în operativitatea de tip convergent gândirea se mişcă de la divers la omogen, de la mulţime la întreg, de la mult la puţin. Transformările care-i sunt proprii constau în comprimări, reducţii, incluziuni, grupări, relaţionări. Rezultatul la care se ajunge se întemeiază în întregime pe datele iniţiale şi nu cuprinde nimic nou, esenţial diferit de acestea.

Operativitatea de tip divergent se distinge prin tendinţa *de proliferare* în sfera strategiilor de abordare şi a soluţiilor la sarcinile cu care este confruntat subiectul. Situaţia iniţială (unitară, singulară) este supusă unor transformări multiplicative succesive, în urma cărora se ajunge la o situaţie finală diversificată. Nivelul de performanţă se stabileşte, în acest caz, pe baza unor indicatori de genul: a) capacitatea de explorare şi activare a structurilor verbale (ex., găsirea rapidă şi enumerarea într-un timp limitat a cât mai multor cuvinte care trebuie să corespundă unei anumite condiţii - să înceapă cu o anumită literă şi să se termine în alta); b) capacitatea de relevare a utilizărilor funcţionale posibile ale unor obiecte cunoscute (ex., o cărămidă, o scândură, o bucată de sârmă, un şurub, un baston etc); c) gruparea figurilor sau obiectelor după trei proprietăţi diferite (ex„ formă, culoare, mărime); d) capacitatea de sesizare şi de operare cu relaţii (ex., enumerarea tuturor cuvintelor cu semnificaţia „bun" sau a tuturor cuvintelor cu semnificaţie opusă cuvântului „frumos", indicarea cât mai multor moduri de combinare a elementelor unei mulţimi - numere, litere etc, formarea rapidă a cât mai multor

propoziţii fiind dată doar prima literă a fiecărui cuvânt, realizarea cât mai multor figuri cu sens pornind doar de la câteva linii disparate etc); e) capacitatea de a formula cât mai multe ipoteze în legătură cu modul de desfăşurare posibilă a unor fenomene.

Coexistând în cadrul fiecărei gândiri individuale, cele două tipuri de operativitate - convergentă şi divergentă - pot atinge niveluri diferite de elaborare şi consolidare funcţională. Ca urmare, la unii subiecţi se va impune ca dominantă operativitatea convergentă, ei caracterizându-se printr-o gândire eminamente reproductivă, la alţii se va manifesta dominanţa operativităţii divergente, care defineşte o gândire prin excelenţă creatoare, generativă.

Evoluţia ontogenetică a operaţiilor gândirii. Aşa cum am arătat, de o gândire autentică nu se poate vorbi decât în măsura în care ea dispune de structuri operatorii, complete, bine elaborate şi trainic consolidate. Acestea însă nu sunt date *a priori* şi nici nu apar dintr-o dată, imediat după naştere. Deşi cândva s-a crezut astfel (vezi orientarea nativistă), cercetările ulterioare, îndeosebi cele realizate de J.Piaget şi şcoala sa, au demonstrat că structurile operatorii parcurg o cale lungă de evoluţie. Această evoluţie are un caracter stadial, ascendent, şi o orientare de la exterior spre interior.

J.Piaget a stabilit *patru asemenea stadii principale,* în interiorul fiecăruia delimitându-se substadii: I. Stadiul acţiunilor sensori-motorii (inteligenţa sensori-motorie); II. Stadiul preoperator (inteligenţa preoperatorie); **III.** Stadiul operaţiilor concrete; IV. Stadiul operaţiilor formale.

I. **Stadiul sensori-motor** (0-2 ani) se împleteşte strâns cu formarea structurilor perceptive, implicând o serie de achiziţii esenţiale pentru geneza gândirii: schema obiectului permanent, constantele formei, mărimii şi culorii, schema cauzalităţii obictive, schema anticipativă a transformărilor spaţio-temporale. La acest stadiu, dominantă este interacţiunea simţurilor, îndeosebi a văzului, tactului şi auzului, cu motiricitatea, mai ales cu mişcările obiectuale ale mâinilor. în schemele sensori-motorii, apar pentru prima dată germenii reversibilităţii (mergând prin cameră, copilul este capabil să revină la locul iniţial). Organizarea şi coordonările transformărilor sensori-motorii fac ca, în experienţa subiectivă, obiectele să dobândească stabilitate şi invariantă, consolidând modul şi strategiile de abordare.

II. Stadiul preoperator (2-7 ani) are drept caracteristică principală dezvoltarea schemelor şi structurilor verbale ale limbajului şi împletirea acţiunilor directe asupra obiectelor cu funcţia designativ-cognitivă şi reglatoare a cuvântului: unitatea imagine-denumire şi imagine-cuvânt-mişcare (acţiune). Cuvântul devine principalul instrument de vehiculare a datelor experienţei senzoriale şi de mediere a trecerii transformărilor din planul extern al acţiunii în plan intern mental. Ca urmare, activitatea intelectului trece de la invarianţii individuali (conservarea cantităţii obiectului individual supus unor transformări de comprimare sau dilatare, de pildă) la invarianţii de clasă, generali (conservarea cantităţii obiectului în cadrul relaţiei sale cu alte obiecte, prin centrări succesive asupra mai multor elemente ale situaţiei). Procesul ajunge până în pragul operaţiei, anunţându-i apariţia iminentă. Dar, deocamdată, nu există nici deducţie, nici operaţie reală: copilul corectează pur şi simplu o eroare, dar cu întârziere şi ca reacţie la propria sa exagerare (vezi cazul iluziilor perceptive), iar cele două relaţii sunt

considerate alternativ, în loc să fie multiplicate logic. Avem de-a face doar cu un fel de reglare intuitivă, nefiind vorba de un mecanism operator propriu-zis.

Coordonările raporturilor reprezentaționale continuă să rămână echivalente, pe plan mental, cu coordonările perceptive din planul situațional. De aceea, desfășurarea gândirii se mulează pe scheletul operației numai atâta timp cât corespunde unor relații conservate perceptiv, operația latentă este înfrântă însă cu ușurință de cerințele abuzive ale intenției.

Astfel, în experimentele lui Piaget, copilul de 4-5 ani putea rezolva corect sarcini de stabilire și conservare a corespondențelor între mărimi, în pofida diferenței dintre forme, dacă numărul elementelor supuse evaluării era mic (4-5). Dacă formele se modificau prea mult iar numărul de elemente creștea, sarcina înceta să mai fie rezolvată.

La 5-6 ani, copilul stabilea relații de echivalență între două serii de obiecte (bile), luând din grămadă un obiect și punându-1 succesiv în corespondență cu obiectele seriei etalon. S-ar părea, deci, că el ar poseda deja operația. S-a dovedit însă că nu este adevărat; este suficient ca experimentatorul să rărească elementele uneia din serii sau să le strângă grămadă, pentru ca relația de echivalență să înceteze a mai fi susținută. Prin urmare, cât timp durează corespondența în plan perceptiv, echivalența este acceptată; de îndată ce corespondența se perturbă, echivalența dispare, ceea ce ar duce la concluzia neconsemnării ansamblului. Această formă intermediară - în care schemele acționale au devenit destul de suple pentru a permite anticiparea și construirea unei rețele exacte de corespondențe, dar sunt ușor afectate de modificarea relațiilor în plan perceptiv - a fost denumită „intuiție articulată". Ea este produsul reglărilor succesive care au sfârșit prin simpla articulare a raporturilor globale, dar nu printr-o „grupare" propriu-zisă a lor. (Piaget, 1965).

Pornind dintr-o simplă experiență imaginată, acțiunea rămâne orientată în sens unic, deoarece însăși asimilarea centrată pe o configurație perceptivă are în mod necesar un sens unic. Fiecare centrare individuală, deformând sau simulând celelalte, face imposibilă realizarea tranzitivității și asociativității.

Iar în măsura în care lipsește compunerea tranzitivă, reversibilă și asociativă, nu se poate vorbi nici de identitatea elementelor, nici de conservarea întregului. Imitând contururile reale, fără a le corecta, gândirea intuitivă este *fenomenistă,* iar fiind centrată permanent pe acțiunea de moment, ea este și egocentrică.

III. **Stadiul operațiilor concrete** (7-11 ani) se caracterizează prin apariția și intrarea în funcție a structurii operatorii propriu-zise, cu proprietățile sale specifice - *reversibilitatea, tranzitivitatea, asociativitatea.* Gândirea în ansamblul său, ca sistem unitar, se comută pe o nouă schemă de organizare și funcționare. Operația ca atare se aplică în acest stadiu cu precădere asupra obiectelor concrete sau imaginilor lor, dar ea se va caracteriza în toate împrejurările prin realizarea explicită sau implicită a raporturilor de identitate, compunere, tranzitivitate, prin conservarea ansamblului, pe realizarea unor „grupări" bazate pe decentrări mediate.

Operațiile concrete constituie un procedeu de sistematizare doar a fenomenelor existente în momentul dat. Copilul poate sistematiza („asimila") lucrurile pe care le întâlnește, dar nu este capabil încă să aibă de-a face cu ceea ce nu se află nemijlocit în fața lui sau cu ceea ce nu i-a fost dat în experiența anterioară (Piaget, 1971).

Copilul nu poate ieși din limitele informației care i se dă pentru a descrie sistematic tot ceea ce se poate produce.

IV. Stadiul operațiilor formale (11-14 ani) se caracterizează prin comutarea întregii structuri operatorii pe un suport intern (limbajul intern), pe un sistem coerent de semne și simboluri, detașate de obiectele și imaginile concrete. Gândirea dovedește dimensiunea *proiectivității* și a ipoteticității. grație căreia ea transcende limitele lui *acum* și aici, purtând acțiunea în sfera abstractului, a posibilului.

Esența operațiilor formale rezidă, prin urmare, în „implicații" și „incompatibilități" stabilite între propoziții, care exprimă ele însele clasificări, serieri etc. Efectul calitativ al acestei restructurări este apariția capacității de a soluționa „probleme" cu caracter abstract, care nu se sprijină pe date faptice concrete, nemijlocit perceptibile.

Gândirea formală constă în a reflecta operațiile interiorizate asupra realului și a utiliza rezultatele acestei reflectări. Conținuturile transformărilor sunt aceleași ca și în cazul gândirii concrete, fiind vorba tot de sarcini de clasificare, ordonare, permutare, asamblare, transfer, de stabilire de relații etc; dar acestea nu se mai grupează ca structurări ale acțiunii și realității, ci ca *propoziții* care exprimă aceste operații.

Acceptate în principiu, stadiile psihogenetice ale intelectului, așa cum au fost prezentate de Piaget. au dat naștere și la unele controverse și îndoieli. în primul rând, lui Piaget i s-a obiectat absolutizarea caracterului spontan al desfășurării lor, neglijându-se faptul că orice dezvoltare psihică umană se realizează în contextul unor influențe socio-culturaie organizate și bine programate. Or. prezența acestor ingerințe nu poate să nu-și pună amprenta asupra duratei și ritmului acestor stadii. Cercetările efectuate în acest sens au demonstrat că aceste stadii pot fi comprimate, iar ordinea lor nu este strict serială, ci uneori unele stadii se desfășoară în paralel.

In al doilea rând, a fost criticată uniformizarea exagerată a dezvoltării — la toți indivizii ea destășurându-se identic -, fiind ignorate aspectele individual-diferențiale. Or, pentru o înțelegere deplină a tabloului dezvoltării ontogenetice a gândirii, luarea în considerare a diferențelor inierindividuale este o cerință metodologică obligatorie. în fine, în al treilea rând, unii critici au reproșat caracterul artificial al modelului piagetian, dezvoltarea neavând un curs scgmentar-secvențial. ci sistemic, holist.

în pofida tuturor acestor reproșuri, principiul stadialității își păstrează întreaga valabilitate metodologică.

Proprietățile operațiilor mentale din perspectivă genetică. Fiind rezultatul unui proces relativ îndelungat de dezvoltare ontogenetică, operațiile mentale dobândesc anumite proprietăți specifice, pe baza cărora se poate face o evaluare calitativă a organizării de ansamblu a gândirii. Acestea au fost evidențiate și analizate de psihologul rus P.I.Galperin, autonil unei interesante „teorii a acțiunilor mentale". Dincolo de determinațe stadială, orice operație particulară are o traiectorie proprie de devenire, care se va reflecta în anumite proprietăți ale modului de integrare și funcționare a operației date.

Principalele proprietăți pe care le pune în evidență dinamica evolutivă a operațiilor sunt: *completitudinea, generalitatea, specificitatea instrumentală* și *automatizarea*.

Completitudinea ne arată dacă o operație a parcurs sau nu, în procesul formării sale, toate etapele genetice - formarea reprezentării prealabile despre sarcină și

orientarea inițială în raport cu elementele ei, acțiunea în plan extern cu obiectele concrete sau cu imaginile „materializate" ale lor, desfășurarea în planul *limbajului extern* și al reprezentărilor, interiorizarea mediată de succesiuni ale abstractizărilor și generalizărilor verbale. Pentru a fi eficientă, operația trebuie să parcurgă toate aceste etape, neparcurgerea uneia sau alteia făcând-o fragilă și fluctuantă.

Generalitatea reflectă sfera de aplicabilitate reală a unei operații. Ea dă răspuns la întrebarea „cât de multe și variate sarcini concrete pot fi abordate și rezolvate prin intermediul operației date? ". Aceasta va fi cu atât mai eficientă, cu cât are o aplicabilitate mai întinsă. Ca atare, în programul de instruire se impune ca generalitatea fiecărei operații să figureze ca obiectiv obligatoriu de atins.

Specificitatea instrumentală exprimă legătura selectivă și orientată dintre operațiile particulare și tipul de sarcini la care se aplică. Această proprietate ne arată că oricât de ridicat este gradul de generalitate al unei operații, ea nu poate fi universal aplicabilă și nu va putea fi suficientă pentru abordarea și rezolvarea tuturor sarcinilor posibile. Rezultă deci că fiecare operație vizează o anumită categorie de sarcini și ea trebuie proiectată și elaborată prin raportare directă la categoria respectivă. Operațiile se formează pentru a servi ca *„instrumente ale minții""* în rezolvarea diferitelor situații de viață.

Automatizarea reflectă gradul de integrare și consolidare a operațiilor și ea rezidă în eliminarea verigilor de prisos și a „timpilor morți" și în comprimarea traiectoriei de desfășurare. Atingând un nivel optim de automatizare, operațiile se realizează cu promptitudine, rapid, fără a reclama reglajul conștient-voluntar permanent. Ca urmare, atenția se va deplasa de la veriga *cunP.* asupra căreia era focalizată în faza incipientă de formare a operației, la veriga *ce* ?, conținutul și scopul transformării. Un exemplu de maximă automatizare ni-1 oferă operațiile aritmetice de calcul — adunarea, scăderea, înmulțirea. împărțirea.

B. **Blocul conținulurilor**

Gândirea nu este o desfășurare mecanică de operații „pure". Ca proces de cunoaștere cu funcție reflectorie și de modelare informațională presupune în mod obligatoriu existența unor conținuturi specifice, asupra cărora să se aplice operațiile. Sursa primară a acestor conținuturi se află în lumea externă, iar izvorul lor (de alimentare directă) îl reprezintă datele senzoriale. Acestea nu se încorporează ca atare în structura internă a gândirii, ci filtrate și prelucrate succesiv, la diferite niveluri de generalitate, abstracțiune și esențialitate. Astfel, se ajunge ca, pe măsură ce se dezvoltă și se consolidează în cursul ontogenezei, gândirea să-și elaboreze o structură de conținut (informațională), calitativ diferită și clar distinctă de structura de conținut a percepției și reprezentării.

„Elementul" constitutiv bazai al structurii ei de conținut este *noțiunea,* iar elementele supraordonate, de rang cognitiv superior, sunt *judecata* și *raționamentul.*

în abordarea acestora, trebuie corelate datele și unghiul de vedere al logicii și datele și unghiul de vedere al psihologiei. Dacă logica formală poate să facă abstracție de latura psihologică vie, psihologia nu poate să facă abstracție de criteriile, definițiile și schemele logice (care au și un caracter normativ).

Noțiunea este acea entitate informațională internă care integrează determinații (însușiri) semnificative, esențiale, necesare și comune unui număr mai mare sau mai mic de obiecte (fenomene) reale sau imaginare.

Ea nu este un dat ci rezultatul unui proces evolutiv. Cercetările efectuate de A. Șvacikin (1937), sub îndrumarea lui L.S. Vâgotski, au demonstrat că, până să ajungă, la stadiul noțional propriu-zis, gândirea trebuie să parcurgă o serie de etape intermediare: *etapapre-noțională* (domină în mod absolut imaginile senzoriale); *etapa complexelor naționale* (se pun laolaltă, în aceeași categorie, pe baza unei însușiri accidentale, obiecte calitativ diferite - lucruri și ființe, de exemplu); *etapa pseudonoțională* (îngustarea sferei noțiunii până la a cuprinde un singur obiect); *etapa noțiunilor concrete; etapa noțiunilor abstracte.* Stadialitatea formării noțiunilor reflectă și este simetrică stadia]ității formării operațiilor.

Noțiunea, o dată elaborată, se include în structura de conținut stabilă a gândirii, oferind un material calitativ superior de lucru pentru blocul operațiilor. Astfel, atitudinea și comportamentul epistemic față de realitate vor avea trăsături diferite atunci când se întemeiază pe o mediere noțională, comparativ cu situația când pe prim plan se impune medierea senzorială.

în accepțiunea teoriei semantice a informației, noțiunea sau conceptul este un model homomorfic multimediat, în care sunt reprezentate sau codificate cu ajutorul semnelor verbale datele relevante, perene, comune unei mulțimi mai întinse sau mai restrânse de obiecte („elemente"). Ea se constituie pe baza relației de intersecție și incluziune a mulțimilor, sub semnul funcției de grupare și categorializare proprie creierului uman. Astfel, să considerăm obiectele A, B, C, D ca mulțimi de însușiri: A={a, b, c, d, e, m, p }; B={ a, c, d, m, r, x, z}; C={a, b, c, d, m, n„ s, z}; D={a, b, c, m, d, f, g, h}. Intersecția lor AnBflCDD ne dă o mulțime nouă E={a, c, d, m} ale cărei elemente sunt însușiri comune tuturor mulțimilor inițiale. Dacă, acum, aplicăm un *criteriu* nou, *de esențialitate* (a), vor fi reținute doar însușirile care-l satisfac.

Să spunem că, în exemplul nostru, criteriul respectiv este satisfăcut numai de însușirile o și *d-* (a„ d„). Nucleul informațional va fi dat atunci numai de aceste două însușiri.

Conceptul rezultat - Ė - se poate defini drept clasă a tuturor mulțimilor-obiect - A, B, C, D - care posedă însușirile a „ și d „. Criteriul de relevanță sau de esențialitate ne permite să apreciem gradul de adecvare a conceptului la realitatea modelată. Pe baza acestui criteriu, devine legitimă împărțirea noțiunilor lor în *empirice* și *științifice*. Primele sunt rezultatul sistematizării și integrării informației recoltate în contextul experienței cotidiene; ele conțin însușiri selectate cu precădere după criterii pragmatice circumstanțiale, care pot fi mai puțin esențiale.

Cum conținutul experienței perceptive este diferit de la un individ sau grup de indivizi la altul, și structura semantică a informației integrată în noțiunile empirice va fi diferit. în multe domenii, datorită vastității volumului de informație ce se cere a fi asimilată, noi rămânem la nivelul înțelegerii empirice a fenomenelor. Noțiunile științifice sunt rezultatul elaborării speciale, în procesul învățării organizate, prin asimilarea datelor semnificative obiectiv verificate ale științei. Ele conțin însușiri selectate pe baza aplicării riguroase a criteriilor de esențialitate și generalitate, recunoscute ca atare la momentul dat al dezvoltării cunoașterii.

Pe baza lor, devine posibilă dezvoltarea relațiilor cauzale și formularea de predicții în legătură cu desfășurarea evenimentelor într-un domeniu sau altul al realității. Logica a pus în evidență două determinații principale ale noțiunii: *volumul* și *sfera.* Prin volum se desemnează conținutul noțiunii, respectiv numărul de *note* pe care le cuprinde. Prin sferă se exprimă întinderea noțiunii, respectiv numărul obiectelor sau mulțimilor de obiecte asupra cărora se aplică noțiunea dată. Cele două determinații se află într-un raport invers: cu cât volumul este mai mare (conținutul mai bogat în însușiri), cu atât sfera este mai restrânsă, noțiunea respectivă aplicându-se unui număr mai mic de obiecte (mulțimi) și invers.

După natura conținutului, noțiunile au fost împărțite în *concrete* și *abstracte.* Concretă este considerată acea noțiune care arc un suport imagistic direct, putând fi reprezentată (ex., noțiunea de casă, de floare etc). Noțiunea abstractă conține însușiri desprinse și detașate de contextul și suportul lor sensibil, devenind imposibil de reprezentat (ex. libertate, dezvoltare, înțelepciune, contradicție etc).

Deși o noțiune subordonează numeroase specii și varietăți de obiecte, în mod curent, una dintre acestea, ca urmare a frecvenței în experiența cotidiană, se va desprinde *ca prototip* (M.Miclea, 1995). Astfel. în comunicarea obișnuită, atunci când dorim să exemplificăm o noțiune, ne referim la un prototip, care ne este mai familiar.

Noțiunea în sine nu înseamnă decât o sumă de potențialități cognitive în raport cu obiectele pe care ca le reprezintă. Despre ea nu se poate afirma nici că este adevărată, nici că este falsă. Dai' ea este o posibilitate de a formula o serie de judecăți cu privire la o anumită clasă de obiecte sau fenomene. Prima modalitate de a dezvălui și pune în circuitul cognitiv actual conținutul unei noțiuni este *definiția.* Schema de definire a unei noțiuni variază în funcție de scopul urmărit și de criteriul adoptat. În accepțiunea logicii, o definiție veritabilă este doar aceea care se poate realiza prin *genul proxim* și *diferența specifică* (ex„ „Omul este un animal rațional"; „Mamiferul este un vertebrat care naște puiii și-i hrănește cu lapte"; „Aurul este un metal prețios". în practică, nu este întotdeauna ușor și posibil să dăm astfel de definiții; în mod frecvent, recurgem la definiții *enumerativ-descriptive* („Casa este o construcție formată din temelie, pereți, ferestre și acoperiș"), *funcționale* („Stiloul este un obiect cu care scriem"), genetice („ploaia este ce rezultă prin condensarea vaporilor"), *de compoziție* („Apa este formată din doi atomi de hidrogen și un atom de oxigen") etc.

în cadrul gândirii, noțiunile nu sunt dispuse la întâmplare, haotic, ci ele se ordonează și se ierarhizează sistemie, alcătuind ceea ce se cheamă *piramida noțiunilor* (fig. 30.). Aceasta este structurată pe verticală după criteriul gradului de *generalitate,* iar pe orizontală după *criteriul coordonării semantice modale.* Spre baza piramidei sunt dispuse noțiunile cu sfera cea mai mică și volumul cel mai mare: *noțiuni individuale',* în continuare, la etajele superioare, se situează noțiunile cu sfera din ce în ce mai mare și volumul din ce în ce mai mic - *particulare, generale,* iar la vârful piramidei, se plasează noțiunile cu gradul cel mai înalt de generalitate posibil - *categoriile supraordonate* (ex., „Existență", „materie", „realitate"). Atunci când organizarea în interiorul piramidei este bună, gândirea se mișcă liber, cu ușurință și coerență, atât de la individual/particular spre general/categorial, cât și în sens invers, de la categorial spre particular și individual. De asemenea, mișcarea ei se realizează optim

și pe orizontală, în limitele aceluiași nivel ierarhic integrat, stabilindu-se între noțiunile respective raporturi de coordonare, de complementaritate. Buna funcționalitate logico-semantică în interiorul sistemului noțional este o premisă esențială a eficienței instrumental-cognitive a gândirii. De acest lucru ne dăm seama foarte clar în cazuri patologice, de disociere sau diaschisis mental: fragmentarea sistemicității noționale, cu întreruperea conexiunilor între diferite niveluri și compartimente, pacienții pierzând capacitatea de a mai realiza raporturi corecte între noțiunile echivalente, între cele generale și cele particulare. Ca urmare, gândirea, în ansamblul ei, coboară, cum afirma K. Goldstein, sub nivelul conceptualizării.

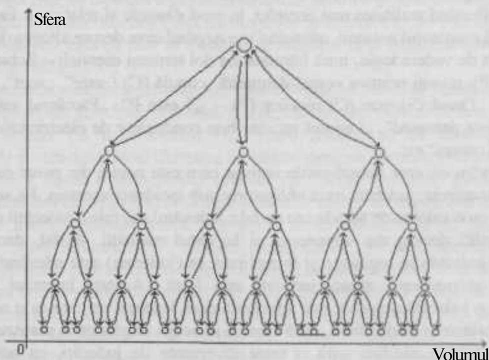

Fig. 30. Piramida noțiunilor

Suportul „material" al noțiunii este cuvântul. în mod normal, la nivelul omului, orice noțiune se obiectivează și se exprimă printr-un *cuvânt.* Trebuie însă făcută distincția între cuvântul-imagine, prin care se fixează și se exprimă percepția sau reprezentarea (ca produse imagistice), și cuvântul-noțiune. Fizic, adică fonetic, și gramatical, adică morfologic, cuvântul este același în ambele situații. Deosebirea apare, însă, la nivel designativ, respectiv, semantic. Conținutul informațional în cele două situații este calitativ diferit: cuvântul-imagine codifică însușiri senzoriale situațional-individuale, în vreme ce cuvântul-noțiune codifică însușiri generale și esențiale atribuibile fie unui singur obiect, indiferent de situația concretă în care poate fi dat, fie unei mulțimi (clase) de obiecte individuale.

Integrarea noțiunii în tiparul său verbal - cuvântul — nu se produce dintr-o dată și în mod spontan, ci treptat, în cursul unui proces îndelungat de evoluție ontogenetică și învățare.

Astfel, gradul de,.conceptualizare" a diferitelor cuvinte pe care le folosim este foarte diferit. în ontogeneză, cuvântul apare înaintea noțiunii: semantizarea sau semiotizarea cuvântului în direcția conceptualizării trece prin senzorialitate și reprezentare.

Judecata este un construct informațional mai complex și relativ stabil ce se formează prin realizarea unor relații și coeziuni logico-semantice definite între două sau mai multe noțiuni. în această ipostază, ea devine o componentă *de conținut* a gândirii, putând fi stocată ca atare în blocul memoriei pentru uzul ulterior. Ea se integrează în memorie la un nivel superior față de noțiuni, nivel pe care-l putem numi *propozițional* sau *serie „semantică",* delimitată prin indici speciali de „identitate" de celelalte. Din punct de vedere cognitiv, ea are o valoare superioară în comparație cu noțiunea, reflectând realitatea mai complet în mod dinamic și relațional. Ea dezvăluie și precizează conținutul noțiunii, *afirmând* sau *negând* ceva despre altceva. In structura sa, din punct de vedere logic, intră întotdeauna doi termeni esențiali - Subiectul (S) și Predicatul (P), reuniți printr-o verigă denumită copulă (C) („este", „sunt", „nu este", „nu sunt"): „Omul (S) este (C) muritor (P) - „S este P". „Pământul este rotund"; „Omul nu este patruped", „Lemnul nu este bun conducător de electricitate", „Stelele sunt corpuri cerești" etc.

Observăm că, spre deosebire de noțiune care este neutră din punct de vedere al criteriului de adevăr, judecata intră obligatoriu sub incidența acestuia. Ea se va asocia întotdeauna cu o valoare de adevăr sau de fals. Adevărul sau falsul judecății ca „entitate informațională" decurg din supunerea ei la testul realității. Astfel, dacă legătura afirmată de judecata se regăsește și în realitate, ea (judecata) este adevărată, iar dacă aceasta nu se regăsește, atunci judecata este falsă. (Aceasta în cazul judecăților afirmative); o judecată negativă este adevărată dacă legătura pe care ea o neagă nu se găsește în realitate și devine falsă, dacă ceea ce se neagă se găsește în realitate.

în conținutul gândirii intră o mare diversitate de judecăți, cu adresabilitate modală diferită: judecăți de existență, judecăți de valoare, judecăți particulare, judecăți universale, judecăți simple, judecăți complexe etc.

Ele au ființat inițial ca *obiect* al unui proces viu de gândire (căutarea și stabilirea legăturii celei mai adecvate din punct de vedere semantic între o anumită noțiune și anumite subiecte sau note prin care aceasta se poate defini), apoi ca *produs* - formularea finală, și, în ultima instanță, se stochează în structura de conținut a gândirii pentru uzul ulterior. De acest lucru ne dăm seama în situațiile când trebuie să operăm discursiv cu noțiunile, să le punem în relație unele cu altele, să le definim. în asemenea situații familiare, nu mai procedăm la întâmplare după principiul „încercare-eroare", ci reactualizăm dintr-o dată răspunsuri corecte în forma judecății. Nivelul judecății sau prepozițional este supraordonat celui noțional al structurii de conținut a gândirii.

Raționamentul este cel de-al treilea nivel de integrare a conținutului informațional al gândirii, fiind reprezentat de constructele discursive. încadrarea raționamentului în structura de conținut a gândirii este justificată de faptul că el determină o atitudine epistemică de rang superior a subiectului față de realitate, dezvoltând aspecte de ordin relațional și interacțional complexe ale acesteia (contiguități și corespondențe spațio-temperale, succesiuni, incluiziuni și disjuncții, probabilități, cauzalitate etc).

Dar, tocmai complexității deosebite a câmpului relațional asupra căruia poartă conținutul raționamentului, gradul de *„compactitate organizațională'* al său în cadrul gândirii este relativ mai scăzut decât cel al judecăților și, cu atât mai mult, decât cel al noțiunilor. Din punct de vedere cantitaliv, doar un număr relativ mic de raționamente, ca entități informaționale finite, se stochează în conținutul latent al gândirii pentru uzul ulterior. De regulă, se rețin și se fixează judecățile, concluzii ale raționamentelor, și, firește, schemele logice după care se alcătuiesc acestea.

C. Blocul produselor

Produsul este un element esențial în structura gândirii și în definirea finalității ei ca proces (sau activitate mintală). Acesta răspunde la întrebarea: „ce s-a obținut sau ce a rezultat la capătul unui șir finit de transformări aplicate unui anumit conținut sau unei situații date la «intrare» ? ".

în funcție de specificul „stimulului" care a declanșat procesul gândirii, produsele pot fi: o noțiune, un principiu, o relație, o lege, un răspuns (afirmativ sau negativ), o decizie, o soluție (la o problemă) etc. Toate acestea au ca trăsături comune interiorizarea și caracterul ideal (ființarea ca entități mentale, de esență informațională).

Ca verigă finală a unui proces orientat spre scop, produsele gândirii suportă operațiile verificării (testării) și evaluării pe baza unor criterii de adevăr (corectitudine) și semnificație instrumental-adaptativă. Ele devin astfel clasificabile în „corecte" sau „incorecte", „înalt semnificative", „mediu semnificative" și „slab semnificative". În funcție de măsura în care subiectul adoptă el singur asemenea criterii de evaluare și ia o poziție critică față de produsele propriei sale gândiri, va proceda la o selecție obiectivă a acestora, reținând pe cele corecte și semnificative și respingând pe cele inadecvate și nesemnificative. Respingerea unui produs ca nesatisfăcător duce fie la reluarea procesului gândirii în vederea obținerii unuia mai bun, fie la renunțarea de a mai căuta răspunsul sau soluția la situația dată. Atunci când spiritul critic și nivelul de exigență față de produsele obținute sunt scăzute, gândirea capătă trăsătura negativă a suficienței. Subiectul respectiv se mulțumește cu ce obține, chiar dacă produsul obținut este derizoriu.

În dinamica generală a gândirii, *desprinderea și reținerea produsului* ca „element constitutiv specific" preziniă o importanță metodologică, întrucât creează momente de discontinuitate, absolut necesare în delimitarea proceselor finite, subordonate și reglate de o finalitate concretă.

Tocmai recunoașterea existenței produsului ca entitate distinctă face posibilă trecerea de la speculația sterilă - despre gândire în general - la abordarea concret-experimentală a gândirii ca proces determinabil, obiectivabil și controlabil.

Produsul devine, în acest context, indicatorul principal al eficienței gândirii. Cu cât acesta prezintă valori mai ridicate, în plan cantitativ, cu atât gândirea care se află la originea lui este mai eficientă, și invers. (Desigur, nu întotdeauna analiza produsului este suficientă pentru determinarea eficienței unei gândiri; pe lângă aceasta, o informație importantă o poate furniza și analiza căii sau drumului pe care-1 străbate gândirea pentru a ajunge la un produs).

Din punct de vedere al persistenței în timp, produsele gândirii se pot împărți în două categorii: *produse pentru uzul imediat* (pasagere), care, satisfăcând „starea de

necesitate" pentru care au fost obținute, își pierd actualitatea și ies din structura de conținut a gândirii; produse pentru uzul ulterior (ex„ noțiunile, principiile, legile), care se stochează în structura de conținut, devenind verigi componente ale unor noi procese de gândire (în viitor).

D. Blocul relațiilor

Termenul de „relație" este polisemie el fiind utilizat în sensuri și situații variate: de acțiune (a relata ceva), caracteristică a două sau mai multor lucruri între care există un anumit raport, legătură de interdependență, de interacțiune, de analogie etc, legătură asigurată printr-un mijloc de transport, cale de comunicație, legătură de afaceri sau profesională între persoane, funcții de relație (în biologie), ecuații (în matematică). Ca parte componentă a gândirii, relația trebuie luată în accepțiunea de legătură, raport, interdependență între operații și conținuturi. Toate transformările pe care le realizează gândirea asupra datelor ce-i sunt prezentate la „intrare" sunt mediate și încorporate în diferite *tipuri de relații* care se conștientizează și se fixează ca atare. Aceste tipuri pot fi: de comparație constitutivă și calitativă (A> B, B<C etc; „A mai bun decât B"); de ordine și coordonare spațio-temporală („A după B", „A la dreapta lui B", „A concomitent cu B", „A în același loc cu B"); de subordonare-incluziune („noțiunea particulară se subordonează noțiunii generale", „obiectul Xj face parte sau se include în clasa E"); genetice și de filiație (A a apărut din B", „Ion este frate cu Gheorghe"); de determinare probabilistică (fiind dat ansamblul condițiilor C, se poate produce cu probabilitatea pi evenimentul E,": „dacă dintr-o urnă în care se află bile roșii, albastre și galbene în proporții egale, facem o extragere la întâmplare, este posibil ca bila extrasă să fie roșie"; dar tot așa de bine se poate întâmpla ca aceasta să fie de altă culoare — galbenă sau albastră"); de determinare cauzală univocă („dacă este întrunit ansamblul de condiții C, atunci în mod necesar se va produce evenimentul sau fenomenul E"; „dacă încălzim apa dintr-un vas până la temperatura de 100°C, ea va începe să fiarbă"); de similitudine- apropiere (pe o plajă extrem de întinsă, de la analogia cea mai slabă până la identitate); de polaritate antagonică (+ - în matematică, excitație-inhibiție în neurofiziologie, altruist-egoist, în morală etc); de complementaritate („două mulțimi cu elemente distincte dau prin reunire o mulțime nouă care va include elementele ambelor mulțimi", „elementele pereche" - cuplurile „noțiunile *bărbat* și *femeie* sunt complementare în raport cu noțiunea om" etc).

O dovadă în plus în favoarea ipotezei că relația este o a patra dimensiune (componentă) distinctă a structurii gândirii o constituie faptul că ea se formează și se învață în mod special, întocmai ca operația și noțiunea, judecata sau raționamentul.

Fiecare din tipurile enumerate mai sus face obiectul unei definiri și al unei exersări sistematice prin exemplificări și aplicații la situații concrete.

Pe măsură ce se formează și consolidează, blocul relațional se intrică în celelalte blocuri componente ale gândirii, îndeosebi în cele ale operațiilor și conținuturilor, restructurându-le și reorganizându-le. Tocmai datorită acestui fapt gândirea dobândește atributele unui sistem: un ansamblu de elemente aflate în relație nonîntâmplătoare unele cu altele.

Modelul de reprezentare grafică va fi în acest caz „schema-bloc" sau „graficul orientat".

8.3. **FORME MODALE DE PROCESARE-INTEGRARE A INFORMAȚIEI LA NIVELUL GÂNDIRII**

Așa cum am menționat într-unui din paragrafele anterioare, gândirea reprezintă nivelul cel mai înalt și cel mai complex de prelucrare și utilizare a informației despre realitatea obiectivă nemijlocit perceptibilă, despre posibil (dar încă nereal) și despre imposibil (ceea ce nu poate exista decât în mintea noastră).

în realizarea acestei complexe prelucrări sau procesări, gândirea nu urmează o traiectorie unică și liniară; ea pune în evidență cel puțin trei forme (direcții) modale ale acestei procesări, și anume: a. *forma de procesare inductivă;* b. *forma de procesare deductivă* și c.*forma de procesare analogică.*

A. **Procesarea inductivă**

Din punct de vedere genetic, aceasta este prima formă de procesare a informației în cadrul gândirii. Ea este nemijlocit stimulată și susținută de percepții și reprezentări și acționează inițial asupra obiectelor și fenomenelor concrete. Ca urmare, traiectoria pe care se va înscrie o asemenea procesare va avea un sens ascendent, de la individual, particular către general, universal, de la situațional, întâmplător către legic, necesar.

La „intrare", avem întotdeauna de-a face cu o mulțime de însușiri, obiecte, situații etc, date nu neapărat simultan, ci și succesiv, în timp, iar la „ieșire" - cu un produs integrat, generalizat. Operatorii implicați în procesarea informației acționează în direcția estompării sau eliminării deosebirilor sau incompatibilităților individuale și a relevării-accentuării similitudinilor și concordanțelor.

Situațiile (sarcinile) cu care se confruntă gândirea în inducție ar fi de trei genuri: a. formarea de concepte; b. dezvăluirea și formularea unei reguli, a unui principiu, a unei legi; c. dezvăluirea și inducerea unei structuri.

a. în **formarea de concepte,** procesarea informației este subordonată *inducerii* unei proprietăți de la o parte a elementelor unei mulțimi la întreaga mulțime.

De exemplu, constatând că toate corpurile metalice care ne-au fost date în experiența senzorială anterioară conduc curentul electric, extindem această proprietate asupra oricărui metal în general, concluzionând că toate metalele sunt bune conducătoare de electricitate. Orice concept este rezultatul unei procesări inductive. Dar cum în structura gândirii există concepte de grade sau niveluri de generalitate diferite (inferior-superior), înseamnă că în elaborarea lor avem de-a face cu o inducție în spirală: produsul unei inducții de rangul I. să spunem, devine element de procesare pentru o inducție de rangul 11 ș.a.m.d. (exemplu: „măr ionatan" „măr" „produs vegetal" „substanță organică"; „om" „vertebrat" „mamifer" „animal" etc).

în funcție de natura calitativă a conținuturilor informaționale supuse procesării, se delimitează „concepte reale" cu adresabilitate „obiectuală" și „concepte formale", lipsite de valoare semantică, având un caracter pur convențional.

Cele dintâi se elaborează în procesul adaptării și al învățării, în raport cu diferitele domenii ale cunoașterii. Gradul de elaborare este diferit atât pentru conceptele din interiorul unuia și aceluiași domeniu, cât și pentru conceptele aparținând diferitelor domenii.

Conceptele formale prezintă mai mult un interes metodologic, ele fiind utilizate ca modele experimentale pentru a urmări mai riguros dinamica şi mecanismele psihologice pe care le reclamă procesarea însuşirilor.

Asemenea gen de experimente au început încă din 1920, fiind iniţiate de N.Ach, D.Uznadze, L.Vâgotski, Hanfman şi Kasanin. Ca material experimental, au fost folosite corpuri geometrice de formă, mărime şi culoare variabile, cărora li se asociau cuvinte fără sens (trigrame) („Bik", „Lag", „Cev" etc). Subiecţii trebuiau să reunească sub aceeaşi denumire toate obiectele care satisfăceau o anumită condiţie, de exemplu „să fie groase şi mari". Astfel cuvântul Lag, să spunem, reunea toate aceste corpuri; cuvântul Cev, reunea „toate obiectele înalte şi de grosime mijlocie" ş.a.m.d.

între anii 1946-1948, E.Heidbreder a efectuat experimente asemănătoare. Subiecţilor li se prezentau 16 serii a câte 9 fotografii. Fiecare serie era asociată cu un cuvânt fără sens: *rolk* (faţă umană), *leth* (copac), *mulk* (rotund); *fard* (numărul 2) etc. Subiecţii trebuia să descopere singuri semnificaţia fiecărei denumiri. Huli şi colab. (1951) au înlocuit imaginile şi corpurile geometrice folosite în experimentele descrise anterior cu serii de caractere chinezeşti. Fiecărei serii i se puneau în corespondenţă tot denumiri fără sens, viitoare „concepte formale". Subiecţii trebuiau să reunească sub aceeaşi denumire („ii", „yer", „ta", „deg" etc.) caracterele care aveau un radical comun.

Constatările principale pe care le-au prilejuit aceste experienţe au fost următoarele: 1. în comparaţie cu materialul verbal, imaginile favorizează procesarea inductivă de tip noţional; 2. există tendinţe dominante ale cursului gândirii: oamenii reacţionează mai întâi la obiectele concrete şi apoi la forma lor; 3. factorii situaţionali exercită o influenţă semnificativă asupra electivităţii procesării: dacă formele geometrice şi obiectele concrete au aceleaşi dimensiuni, mai întâi sunt sesizate obiectele; dacă obiectele sunt mici dar reprezentate grafic pe figuri geometrice mari, primele care se impun atenţiei sunt acestea din urmă.

Cercetările efectuate de pe poziţiile teoriei acţiunii (Galperin şi colab., P.Popescu-Neveanu şi colab., Al.Roşea) au stabilit că un factor esenţial care influenţează dinamica formării conceptelor este *modul de orientare a subiectului* în sarcină. Acesta se poate caracteriza prin prezentarea de la început de către experimentator a unor indici de recunoaştere şi desprindere a însuşirilor comune şi principale sau prin absenţa unor asemenea puncte de reper. în primul caz, noţiunea se formează mult mai repede şi mai trainic decât în al doilea.

Un al doilea element important de care depinde calitatea conceptelor nou formate îl constituie prezenţa sau absenţa aplicării lor la rezolvarea unor sarcini concrete (de ordonare-clasificare, de selecţie, de integrare etc). Trăinicia elaborării şi instrumentalitatea conceptelor sunt întotdeauna mai bune dacă învăţarea are loc chiar în procesul aplicării la situaţii reale.

în fine, cel de al treilea factor implicat în formarea noţiunilor îl constituie modul de prezentare a exemplelor. S-a demonstrat că important este nu atât volumul sau numărul acestora, cât mai ales gradul de reprezentativitate (diversitatea modală) şi relevanţă.

Procesarea inductivă care stă la baza elaborării conceptelor se perfecţionează pe măsura îmbogăţirii fondului experienţei senzoriale, a tezaurului reprezentărilor şi schemelor de integrarea semantică a limbajului. Se ajunge, astfel, ca, la adult, formarea

unei noțiuni noi să nu reclame în mod obligatoriu prezența exemplelor și suportului intuitiv (obiectual sau imagistic), fiind suficienta doar punerea în relație semantică adecvată a cuvântului respectiv (încă neconceptualizal) cu cuvintele noțiunii deja elaborate.

b. în activitatea sa cotidiană, omul are de-a face cu mulțimi de obiecte izolate și cu sarcina de grupare a lor în clase prin reluarea și generalizarea însușirilor comune și semnificative (esențiale), dar și cu diferite tipuri de relații și raporturi care apar ca purtătoare ale unei informații specifice și care deschid cunoașterii perspective noi.

Relevarea lor necesită analiza și compararea unui număr relativ mare de cazuri particulare. Aici, intervine obligatoriu procesarea inductivă, îndreptată spre identificarea și stabilirea anumitor „invarianți de raport"; aceștia se mențin ca atare în pofida modificărilor aleatoare pe care le pot suferi însușirile concrete ale reiatelor (obiectelor aflate în relație). Operatorii sunt focalizați nu asupra obiectelor „în sine", ci asupra raportului care se stabilește între ele pe baza unui criteriu: de ordine (serială), de distanță, de formă, de culoare, de asemănare semantică, de opoziție, de subordonare etc.

Pentru ca raportul să fie desprins și generalizat, el trebuie să prezinte o anumită valoare cognitivă sau pragmatică reglatorie, adică să orienteze adecvat activitatea sau comportamentul subiectului în diferite situații reale.

în termenii teoriei generale a reglării, aceasta înseamnă că, de fiecare dată când raportul respectiv este sesizat și desprins ca purtător de informație specifică, subiectul obține „o întărire pozitivă" (adică rezolvă sarcina care-i stă în față), iar în cazul când nu este sesizat și respectat, subiectul obține o „întărire negativă" (eșec în rezolvarea sarcinii).

Raportul poate apărea în formă explicită, putând fi sesizat pe cale perceptivă, sau implicită, relevarea lui reclamând o procesare multimediată. în primul caz, purtătorul raportului îl constituie o însușire concretă - formă, mărime, culoare. în cazul al doilea, la baza stabilirii lui stă un indicator abstract: de ordine, de sens etc.

Exemple:

• *o sarcină de diferențiere:* subiectului i se prezintă perechi de stimul, relaționați după criteriul „mărime": $S|>S_2$ sau Si >S|. El trebuie să găsească, orientându-se după felul de administrare a întrebărilor „corect-greșit", la care din cei doi stimul, să răspundă și la care nu, valorile concrete ale ambilor slimuli variind de la o pereche la alta. Formulând regula de acțiune, subiectul va răspunde corect chiar atunci când un stimul întărit pozitiv în secvența anterioară dobândește valoare negativă în secvența următoare, prin modificarea poziției în relație cu celălalt: (S2>Si; S3>S2; S4>S3....).

• Subiectul trebuie să descopere *criteriul de distribuire a valorilor de semnalizare* în cadrul unei serii numerice constante de stimuli: $S,-S_n$. De fiecare dată, întărirea pozitivă se asociază numai cu unul din stimuli, dar într-o anumită ordine. Să presupunem că seria cuprinde 7 stimuli și poziția lor rămâne nemodificată în cursul experimentului; se modifică doar „localizarea" valorii de semnalizare:

I. S], 02, Si, S4, S5, Sfi, S7

II. $S_1, S_2, S_3, S_4, S_5, S_6, S_7$

ffl. $S,,S2,S3,S4,S_5,S_6,S_7$

IV. Si, S_2, S_3, S_4, S_5, *S_6*, S_7 ș.a.m.d.

Din cele de mai sus se desprinde regula: „valoarea de semnalizare în cadml seriei se distribuie alternativ primului stimul, apoi ultimului; celui de al doilea, apoi penultimului etc.

Un caz aparte al inducției raporturilor și relațiilor este *inducția legilor.*

Legea este în esență tot o *relație,* un raport. Ea caracterizează însă nu atât starea, cât mai ales dinamica sau desfășurarea evenimentelor, aflate într-o anumită interacțiune sau interdependență. în formă generală, ea se exprimă ca o dependență dintre un ansamblu de condiții (factori) E și un eveniment oarecare A, astfel că A=f(E).

Realizarea ansamblului E determină producerea evenimentului A; nerealizarea presupune absența evenimentului A. întinderea domeniului la care se aplică dependența respectivă exprimă gradul de generalitate al legii. Tăria sau intensitatea dependenței dintre condiție și eveniment pot varia, determinându-se astfel două mari categorii de legi: *dinamice* și *statistice.*

Legea dinamică reflectă o legătură necesară, de tip cauzal, între cei doi termeni ai relației E și A. Astfel, fiind dat E, A se produce în mod sigur, E devenind cauza lui A, iar A - efectul lui E.

Acest gen de dependență se întâlnește în domeniul mecanicii, al fizicii clasice, al reacțiilor chimice etc. (Ex.: „Temperatura corpurilor crescând peste o anumită limită, ele încep să-și mărească volumul, dilatându-se".)

Caracteristica principală a legii dinamice rezidă în aceea că ea se aplică și se verifică la nivelul fiecărui caz individual în parte. Dar descoperirea și formularea ei sunt rezultatul observării și analizei unui număr mare de cazuri. Fiecare caz exprimat în forma unei judecăți constatative, de atestare a dependenței date, reprezintă *o premisă* în lanțul procesărilor inductive step-by-step:

E—»A în cazul X,

E—>A în cazul X_2

E—>*A* în cazul Xț

---- ----

E—>A în cazul X„

E—>A în toate cazurile X,.

Legea statistică exprimă o legătură posibilă, dar nu neapărat necesară, între condiții și evenimente (E și A). Astfel, fiind dat ansamblul de condiții E, evenimentul A se poate produce, dar el poate și să nu se producă. Se desprinde un punct de maximă incertitudine, când 50% din șanse sunt favorabile producerii lui A și 50% nefavorabile. Peste 50% șanse favorabile sporește probabilitatea producerii evenimentului, iar sub 50% șanse favorabile reduce această probabilitate. între E și A se interpune un al treilea factor -întâmplarea - care poate întări până la a o face necesară legătura lor sau, dimpotrivă, o poate slăbi până la anulare.

Gândirea dobândește controlul asupra acestui factor numai prin raportarea de multe ori a experimentului (ex. aruncarea monedei sau a zarului). Aceasta permite desprinderea unei tendințe centrale care își păstrează valoarea în pofida abaterilor individuale. Domeniul de aplicabilitate al legii statistice este cuprins între „evenimentul sigur" (p(A) = 1) și „evenimentul imposibil" (p(Q)=0). De aici decurge caracteristica ei principală: nu se verifică la nivel individual, ci numai la nivelul ansamblului (seriei) de evenimente.

Inducția legilor statistice se ia în două planuri: *obiectiv,* reflecând dependențele reale dintre ansamblul dat de condiții și un anumit eveniment și *subiectiv,* reflectând

predicția subiectului în legătură cu deznodământul concret, într-o situație dată, **a** desfășurării fenomenelor întâmplătoare sau probabile.

Posibilitatea subiectivă se constituie ca rezultat al interacțiunii și corelării caracteristicilor obiective ale fenomenelor date cu elementele experienței anterioare și cu particularitățile psihoindividuale ale fiecărei persoane. Ca urmare, una și aceeași situație va primi estimări diferite din partea unor persoane diferite.

Deși în plan obiectiv distribuția probabilităților evenimentelor elementare poate rămâne tot timpul aceeași (ex., aruncarea zarului), în plan subiectiv ea va înregistra oscilații semnificative. Analiza modului în care diferiți subiecți conchid asupra posibilității de producere sau neproducere a unor fenomene pune în evidență trei tendințe tipice:

- supraestimarea evenimentelor cu probabilitate scăzută și subestimarea celor cu posibilitate mare;
- acordarea șansei celei mai mari evenimentelor care nu s-au produs o lungă perioadă de timp, presupunând că trebuie să se producă în viitorul apropiat;
- supraestimarea probabilității evenimentelor care le sunt favorabile și subestimarea probabilității celor care le sunt nefavorabile.

Operarea în spațiul nedeterminării, al incertitudinii, al evenimentelor probabile este o caracteristică a gândirii umane. Se spune chiar că gândirea omului contemporan este sau trebuie stimulată pe scheme eminamente probabiliste. Aceasta permite corelarea unui număr mai mare de variabile, deschiderea unei arii mai întinse pentru ipoteze șt testări, trecerea de la studiul simplității organizate la studiul complexității organizate, de la studiul sistemelor deterministe la studiul sistemelor cu dinamică aleatoare.

Așa cum demonstrează W.Weaver în fascinanta sa lucrare „Doamna șansă" (1968), procesarea inductiv-probabilistă care vizează fenomenele de masă reunește în sine judecăți cu conținut semantic extrem de eterogen, fiecare din ele incluzând o informație specifică, convergentă pe aceeași concluzie finală.

c. **Inducția structurilor** constă în relevarea unei relații specifice între două elemente și generalizarea ei asupra altor elemente. Structura este, în acest caz, un *invariant relațional,* care rezultă și se susține nu de elementele luate în sine, ci de coraportarea lor reciprocă. (De exemplu, în cazul „familiei pătratelor" avem structura *deforma,* dată de relația de egalitate a laturilor și unghiurilor. În pofida varierii mărimii sau culorii, structura „formă pătrată" rămâne invariantă.

Inducerea și generalizarea ei la toate cazurile individuale permite operarea cu „pătratul", ca figură geometrică generală, categorială.

Structurile există în toate domeniile realității și descoperirea lor constituie unul din obiectivele majore ale cunoașterii științifice: structuri în matematică, în lingvistică, în antropologie, în psihologie etc.

Au fost elaborate teste speciale pentru evaluarea capacității de inducere structurală. Iată câtiva itemi din aceste teste:

- Avocatul este pentru clientul său ceea ce medicul este pentru: a. bolnav; b. medicină.
- Ofițerul este pentru soldat ceea ce profesorul este pentru: a. elev; b. școală.
- Ciorapul este pentru picior ceea ce mânușa este pentru: a. mână; b. cap.

" a. muscă—insectă; b. câine—7; a. pin-conifer; b. fag—? Schema formală de prezentare a situațiilor care reclamă inducția structurii este următoarea: A:B;:C(D|, D2) (,A este pentru B, ceea ce Ceste pentru D, sau D_2)" Miclea, 1991).

Descompusă, schema inducției pune în concordanță următoarele operații: *codarea* (înregistrarea și organizarea datelor), *inferența* (stabilirea relațiilor logice), *punerea in corespondența* (corelarea elementelor sau termenilor), *aplicarea structurii descoperite, compararea, argumentarea, formularea răspunsului.*

B. Procesarea de tip deductiv

Caracteristica generală a acestei procesări rezidă în aceea că ea are o traiectorie cu sens descendent: pornește *de la general* (un principiu, o regulă, o idee etc.) și merge *spre particular, individual.* Schema logică pe care se întemeiază procesarea deductivă este dată de principiul: „ceea ce se aplică universalului se aplică și fiecărui caz individual în parte".

După structură și complexitate, procesarea deductivă directivă se realizează în trei forme (variante) de inferență: a. *imediată;* b. *forma silogistica;* c. *forma ipotetico-deductivâ* și d. *forma lineară.*

a. **Procesarea deductivă imediată** se caracterizează prin stabilirea unei legături necesare, directe între judecata permisă și judecata-concluzie. Corectitudinea sau evocarea conținutului procesării în acest caz sunt determinate cu precădere de respectarea sau nerespectarea condiției de distribuire a termenilor. Un termen este distribuit numai dacă el este luat în integralitatea sferei sale și nedistribuit dacă este considerat doar sub aspectul unei părți a sferei sale. Trebuie menționat că avem de a face aici cu propoziții (judecăți) categorice. In mod normal, termenul S (subiectul logic) este *distribuit în universale* și *nedistribuit în particulare;* la rândul său, P (predicatul logic) este *distribuit în negative* și *nedistribuit în afirmative.* Situația lui P se explică prin aceea că în propozițiile categorice negative, S, indiferent dacă este luat în integralitatea sferei sale sau nu, se află în raport de opoziție cu întreaga extensiune a lui P, în timp ce în propozițiile afirmative nu există nici un indiciu privind sfera lui P.

Pentru a întregi cele menționate mai sus în legătură cu valabilitatea deducției imediate, trebuie adăugată următoarea regulă logică: oricare din cei doi termeni apare ca termen distribuit în concluzie, dacă și numai dacă el a apărut ca termen distribuit și în premisă. Abaterea de la această regulă poartă numele de extensie nepermisă (a **lui** S sau a Iui P) și, psihologic, o inventariem ca eroare de raționament.

Ca modalități de procesare inductivă imediată pot fi indicate: *conversiunea* (o procesare prin care termenii propoziției asumată ca premisă își schimbă reciproc funcțiile; de exemplu, dacă premisa este de fonna SP, concluzia, numită și *conversă* ia forma PS: premisa și concluzia sunt judecăți categorice de aceeași calitate) și *obversiunea* (procesare prin intermediul căreia dintr-o propoziție de forma SP, asumată ca premisă, rezultă drept concluzie o propoziție de forma SP, numită *„obversă* Bara pusă deasupra concluziei arată că obversa este o propoziție categorică de modalitate inversă în raport cu premisa din care a fost derivată: dacă premisa este afirmativă, concluzia va fi negativă, iar dacă premisa este negativă, concluzia va fi afirmativă; dacă predicatul premisei este o noțiune pozitivă (P), predicatul obversei va fi o noțiune negativă (P) corespunzătoare ei, iar dacă predicatul premisei este o noțiune negativă

(P), cel al obversei va fi o noțiune pozitivă (P) corespunzătoare ei. (Exemplu: din propoziția *Unii studenți nu sunt silitori* prin obversiune rezultă propoziția *Unii studenți sunt nesilitori)*. Trebuie precizat că, în obversiune, premisa și concluzia sunt propoziții de aceeași cantitate și între ele există o relație de echivalență adică au întotdeauna aceeași valoare de adevăr).

b. Procesarea de tip silogistic realizează un raționament deductiv **mediat,** alcătuit doar din trei propoziții (judecăți) categorice, din care două sunt premise, **iar** a treia - concluzie. Medierea în acest caz este reprezentată de propoziția care se interpune între prima propoziție și concluzie. (Denumirea de silogism a fost dată acestei forme de către Aristotel).

Din punct de vedere structural, silogismul se concretizează în constructe de tipul:

Toți oamenii sunt muritori.

Socrate este om.

Socrate este muritor.

în silogismul formulat de însuși Aristotel, primele două propoziții sunt premise, iar a treia este concluzia. Dacă îl descompunem după criteriul noțional, vom constata că el cuprinde doar trei noțiuni, care în logică poartă numele de termeni ai silogismului. Pentru a stabili rolul celor trei noțiuni, trebuie să pornim de la concluzie: aceasta este o propoziție universal afirmativă. Subiectul concluziei - care este *termenul minor* - apare ca subiect logic în cea de a doua propoziție, motiv pentru care aceasta se numește *premisă minoră.* La rândul său, predicatul concluziei - numit *termen major* - apare în prima propoziție (în exemplul dat, tot ca predicat logic), fapt pentru care i s-a dat denumirea de „premisă majoră". Apare și o a treia noțiune, care se regăsește în ambele premise: ei i s-a dat denumirea de termen mediu, întrucât are rolul de a mijloci raportul dintre ceilalți doi termeni („extremi"), raport ce se redă explicit de către concluzie. Din acest motiv, termenul mediu (M) se întâlnește numai în premise (în exemplul nostru pe poziția termenului mediu se află noțiunea *Om,* care apare ca **subiect** logic în premisa majoră și ca predicat logic în premisa minoră).

Au fost întreprinse cercetări pentru explicarea mecanismelor psihologice care stau la baza „constituirii" silogismului-. Dintre modelele explicative mai „cunoscute" menționăm următoarele: *modelul lui Erikson* (1978), *modelul lui Johnson - Laird* (1980) și *modelul probabilităților subiective* (McGuire și Wyer, 1960).

Modelul lui Erikson vizează evidențierea și analiza fazelor pe care le parcurge procesarea într-o schemă de tip silogistic. Sunt identificate trei faze principale: a. *reprezentarea,* care există în proiecția informației din premise în spațiul reprezentațional-intem, luând o formă asemănătoare diagramelor Venn; b. *combinarea reprezentărilor,* după principiul subordonării particularului față de general (conținutul semantic al premisei minore se indexează ca „parte" a conținutului semantic al premisei majore); c. *alegerea etichetei verbale* pentru exprimarea sau descrierea concluziei.

Fazele menționate au un conținut și o desfășurare diferite, sub aspect psihologic, de la un subiect la altul. Acest model reflectă doar o parte din complexitatea procesării silogistice și privește un câmp problematic determinat. Extrem de important pentru psihologia gândirii este să se urmărească traiectoria sau explorarea „spațiului teoretic sau posibil" al raționamentului, care duce la selectarea datelor (propozițiilor) primare

din repertoriul existent. Această verigă, esențială pentru surprinderea specificului gândirii ca activitate concretă sau ca proces viu în raport cu gândirea schematizată în formele logicii, se evidențiază prin sarcini care creează subiectului o zonă de nedeterminare: de exemplu, „formulează un raționament (silogism) despre individul X" sau „construiește o serie de raționamente (silogistice) despre om" etc.

Modelul lui Johnson-Laird este întemeiat pe afirmarea necesității de a realiza o analiză așa-zisă ecologică *in situ* a raționamentului, sarcinile (silogistice) fiind exprimate în limbaj natural. Subiectul este solicitat să formuleze singur concluzii și nu să aleagă concluzia corectă din cele prezentate de-a gata de către experimentator. Autorul modelului presupune că, în acest caz, procesarea pentru ajungerea la concluzie cuprinde următoarele verigi: a. *reprezentarea premiselor,* analoagă diagramelor Venn (subiecții își reprezintă o clasă prin imaginea unui număr arbitrar ales dintre membrii ei" (Johnson-Laird, 1980, p. 134); b. *combinarea euristică a reprezentărilor premiselor* (aceasta reflectă specificul desfășurării raționamentului în plan psihologic); c. *formularea mai multor concluzii* în contextul unui „experiment mental"; d. *verificarea concluziilor* (aici se apelează deja la logică, fiind reținută de fiecare dată doar concluzia care concordă cu regulile acesteia).

După cum remarcă M.MicIea (1991), deși modelul explică multe dintre distorsiunile ce apar în raționare, el rămâne încă vag, lăsând neclarificată, de pildă, problema factorilor care determină alegerea euristicilor utilizate.

Modelul probabilităților subiective își propune să surprindă intricarea factorilor conativi (trăiri emoționale, dorințe, expectații) în procesul de raționare. Wyer arată că, încercând să tragă concluzia, subiecții identifică în prealabil, la nivel subconștient, concluziile extreme - pe cea mai dezirabilă și pe cea mai indezirabilă -, care sunt folosite ca puncte de reper în opțiunea finală pentru o concluzie probabilă. Din repertoriul concluziilor posibile se selectează cele pe care subiectul le apreciază ca fiind mai probabile, adică mai apropiate de etalonul său de dezirabilitate și care include și o parte a criteriilor logice. în acest caz, erorile au drept cauză principală supraponderarea dorințelor subiective în detrimentul cerințelor logicii obiective.

Modelul acoperă îndeosebi plaje de raționamente din planul relațiilor interpersonale. Unele din aceste raționamente stau la baza formării mecanismelor de apărare a Eului (de exemplu, mecanismul raționalizării).

Așa cum s-a demonstrat și experimental (Tversky, Kahnemann. 1980), prezența probabilității subiective în orice raționament influențează procesul de deducere a concluziei; dar în determinarea acestei probabilități sunt implicați nu numai factori conativi, ci și factori de ordin cognitiv general, derivați din experiența anterioară. Se poate însă presupune că ponderea factorilor conativi este cu atât mai mare, cu cât situația vizată în momentul dat este mai îndreptățită de fondul experienței anterioare a subiectului (este mai puțin familiară); de asemenea, tendința de supraestimare a probabilității subiective în dauna logicii este mai puternică în situațiile familiare cu semnificație și rezonanță motivațional-afectivă pentru subiect.

Cele trei modele prezentate mai sus nu sunt reciproc antagonice și exclusive, ci mai curând complementare, pentru că, așa cum am văzut, fiecare se centrează pe o anumită coordonată particulară a raționamentului silogistic.

O altă grupă de cercetări experimentale asupra procesării deductive silogistice au pus în evidență unele particularități psihologice deteniiinate atât de forma premiselor-universal afirmativă-universal negativă, particular afirmativă-particular negativă - (așa-numitul efect de atmosferă), cât și de figura în care se realizează silogismul (efectul figurai).

Efectul de atmosferă se concretizează în câteva tendințe semnificative ale subiecților în desprinderea concluziei, și anume: a. când cel puțin o premisă este negativă, majoritatea subiecților tind să deducă o concluzie negativă; b. dacă cel puțin o premisă conține cuantificatorul particular „unii", este cel mai puternic favorizată tendința de deducere a unei concluzii particulare; c. dacă se exclud cele două situații anterioare, tendința cea mai frecventă va fi aceea de a deduce o concluzie universal afirmativă (Smokes, 1951).

Cel de ai doilea efect - *figurai* - a fost descoperit de cercetătorul englez Johnson-Laird (1980). Prezentând subiecților un silogism în figura a IV-a (P-M M-S) majoritatea dintre ei (85%) a manifestat tendința de a deduce concluzia de formă P-S. Reformulând însă același silogism în figura I (M-P S-M) s-a modificat radical tendința în deducerea concluziei: 85% din numărul subiecților au optat pentru concluzia de forma S-P.

c. *Procesarea ipotetico-deductivă sau condiționată* este mai puțin studiată din punct de vedere psihologic decât celelalte forme. Aceasta se explică prin natura ambiguă a condiționalului. Sub una și aceeași expresie condițională se pot ascunde legături diferite: • o *relație de antrenare logică* (ex.: ..Dacă soarele a asfințit atunci se lasă seara". Soarele a asfințit. Deci, se lasă seara"); • *o relație cauzală* (exemplu „Dacă bate vântul, frunzele copacilor se mișcă. Bate vântul. Deci. frunzele copacilor se mișcă"); • *o relație de conformare* (ex.: Dacă plouă, ia umbrela. Plouă. Deci, ia umbrela").

Multitudinea de relații pe care le generează face ca și procesarea ipotetico-deductivă să se desfășoare pe traiectorii diferite și să pună în evidență momente de tatonare-alegere, adesea generatoare de erori, care reflectă și particularități psihoindividuale în funcționarea gândirii. Cercetările efectuate până în prezent au evidențiat faptul că la baza multor erori în procesarea ipotetico-deductivă se află interpretarea propozițiilor condiționale ca bicondiționale și inabilitatea de a utiliza informația din enunțurile condiționale negative, legată de greșita reprezentare a operatorului *non* (Stemberg, Beyond. 1982).

d. **Procesarea deductivă liniară** realizează o transformare de tip tranzitiv. Raționamentul pe care se întemeiază are *două premise,* fiecare din ele exprimând o relație dintre doi termeni.

Cel puțin un termen este dat în ambele premise. Sarcina care angajează procesarea deductivă liniară constă în a cere subiectului să stabilească o relație între doi termeni neadiacenți (care nu sunt dați în aceeași premisă).

Iată un exemplu de astfel de sarcină:

Petre este mai harnic decât Vasile.

Ion este mai leneș decât Vasile.

Care este cel mai harnic?

Răspunsul corect este: *Petre este cel mai harnic.*

Pentru a explica modul în care subiecții ajung la formularea răspunsului la asemenea sarcini, au fost elaborate câteva modele, recunoașterea cea mai mare având-o *modelul imagistic* (De Sato, 1965) și *modelul lingvistic* (Clark, 1980, Evans, 1980).

Potrivit modelului imagistic, procesarea propriu-zisă și deducerea concluziei au la bază operații asupra imaginilor. Subiecții „transcriu" (codează) primii doi termeni în forma unor imagini stilizate, ordonate după relația „mai mare-mai mic" sau „mai bun-mai slab". Aceste imagini rămân „invariante". Cel de al treilea termen este transpus printr-o *imagine mobilă,* care se raportează la celelalte două imagini (fixe), potrivit ordinii de rang stabilite. Concluzia va consta, în acest caz, în traducerea în cod verbal a informației extrase din ordonarea spațială a imaginilor.

in opoziție cu acesta, modelul lingvistic pune accentul pe aspectele lingvistice ale procesării. Din punctul de vedere al autorilor lui, dificultățile pe care subiecții le întâmpină în multe probleme de raționament nu sunt determinate de procesele cognitive specifice acestor probleme, ci de limbajului în care ele sunt prezentate.

Pentru a argumenta acest punct de vedere, se apelează la principiul congruenței (elaborat de H.Clark). Potrivit respectivului principiu, într-o procesare liniară, înainte de a deduce concluzia, subiectul procedează la o reformulare a celei de a doua premise. (Ex„ în loc de „Ion este mai leneș decât Vasile", va spune: „Vasile este mai harnic decât Ion"). In acest fel, informația conținută în cea de a doua premisă este făcută congruentă cu premisa întâia și cu întrebarea adresată subiecților. Concluzia se deduce numai după ce a fost stabilită congruența informațiilor. În favoarea acestei ipoteze, au fost aduse și unele dovezi experimentale importante (Evans, 1980).

C. **Procesarea analogică**

în activitatea cotidiană, ca și în cea a cunoașterii științifice apar numeroase situații în care, pentru a desprinde concluzia cu valoarea reglatoare cea mai mare, trebuie să căutăm și să stabilim similitudini pe coordonate ample, acolo unde percepția directă nu le detectează și unde par să nu existe, să facem transfer de unități informaționale de la un obiect „cunoscut" la altul necunoscut și mai greu de abordat, să elaborăm sisteme conceptuale și procedee metodologice unitare pentru studiul și explicarea unor realități substanțial-calitative diferite. Acestor situații și altora de același gen este chemată să le facă față procesarea sau forma de gândire analogică. Psihologic, o structură de gândire analogică manifestă o deschidere deosebită la similitudine și conexiune.

Ea posedă atributul operațional specific de a extrage „sugestii" de rezolvare a unei probleme de un anumit tip sau dintr-un anumit domeniu din rezolvarea unei probleme de un alt tip sau dintr-un alt domeniu, de a găsi criterii pentru formularea unei explicații comune pentru o categorie aparent eterogenă de fenomene (M.Golu, 1975).

Desfășurarea transformărilor are un sens convergent, ele trebuind să ducă în final la stabilirea unui punct de „întâlnire" între două sau mai multe obiecte, între două sau mai multe domenii. Astfel, fie date obiectele A și B care au în comun însușirile (a, b, c, d, e); obiectul A posedă în plus însușirea „f'. în virtutea comunalității însușirilor menționate, se conchide că însușirea „1" aparține (trebuie să aparțină) și obiectului B. La aceste însușiri

se poate ajunge pe cale mijlocită, printr-o succesiune de abstrageri, până la reținerea fie doar și a unor similitudini de „principiu", de ordin formal, operațional.

Spre deosebire de procesarea deductivă, în procesarea analogică legătura dintre premise și concluzie are un caracter ipotetic, probabilist și nu unul strict necesar. Trăinicia ei va depinde de *gradul de esențialitate, diversitate* și *reprezentativitate* al însușirilor comune, precum și de natura însușirii transferate.

Satisfacerea acestei condiții depinde de calitatea gândirii însăși, de profunzimea ei, de informația de care dispune ea la momentul dat. în istoria științei găsim numeroase exemple care atestă atât justețea, cât și falsitatea concluziilor trase pe baza raționamentului analogic.

Cunoașterea științifică actuală recurge mult mai frecvent la raționamentul analogic decât cea „clasică". Aceasta și-a găsit concretizarea în dezvoltarea puternică, în cea de a doua jumătate a secolului nostru, a așa-numitelor discipline de graniță, a cercetărilor inter-și multidisciplinare.

Rezultatul cel mai impunător al gândirii analogice este cibernetica, „model analogic-teoretic" de maximă generalitate, aplicabil în studiul tuturor sistemelor reale.

Toate cele trei forme modale de procesare a informației în cadrul gândirii se întâlnesc la fiecare individ, dar predarea și nivelul de elaborare și funcționare a lor diferă în limite foarte mari de la o persoană concretă la alta. Aceasta face ca tabloul real al gândirii să fie mult mai complex și greu incapsulabil în canoane, decât cel prezentat de logică. în consecință, schemele oferite de logică pot fi doar parțial utilizate în cercetarea psihologică și în analiza/explicarea desfășurării *in vivo* a gândirii.

8.4. **GÂNDIREA CA ACTIVITATE SPECIFICĂ DE REZOLVARE A PROBLEMELOR**

Domeniul specific în care se activează și se pun în relație finalistă toate cele patru blocuri componente ale gândirii îl constituie *rezolvarea problemelor* în sens larg. „Problema" sau „situația problematică" reprezintă stimulul autentic al oricărui proces veritabil de gândire. înseși apariția și dezvoltarea în plan istoric (filogenetic) și individual (ontogenetic) a acestui proces psihic cognitiv au fost determinate și impulsionate de dificultățile și complexitatea crescândă a adaptării la mediu, a optimizării și eficientizării activității omului. Surmontarea obstacolelor, ieșirea din impasuri, găsirea răspunsurilor la numeroasele întrebări „de ce"? și „cum?" etc. reclamau ieșirea din și depășirea limitelor datelor senzoriale imediate și trecerea la o activitate mentală de un nivel superior, de natură general-abstractă, cu organizare și desfășurare discursivă, cuprinzând toate coordonatele spațio-temporare (nu numai pe cele ale lui *hic el nune)*.

Aceasta este gândirea, cu funcția sa principală - cea *rezolutivă*.

Rezolvarea problemelor se opune altor tipuri de procesări, în care ponderea principală revine „programelor rutiniere", executive, automatizate, cum sunt, de pildă, operațiile de calcul la omul adult.

Noțiunea de problemă a fost utilizată în psihologie în accepțiuni diferite de către diversele orientării sau școli. Behaviorismul consideră problemă orice situație-stimul pentru care organismul *ca întreg* nu are elaborată, prin învățare anterioară, o schemă de

răspuns, fiind obligat să procedeze prin încercări și erori succesive (C.Hull 1945). La rândul său, gestaltismul lega existența problemei de un „dezechilibru" între subiect și mediu, creat de omiterea sau întreruperea unor verigi ale câmpului relațional (W.Kohler, 1929). Corespunzător, rezolvarea, în primul ca7, consta în formarea de operații și algoritmi adecvați, prin eliminarea verigilor de prisos - fie pe baza întăririi, fie ca urmare a acțiunii legii efectului - iar în cazul al doilea, în apariția spontană a unor „tendințe determinante", care să ducă la închiderea circuitelor întrerupte (principiul „i'nrigAr-ului").

După părerea noastră, o definire mai riguroasă a problemei o realizează psihologia cibernetică. Aceasta ia în considerare două aspecte: *unul obiectiv* și *altul relațional-subiectiv.* Primul se referă la o situație externă în sine și se evaluează prin prisma criteriului *de nedeterminare,* adică al numărului de alternative posibile din care urmează să se facă alegerea (reținerea unei singure alternative și eliminarea celorlalte). Alternativele ca atare pot să fie obiecte sau entități reale, ori secvențe operaționale mai mult sau mai puțin divergente, în sensul că alegerea uneia implică renunțarea la celeialte. Astfel, din punct de vedere obiectiv, pentru a exista o situație problematică trebuie să existe cel puțin două variante (alegeri) cu probabilități apropiate. Alternativa este generată fie de omiterea unor elemente (date) în problemă, fie de o prezentare în dezordine (entropică) a datelor, fie, în sfârșit, de pragul scăzut de discriminare în raport cu alte situații problematice. Finalmente, se poate spune că, în plan obiectiv, o problemă este cu atât mai dificilă și mai complexă, cu cât gradul său de nedeterminare este mai mare.

Aspectul relațional-subiectiv se referă la „efectul global" pe care îl produce asupra unui individ concret contactul cu situația considerată obiectiv ca problematică. Acest efect va fi o rezultantă a „întâlnirii" dintre nedeterminarea sau entropia ce caracterizează situația externă și determinarea sau negentropia (organizarea informațională) care caracterizează sistemul cognitiv al subiectului. Dacă în profilul de stare al subiectului nu se înregistrează nici o perturbaţic, atunci se poate afirma că situația dată este asimilată pe loc și ea nu constituie pentru subiectul în cauză o problemă. Dimpotrivă, dacă în profilul actual de stare a subiectului se produce o oscilație, situația neputând fi „asimilată" decât printr-un șir de transformări speciale, atunci ea dobândește și din punct de vedere subiectiv atributul *problematicului.*

Corelând cele două aspecte - obiectiv și subiectiv —, obținem o clasificare mai adecvată a problemelor, în două mari clase: *probleme bine definite,* care au un număr precis delimitat de evenimente (date), de secvențe, și o soluție pentru a cărei verificare există un test neechivoc; *probleme slab definite,* care nu permit o analiză completă a datelor și nu dispun de teste univoce de validare a soluției. Această clasificare include și pe cea bazată pe criteriul complexității - probleme simple și probleme complexe.

Atributul problematicului caracterizează situații din toate domeniile cunoașterii științifice și ale tehnologiei. De asemenea, probleme se întâlnesc frecvent și în activitatea practică.

După forma de codificare sau prezentare, avem *probleme situalional-intuitive,* elementele situației problematice fiind obiecte, imagini sau scheme, și *probleme simbolic-abstracte,* în care datele sunt exprimate verbal sau prin simboluri alfa-numerice (probleme de logică, probleme de fizică, probleme de matematică).

Forma de codificare prezintă o importanţă psihologică deosebită pentru desfăşurarea procesului de rezolvare şi ea trebuie neapărat luată în considerare în analiza finală a datelor cercetării.

Unii autori consideră că, pentm a fi rezolvată, orice problemă trebuie să fie mai întâi bine definită (Mc. Carthy, 1956).

Aceasta este cel puţin o exagerare. Oricât ne-am strădui, multe probleme nu pot fi aduse la o formă bine definibilă. Este vorba de problemele foarte complexe, multisecvenţiale, probabiliste, precum: formularea şi demonstrarea teoremelor, formularea predicţiilor în legătură cu desfăşurarea evenimentelor aleatoare, elaborarea deciziilor şi optimizarea alegerilor, jocul de şah, situaţiile compoziţionale etc.

Ar însemna ca acestea să rămână neabordate? Nimeni nu poate susţine aşa ceva. Ca urmare, rămânând Ia clasificarea pe care am prezentat-o mai sus, trebuie să amintim că cele două clase de probleme, bine definite şi slab definite, sunt abordabile şi rezolvabile pe căi diferite şi prin strategii diferite: cele bine definite - pe cale şi prin *procedee algoritmice,* iar cele slab definite - pe cale şi prin *procedee euristice.*

Să convenim acum că un subiect este confruntat cu o problemă atunci când el *doreşte* ceva şi *nu cunoaşte* în momentul dat seria acţiunilor pe care trebuie să le efectueze pentru a ajunge la rezultatul dorit. Obiectivul de atins poate fi concret-substanţial, de exemplu, un factor, o unealtă, un produs culinar, o maşină etc, sau ideal-abstract - demonstrarea unei teoreme, formularea unui concept nou, a unui principiu sau teorii. Acţiunile necesare constau din operaţii de diferite genuri: căutare, deplasare, translaţie, apucare, îmbinare, seriere, calcul, comparaţie semantică, vorbire, scriere etc. Ele pot fi efectuate în plan perceptiv sau central-intern (judecăţi, raţionamente) pot fi aplicate asupra obiectelor, imginilor sau conceptelor.

Alegerea acţiunilor respective depinde de forma de codificare primară a situaţiei problematice şi, ulterior, de recodificările pe care aceasta le suferă în cursul rezolvării (M.Golu, 1975).

Din punct de vedere operaţional, o problemă poate fi reprezentată în două moduri: *reprezentarea pe baza mulţimilor* şi *reprezentarea pe baza unui spaţiu de explorare* (Newell şi Simon, 1972).

în termenii mulţimii, o problemă se defineşte astfel: „Este dată o mulţime ***ii;*** să se găsească un număr sau o submulţime a lui Q care să posede proprietăţile specificate - Ei, numite *mulţime-scop* sau soluţie. într-o serie de cazuri, o asemenea reprezentare permite descompunerea problemei iniţiale într-o serie de subprobleme, fiecare din ele putând fi descrisă în acelaşi fel.

Reprezentarea-explorarea caracterizează problemele de tipul demonstrării teoremelor în care, de la o secvenţă de axiome sau teoreme date iniţial, se obţine o expresie finală prin aplicarea unei succesiuni de operatori.

Dinamica procesului de rezolvare a unei probleme. A. Newell şi H.Simon, doi dintre autorii faimosului program computerizat General Problem Solver, au dat o descriere riguroasă a abordării problemei şi pornesc de la noţiunea de „spaţiu problematic", care desemnează:

a. o mulţime de elemente O, care sunt structuri simbolice, fiecare din ele reprezentând o stare a cunoştinţelor despre sarcină;

b. o mulțime de operatori K, care sunt procese informaționale, fiecare generând noi stări de cunoștințe, pornind de la stările de cunoștințe date;

c. o stare inițială de cunoștințe, (Oo, care reprezintă cunoștințele despre sarcină pe care subiectul le are la start;

d. o problemă care este formulată prin aplicarea operațiilor K;

e. cunoștințele totale disponibile, pe care subiectul le posedă în starea inițială (de start) și pe parcursul secvențelor de aplicare a operațiilor K.

în constituirea verigilor de mai sus intră, în ordine, următoarele genuri de informație:

1. informația dinamică temporară, creată în cadrul unei singure stări de cunoștințe;

2. starea de cunoștințe însăși, ca informație dinamică despre sarcină;

3. elementele extrase din structurile simbolice adiționale, păstrate în memoria de lungă durată sau în „memoria externă" (starea de cunoștințe existentă);

4. informația de edificare privind modelul în care o stare de cunoștințe a ajuns la punctul dat și ce alte acțiuni au mai fost efectuate în cadrul stării respective, cu ocazia explorărilor ei anterioare;

5. accesul informațional la alte stări de cunoștințe, care au fost „împlinite" anterior și se păstrează actualmente în memoria de lungă durată sau în cea externă;

6. informația de referință, care rămâne constantă pe parcursul procesului de rezolvare a problemelor, fiind disponibilă în memoria de lungă durată sau în cea externă. (Newell și Simon, 1972, p. 810).

în cursul rezolvării problemei, se acumulează cunoștințele; secvențele deja parcurse se stochează în memoria de lungă durată sau în cea „externă" și aceasta permite realizarea reversibilității, gândirea putând reface traiectoria în sens invers, de la starea actuală la cea inițială, cu restructurări calitative ale strategiei. Când secvențele anterioare sunt eronate, așa cum se întâmplă în cazul multor probleme noi, stocarea lor nu este necesară și nici utilă. De aceea, memoria nu trebuie să fie pur *cumulativă,* ci *organizațională, selecriv-evaluativâ* și *clasificatoare.*

Deoarece, în principiu, spațiul problematic este închis, în aria operațiilor care transformă o stare de cunoștințe în alta, programul informațional activ rămâne întotdeauna finit, el raportându-se la o situație problematică dată. Iar cum orice situație problematică este circumscrisă în interiorul unor coordonate mai mult sau mai puțin definite, rezolvarea ei presupunând modificări ale acestor coordonate, devine necesar a se opera o distincție între „spațiul-stare" și „spațiul-acțiune". In majoritatea domeniilor, soluțiile la probleme sunt specificate prin: caracteristicile unei stări terminale pornind de la o stare inițială și având în vedere condițiile privind transformările admisibile de la o stare la alta și, uneori, caracteristicile stărilor intermediare.

In fața unei probleme, subiectul se comportă ca un sistem adaptativ, adică, el caută în spațiul problematic „stările cele mai convenabile", fie folosind algoritmi bine determinați, fie apelând la procedee euristice de explorare-testare-alegere. Traiectoria conduitei sale trebuie însă raportată întotdeauna la exigențele care constituie asa-numita „textură relevantă" a ambianței, pe care au descris-oTolman și Brunswick (1935). Printr-o asemenea raportare, se desprind *invarianții de problemă* - anumite condiții ce trebuie respectate în mod obligatoriu, indiferent de „individualitatea"

subiectului rezolvitor (fie el copil, adult sau ordinator). Prima și cea mai importantă condiție o reprezintă existența obiectivului sau scopului, care rămâne constant, și ea postulează desfășurarea acțiunilor rezolutive în direcția *simplificării* și *reducerii* spațiului problematic. Se întâmplă adesea că, neconștientizând suficient această condiție, subiectul complică situația inițială prin introducerea unor elemente inutile de care ocupându-se, se abate de la traiectoria corectă.

O a doua condiție restrictivă, cu rol de invariant, subliniază necesitatea de *a adapta* analiza la reprezentarea internă a sarcinii, care se cere să fie cât mai adevărată.

După cum au demonstrat cercetările experimentale, multe din diferențele individuale în rezolvarea problemelor provin din reprezentarea lor diferită în plan intern. (Printre altele, această reprezentare internă trebuie să fie „congruentă" cu structura spațiului problematic extern, altminteri poate apărea pur și simplu un alt spațiu problematic).

în fine, cea de a treia restricție importantă impune subiectului să subordoneze sursele externe de informație obiectivului final al problemei, iar nu unor secvențe izolate ale procesului rezolutiv.

Pe baza celor de mai sus, putem delimita etapele principale ale rezolvării unei probleme:

a. **Procesul inițial** *(input translation),* care constă în realizarea reprezentării interne a „spațiului ambiant" cu relevarea în cadrul lui a „spațiului problematic". In funcție de modul în care se structurează reprezentarea internă, subiectul va pune în relief, va estompa sau va elimina din câmpul lui de acțiune soluția problemei.

b. **Activitatea** de **răspuns** a subiectului, ce urmează formării reprezentării interne. Aceasta se concretizează în alegerea unei metode particulare de rezolvare;

c. Aplicarea metodei alese și controlarea gradului de adecvare a activității rezolutive printr-un dublu *feed-back: extern* - înregistrarea și evaluarea rezultatelor transformărilor anterioare, și *intern* — verificarea respectării succesiunii operațiilor stabilite în „plan" sau pe care le presupune metoda dată. Dacă cele două mecanisme *feed-back* atestă existența unei repartizări sau erori esențiale, aplicarea metodei respective poate fi stopată.

d. Când metoda inițială dă greș, subiectul are de ales între trei posibilități: 1. de a găsi sau presupune o altă metodă; 2. de a realiza o altă reprezentare internă, ceea ce va duce la reformularea problemei; 3. de a abandona speranța în rezolvarea problemei, recunoscând-o ca fiind principial insolubilă sau ca depășindu-i nivelul său actual de pregătire.

f. In timpul desfășurării operațiilor de mai sus, o metodă poate genera probleme noi, adică „scopuri parțiale", subiectul alegând spre rezolvare una din aceste probleme derivate (Fig. 31).

Se poate observa că procesul general de rezolvare a unei probleme are un caracter iterativ, el constând dintr-o serie de verigi legate într-un circuit închis: stabilirea obiectivului; alegerea metodei, evaluarea rezultatelor, alegerea unui nou obiectiv. Se admite, de asemenea, că procesul de rezolvare a problemelor este și recursiv: obiectivul neatins poate fi menținut, în pofida faptului că au fost fixate obiective noi; obiectivul inițial poate fi re-evocat după ce noile scopuri au fost atinse.

Recursivitatea stabilește dependența dintre comportamentele care sunt separate unul de altul în timp. Aceasta implică funcționarea *mecanismului* de control și stocarea *scopurilor.*

Pentru finalizarea activității rezolutive, sunt esențiale formarea reprezentării interne și metoda.

în multe probleme, îndeosebi de tip figural-perceptiv, aproape întreaga rezolvare constă în formarea unei reprezentări interne adecvate (exemplu: „unirea printr-o singură linie, fără a ridica creionul, a celor 9 puncte, dispuse pe trei șiruri).

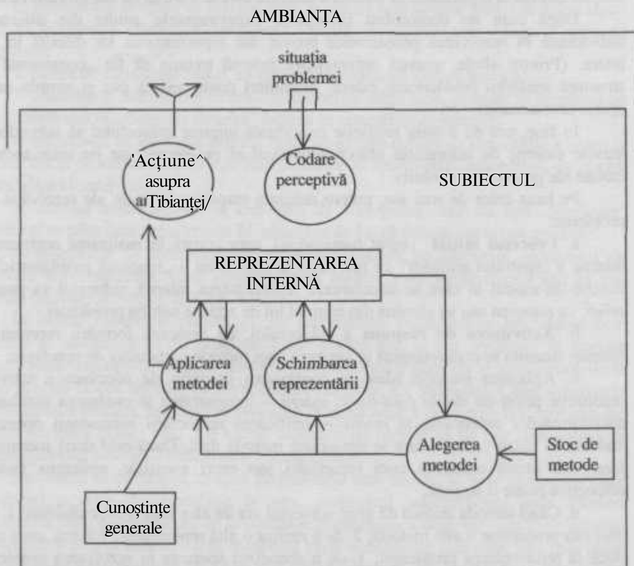

Fig. 31. Schema bloc a procesului de rezolvare a problemelor

Metoda este cea care asigură pas cu pas, sau structural global, reducerea spațiului problematic și transformarea nedeterminării inițiale în determinare. în raport cu una și aceeași formulare a problemei, pot exista mai multe metode, reprezentând căi alternative de ajungere la starea finală (soluție) (Golu, 1975). Se consideră însă mai semnificativă situația când avem o singură metodă pentru mai multe tipuri de probleme. Subiectul trebuie să posede operatori de explorare și criterii de identificare a metodelor și de a le aduce în corespondență efectivă cu fiecare situație particulară. Aceasta presupune o operație de interpretare a problemei prin prisma metodei. Iată de ce analiza problemei se desfășoară printr-o permanentă raportare la una sau alta din

metodele pe care subiectul le posedă în momentul dat. Când este prezentată o situaţie problematică specifică, interpretarea vehiculează diferite părţi ale structurilor simbolice (variabilelor în sens larg) cu elemente corespunzătoare ale problemei utilizate în plan intern. O dată interpretată, structura simbolică aparţinând metodei devine o formulare *particularizată* a problemei. Ea indică, pentru metodă, ce informaţie este disponibilă despre situaţia-problemă specifică, permiţând astfel să se determine datele pe care le reclamă metoda pentru efectuarea operaţiilor ei.

Ca mod de desfăşurare, activitatea de rezolvare a problemelor este disjunctivă: dacă aplicarea metodei alese duce la găsirea soluţiei, procesul se incheie; dacă duce la eşec, subiectul alege altă metodă, ş.a.m.d., până la rezolvare.

După Simon şi Newell (1972), fiecare metodă are o anumită şansă de a dezlega problema, fiind valabilă relaţia: $p(s) = 1[1-p(M)]^N$, unde p(s) - probabilitatea soluţiei, p(M) - probabilitatea de alegere a metodei, iar N - numărul metodelor testate. Din relaţia de mai sus rezultă că şansa de reuşită a diferitelor metode este reciproc *independentă*. Nu este obligatoriu ca metodele să fie independente: eşecul uneia poate să sporească şansa de alegere a altora, care, în lumina eşecului celei dintâi, apare mai adecvată. în căutarea soluţiei, sistemul rezolvitor utilizează o metodă după alta şi pentru fiecare metodă utilizată plăteşte un anumit preţ concretizat în timp, efort şi, eventual, *In efectul reglator* pe care-l sconta (când problema priveşte aspecte existenţiale ale subiectului).

Căutarea soluţiei se desfăşoară fie după operatorul „înainte", de la obiectul iniţial către „obiectul dorit", fie după operatorul „înapoi" - de la „obiectul dorit" către „obiectul iniţial". Situaţia poate fi redată cu ajutorul unui *graf-arbore,* ale cărui arce nu trebuie însă să fie prea numeroase şi cel puţin unul din ele să includă punctul final - *soluţia.*

O asemenea traiectorie este caracteristică îndeosebi explorării euristice; în cazul problemelor algoritmizate, ea se impune atunci când ele sunt noi pentru subiect. Ciclul de bază se autocompletează prin*feed-back-uri* secvenţiale, cu trei direcţii de alegere: I. aplicarea operatorilor asupra elementului curent; 2. înlocuirea elementului curent printr-un element nou (înaintarea în explorare-căutare); 3. abandonarea căii definite de elementul nou şi de cel curent şi întoarcerea la problemele neabordate.

Această din urmă secvenţă permite explorării ulterioare să fie iniţiată de la orice element al spaţiului care a fost stocat anterior.

Un asemenea model stă la baza rezolvării problemelor de logică simbolică, de exemplu, în care, pornind de la câteva termene adevărate, trebuie derivate teoreme sau expresii noi, cu ajutorul unor reguli de inferenţă: substituţia, înlocuirea, detaşarea, încatenarea; aceste reguli pot fi aplicate alternativ, procesul luând forma unui graf-arbore.

într-o serie de probleme cum sunt cele de criptaritmetică, există un obiectiv global: acumularea de informaţie despre sarcină. Altfel spus, problema progresează de la starea iniţială, în care subiectul nu deţine nici o informaţie despre sarcină, către starea finală, în care informaţia devine completă şi adecvată. Modul de rezolvare a acestui gen de probleme arată că în spaţiul problematic există sau se creează întotdeauna *un gradienî,* cu o mare valoare de direcţionare a căutării dacă se asociază cu o informaţie cât de mică despre elementele sarcinii. în funcţie de ponderea informaţiei directoare, spaţiul problematic iniţial se divide în *episoade.*

Atunci, din graful-arbore va fi ales *nodul* care la momentul dat conține mai multă informație.

Extrăgând informația existentă în nodul respectiv, subiectul reconsideră prin prisma ei întreaga situație și alege calea prin care speră să obțină iarăși informația cea mai relevantă ș.a.m.d.

Concomitent cu aplicarea metodei căutării *step-by-step* în cuprinsul spațiului problematic, omul recurge adesea și la *planificare* - construirea soluției in termeni generali, înainte de a elabora detaliile. O atare „strategie" acționează ca un antidot împotriva limitării analizei pe bază de „obiective-mijloace". Structura ei cuprinde următoarele verigi: 1. extragerea obiectivului din spațiul problematic și determinarea caracteristicilor lui; 2. extragerea informației despre legăturile dintre datele problemei și obiectiv; 3. determinarea tipului de transformări prin care s-ar putea ajunge la obiectivul fixat; 4. elaborarea succesiunii secvențelor operaționale; 5. descrierea soluției în termenii relației dintre secvențele nodale și obiectiv; 6. executarea și verificarea succesiunii descrise a transformărilor; 7. corectarea, reevaluarea și generarea detaliilor care se impun ca necesare.

Sursele de informație in rezolvarea problemelor. Dat fiind faptul că orice problemă apare ca o formă particulară de nedeterminare (situație entropică), în rezolvarea ei informația are o importanță primordială, ea fiind indispensabilă în; formarea reprezentării interne, în alegerea metodei, în estimarea rezultatelor. Permanent. în timpul activității sale rezolutive, subiectul *caută, extrage și prelucrează informa/ia.* Care sunt principalele surse la care se apelează în mod obișnuit?

Oprimă sursă o reprezintă *spațiul problematic* însuși. Structura lui este echivalentă redundanței: informația existentă într-un anumit punct devine *predictivă,* cel puțin în sens euristic, în raport cu proprietățile, legăturile sau transformările dintr-un alt punct. Fiecare stare actuală conține cel puțin informația despre transformările ei specifice și despre starea finali Informația respectivă poate fi utilizată pentru a alege operația următoare (prima decizie) sau pentru a stabili dacă procesul trebuie continuat (a doua decizie).

Acumularea informației în cursul activității rezolutive se realizează pe două căi: *directă,* fiecare operație corectă permițând alegerea în continuare a celei următoare, și *indirectă,* din erorile comise fie în alegerea procesului, fie în aplicarea unor operatori.

A doua sursă o constituie ambianța sau cadrul spațiului problematic dat. Diferitele elemente sau semnale pe care subiectul le captează sunt utilizate ca informație auxiliară în organizarea operațiilor. Informația extrasă din această sursă poate sugera legături pe care datele existente ale problemei nu le relevă, poate completa sau restructura reprezentarea internă etc.

Istoria științei ne arată că multe din marile descoperiri se datoresc în bună măsură medierii procesului rezolutiv de informația extrasă întâmplător din ambianță sau din alte experiențe de viață ale savantului (descoperirea principiului lui Arhimede, descoperirea legii gravitației etc).

Cea de a treia sursă o reprezintă informația preluată și stocată anterior. După cum nu se poate vorbi de un nivel zero al activității cognitive a omului, tot astfel nu putem concepe rezolvarea unei probleme pe un fond intern vid din punct de vedere informațional sau fără un acces la o informație tezaurizată. Cea mai mare cantitate de

informaţie utilă o furnizează memoria internă de lungă durată. Ea păstrează nu numai unităţi informaţionale, ci şi structuri operaţionale, cotele lor valorice, condiţiile de aplicare etc. Cu alte cuvinte, subiectul explorează memoria sa nu pentru a extrage doar nişte date izolate, ci pentru a selecta şi reactualiza *întregi programe* de abordare a situaţiei problematice.

Eficienţa celor evocate depinde de gradul de adecvare al explorării şi de volumul structurilor informaţional-operaţionale stocate. între momentul evocării şi cel al aplicării devine necesară o operaţie *de verificare:* raportarea conţinutului şi caracteristicilor informaţiei ecforate la conţinutul şi particularităţile reprezentării interne a spaţiului problematic. Cum pragul de acces la tezaurul memoriei de lunşă durată diferă de la o problemă la alta, nu întotdeauna se ecfbrează informaţia utilă. In memoria externă-tratate, ghiduri, dicţionare —, se găseşte o mare cantitate de informaţie din domeniul mai larg sau mai restrâns în care se încadrează problema. Ca şi în cazul anterior, chestiunea centrală constă în selectarea critică a ei. Apelul la memoria externă trebuie şi mai mult pregătit şi condiţionat decât apelul la memoria internă. El trebuie să fie precedat de analiza minuţioasă a structurii spaţiului problematic şi de formarea unei reprezentări interne cât mai adecvate a lui.

Factori perturbatori în procesul de rezolvare a problemei. Procesul de rezolvare a problemelor poate fi supus unei influenţe perturbatoare atât din partea unor factori obiectivi, cât şi a unora subiectivi. Aceasta face ca, pe fondul unei scheme bazale comune, să se producă o mare diversitate de traiectorii particulare, în funcţie de subiect şi de contextul situaţional.

Printre factorii obiectivi cu frecvenţa cea mai mare şi efectul perturbator cel mai puternic asupra montajului intern al subiectului, menţionăm: 1. *criza de timp* - rezolvarea problemei într-un timp scurt sau dinainte fixat, ceea ce induce teama subiectului de a nu se încadra în limitele date; aceasta atrage după sine, în ordine secundă, precipitarea, graba, pierderea orientării în problemă; 2. *caracterul instantaneu al contactului* cu problema şi noutatea absolută a acesteia în raport cu subiectul; aceasta determină creşterea considerabilă a nivelului iniţial de entropie al stării interne a subiectului, care va influenţa negativ orientarea prealabilă în sarcină, stabilirea strategiei rezolutive şi alegerea metodei; 3. *factorii fizici de ambianţă,* îndeosebi temperatura, umiditatea şi compoziţia aerului (prezenţa unor substanţe chimice toxice); 4. *factorii sociali de ambianţă* (prezenţa altor persoane devine sursă de stres pentru subiectul care se confruntă cu rezolvarea unei probleme); 5. *gradul de complexitate şi dificultate al problemei* (cu cât acesta este mai ridicat, cu atât subiectul devine mai încordat, mai stresat, ceea ce se repercutează nefavorabil asupra organizării activităţii rezolutive). Trebuie spus că efectul perturbator al factorilor obiectivi depinde de structura de personalitate a subiectului, de forţa Eului său, de rezistenţa la frustraţie şi stres.

Factorii de ordin subiectiv se interpun direct între procesul rezolutiv şi problemă. Ei sunt de naturi şi intensităţi diferite, ceea ce conferă procesului rezolutiv o notă de strictă individualitate. Contactul cu problema activează nu numai structurile şi schemele operatorii ale gândirii sau ale cogniţiei, ci şi componentele ergice - afective, motivaţionale şi autoreglajului -, mecanismele şi calităţile voinţei. Atunci când valorile

acestora se situează sub sau depășesc anumite limite, influența lor asupra procesului de rezolvare devine perturbatoare.

Tensiunea emoțională puternică determină reducerea considerabilă a lucidității, a autocontrolului și preciziei analizei datelor problemei, care-și pierd din pregnanța și semnificația lor logică.

Lipsa de motivație sau starea *de hipermotivație* se manifestă de asemenea ca factor puternic perturbator al procesului de rezolvare a problemelor. Lipsa de interes este cunoscută ca un serios obstacol psihologic în calea performării cu rezultate bune a diferitelor sarcini de învățare și a celor din activitatea profesională.

Pe un alt plan. dar asemănător ca efect perturbator asupra procesului de rezolvare a problemelor, se situează și supramotivația. semnificația exagerată pe care subiectul o atribuie reușitei sau eșecului tentativei de rezolvare. Supramotivația determină o bulversare generală a etapelor constitutive ale procesului rezolutiv, concretizată în activarea unor elemente de prisos și în centrarea excesivă pe anumite secvențe și neglijarea altora, poate mai importante pentru apropierea reală de soluția problemei. Aceeași problemă care rămâne nerezolvată pe fondul unei stări de supramotivație poate fi relativ ușor rezolvată pe fondul unei stări de motivație moderată („optimumul motivațional").

În ceea ce privește autoreglajul voluntar, se dovedește că slăbiciunea voinței, dificultatea de concentrare a atenției voluntare, lipsa de perseverență și tenacitate etc. sunt sursele unor frecvente erori și eșecuri în rezolvarea oricărui tip de probleme.

în fine, un factor psihologic general care poate perturba procesul de rezolvare a problemelor este oboseala intelectuală. Așa cum au dovedit cercetările experimentale, starea de oboseală reduce considerabil capacitatea de concentrare, nivelul de activare al schemelor operatorii ale gândirii, succesiunea și coerența logică a transformărilor în interiorul spațiului problematic. Erorile care apar în cursul procesului rezolutiv vor fi, cu precădere, erori de atenție (greșeli de calcul, omisiuni) și erori de judecată (analiză) - incorecta relaționare a datelor, înțelegerea greșită a semnificațiilor etc.

8.5. GÂNDIREA CA PROCES DECIZIONAL

În mod obișnuit, activitatea îndreptată spre atingerea obiectivelor și realizarea scopurilor pe care ni le propunem se desfășoară în cadrul unui câmp de posibilități cu un grad mai mic sau mai mare de nedeterminare. Nedeterminarea provine fie din necunoașterea dinainte a condițiilor, mijloacelor și consecințelor acțiunii, fie din existența mai multor variante de realizare a unuia și aceluiași scop, dar fiecare cu avantajele și dezavantajele sale. în asemenea situații, ne confruntăm cu necesitatea elaborării și adoptării deciziilor, sarcină ce intră integral în sfera de competență a gândirii. Astfel, pe lângă rezolvarea problemelor, adaptarea deciziilor constituie un al doilea mare domeniu în care se solicită și se dezvăluie specificul gândirii.

în sens larg, prin decizie se înțelege procesul cognitiv (intelectual) de gestionare a comportamentelor în situații alternative, subiectul trebuind să efectueze o alegere sau alegeri succesive ale variantei optime sau cel puțin convenabile.

Clasificarea deciziilor se face după: *domeniul* căruia îi aparțin alternativele (economic, politic, social, medical etc), *sfera de cuprindere* (globale și parțiale), *timpul aflat la dispoziție* (decizii în timp normal și decizii în criză de timp), *durata*

aplicabilității (decizii pe termen scurt, decizii pe termen mediu și decizii pe termen lung), *importanța obiectivului vizat* (decizii minore și decizii majore).

Indiferent de tipul de decizie, procesul de elaborare-adoptare are o schemă operațională comună: *recoltarea informației* despre fiecare variantă de acțiune (soluționare), *prelucrarea și evaluarea gradului de relevanță și reprezentativitate a informațiilor recoltate, compararea variantelor* (alternativelor) pe baza unor criterii de optimalitate, *evaluarea prețului de cost* (raportul dintre funcția de câștig și cea de pierdere) asociat fiecărei variante, *formularea opțiunii* pentru una din variante, transpunerea opțiunii în decizie: „se va acționa în favoarea acestei variante!".

Gândirea trebuie să determine:

1. valorile de bază ale situației;
2. valoarea așteptată;
3. funcția de utilitate subiectivă așteptată;
4. valoarea efectului și corectitudinii opțiunii.

1. Pentru delimitarea valorilor de bază ale situației, subiectul trebuie să identifice informația relevantă pentru decizie și să stabilească procedeul ce urmează a fi folosit, optim pentru efectuarea celei mai adecvate alegeri. Aici, sub aspectul strategic, mai potrivită este aplicarea principiului optimizării: „toate celelalte condiții fiind egale, alege alternativa cu valoarea cea mai mare"; „maximizează câștigurile și minimizează pierderile".

Firește, psihologic, diferiți subiecți vor aprecia în mod diferit câștigurile și pierderile, atribuind funcții de utilitate inegale alternativelor date. Intricarea factorilor afectiv-motivaționali este inevitabilă. Neputând preîntâmpina acțiunea lor, gândirea procedează la optimizarea alegerii elaborând scala de preferință după principii logico-matematice. Așa, de pildă, dacă „>" este semnul ordinii de preferință, ea stabilește următoarele dependențe:

a. Dacă $A > B$ și $B > C$, atunci $A > C$;

b. Dacă $A = B$ și $B = C$, atunci $A = C$;

c. Dacă $A = B$ și $C > 0$, atunci $A+C>B$.

Să luăm următorul exemplu: O mulțime de subiecți are de ales o excursie într-una din trei localități A, B și C. Fiecărei localități i se vor atribui câte trei valori determinante: felul transportului, prețul și interesul turistic. Rezultă un spațiu de alternative de genul celui de mai jos:

Valori / Localități	*Transport*	*Preț*	*Interes tehnic*
A	Foarte bun	Foarte mare	Foarte mare
B	Prost	Scăzut	Scăzut
C	Satisfăcător	Moderat	Moderat

Fiecare subiect va da o interpretare diferită situației, accentuând o valoare determinată și subestimând alta. Alegerea va fi, corespunzător, diferită. Cum fiecare alternativă își are avantajele și dezavantajele ei, înseamnă că în adoptarea deciziei este implicată și *o anumită funcție de risc,* care, de asemenea, va lua valori diferite datorită particularităților psihoindividuale ale subiecților care-și spun cuvântul în stabilirea raportului dintre câștiguri și pierderi. Acest raport are întotdeauna o dimensiune valorică și alta probabilistă. Prima exprimă nivelul cantitativ și calitativ de compensare,

de către câştigul obţinut, a „cheltuielilor" făcute. Cea de a doua exprimă gradul de posibilitate a obţinerii efective a câştigului dat.

De exemplu, într-o situaţie oarecare, deşi, teoretic, valoarea absolută a câştigului este mare, dacă şansa de obţinere a lui este foarte mică, de 1:1.000.000 să spunem, subiectul poate să-şi modifice direcţia alegerii, conchizând că funcţia riscului domină pe cea a succesului.

2. In situaţii cu rezultate probabile se impune *determinarea valorii aşteptate.* Teoria deciziei menţionează ca raţională *maximizarea câştigurilor aşteptate* în viitorul mai îndepărtat. In stabilirea cursului optim al acţiunii trebuie însă corelate atât valorile evenimentelor, cât şi probabilităţile lor.

Să presupunem că ni se propune un joc simplu cu aruncarea monedei („darea cu banul"), formulându-se următoarea condiţiei: în cazul că apare pajura, câştigăm 1000 lei, dacă pică banul pierdem 500 de lei. Ne decidem să jucăm? Pentru a ne hotăra, se recomandă să determinăm *valoarea aşteptată a jocului.* Cel mai simplu, ea se determină ca diferenţă între câştigurile şi pierderile presupuse a se înregistra pe parcursul jocului. O aproximare mai riguroasă se va obţine prin luarea în consideraţie a probablităţii care caracterizează apariţia câştigului şi a celei care se asociază pierderii. In cazul dat, deoarece cele două evenimente sunt egal posibile (căderea pajurei = căderea banului), ambelor variabile (câştigul şi pierderea) li se asociază aceeaşi probabilitate $p=1/2 = 0,50$. Pe această bază, se va putea calcula valoarea aşteptată în viitor a jocului, care ne va motiva să jucăm sau nu.

Avem valorile „absolute" ale alternativei: V_2 (pajură) = 1000 lei, V_2 (ban) = 500 lei, pe care o scriem - 500, fiind vorba de pierdere. Combinăm cele două valori cu probabilităţile care li se asociază şi obţinem valoarea totală (globală) aşteptată (VE): $[VE = [V_i x p(V_i)] + [V_2 x p(V_2)] = 1000 x 0,5 + (-500 x 0,5) = 250$ lei.

Aceasta înseamnă că dacă ne decidem să jucăm, ne putem aştepta la un câştig mediu de 250 lei la fiecare aruncare, după 100 de aruncări, câştigul va ajunge la 25.000 lei, iar după 1.000 de aruncări - la 250.000 lei.

3. Ce s-ar întâmpla dacă, într-o situaţie de genul celei de mai sus, subiectului i s-ar permite să-şi aleagă varianta de fiecare dată înaintea efectuării „tragerii"? Probabilitatea obiectivă ar trece în *probabilitate subiectivă:* subiectul va introduce „criteriile lui" în determinarea şanselor de apariţie a unei laturi a alternativei sau a celeilalte şi va decide sub influenţa lor. în acest caz, avem de a face cu *utilitatea subiectivă aşteptată* (UA). Pentru a o determina, trebuie combinată probabilitatea subiectivă (ps) cu utilitatea (U) a evenimentelor considerate. Astfel, un „experiment" E are sau rezultatul (valoarea) A cu ps (A) sau rezultatul B cu ps (B); atunci UA (E) = [U (A) x ps (A)] + [U(B) + ps (B)].

Subiectul încearcă să anticipeze consecinţele fiecărei alegeri şi se decide în favoarea celei mai atrăgătoare.

4. Fiecare alegere este urmată în mod obişnuit de o evaluare critică a rezultatului obţinut. Aceasta poate duce la întărirea convingerii în corectitudinea deciziei luate anterior sau o poate pune la îndoială. Mai întotdeauna oamenii rămân cu o anumită îndoială în ceea ce priveşte alegerile efectuate; uneori, intervine chiar *regretul postdecizional:* „îmi pare rău, mai bine alegeam o altă variantă". întrucât acesta este

trăit ca o „oscilație" (stare negativă de disconfort, insatisfacție), gândirea este solicitată să restabilească echilibrul. Și cel mai bun lucru pe care-l poate face ea în asemenea situații este să caute justificări: argumente în favoarea variantei alese (accentuând părțile ei pozitive) și în defavoarea alternativelor respinse (amplificarea laturilor lor negative).

In situațiile cu implicații și semnificații sociale, procesul decizional este puternic influențat de criteriile, noimele și etaloanele axiologice, morale și de atitudinea subiectului față de acestea.

Orice tentativă de opțiune și alegere se pune în legătură cu întărirea socială posibilă—aprobare/dezaprobare, recompensă/pedeapsă.

In plan individual, avem de a face cu grade diferite ale respectului și prețuirii întăririlor sociale respective, dar nu se poate afirma că atitudinea pozitivă s-ar reduce la zero în raport cu toate valorile. Astfel că întărirea socială este luată în calcul în adoptarea oricărei decizii de acest fel.

în situațiile tranzacționale și de negocieri, procesul decizional dobândește un caracter *iterativ:* de la o stare actuală se poate reveni la situația inițială; una și aceeași alternativă este analizată din puncte de vedere diferite; punctul de vedere al unuia dintre parteneri devine obiect de analiză pentru ceilalți; fiecare partener trebuie să tindă a veni în întâmpinarea propunerilor celorlalți; valorile inițiale ale alternativelor sunt supuse revizuiri; partenerii sunt conștienți că trebuie să facă și să accepte concesii etc. în negocieri, rezultatul final, care poate fi reciproc avantajos sau unilateral avantajos, va fi condiționat de o mulțime de variabile psihologice și psihosociale, precum: nivelul de aspirație al partenerilor, gradul de informare și cunoaștere reciprocă, diferența de competență în problematica negocierii, nivelul de autoritate sau putere, percepția interpersonală (+sau -), particularitățile conduitei individuale (impertinentă sau deferentă, conciliantă sau agresivă, consecventă sau oscilantă etc).

8.6. GÂNDIREA CA PROCES DE TEORETIZARE

Una din funcțiile principale ale cunoașterii, în general, ale cunoașterii științifice, în special, este aceea de a explica și interpreta fenomenele, de a găsi și formula răspunsuri plauzibile și argumentate la întrebări de genul „cum?", „de ce?", „pentru ce?", „ce s-ar întâmpla dacă?", „ce relație există între fenomenul X și fenomenul Y?", „care este sensul cutărui sau cutărui curs de evenimente?" etc. Formularea și articularea într-o structură cognitivă unitară a răspunsurilor la asemenea întrebări și a argumentării lor nu poate fi nici funcția percepției și reprezentării, nici a memoriei, ci doar a gândirii. Prin caracterul său mijlocit, generalizat și abstract și prin desfășurarea sa discursivă, pe coordonate spațio-temporale largi, gândirea este singura care poate depăși limitele senzorialului și situaționalului și se poate manifesta ca activitate mentală eminamente *constructivă*. Constructivitatea sa va consta, în primul rând, în elaborarea de „teorii", adică de modele explicativ-interpretative ideal-simbolice ale realului.

Din punct de vedere psihologic, a teoretiza înseamnă a dezvălui și infera la nivelul faptelor empirice concrete existența unor relații, implicații și semnificații (sensuri) generale, esențiale, care definesc și caracterizează o întreagă clasă sau un întreg domeniu de fenomene. Pe lângă captarea și fixarea realului în concepte („constructe informaționale"), gândirea presupune și elaborarea unor „ansambluri"

coerente de explicații și interpretări, respectiv, de modele teoretice, prin care conținuturile conceptuale se pun în valoare și-și dezvăluie sensurile.

Din punct de vedere logico-semantic, teoria se definește ca: a. ansamblu organizat de principii, de reguli și legi științifice destinate descrierii și explicării unui ansamblu de fapte; b. ansamblu relativ organizat de idei și de concepte care se raportează la un domeniu dat c. sistem de ipoteze care susține interpretările evenimentelor; d. cunoaștere prin prisma unor legi formal-abstracte; e. *datum-u* unui limbaj formal, al unui ansamblu de axiome și al unui ansamblu de reguli de deducere (derivare).

Construcțiile teoretice ale gândirii pot porni și se pot întemeia pe o realitate dată sau pot fi un produs ideal pur al gândirii însăși, care se instituie ca o *realitate sui generis* sau se impune realității sensibile ca principiu guvernator sau modelator. Unele din aceste teorii rămân pur speculative și sterile, ele fiind cu timpul eliminate, altele dobândesc viabilitate și aplicabilitate, fundamentând diferite proiecte și programe de acțiune novator-transformatoare (exemplu logica booleana a devenit după aproape 200 de ani instrumentul principal în crearea calculatoarelor electronice și a soft-urilor pentru inteligența artificială).

Teoretizarea trebuie considerată o caracteristică esențială și necesară a gândirii. Acolo unde ea nu există, nu se poate vorbi nici de existența gândirii propriu-zise, ci doar de un intelect situațional-sincretic.

Că teoretizarea este o determinație intrisecă a gândirii o dovedește și faptul că ea se manifestă irezistibil la orice persoană normală, indiferent de nivelul de instruire și de orizontul de cultură. în cadrul structurilor și schemelor operaționale interne ale gândirii, experiența cotidiană, senzorial-situațională, este supusă aproape necondiționat unui proces de recodare și interpretare pentru a deveni inteligibilă și a i se dezvălui semnificații și sensuri supraordonate, generale. Forma cea mai simplă și elementară pe care o ia teoretizarea în acest caz este cea a „părerii" sau „credinței" („sunt de părere că", „părerea mea este că...", „cred că....", „presupun că..." etc).

Nivelul și calitatea procesului de teoretizare au un caracter evolutiv, perfectibil, constituindu-se ca o rezultantă atât a evoluției omului în plan istoric, cât și în plan individual, ontogenetic. Din punct de vedere sincronic, diferențele interindividuale, care se înscriu într-un registru valoric extrem de întins, sunt condiționate, în parte, de factori genetici, fiind înnăscute (exemplu, diferențele în gradul de organizare structural-funcțională a creierului), iar în parte, de factorii socioculturali (condițiile de instruire și educație).

Din punct de vedere operațional, procesul de teoretizare se desfășoară pe baza celor trei scheme principale ale gândirii în general, respectiv: *schema inductivă* (teoretizarea inductivă), cu sferă generalizatoare crescândă (din corelarea mai multor discursuri particulare se construiește un discurs generalizator sintetic sau din mai multe discursuri cu aceeași sferă de referință se obține un discurs cu o sferă supraordonată, înglobantă (teorie particulară—>teorie generală); *schema deductivă* (teoretizarea deductivă), cu sens descendent, de subordonare a particularului față de general, de derivare a unor structuri formale din alte structuri formale, prin aplicarea unor reguli de derivare; *schema analogică* (teoretizarea analogică), explicarea și interpretarea unui sistem mai puțin cunoscut și mai greu accesibil cu ajutorul altui sistem mai cunoscut și

mai accesibil (exemplu: studiul creierului uman pe baza relației sale de analogie cu ordinatorul, al inteligenței naturale cu ajutorul inteligenței artificiale etc).

Se constată că există o anumită predispoziție și preferențialitate în direcția de structurare și dezvoltare a capacității de teoretizare: în raport cu anumite domenii și categorii de fenomene, ea atinge indicatori de performanță superiori, în raport cu alte domenii și categorii de fenomene poate să rămână la un nivel elementar.

Oricum s-ar prezenta tabloul în plan individual-concret, general valabilă rămâne aserțiunea că universul teoretic pe care-l creează gândirea devine cel mai prețios și eficient ghid de orientare a omului în lume și de transcendere a *situafionalului* și *imediatului senzorial.*

Tocmai datorită funcției teoretice a gândirii, conduita umană, pe lângă atributul de inteligentă, dobândește și pe acelea de *rațională* și *reflexivă.* Acest din urmă atribut presupune obligatoriu existența scopului elaborat și formulat anterior, existența planului (modelul mental al articulării *motivului, scopului* și *mijlocului),* existența prevederii sau aproximării consecințelor posibile, existența întemeierii sau argumentării planului și apoi a acțiunii întreprinse. în toate aceste secvențe sunt implicate înțelegerea, interpretarea, stabilirea de semnificații cu valoare mai generală.

Capitolul IX
IMAGINAȚIA

9.1. CARACTERIZARE GENERALĂ. DEFINIȚIE

Locul imaginației în taxonomia generală a proceselor psihice a fost obiect de dispută și de controversă între psihologi. în timp ce unii (ex., Th. Ribot, Th. Lipps, Q. Dumas, P. Popescu-Neveanu) recunosc și subliniază individualitatea specifică și ireductibilitatea ei la alte entități psihice, alții (îndeosebi autorii de orientare behavioristă și, mai recent, cei de orientare cognitivistă) contestă delimitarea ei ca proces distinct.

Ca urmare, și în tratatele sau compendiile de psihologie generală, poziția imaginației fluctuează: în unele i se consacră un spațiu de sine stătător, în altele este fragmentată și distribuită în capitolele despre memorie, reprezentări și gândire, iar în altele este pur și simplu omisă.

Pe lângă complexitatea și fluiditatea fenomenului în sine, o atare situație se explică prin aplicarea unor criterii irelevante și variabile.

După opinia noastră, o interpretare corectă trebuie să pornească de la analiza imaginației ca modalitate distinctă, specifică de procesare-integrare și utilizare imagistică a informației, inclusă în seria proceselor cognitive active, alături de percepție, reprezentare, gândire. Spre deosebire de reprezentare, care doar *expune* conștiinței imagini deja constituite, imaginația este, prin excelență, un *proces de generare,* de producere mai mult sau mai puțin activă, mai mult sau mai puțin intenționată a imaginilor și de articulare a lor în variate moduri.

Astfel, în delimitarea și identificarea ei trebuie să avem în vedere, atât modul de operare (procedeul), cât și produsul. Ambele aceste verigi trebuie să aibă drept trăsătură comună *ieșirea* dintr-un șablon sau dintr-o rutină.

Cotidian, termenul de imaginație se întrebuințează cel puțin în trei înțelesuri:

a) se spune despre un individ că posedă imaginație, dacă el a reușit să rezolve o problemă concretă oarecare într-o manieră originală, diferită de a celorlalți (imaginație practică);

b) în domeniul comunicării verbale, termenul „imaginație" se folosește pentru a califica originalitatea mijloacelor la care cineva recurge pentru a determina la nivelul interlocutorului sau auditoriului efectul dorit (așteptat) (imaginație lingvistică sau verbală);

c) în fine, în sens tradițional, imaginația este „capacitatea de a combina imagini în tablouri sau succesiuni care imită faptele naturii, dar care nu reprezintă nimic real sau existent (imaginație creatoare) (Lalande).

Această din urmă accepţiune vine de la Aristotel (el folosea termenul *de fantezie),* care vedea în imaginaţie o aptitudine, ce constă în *utilizarea* reprezentărilor despre realitate, dar diferite de percepţii, ce constituie material al gândirii (gândirea în imagini).

Observăm, însă, că toate aceste sensuri ale termenului de imaginaţie au în comun faptul că ele desemnează *moduri diferite de operare* ale intelectului, mai puţin racordate la realitate decât cele ale gândirii. Din acest punct de vedere, imaginaţia se *interpune* între *gândirea realistă, critică* (logică) şi *gândirea autistă,* supusă exclusiv legilor afectivităţii.

Pe baza celor prezentate mai sus, putem acum să desprindem atributele-cheie pentru identificarea şi definirea imaginaţiei. Acestea sunt:

1) generarea de imagini noi, fie pornind de la faptele naturii (date în experienţa anterioară), fie *ex nihilo* (crearea prin mecanisme generative proprii a unor imagini „pure", fără vreo legătură aparentă cu domeniul realului sau al existentului);

2) operare cu imagini în limitele exclusive ale imageriei secundare (diferite de imageria primară a percepţiei) şi ale imaginarului (fanteziei), realizând combinări, amplificări, multiplicări, reordonări etc;

3) o minimă originalitate a modurilor de operare (procedeelor) şi a produsului final (ieşirea din tipare şi şabloane, depăşirea schemelor rutiniere);

4) caracterul convenţional, figurativ şi simbolic, al funcţiei designative (semiotice) a imaginilor generate în procesul imaginaţiei.

Din punct de vedere neurofiziologic, imaginaţia are la bază un „spaţiu combinatorie liber", care se constituie în *zonele de convergenţă* ale sistemelor senzoriale şi intuitive, permiţând desfăşurarea neîngrădită a activităţii mentale asupra „realităţii imagistice". Aceste zone sunt legate prin aferente şi eterenţe speciale cu structurile subcorticale, în care se integrează şi se activează fluxurile informaţionale de natură afectivă şi motivaţională primară. Prin aceasta, se asigură calea de acces a conţinutului inconştientului în structura şi dinamica imaginaţiei.

Acest aspect a fost exploatat de psihanalişti, îndeosebi de C. J. Jung, care vedea originea imaginaţiei exclusiv în inconştient, toate produsele ei fiind interpretate drept *simboluri* ale unor dorinţe sau trebuinţe cenzurate şi metamorfozate.

Imaginaţia, cel puţin o anumită formă a ei (subordonată unor obiective şi scopuri de creare a unor produse pentru satisfacerea anumitor stări de necesitate) se leagă şi de gândire, suferind influenţa ei în structurarea succesiunii transformărilor, în vederea obţinerii unui produs final mai mult sau mai puţin inteligibil, cu sens. Dar şi imaginaţia reprezintă o premisă şi o sursă de alimentare a gândirii. Datele psihologiei genetice demonstrează că, în marea lor majoritate, semnificaţiile conceptuale se sprijină *pe* şi derivă *dintr-un* material perceput şi imaginar. (Conceptele sunt clasificate şi pe criterii genetice).

Şi, chiar dacă admitem punctul de vedere al unor logicieni (Frege, Goblot), potrivit căruia ideea este o funcţie propoziţionată, imposibil de realizat în afara unei concrescenţe de judecăţi, nu se poate să nu constatăm posibilitatea reconvertirii semnificaţiei în imagine, fie doar şi ca simplu acompaniament întăritor. Dar nu se poate absolutiza rolul imaginii de anexă a gândirii.

Im. Kant a avertizat asupra acestui lucru, subliniind că imaginaţia este o condiţie a cunoaşterii, printr-o sinteză ce „constituie principiul transcendental al posibilităţii

tuturor cunoştinţelor în genere (nu numai a celor empirice, ci şi a celor pure, apriori)". în concepţia lui Kant, imaginaţia apare ca o dimensiune *indispensabilă* pentru înţelegere, deoarece este aceea care oferă viziunea unificatoare asupra relaţiei dintre idee şi lucru. în psihologia tradiţională, acest model a fost reluat în forma vagă a *apercepţiei*.

Pentru unii filosofi, nu există o deosebire de principiu între concept şi imagine. Astfel, I.P. Sartre afirmă: „Există pentru concept două moduri de operaţie: ca pură gândire pe teren reflexiv, iar pe teren nereflexiv, ca imagine".

Dincolo de rolurile de suport sau de ilustrare a gândirii, imaginea dobândeşte, la Sartre, o autonomie paralogică.

în însăşi structura imaginii pot intra judecăţi denumite *aserţiuni imaginative*. în ipostaza dată, imaginaţia apare ca rezervă a gândirii logice.

Conceptul, arată P. Popescu-Neveanu, este structura tare a intelectului, pe când imaginea este o structură slabă, dar mult mai sugestivă şi mai polivalentă.

De aceea, mai mult decât la înţelegere, imaginaţia contribuie la invenţie, prin intuirea şi prefigurarea soluţiilor care să compatibilizeze sub raport funcţional structuri heterogene.

Nu numai fenomenele imaginative se construiesc înăuntrul sistemului de gândire, ci şi gândirea se construieşte în interiorul sferei imaginaţiei, fapt ce conduce la accentuarea laturii generativ-transformatoare a ei.

S.L. Rubinstein aprecia că, în dependenţă de caracterul imaginilor cu care operează, se poate distinge o imaginaţie concretă şi una abstractă, între care se inserează o multitudine de trepte intermediare (imaginaţia abstractă utilizează imagini cu un înalt grad de generalizare — scheme, simboluri, ca în matematică).

în fine, imaginaţia se leagă strâns de creativitate, ca trăsătură globală a organizării personalităţii. Intricarea creativităţii în procesarea imagistică duce la individualizarea imaginaţiei creatoare; la rândul său, implicarea imaginaţiei în structura creativităţii duce la manifestarea specifică a creaţiei imagistice (artistice, arhitecturale, tehnice).

Fiind expresia unui activism intern al psihicului uman, imaginaţia devine acea acţiune a subiectului de organizare a unei lumi ajustate la nevoile şi aspiraţiile sale, care să-i permită să înfrunte încercările dramatice pe care i le pregăteşte viaţa cotidiană. De aici, tendinţa multor autori de a localiza sursa proceselor imaginative în afectivitate şi motivaţie.

Aceste diverse unghiuri din care este abordată şi interpretată imaginaţia reflectă de fapt complexitatea deosebită a ei, eterogenitatea formelor sub care se manifestă şi a modurilor în care operează.

L.S. Vâgotski consideră imaginaţia ca o funcţie mult mai complexă a activităţii psihice, care „reprezintă de fapt o combinaţie a câtorva funcţii prin intermediul unor relaţii specifice".

La rândul său, G. Durând sublinia faptul că imaginarul îndeplineşte un rol general de echilibrare antropologică; el este considerat, în aceiaşi timp, *compensatoriu şi prospectiv:* suplineşte golurile în cunoaştere, în acţiune sau trăire.

Fiind reorganizare şi transformare în sfera existenţei psihice, imaginaţia se distinge prin posibilitatea de a descoperi şi transforma lumea prin intermediul descoperirilor şi transformărilor ce intervin în propria personalitate a subiectului. Aceasta înseamnă, după Malrieu (1967), că în fluxul interacţiunilor dintre subiect şi realitate, imaginaţia strecoară

permanent un *altceva,* în forma posibilului și dezirabilului, a modelelor intuitive auxiliare comprehensiunii, a viziunilor optimizatoare, transformative.

Dintr-o perspectivă asemănătoare, E. Fromm cere patetic: să renaști în fiecare zi în aceeași lume „care îți apare ca fiind mereu nouă, întrucât dobândește noi expresii și fiind creativ solicitată, este mereu plină de noi promisiuni".

Ajungem astfel să admitem că rădăcinile imaginației sunt adânc înfipte în natura ființei umane, în „instinctul libertății", în „trebuința individualizării și afirmării Eului", în „trebuința de nou, de schimbare", în „trebuința de securitate afectivă internă", în „reacția la saturație, la monotonie, repetabilitate" etc. Câmpul său de manifestare este cu atât mai întins „cu cât este mai puțin ocupat și îngrădit de scheme și șabloane mentale rigide, de exigențele și coerciția realului". Astfel, deși este o componentă organică necesară oricărei structuri psihice concrete, evantaiul și nivelul său de dezvoltare-manifestare diferă foarte mult de la un individ la altul și chiar la același individ, în diferite perioade ale vârstei sale. Pe marginea acestui ultim aspect, între psihologi există un serios dezacord. Unii consideră că sfera de extensiune a imaginației este invers proporțională cu sfera de extensiune a gândirii logice critice. Ca urmare, în plan istoric, imaginația era atotputernică la omul primitiv și devine palidă și secundară la omul contemporan, iar în plan ontogenetic, ea atinge cotele cele mai înalte la vârsta copilăriei și a adolescenței și scade semnificativ pe măsura înaintării în vârstă.

Alții, dimpotrivă, legând mai direct imaginația de creativitate și de discursivitatea gândirii, susțin caracterul evolutiv ascendent al funcțiilor imaginative, atât în plan istoric, cât și ontogenetic. Dacă, în plan istoric, această teză este mai ușor demonstrabilă prin analiza comparativă a produselor activității de creație, în plan ontogenetic, ea nu se verifică în mod absolut. Se dovedește că o influență importantă o exercită contextul social-cultural în care trăiește și se dezvoltă individul. Acesta poate stimula și facilita formarea și dezvoltarea activismului imaginativ și a schemelor mentale de procesare imagistică transformativă a informației actuale și a experienței anterioare, sau, dimpotrivă, poate frâna „zborul" imaginației prin impunerea și cultivarea excesivă a șabloanelor și canoanelor mentale, a laturii receptiv-reproductive a „blocului de execuție" (expresiv) al cogniției.

Firește, nu trebuie ignorat nici rolul factorilor ereditari genetici, al predispozițiilor și trăsăturilor tipologice înnăscute ale personalității în condiționarea nivelului și formei de structurare a imaginației. Acestea constituie o sursă reală și importantă de diferențe interindividuale chiar în interiorul aceluiași mediu (context) socio-cultural și educațional.

între factorii de mediu și cei ereditari se stabilesc și raporturi de complementaritate și compensare reciprocă: factori de mediu favorabili pot, prin acțiune sistematică îndelungată, să compenseze eventualul deficit predispozițional, ducând la o dezvoltare satisfăcătoare a imaginației; la rândul lor, factorii ereditari favorabili (un potențial dispozițional ridicat) compensează vitregia mediului, permițând, de asemenea, o bună dezvoltare a imaginației. Din acest punct de vedere, ideală este situația în care avem o convergență între cele două categorii de factori pe semnul plus (+): *Mediu optim x Ereditate optimă.*

Factorul imaginativ este inclus atât în structura multiactorială a inteligenței generale, cât și în cea a aptitudinilor speciale - artistice, tehnice, logico-simbolice.

Și indiferent de contextul în care este dată și de influențele pe care le suferă în cadrul interacțiunilor intrapsihice, imaginația își menține specificul și identitatea de conținut și operatorie.

9.2. FORMELE IMAGINAȚIEI

9.2.1. Visele

Imaginația se realizează întotdeauna pe fondul unui activism psihic, care, sub aspectul intensității și amplorii, se întinde pe un mare registru valoric — între *minimumul oniric,* activismul spontan din timpul somnului superficial și *maximumul foccdizaU* activismul propriu procesului de creație.

Activismul care se manifestă periodic pe fondul stării de somn, respectiv, în intervalele scurte de până la 5 minute ale somnului superficial (paradoxal), favorizează producerea *viselor* care pot fi considerate ca o *primă formă* de realizare a imaginației.

Prin faptul că producerea și desfășurarea lor se află în afara comenzii deliberatoare și a controlului voluntar, visele reprezintă *imaginarul inconștient.* In cadrul lor, articularea și combinarea secvențelor, a imaginilor au un caracter aparent ilogic, aleator, fapt ce l-a determinat de S. Freud să le atribuie o funcție simbolică majoră, considerând că ele exprimă, într-o formă indirectă, deghizată, pulsiuni și dorințe neîmplinite. Atât conținutul, cât și dinamica viselor sunt dictate de resorturile profunde ale inconștientului și prin aceasta ele devin calea principală de acces la sferele abisale ale vieții psihice.

Starea activismului oniric are și ea grade de intensitate diferite. Aceasta își pune amprenta pe caracteristicile visului.

Astfel, în segmentului activismului slab, la granița cu somnul profund, se produc vise cu un conținut fantasmagoric și cu o structură amalgamată, multe din ele rămânând sub pragul ecforării, neputând fi relatate după trezire; dimpotrivă, în interiorul segmentului activismului mai intens, care se întinde sus până la „pragul de trezire" se produc vise cu un conținut mai realist și cu o structură relativ coerentă, bine închegată, și care, la trezire, pot fi povestite fără nici o dificultate. Poziția subiectului în structura celor două tipuri de vise este diferită: în cadrul celor din prima categorie, subiectul are o implicare pasivă, el fiind preponderent obiect al acțiunii unor „forțe străine"; în cadrul celor din a doua categorie, subiectul are o implicare activă, el fiind „agent" de la care emană acțiuni, participant direct la diferitele episoade ale întâmplărilor.

Când asemenea vise se produc sub influența unei probleme sau a unui proiect de creație pe care subiectul le are în sfera preocupărilor sale imediate, visul poate apărea și ca expresie a procesului latent de gestație sau de imaginație, el oferind sugestii sau elemente de sprijin pentru activitatea rezolutivă specifică.

Apartenența viselor la imaginație se susține prin două argumente principale, și anume: a) conținutul lor vizează în mod frecvent fenomene și evenimente ireale, care nu se găsesc și care nici nu pot exista în realitate; b) chiar în cazul în care conținutul lor își are sursa în experiența anterioară, modul de combinare a secvențelor, ca și ipostazele în care apar sunt absolut inedite, nefiind niciodată simple evocări sau reproduceri a ceea ce s-a întâmplat.

Visul are la bază câteva moduri de operare.

Primul constă în condensarea de trăsături similare în *imagini sintetice.* Sinteza propriu-zisă a imaginilor își are sursa nu numai în faptele obiective ale similitudinii, ci și în amalgame de afecte, în aleatorul dinamicii emoționale. Astfel, se ajunge la o construcție inedită și bizară care, de regulă, este centrată în jurul unei teme, putând să se subdividă în episoade. Componenta de bază a visului este trăită în mod specific, cvasihalucinatoriu. Freud recunoaște existența unei coerențe notabile chiar în cazul fantasmelor. El scrie: „fantasmele sunt, pe de o parte, înalt organizate, necontradictorii, ele și-au trecut în cont toate avantajele sistemului conștient și judecata noastră le va distinge cu greu de formațiunile acestui sistem; pe de altă parte, ele sunt inconștiente, această origine fiind decisivă pentru destinul lor" (S. Freud, 1928).

Al doilea mod de operare în vise este *deplasarea.* Termenul este de sorginte psihanalitică și este echivalent cu cel de transfer, exprimând o idee fundamentală a lui Freud cu privire la posibilitatea unei *disocieri* între imagine și încărcătura sa afectivă. Această disociere permite ca energia disponibilă să fie transferată sau investită într-o altă imagine. în vis, se constată frecvent „alunecări" ale valorilor afective sau asocieri bizare, dar acum dobândesc o nouă semnificație, metamorfozarea mergând până la inversie. Prin această modalitate operatorie, visul devine o formă de ironizare a propriei persoane sau a altora. Fără a identifica subiectul în stare de veghe cu cel care visează, trebuie să recunoaștem că unul îl continuă pe celălalt și că ambii se completează reciproc în interiorul continuumului psihic.

Al treilea mod de operare în activitatea onirică este *dramatizarea* sau *figuralizarea.* El constă în traducerea gândurilor în *imagini* și în coordonarea acestora din urmă într-o succesiune asemănătoare unei piese de teatru. Conținutul latent al visului este orientat către viitor prin tensiuni ce reanimă așteptările. în acest caz, visul se constituie într-un *compromis* între tendințe divergente și într-un operator de punere în ordine a trăirilor, astfel încât evenimentele anterioare acționează asupra celor ce urmează. Rezultă ceea ce în mod obișnuit se cheamă *ofabulafie,* o istorie, o dramă, cu un început, o desfășurare și un deznodământ. Elementul unificator este un sentiment originar ce impune o anumită direcție. Dorințele și temerile, simpatiile și antipatiile, admirația și disprețul, ura și dragostea se întâlnesc și se prelungesc dramatic în vis, independent de voința subiectului, dar producând asupra lui un efect de uimire.

Dramele secrete ce se consumă în vis permit subiectului să se cunoască mai bine, să-și exploreze zonele profunde ale propriei personalități.

S. Freud considera că scenele evocate țin exclusiv de copilărie (în care adultul tinde inconștient să se reîntoarcă).

în realitate, însă. prezentul, preocupările dominante ale subiectului sunt *factorul determinant* pentru transformările și reajustările pe care le suferă experiența anterioară în vis. Nu trebuie absolutizat nici caracterul dramatic al viselor. Am văzut, deja, că ele prezintă niveluri diferite de coerență și doar o parte posedă unitatea tematică pe care o pretinde S. Freud.

în fine, un *al patrulea mod de operare al visului este elaborarea.* Aceasta intervine atât în cursul manifestării visului, cât și, mai ales, după trezire. Când subiectul încearcă să-și amintească și să-și povestească visul, involuntar, tinde să-i dea

o anumită coerență și unitate, să-l facă inteligibil din punct de vedere și logic și semantic. Este evident că procesul beneficiază și de participarea conștiinței vigile.

9.2.2. **Procesele hipnoide**

O a doua formă pe care o îmbracă imaginația sunt *procesele hipnoide* provocate de acțiunea drogurilor și favorizate de suprimarea stimulilor din lumea externă. Conștiința este destructurată și anihilată, astfel încât se eliberează mecanismele subcorticale ale activismului involuntar, oniric. In acest caz, ia naștere un ansamblu de imagini și de articulări imagistice de tip halucinator, a căror semnificație este determinată direct de dinamismul motivațional și afectiv. Conținutul „scenariilor hipnagogice'" și efectul lor asupra „trăirii" actuale a subiectului se modifică în timp, pe măsura amplificării modificărilor neurofiziologice ireversibile pe care le provoacă drogurile și a accentuării dependenței motivaționale a subiectului de droguri. Astfel, în fazele incipiente, conținutul imaginilor generate de activismul hipnotic are elemente și caracteristici pozitive, inducând stări de relaxare, de transpunere, de satisfacție, de euforie etc; în fazele avansate ale consumului de droguri, conținutul și caracteristicile tablourilor imaginative se modifică semnificativ, deplasându-se spre polul negativ, inducând stări de bulversare, de agitație, de insuportabilitate de sine.

9.2.3. **Reveria**

O a treia formă de manifestare a imaginației este *reveria*. Ea apare pe fondul unui activism psihofiziologic mai înalt, care duce la instalarea stării de veghe (vigile). In plan bioelectric, ea se asociază cu înlocuirea ritmului lent (delta) cu ritmul mai rapid și de amplitudine mai mică - alfa. între starea de somn și cea de veghe se interpune starea zisă *seniivigilă* (toropeală sau somnolență). Reveria este o producție imagistică liberă, fără intervenția controlului voluntar și fără existența unui scop anume. Din acest motiv, această formă se mai numește „visare cu ochii deschiși". Suntem de acord cu afirmația lui P. Popescu-Neveanu că „reveria marchează o evoluție spre autism, conștiința ambianței devine crepusculară, iar absența oricărei încordări permite declanșarea liberă a unor imagini mentale propulsate de tendințe afective".

Marele filosof german Im. Kant interpreta reveria ca o recădere a sufletului în lasitudine, din cauza imposibilității de a-și atinge scopurile. Prin conținutul său tematic, reveria apare, ca și visul din timpul somnului, ca o formă de exprimare și realizare deghizată a unor dorințe și aspirații, altfel greu sau imposibil de împlinit. Ea poate deveni, însă, și dăunătoare, atunci când se produce cu o frecvență prea mare, tinzând să acapareze întreaga existență vigilă a individului. Dacă se menține între limite de timp și de intensitate rezonabile, această formă a imaginației joacă un rol pozitiv în viața noastră, contribuind la detensionare afectiv-motivațională, la autoperfecționarea morală, la revizuirea și optimizarea planurilor de perspectivă și a ierarhizării scopurilor.

După unii autori (Durând, Desoille, Fosdick), reveria îndeplinește și o funcție de eufemizare, de transpunere în alte planuri, în alte ipostaze existențiale. Astfel. în cazurile în care reveriile pozitive nu reușesc să se închege, la unele persoane traumatizate și cuprinse de nevroză depresivă, ele trebuie restabilite și cultivate pentru

a crea posibilitatea echilibrului psihic intern. S-a presupus și o *psihoterapie prin reverie ascensională,* condusă în direcția generării de scene și episoade luminoase în care subiectul să cunoască elevația și să se doteze cu calități deosebite, puritate și inocență. Printr-o astfel de evoluție pe verticală a iluziilor, susține R. Desoille, conștiința se revitalizează și se obține reechilibrarea.

Sub influența psihologiei existențialiste și a experienței clinice, 11. Fosdick ajunge la concluzia că grijile sau starea continuă de „frică anxioasă" devin o sursă pentru un gen de imaginație asemănătoare reveriei, dar inversă ei, prin conținut negativ, terifiant. Când se consolidează și se automatizează, ea întreține stările morbide, care periclitează buna adaptare a persoanelor în cauză la solicitările lumii externe.

9.2.4. **Imaginația reproductivă**

în ordinea valorii instrumental-adaptative la realitate, ca *a patra formă,* este *imaginația reproductivă.* Specificul ei rezidă în reflectarea într-o modalitate transformată a elementelor experienței anterioare.

Ea nu poate fi redusă și confundată cu procesul memoriei în ipostaza sa de reactualizare. Imaginile, ca simple amintiri ale unor lucruri concrete percepute anterior, sunt net diferite, prin pregnanță și calități subiective, de imaginile acelorași lucruri elaborate de imaginație.

Dacă memoria se subordonează, în funcționarea sa, legii corespondenței biunivoce și a fidelității, „reproducerea" trebuind obligatoriu să fie izomorfă cu „originalul", imaginația, chiar cea care se bazează integral pe datele experienței anterioare, se subordonează *legii transformării.*

în termenii teoriei reglării, aceasta înseamnă că, în vreme ce memoria este guvernată de mecanismul *feed-back-u\u* negativ, care asigură păstrarea și reactualizarea experienței anterioare pe cât posibil nealterate, imaginația are la bază *feed-back-u* pozitiv, care acționează constant în direcția îndepărtării produselor imagistice de datele primare pe baza cărora se elaborează.

Datorită acestui mecanism, imaginația dobândește un dinamism propriu, **intern,** astfel încât putem spune că modul său specific de a fi este *dinamic, transfonnativ.* Peste acest dinamism intern se poate suprapune și unul extern, din partea sferei afectiv-motivaționale (frica naște monștri și foamea generează imaginarea unor mese îmbelșugate). Această influență din partea motivelor și trăirilor emoționale ar rămâne fără efect, dacă nu ar exista mecanismul amplificator *alfeed-back-ului* pozitiv.

în forma ei superioară, imaginația reproductivâ îndeplinește o funcție de reconstrucție, ajungând la un *real,* pe care subiectul nu l-a mai cunoscut sau perceput înainte în mod direct. în acest caz, intervine nu doar modificarea unei evocări, ci construirea unor reprezentări noi, adecvate situației desemnate numai verbal, precum și transformări compoziționale.

Exemplul cel mai elocvent de imaginație reproductivă este oferit de critica unor texte științifice sau beletristice, în timpul căreia se generează, în paralel, o suită de imagini, aidoma unui „film mental". Aceasta devine un factor psihologic, care facilitează înțelegerea conținutului și îmbogățește experiența afectivă. Dacă în studiul unor discipline, precum

fizica, geografia, biologia, istoria etc. nu apar în minte modele imagistice ilustrative, conținutul lor riscă să nu fie înțeles și să nu se relaționeze adecvat cu realitatea.

Imaginația reproductivă se realizează, de regulă, spontan, dar ea beneficiază și de reglajul voluntar, în situații mai complexe finalizarea procesului reclamând un efort și o concentrare deosebită. în genere, se poate constata că, pe măsură ce materialul de bază și „tema-stimul" se îndepărtează de concret, trecând în domeniul abstractului formal, imaginația reproductivă se confruntă cu dificultăți mai mari și reclamă tot mai mult efortul voluntar, pentru a se realiza. Imaginile ilustrative devin puncte importante de spijin pentru concepte, având un rol important în legarea acestora de realitate, în aplicarea lor în rezolvarea diferitelor probleme de ordin teoretic sau practic.

Caracterul transformator al imaginației reproductive este demonstrat și de faptul că, în cadrul uneia și aceleiași teme, apar deosebiri interindividuale semnificative, ceea ce nu se întâmplă în cazul reproducerii memorative. Acest lucru se verifică și atunci când „tema imaginației" presupune păstrarea unui fir logic călăuzitor, cum este cazul reconstruirii epocilor sau a unor evenimente istorice. (A se vedea, de pildă, tabloul răscoalelor țărănești din 1907, realizat de diferiți scriitori și istorici).

Nota de subiectivitate a imaginației reproductive se evidențiază nu numai în artă, ci și în științele zise exacte. Lordul Kelvin, mărturisește că niciodată nu a reușit să rezolve problemele care l-au făcut celebru, până nu și-a construit un plan mental, un model concret al relațiilor fizice cât mai adecvat situației, dar care rămânea numai ca instrument de lucru nemărturisit al laboratorului gândirii sale creatoare.

Deși îi spunem reproductivă, în evaluarea calitativă a acestei forme de imaginație, trebuie să operăm cu criteriul *noutății* și *al originalității* (în compararea intersubiectivă). Și cu cât asemenea caracteristici sunt mai pregnante, cu atât imaginația reproductivă se apropie mai mult de cea creatoare, între ele neexistând o barieră despărțitoare rigidă.

9.2.5- Imaginația creatoare

Aceasta reprezintă forma cea mai înaltă și specifică pe care o poate atinge imaginația umană, în general. Denumirea ei se întemeiază pe criterii de ordin calitativ-valoric, ca, de pildă: gradul de originalitate, gradul de noutate și importanța socială a produsului final.

Transformărilor ce se aplică materialului inițial se subordonează în mod deliberat acestor criterii, urmărindu-se respectarea și satisfacerea lor la cote cât mai înalte.

Astfel, sub aspect reflectoriu, imaginația creatoare ne apare ca *reprezentare* și *anticipare a noului,* din perspectiva realizabilității sale în plan ideal-intern și material (obiectual) - extern.

Latura creativă nu se reduce la modul de transformare și combinare a secvențelor imagistice; ea presupune și legarea a ceea ce se produce de o semnificație, de o anumită funcție utilitară pentru om, pentru societate.

Aceasta înseamnă stabilirea unei relații specifice de corespondență adaptativă între produsele imaginației și stările de necesitate ale omului, începând cu trebuințele bazale - biologice și materiale - și terminând cu cele spirituale - de cunoaștere, estetice etc.

Ca organizare și dinamică, imaginația creatoare este reglată esențialmente voluntar, conștient, elementele pulsionale și afective de sorginte inconștientă, care intervin în diferite momente, având un caracter secundar și subordonat. Iluminările, viziunile, ideile spontane care punctează cu o frecvență mai mare sau mai mică traiectoria procesului imaginativ sunt controlate și integrate printr-un plan anticipativ general pe care ni-l facem în legătură cu „tema" sau „produsul" pe care dorim să-l obținem. Iar acest plan călăuzitor, care îmbină într-o formulă *sui generis* principiul libertății în derularea secvențelor activității mentale, îmbracă o formă diferită, în funcție de domeniul de aplicație: știință, tehnică, artă etc.

Astfel, în domeniul științific și cel tehnic, planul respectiv este structurat pe criteriile adecvării produsului la exigențele și criteriile realității, ale practicabilității; în domeniul artistic, el este schițat în concordanță cu criteriile convenționalității și plauzibilității. Produsul imaginației creatoare de tip științific sau tehnic, oricât ar fi de original și inedit nu poate contrazice legile generale ale științei și tehnicii, el îmbogățind domeniile respective din unghiuri necunoscute până atunci. Atât știința, cât și tehnica prezintă două fețe: *una reală,* dată de stadiul și forma reală de structurare și dezvoltare la momentul dat; *alta posibilă,* exprimată de tendința dezvoltării interioare. Imaginația creatoare se mulează pe această a doua față, pe care o va „popula" cu elemente reale noi.

Cu totul altfel stau lucrurile cu produsul imaginației creatoare de tip artistic. El poate întruchipa irealul cel mai pur și chiar absurdul, fără ca prin aceasta să-și piardă valoarea și funcția sa estetică și să fie respins. De aceea, accentuând mai mult decât trebuie distanța dintre conținutul reflectoriu al imaginației și realitatea dată, unii autori afirmă că de imaginație pură se poate vorbi numai în cadrul creației artistice; în creația științifico-tehnică, avem de a face, cu precădere, cu gândire generativă sau combinatoric-flexibilă.

Imaginația creatoare se manifestă în două forme: *inovația-descoperirea* și *invenția.*

Inovația constă în modificarea unor elemente cunoscute, existente și în recombinarea lor într-o nouă schemă sau structură, obținându-se astfel un produs cu aspect și proprietăți noi, inexistente la „obiectul" inițial. Doza de creativitate este parcelată și focalizată, ea vizând o transformare mai mult sau mai puțin radicală a ceva *dat,* existent deja. Descoperirea constă într-o organizare nouă a schemelor mentale care permite relevarea și punerea în evidență a unor aspecte, caracteristici și relații existente, dar ascunse și inaccesibile schemelor operatorii inițiale. Specificul imaginației în descoperire rezidă, așadar, în schimbarea unghiului de abordare a unui fenomen, în punerea lui în ipostaze și relații variate, pentru a-i dezvălui laturi și însușiri noi.

A inventa înseamnă: a găsi și a realiza ceva nou la care nimeni n-a gândit înainte și pe care nimeni nu l-a mai realizat (Gutenberg a inventat tiparul); a imagina ceva în scopuri particulare, a avea o idee aparte (a inventa un mijloc de a evada, a găsi o ieșire originală dintr-o situație dificilă); a extrage ceva din imaginație și a-l compune din toate secvențele (a inventa o istorie); a recurge la ceva fals, în special pentru a se disculpa, pentru a găsi o ieșire dintr-o situație critică (a inventa o pană de mașină pentru a justifica întârzierea de la o întâlnire). Termenul de invenție desemnează atât procesul mental intern de elaborare și realizare a noului, cât și produsul final obținut.

în invenție, originalitatea, ingeniozitatea și noutatea ating un nivel sensibil mai înalt decât în inovație.

După A. Koestler. fundamentală în imaginația creatoare este biruirea și depășirea deprinderilor, a obișnuințelor (strategii, șabloane, conformism) și adoptarea unei noi viziuni asupra lucrurilor, fie aceasta în ordine practică, fie în știință și artă.

A. Maslow vorbește de existența a două feluri de creație: *primară* și *secundară*. Prima izvorăște din inconștient și este comună tuturor oamenilor, manifestându-se cel mai liber la copilul'Sănătos, cu poftă dejoacă, capabil să viseze, să inventeze ipostaze și roluri diferite, să-și exprime neîngrădit, spontan, impulsurile. La adult, creația primară se asociază cu o oarecare feminitate și sensibilitate față de artă. 'lipul secundar de creație își are punctul de plecare în conștiință și este specific pentru oamenii practici și bine organizați, ce-și stăpânesc impulsurile, dar se preocupă de îndeplinirea cu eficiență a sarcinilor ce și le asumă.

Persoanele înalt creative posedă ambele tipuri de activism creator într-o relativă echilibrare și armonie.

Rezultatul acestei sinteze este curiozitatea activă și conservarea capacității adultului de a fi surprins, de a se impresiona, de a se mira, de a se uimi. Pentru cercetător este important să simtă atracție față de ceea ce este nedefinit și ambiguu, să fie impulsionat din interior de a întreprinde,.raiduri" imaginative în domeniul obscur al necunoscutului, al noului.

Atașarea la anumite metode și modele nu este întotdeauna benefică, din punctul de vedere al legilor creației. Cercetătorul creativ, ca și artistul sau tehnicianul, întrunește în sine tendințe opuse paradoxal: pe de o parte, capacitatea de a opera strict cu anumite metode și reguli, definindu-și o măiestrie, pe de alta - dispoziția către eliberarea de orice metode, reguli, dogme și operarea liberă pentru detectarea unor noi relații, care să permită elaborarea unor noi metode.

Unul din cei mai prestigioși cercetători ai imaginației, H. Rugg (1963), a stabilit că în structura și desfășurarea activității creative există două genuri de elemente: *generale,* care se afirmă în toate sferele, fiind comune savantului, filosofului și poetului, și *specifice,* care individualizează modul de a proceda în fața sarcinilor concrete de creație.

Rolul principal în imaginație îl are nu atât mecanismul de operare (combinare, transformare), cât mai ales cel de generare, care oferă materialul de lucru, care el însuși este neobișnuit inedit. Traiectoria desfășurării actului imaginativ nu are un caracter plat. linear, ci unul zigzagoform. spiralic, momente de maximă concentrare, luciditate și control alternând cu momente de asociativitate spontană, de zbor ideatic liber, de visare și transă. Imaginația creatoare este pilonul central al activității de creație, ea finalizând, prin elaborare sistematică, în timp. sugestiile, intuițiile și ideile inițiale care au rol de declanșare *(trigger).* De aceea, tabloul său se va întregi în cadrul analizei acestei activități, la care ne vom referi într-un capitol următor.

Aici mai adăugăm doar câteva aprecieri privind aspectul diferențial.

Fiind forma cea mai complexă a activismului intelectual imagistic, este firesc ca, în plan individual, să prezinte niveluri de elaborare și trăsături dinamice semnificativ diferite.

Dacă am aplica un test multidimensional de imaginație creatoare.care să acopere principalele modalități - artistică, științifică, tehnică -, populația de bază testată se va

divide clar în trei grupe, flecare atingând valoarea maximă a performanței la una din cele trei scale.

Dintr-o altă perspectivă, dacă aplicăm unui eșantion statistic reprezentativ un test de imaginație creatoare unidimensional - de exemplu, pentru imaginația artistică poetică -, vom obține o curbă în formă de „i", adică având vârful puternic deplasat spre stânga (fig. 32).

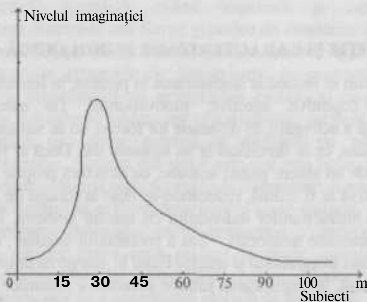

Fig. 32. Curba nivelului imaginației (artistice) la un eșantion statistic reprezentativ

Ca și în cazul inteligenței generale, în determinismul general al nivelului de dezvoltare a imaginației creatoare, ponderea principală revine factorilor interni (eredității). Cu toate acestea, nu poate fi desconsiderată nici importanța factorilor externi, îndeosebi a regimului educațional.

Punerea frecventă a individului în situații noi și solicitarea lui sistematică de a-și schimba unghiul de abordare a unei chestiuni, de a găsi alte rezolvări ale unei probleme decât cele cunoscute, de a elabora proiecte noi, de a emite ipoteze și idei nonconformiste, cât mai distanțate de cele rutinate în circuitul cultural cotidian, contribuie într-o măsură considerabilă la flexibilizarea structurilor intelectuale, la dezvoltarea funcției constructive și combinatorice a imaginației. Dimpotrivă, încorsetarea activității mentale în limitele unor modele și etaloane rigide, oricât ar părea ele de valoroase și importante, acționează ca factor frenator, încetinind sau blocând dezvoltarea imaginației creatoare. în acest context, se discută, în primul rând, rolul școlii. Prin modul de concepere și realizare a procesului de învățare și prin comportamentul didactic al profesorului, dezvoltarea imaginației creatoare a elevilor poate fi atât stimulată, cât și frânată. Accentuarea în cadrul procesului instructiv asupra laturii informativ-reproductive este interpretată ca având un efect frenator; dimpotrivă, punerea pe prim plan a laturii formativ-active oferă condiții psihologice superioare pentru stimularea și dezvoltarea imaginației creatoare.

Capitolul X

MEMORIA

10.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

Viața psihică nu se reduce la desfășurarea în prezsnt, în limitele clipei, a diferitelor sale componente cognitive, afective, motivaționale. De asemenea, organizarea comportamentului și a activității, în diversele lor forme, nu se reduce la tabloul reacțiilor sau acțiunilor imediate, ce se derulează la un moment dat. Dacă ar fi așa, atunci, practic, nu am putea vorbi de un sistem psihic autentic, cu structură proprie și identitate de sine. Valoarea sa adaptativă ar fi infimă, reducându-se doar la funcția de legătură, fără cea de comandă-reglare a interacțiunilor individului cu mediul ambiant. întreaga existență ar avea o singură dimensiune temporală - cea a prezentului imediat, devenind imposibilă structurarea conștiinței integralității și unității Eului în scurgerea timpului.

în realitate, însă, în organizarea tuturor sistemelor dinamice reale, influențele și transformările suferite din afară se „interiorizează" și se leagă, modificând parametrii stării actuale în raport cu noile acțiuni externe.

Astfel, în profilul său actual de stare, orice sistem cuprinde efectele influențelor și „experiențelor" anterioare, cu alte cuvinte, „conținutul" trecutului său, concretizabil în indicatori de ordin *substanțial, energetic* și *informațional.*

La baza marcării și reținerii „urmelor" influențelor exercitate asupra unui sistem din mediul extern, stă *proprietatea fizică a histerezisului.* Potrivit acesteia, urmele lăsate de o acțiune anterioară tind să se adâncească și să se consolideze prin acțiunile ulterioare, sistemul modificându-și rezistența inițială și modelându-se în concordanță cu transformările induse. Exemplul cel mai simplu, care ilustrează sensul celor de mai sus, ni-1 oferă „experimentul" de împăturire a unei coli de hârtie. La prima acțiune, forma dorită se obține mai greu; la a doua tentativă „coala" va răspunde cu mai multă ușurință; la a treia și următoarele, împăturirea se produce aproape automat prin apăsări foarte ușoare.

La nivelul organismelor vii, această proprietate de la nivel strucrural-substanțial (morfologic) se transferă în plan funcțional, apărând mecanisme mai mult sau mai puțin individualizate și specializate de înregistrare-analiză a influențelor factorilor extemi și de monitorizare a trecutului. Timpul devine un factor cu valoare adaptativă majoră, el condiționând procesele biologice interne. Cuantificarea și valorificarea timpului, în cele trei segmente ale sale - trecut, prezent, viitor -, devine o condiție *sine qua non* a supraviețuirii și coechilibrării optime cu mediul. Ritmurile vitale periodice în raport cu influențele exterioare de genul luminii, temperaturii, umidității, mareelor etc. persistă un anumit timp și după ce aceste influențe încetează. Florile care se deschid ia începutul zilei și se închid o dată cu lăsarea serii conservă acest ritm nictemeral și în obscuritate continuă. în mod similar, unele crustacee marine, a căror afundare și ieșire

din nisip sunt ritmate de maree, puse în acvarium, continuă să manifeste această periodicitate în decurs de câteva zile.

Așadar, se poate constata că plantele și animalele, chiar cele inferioare, includ în organizarea comportamentului lor *dimensiunea trecutului,* pe care o putem numi *nmezică.*

Trebuie specificat de la început că urmele și efectele trecutului afectează organismul animal în toate planurile sale de organizare: *corporal, bio-flziologic* și *psihic.* Fiecare din aceste niveluri sau subsisteme pun în evidență o dimensiune mnezică (memorativă) specifică, având implicații și conținuturi distincte. Corespunzător, putem desprinde trei forme generice de memorie: *memoria corporală,* exprimată în unitatea temporală a transformărilor celulare și tisulare implicate în procesele de creștere, în procesele de îmbătrânire, în conținutul metabolismului; *memoria fiziologică,* reprezentată de principalele ritmuri și cicluri funcționale ale diferitelor aparate și subsisteme interne ale organismului; *memoria psihică,* legată de experiența relaționalii cu lumea externă și mediată de activitatea rezolutiv-informațională a creierului. Aceasta din urmă este cea mai nouă, în ordinea evoluției filogenetice, și cunoaște cele mai mari și profunde diferențieri și transformări calitative, atingând la om caracteristici superioare, determinate socio-cultural.

întrucât organizarea sistemului psihic presupune o integrate pe dimensiunea timpului, orientată dinspre trecut spre prezent și viitor, memoria care constă în *conservarea,* și *valorificarea* din perspectiva uzului ulterior a conținuturilor și experiențelor anterioare, devine o coordonată globală de definiție.

Ea nu este un proces de același ordin cu procesele psihice cognitive sau motivaționale, ci *o modalitate de ființare și manifestare in timp a fiecărui proces in parte și a sistemului in ansamblu.*

Prin dimensiunea mnezică, sistemul psihic există ca entitate specifică, având continuitate și stabilitate în timp. Memoria nu intervine din afară în structurarea și integrarea proceselor psihice cunoscute - percepția, gândirea, imaginația, trăirile emoționale etc. —, ci face parte din însăși structura lor internă. Veriga mnezică se include astfel ca o componentă structurală a întregului sistem psihic, reprezentând fixarea și conservarea trecutului său.

Ca urmare, desprinderea memoriei ca un proces psihic particular și tratarea ei distinctă, alături de percepție, reprezentare, gândire etc, au un caracter artificial și răspund doar unor scopuri didactice și științifice circumstanțiale.

Adoptând acest mod de abordare, nu trebuie să-1 absolutizăm și să hipostaziem memoria într-o entitate de sine stătătoare, ci trebuie s-o considerăm drept o coordonată bazală a organizării temporale a psihicului.

Atât datorită importanței, cât și frecvenței implicării sale în dinamica activității noastre cotidiene, memoria a beneficiat de cercetări sistematice și de mare anvergură de Ia începutul existenței psihologiei ca știință și până în zilele noastre. Poate doar despre procesele senzoriale să se fi acumulat un material faptic-experimental atât de bogat și să se fi elaborat un volum de lucrări atât de vast ca despre memorie. Firește, n-au lipsit și nu lipsesc nici astăzi deosebirile de vederi și controversele, fie în înțelegerea naturii fenomenului, fie în delimitarea și definirea formelor de manifestare, fie în explicarea modelului de organizare internă și a mecanismelor.

Diversele orientări metodologice care s-au confruntat în istoria psihologiei și-au pus amprenta și pe modul de tratare a memoriei. Astfel, se poate vorbi de o tratare introspecționistă (memoria ca ansamblul stărilor pure ale conștiinței păstrate și reactualizate) și de una behavioristă (memoria ca ansamblu de scheme și *pattern-uri* de răspuns în raport cu stimulii dați în experiența anterioară), de o tratare asociaționistă (memoria ca sumă a unităților de experiență anterioară legate între ele, în virtutea acțiunii legilor asociației) și de o tratare gestaltistă (memoria ca structură izomorfică a interacțiunilor anterioare între câmpurile fizice externe și cele biofizice cerebrale) etc.

In prezent, abordarea memoriei se circumscrie în coordonatele modelului interacționist-sistemic, care se bazează pe principiile teoriei comunicării și procesării-stocării informaționale.

în dinamica activității, ea ocupă poziția unui sistem tampon, între mărimile actuale de intrare(Xj} și mărimile de ieșire sau răspunsuri {Yj}. în această calitate, furnizează mărimile de stare $\{Z_k\}$ sau mulțimea variabilelor intermediare care condiționează procesarea intrărilor și valorile ieșirilor.

Modelul interacționist-dinamic scoate în evidență, pe de o parte, inconsistența tezei asociaționist-behavioriste despre caracterul simplist al organizării și desfășurării memoriei, iar pe de altă parte, caracterul eronat al concepției tbtografic-pasiviste pe care a cultivat-o întreaga psihologie clasică. în opoziție cu aceasta, psihologia contemporană concepe memoria nu numai ca un sistem *cumulativ,* ci și *integrativ-interpretativ activ.*

într-o primă aproximare, memoria este ceea ce se obține în urma proceselor și operațiilor de *engramare/encodare, stocare* și *conservare* a informațiilor despre stările surselor externe și despre acțiunile și trăirile subiectului în raport cu ele. în structura conținutului ei nu vom găsi obiecte și evenimente (întâmplări) ca atare, ci modele informaționale de tipul codurilor-imagine, codurilor simbolic-conceptuale, codurilor ergice exprimând identitatea modală și polară (semnul + și -) a proceselor motivaționale și afective. Caracteristica principală a acestor modele informaționale constă în *desemnarea* dimensiunii istorice a sistemului psihic și a sistemului personalității în ansamblu, legând în timp și după o lege opusă celei a scurgerii unidirecționale a timpului - legea reversibilității sau a recurenței — conținuturile, stările și comportamentele anterioare de cele actuale. Se stabilește astfel relația:

M = R^[St„, St_{nh} ...St„.$_2$,...St,], pe care o citim: „Memoria M este relația bidirecțională R dintre starea actuală (St„) și stările anterioare (St_{lM}, St„.2...) până la starea inițială (St,,)". Sensul dublu al relației permite: a) includerea și utilizarea experienței anterioare în rezolvarea sarcinilor actuale de reglare (facilitarea înțelegerii și asimilării prezentului prin prisma trecutului: sistemul va evita, în primul rând, repetarea erorilor pe care eventual le-a comis în trecut, va elimina pe cât posibil verigile de prisos din lanțul acțiunilor reglatorii, va extrage o cantitate mai mare de informație relevantă din fluxurile actuale de semnale, va spori coeficientul de redundanță funcțională și, implicit gradul de fiabilitate al mecanismelor decizionale; este posibilă, însă, și o influență perturbatoare a experienței anterioare asupra finalizării comportamentelor actuale: interpretarea denaturată a mpitf-ului și orientarea pe o cale greșită a acțiunii); b) asigură integrarea informației actuale în tezaurul informațional stocat în momentele anterioare de timp, cu producerea eventualelor modificări și optimizări în organizarea internă a acestuia.

Din cele de mai sus rezultă că memoria poate fi analizată sistemic pe baza schemei cibernetice *„inpul-output-input".*

Ea nu este o entitate statică și închisa, permanent aceeași în conținut și în raporturile dintre elementele componente. Condiția existenței și menținerii ei este comunicarea cu mulțimea evenimentelor de la „intrare" și cu cea a „răspunsurilor" de la „ieșire". Prin *itipuî* prezentul intră în trecut, iar prin *output* trecutul intră în actualitate.

Din punct de vedere modal, calitativ, structura *input-u\ui* mnemonic este eterogenă, cuprinzând fluxuri senzoriale (vizuale, auditive, olfactive, gustative, tactile, kinestezice, viscerale), fluxuri imaginative, fluxuri conceptual-simbolice, logico-propoziționale, fluxuri de trăiri emoționale, fluxuri motivaționale. fluxuri motorii (acționale).

La fel de eterogenă va fi și structura *output-u\ui,* blocul memorativ având două tipuri de „ieșiri": specifice sau primare și nespecifice sau secundare (fig. 33).

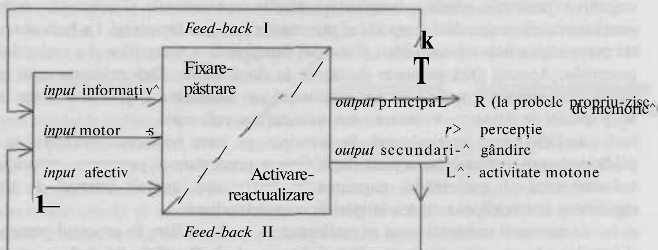

Fig. 33. Modelul cibernetic al memoriei

Ieșirile specifice constau în reactualizarea și reproducerea unor conținuturi cognitive, afective, motivaționale, motorii etc. în formă „pură", așa cum au fost ele stocate și conservate, fără să fie utilizate în alte forme de activitate. Ele se activează prin administrarea unor probe corespunzătoare de memorie: de recunoaștere imagistică sau obiectuală, de fixare și reproducere a unor serii de cuvinte, de numere, de date, de elemente topografice etc.

Ieșirile nespecifice constau în activarea unor elemente din experiența anterioară în cursul desfășurării unor procese psihice de cunoaștere (percepție, reprezentare, imaginație, gândire) sau acte instrumentale (acțiuni motorii finaliste).

Cum memoria este organizată după principiul autoreglării, „ieșirile" se întorc și influențează asupra „intrărilor", contribuind astfel la consolidarea în timp a ceea ce se realizează.

10 2. **DINAMICA MEMORIEI**

Memoria nu ființează în forma unei structuri statice, pietrificate și nici ca un recipient în sine neutru și permanent același, în care se introduc de-a valma, din afară, impresii, informații, experiențe.

Dimpotrivă, ea se organizează și funcționează ca sistem dinamic, ce se elaborează treptat în cursul evoluției istorice și ontogenetice, pe măsura îmbogățirii repertoriului experienței.

In funcționarea sa, se îmbină și se corelează în permanență și într-o manieră selectivă, impusă de sarcinile și solicitările externe, *dinamicafuncțională,* exprimată în variațiile coordonatelor de definiție ale „portretului fazic", și *statica funcțională,* exprimată în „profilul de stare" - valorile indicatorilor mnezici - la un moment dat.

Latura procesuală a memoriei se relevă în succesiunea și intercondiționarea a trei faze principale: a) *engramarea sau fixarea* (memorarea în accepțiunea tradițională); b)*păstrarea sau conservarea',* c) *ecforarea sau reactualizarea.*

a. Engramarea (fixarea) reprezintă în sine un ansamblu de operații de ordin logic-informațional, biofizic și biochimic, în urma cărora conținuturile proceselor cognitive (percepție, gândire, imaginație), afectiv-motivaționale și schemelor motorii sunt înscrise din segmentul temporal al prezentului în cel al trecutului. La baza acestora stă proprietatea impresionabilității și inerției funcționale a neuronilor și a creierului în ansamblu. Această fază se poate desfășura în două forme: fără existența unui scop special de reținere — *memorare neintenționată sau involuntară,* și — în virtutea unui scop special de reținere - *memorare intenționată sau voluntară.*

Ambele forme se evaluează, în principiu, pe baza acelorași indicatori, ca, de pildă: volumul materialului reținut după fiecare prezentare și percepere secvențială; volumul total al materialului engramat la finele unui anumit interval de timp; rapiditatea întipăririi; exactitatea întipăririi; completitudinea.

Memorarea neintenționată se realizează în mod cotidian, în procesul perceperii diferitelor obiecte, situații, întâmplări și în cursul desfășurării diferitelor activități. Astfel, parcurgând un anumit drum printr-un oraș, după un anumit timp, ne reamintim locuri, clădiri, intersecții, monumente etc, deși nu ne-am propus la început un asemenea scop. Mecanismele memorative interne funcționează ca niște *captatori autonomi,* extrag din fluxul actual al informațiilor și evenimentelor elemente și secvențe pe care le introduc în „repertoriul" anterior, unde se păstrează un interval mai mare sau mai scurt de timp. Adeseori, asemenea elemente și secvențe se fixează fără reperele și delimitările spațio-temporale corespunzătoare, ceea ce face ca atunci când ele reapar ca amintiri, să nu putem spune exact cum și de unde le-am recepționat. Se dovedește, astfel, că o importantă parte din tezaurul informațional de care dispune o persoană adultă s-a obținut și fixat prin intermediul memorării neintenționate.

Datele observației și experimentale ne arată că funcționalitatea și eficiența acestei forme sunt influențate pozitiv de următorii factori: gradul de noutate al materialului, pregnanța și intensitatea diferitelor elemente, obiecte etc. dintr-un context (fond); intensitatea trăirilor emoționale acompaniatoare; locul nodal al „elementelor" materialului - stimul în structura activității subiectului (mijloc sau scop). Pe lângă acești factori obiectivi și controlabili, memorarea neintenționată este condiționată și de caracteristicile mecanismelor memoriei în sine.

Acestea prezintă un registru valoric relativ întins, după nivelul pragurilor de impresionabilitate și al capacității de admisie-engramare. De aici rezultă diferențe interindividuale semnificative între așa-numita *memorare fotografică fenomenală* (când

se întipăreşte tot ce intră în sfera percepţiei sau activităţii cotidiene) şi *memorarea insulară,* care se limitează la fixarea unui volum redus (până la 2-3 elemente izolate).

Memorarea involuntară ţine cu precădere de însuşirile native ale mecanismelor cerebrale şi prin intermediul ei se poate pune în evidenţă capacitatea bazală de engramare-stocare a creierului.

Memorarea intenţionată (voluntară) se desfăşoară sub acţiunea reglatoare directă a scopului sau sarcinii de a reţine materialul ce urmează a fi prezentat. Scopul de a memora poate fi impus de subiect însuşi sau formulat din afară, de către experimentator sau instructor.

În acest caz, procesul de engramare-fixare se desfăşoară ca activitate psihică dominantă, iar nu ca activitate paralelă şi secundară, ca în cazul memorării neintenţionate. Toate procesele psihice specifice - percepţia, gândirea (analize logice, evaluări, înţelegere), voinţa sunt subordonate şi instrumentează memorarea.

în cazul memorării intenţionate, subiectul simte efortul mental, cum se mobilizează expres pentru a percepe şi conştientiza cât mai clar fiecare „element" al materialului în vederea fixării cât mai exacte, rapide şi complete.

Este şi firesc ca, în asemenea circumstanţe, randamentul memorării să fie superior celui înregistrat de o memorare involuntară.

În plan experimental, studiul memorării voluntare s-a realizat cu ajutorul a două tipuri de material: *material fără sens* (ex.: silabe sau cuvinte, simboluri convenţionale, figuri complexe, cum este, de pildă, figura Rey, ale cărei elemente nu pot fi reunite sub o denumire unică) şi *material cu sens* (verbal, numeric, imagistic). în psihologia clasică, se considera că în forma sa pură capacitatea mnezică poate fi testată numai cu un material fără sens.

Pe această direcţie, au mers cercetările lui H. Ebbinghaus, care a stabilit câteva importante particularităţi ale dinamicii memoriei şi ale funcţionării sale interne.

Cercetătorii contemporani consideră memoria ca o componentă de bază a procesului general de relaţionare şi adaptare. Conţinutul său trebuie evaluat nu după numărul unor elemente izolate şi lipsite de valoare semantică şi pragmatică pentru subiect, ci după volumul informaţiei şi experienţelor specifice, cu un rol precis determinat în structura activităţii şi comportamentului.

Fiind subordonată unui scop, memorarea voluntară dobândeşte un caracter mediat, ea fiind susţinută de utilizarea de către subiect a unor procedee mnemotehnice auxiliare, special elaborate în cursul activităţii anterioare de învăţare.

Astfel că materialul - etalon, cu ajutorul căruia trebuie ea studiată, nu poate fi decât materialul cu sens. Acesta poate fi de modalităţi diferite - liste de cuvinte (15-20), liste de numere (cu o singură cifră, cu două cifre), serii de imagini ale unor obiecte, plante, animale etc. — se poate prezenta în moduri diferite — pe cale vizuală, pe cale auditivă - şi în condiţii ambientale diferite, în absenţa sau în prezenţa unor factori perturbatori.

Indicatorii memorării voluntare vor depinde atât de proprietăţile şi condiţiile de administrare a materialului, cât şi de particularităţile psihoindividuale ale subiecţilor.

Printre factorii ce ţin de material, menţionăm: *volumul sau întinderea; forma de codificare* (verbal-simbolică, imagistică, obiectual-concretă); *gradul de organizare logică internă* (saturaţia în relaţii semantice, integrative între elemente); *timpul de*

prezentare (expunere) a fiecărui element (intervale optime sau intervale critice - prea mici sau prea mari). Aceşti factori fiind aceiaşi pentru toţi subiecţii supuşi testării, parametrii memorării voluntare vor fi influenţaţi de particularităţile psihoindividuale: *capacilaleu de engramare-stocare a mecanismelor cerebrale; dominanta motivaţională in momentul receptării materialului* (dacă este consonantă cu acesta sau disonantă); *nivelul de concentrare şi mobilitate a atenţiei; starea de odihnă sau de obosea/ă.*

Un rol esenţial în determinarea modului de desfăşurare a memorării voluntare îl are formularea instructajului şi a scopului. Prin instructaj, materialul poate activa un fond motivaţional-afectiv favorabil sau unul nefavorabil fixării, iar scopul poate monta subiectul pentru o memorare de valoare calitativă diferită — mecanică sau logică, pentru o durată mică sau pentru o durată mare.

Cele de mai sus ne arată că faza de engramare/stocare are un caracter complex şi activ, ea desfâşurându-se pe fondul unei interacţiuni multifactoriale. adesea contradictorii şi imprevizibile.

Datele cercetărilor efectuate de pe poziţiile ciberneticii şi teoriei informaţiei (A. Tulving, W. Donaldson, 1972; K. Pribram, 1973; M. Golu, 1975; C. Voicu, 1980; I. Druţu, 1990) au stabilit că engramarea/slocarea sunt controlate şi reglate din interiorul sistemului mnezic de mecanisme logice de organizare, selecţie, inventariere (indici de identificare) şi adresabilitate. Aceste mecanisme îşi tac simţită prezenţa în modul şi stilul specific pe care-l foloseşte fiecare subiect într-o sarcină de memorare. Ca o trăsătură comună, ce poate fi constatată la fiecare persoană, este tendinţa de a stabili anumite repere de încadrare a elementelor obiectiv disparate, de a releva puncte de joncţiune şi similitudine între acestea, de a face grupaje cu semnificaţie. Psihologii americani au introdus noţiunea de *memory chunk,* care desemnează o unitate sau o structură informaţională ce se engramează şi se stochează la un moment dat. În cazul unui material neorganizat, ca, de pildă, o listă de cuvinte separate, o asemenea unitate se reduce la numărul literelor ce compun fiecare cuvânt (şi care se engramează împreună); în cazul unui material structurat logic, ca, de pildă, un text, o atare unitate memorativă devine propoziţia (un număr de cuvinte articulate şi integrate logico-semantic) (fig. 34).

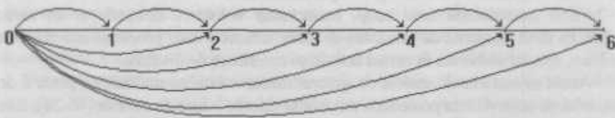

Fig. 34. Dinamica procesului de memorare: pe secvenţe şi glogal

Tendinţa evidentă a subiecţilor umani de a organiza materialul ce urmează a fi memorat este determinată din interior de caracterul structurant al schemelor operatorii ale memoriei latente. în virtutea acestuia, în raport cu orice material nou se manifestă funcţia de asimilare şi integrare potrivit configuraţiei logice elaborate anterior. în cazul când noul material, în urma procesărilor efectuate, nu-şi află locul în această

configurație, în schema de organizare se creează un alt compartiment, cu adresă distinctă. Prin aceasta, repertoriul memoriei se îmbogățește nu numai cantitativ, ci și *calitativ,* modificându-și succesiv raporturile funcțional-logice dintre componente.

Memorarea voluntară se realizează la niveluri diferite de completitudine, exactitate și trăinicie sau durabilitate.

O primă dimensiune pe care o pune ca în evidență este *volumul.* Acesta exprimă numărul total de elemente (ex.: cuvinte, numere etc), care se rețin de către un subiect după prima prezentare a materialului. Registrul de variabilitate al acestei dimensiuni se întinde între 2 și 15.

Pentru reținerea integrală a unui material, se impune prezentarea lui repetată, de atâtea ori câte sunt necesare, până când subiectul reușește să reproducă întregul material-test. După numărul repetițiilor necesare pentru reținerea unui material se determină cea de a doua dimensiune importantă a memorării, și anume, *promptitudinea* sau *rapiditatea.* Ea, de asemenea, poate lua valori diferite de la un individ la altul și în funcție de natura și lungimea materialului folosit.

Repetiția este o variabilă esențială care condiționează nu numai faza cngramării (memorării), ci și pe cea a păstrării sau a conservării. De aceea, utilizarea ei se supune unor exigențe diferite: în faza de memorare, se recomandă repetițiile concentrate, pentru a scurta timpul de fixare a materialului-test; în faza păstrării sau a conservării, sunt indicate repetițiile eșalonate, cu frecvență monoton-descrescătoare (mai dese în perioada imediată după memorare și mai rare pe măsura îndepărtării, în timp, de momentul inițial).

Memorarea voluntară este subordonată și unor cerințe de exactitate și fidelitate, care variază în funcție de scopul stabilit și de natura materialului. Astfel, într-o situație, materialul trebuie reținut integral, în ordinea dată, în componența dată, fără nici o modificare, pentru a fi reprodus întocmai, în forma în care a fost prezentat (este cazul numerelor de telefon, al denumirilor, al formulelor); în alte situații, materialul se cere a fi memorat selectiv, în elementele și părțile sale esențiale, reproducerea lui putându-se realiza într-o manieră mai liberă, cu propriile cuvinte. Ca urmare, precizia și fidelitatea trebuie determinate prin raportare la contextul și instrucțiunile după care s-a realizat memorarea.

Pe traiectoria procesului de memorare voluntară, apare așa-numitul *efect al listei.* Esența acestuia rezidă în aceea că, în prezentarea serială a informației (materialului), cel mai bine se rețin *începutul* și *sfârșitul* (dar mai puțin) și cel mai slab sau aproape deloc - *mijlocul* seriei. Explicația constă în inducția negativă anterogradă și retrogradă, care se produce de la segmentele inițiale către cele următoare și de la cele terminale către cele anterioare. Ca urmare, apare o stare de inhibiție accentuată ce se concentrează în zona segmentului de mijloc. Prezența *efectului listei* trebuie să conducă la concluzia că, pentru o organizare optimă a procesului de învățare, trebuie evitată structurarea materialului în serii lungi, care depășesc, de pildă, 50 de unități memorative *(chunks).* Structurarea trebuie realizată în serii scurte (de până la 30 unități memorative).

Cu alte cuvinte, un material foarte lung, pentru a putea fi ușor și bine reținut, se impune a fi împărțit în mai multe segmente omogene. Memorarea lui se va putea desfășura prin îmbinarea procedeului analitic cu cel sintetic (global): a) parcurgerea, o dată - de două ori, a materialului în întregul lui; b) memorarea succesivă pe părți, astfel

că reproducerea părții memorate actualmente să se asocieze cu reproducerea părților memorate anterior; c) parcurgerea din nou a întregului material.

Memorarea voluntară se include ca verigă esențială în structura activității de învățare, unde funcționalitatea ei va fi subordonată și integrată motivelor și scopurilor acestei activități. Tocmai în contextul dat, ea se va elabora și structura din punct de vedere operațional.

Păstrarea sau conservarea include acele operații și transformări care au ca rezultat menținerea în tezaurul memorativ, un timp cât mai îndelungat, a informației și experiențelor stocate anterior. Principalul indicator al ei este *trăinicia,* care include două componente: pe de o parte, profunzimea sau *intensitatea* engramărilor, iar pe de alta, *durata* menținerii lor la nivelul pragului de ecforare. Valoarea, ca atare, a acestui indicator variază semnificativ în funcție de particularitățile psihoindividuale ale subiecților, de caracteristicile materialului memorat (grad de structurare și organizare logică, formă de prezentare, semnificație, grad de familiaritate sau de noutate, complexitate) și de frecvența actualizării și utilizării ulterioare, in principiu, condiția principală a unei păstrări trainice a unui material o dată învățat este repetarea lui periodică sau utilizarea în cadrul activității ulterioare. în cazul repetării, se dovedește că cel mai eficient este procedeul combinării repetițiilor concentrate — în perioade de fixare și imediat după aceea, și eșalonate, în perioada ulterioară, mai îndepărtată.

Pentru a-și spori eficiența de consolidare, este recomandabil ca repetițiile să introducă anumite variații în ordinea materialului, în forma lui de organizare internă, creându-se astfel o bază neurofiziologică mai largă de integrare.

Foarte important pentru trăinicia păstrării este modul în care se formulează scopul memorării (fixării): pe termen scurt (imediat), pe termen mediu sau pe termen lung. Aceasta, firește, depinde de valoarea instrumental-adaptativă a informației și experiențelor care fac obiectul învățării într-o situație sau alta. Este evident că, întrucât nu toate informațiile și experiențele au o valoare adaptativ-instrumentală egală în timp, o diferențiere și ierarhizare a lor în procesul învățării se impun ca absolut necesare.

Un rol esențial în determinarea trăiniciei păstrării a ceea ce am memorat anterior îl au factorii emoțional-afectivi și motivaționali. Există o dependență direct proporțională între ecoul sau rezonanța materialului dat în sfera noastră afectiv-motivațională și gradul de trăinicie al păstrării lui în memorie. în virtutea acțiunii mecanismelor de apărare a Eului, informațiile și experiențele cu rezonanță afectiv-motivațională pozitivă se fixează mai trainic decât cele cu rezonanță negativă. Absența oricărei încărcături afectogene sau motivaționale duce întotdeauna la o fixare superficială și de scurtă durată.

Trăinicia implică și alți indicatori de ordin calitativ ai păstrării: *completitudinea, fidelitatea* și *exactitatea.* Completitudinea este dată de raportul dintre ceea ce se păstrează la momentul dat și ceea ce s-a memorat anterior; ea este maximă când valoarea raportului este I și scade proporțional cu reducerea acesteia, putând tinde spre zero. Fidelitatea exprimă raportul de corespondență structurală între materialul memorat inițial și cel care se păstrează la momentul dat (o păstrare se consideră fidelă dacă transformările care se produc în timp asupra materialului stocat nu-i anulează identitatea sau conținutul său esențial).

în fine, exactitatea este dată de corespondența izomorfică dintre elementele stocate anterior și cele păstrate în decursul timpului; dacă se aplică întregului material, exactitatea presupune păstrarea lui absolut în forma inițială în care a fost memorat. Exactitatea implică fidelitatea, dar fidelitatea nu implică în mod necesar exactitatea: pot să păstrez un material cu un grad scăzut de exactitate, omițând unele elemente nesemnificative sau modificând altele.

Prin specificul său de fază latentă, păstrarea se realizează la nivel subconștient, noi neavând control direct asupra conținutului său ci numai indirect prin intermediul reactualizării. Nici prin observație externă, nici prin introspecție nu se poate realiza o monitorizare conștientă a ceea ce se întâmplă în interiorul acestei faze. Imaginea și descrierea ei se obțin pe baza comparării „intrărilor" (ce a fost stocat) cu „ieșirile" (ce s-a reactualizat).

Datele pe care ni le oferă o asemenea metodă ne arată că păstrarea nu este nici pe departe o componentă pasivă a sistemului mnezic, așa cum pare la prima vedere. Dimpotrivă, ea implică producerea unor permanente transformări, reorganizări și reintegrări, care, în raport cu un segment sau altul al tezaurului memorativ, pot fi împărțite în *pozitive* sau antientropice și *negative* sau entropice. Cele dintâi conduc la o mai bună consolidare și conservare a conținutului asupra căruia se efectuează; cele din urmă, dimpotrivă, determină o slăbire și o dezintegrare din repertoriul funcțional a conținutului pe care-l ating.

Ca un efect secundar al transformărilor antientropice avem *reminiscența.* Ea constă nu numai în păstrarea nealterată a materialului stocat anterior, ci și în îmbogățirea lui, ca urmare a punerii în relații logice și instrumentale cu alte conținuturi informaționale tezaurizate. Fenomenul reminiscenței se manifestă cel mai frecvent și cu amplitudine maximă în raport cu acele genuri de material care se fixează pe un fond aperceptiv mai bogat și mai compatibil din punct de vedere modal și *structural.* De asemenea, el apare mai frecvent în contextul memoriei logice decât în ce) al memoriei mecanice.

Cu cât un conținut informațional sau o experiență de viață sunt mai trainic consolidate și păstrate, cu atât pragul lor de reactualizare este mai scăzut, și viceversa. Din acest punct de vedere, tezaurul memorativ are o organizare stratificată: în partea inferioară (în profunzime) se dispun straturile cu praguri de reactualizare mari, inclusiv cele ce au coborât sub limita activării, trecând în zona uitării; în partea superioară, se situează straturile cu praguri de reactualizare scăzute, cel mai mic prag tinzând către valoarea zero. Tabloul nu are un caracter fix, invariant; el se va modifica în timp, în funcție de interacțiunea subiectului cu lumea externă și de dinamica relației dintre fondul experienței anterioare și scopurile sau obiectivele activității curente. Ca urmare, devine posibilă și plauzibilă schimbarea poziției diferitelor elemente pe continuumul reactualizabilității: un element care la momentul considerat se află pe o poziție superioară, cu un prag de reactualizare scăzut, prin neutilizare și nerepetare va trece în momentele următoare de timp pe poziții inferioare, caracterizate prin praguri de reactualizare crescute, și invers, un element care în momentul dat se află pe o poziție inferioară, prin repetare sau utilizare în activitatea curentă, va trece în momentele de timp ulterioare pe o poziție superioară.

Din punct de vedere cibernetic, putem afirma, așadar, că menținerea la parametri optimi a staticii funcționale a tezaurului memorativ se realizează printr-o

dinamică funcțională antientropică, de consolidare, „urmele" nefiind lăsate în forma inițială, ci reîmprospătându-se și consolidându-se periodic, fie prin repetarea în sine a materialului de bază, fie prin includerea și utilizarea lui în rezolvarea sarcinilor activității.

Păstrarea este. Iară îndoială, faza cea mai importantă în structura dinamică a sistemului mnezic al omului. Ea este cea care determină, în ultimă instanță, eficiența și productivitatea memoriei. Faptul că cineva este caracterizat ca având o memorie bună sau slabă depinde, în primul rând, de volumul și calitatea păstrării, de funcționalitatea celor stocate anterior. Diferențele individuale cele mai semnificative se constată tocmai în întinderea și diversitatea păstrării. De aceea, în plan psihopedagogie, preocuparea principală trebuie s-o constituie găsirea procedeelor și condițiilor optime pentru asigurarea unei durabilități cât mai mari în timp a ceea ce se învață în cursul vieții.

Reactualizarea reprezintă faza de „ieșire" a dinamicii memoriei și constă în aducerea în câmpul conștiinței a unor elemente din fondul experienței anterioare.

Ea este oglinda celorlalte două faze - memorarea și păstrarea - și principalul criteriu obiectiv de evaluare a lor. Atât realizarea fixării materialului dat, cât și modul în care s-a păstrat de-a lungul unui interval de timp se pot aprecia numai solicitând subiectul să și-1 amintească.

După mecanismul declanșator, reactualizarea este de două feluri: *spontană* sau involuntară și *deliberată* sau voluntară. Cea spontană se poate produce atât în stare de somn, în forma viselor, cât și în stare de veghe (relaxată), în forma unor avalanșe de amintiri, a unor imagini și idei. Se știe, de exemplu, cât de dificil ne este să ne opunem și să stăvilim invadarea scenei interne a conștiinței de amintiri, imagini și idei care țâșnesc din rezervorul memoriei. Aceasta se interpretează ca modalitate specifică de autoreglare a sistemului mnezic, care-și activează în mod automat „ieșirea", pentru a-și perfecționa și consolida organizarea internă (tezaurul elaborat anterior).

O formă aparte a reactualizării spontane, care evidențiază o dată în plus complexitatea funcțională a memoriei, o reprezintă reactualizarea amânată sau *retroactivă*. Fiecăruia ni se întâmplă să nu ne amintim pe loc o anumită informație, de exemplu, numele unei persoane pe care o întâlnim ocazional, denumirea unei localități, a unui obiect etc, cu toate că facem un efort mental serios în acest sens. După un timp oarecare, într-un alt context și pe fondul unei alte preocupări, informația respectivă apare instantaneu, ca din senin, și se instalează frumos în centrul conștiinței, obligându-ne s-o luăm în seamă.

Și mai spectaculos se prezintă lucrurile într-o situație de examen. Persoanele emotive sunt stăpânite de o puternică tensiune care le blochează serios procesul de reactualizare a cunoștințelor, nereușind să închege un răspuns cât de cât satisfăcător. Când ies din sala de examen, spontan, cunoștințele se reactualizează și răspunsurile la întrebările de examen le devin accesibile sau chiar le par foarte simple.

Asemenea întâmplări ne arată că un semnal de eeforare (actualizare) expediat voluntar, care nu duce imediat la rezultatul așteptat - activitatea trecând mai departe la o altă etapă - nu dispare; el trece la nivel subconștient, continuând operația de scanare-explorare. în momentul în care „elementul" căutat este descoperit și identificat, este automat împins la suprafață, realizându-se astfel spontan reactualizarea sa (amânată).

Reactualizarea deliberată este declanșată și controlată voluntar, fie în cadrul unei sarcini speciale de testare a memoriei, fie în cadrul unei activități specifice - de învățare,

de muncă, de creaţie etc. — în a cărei realizare este implicată experienţa anterioară. Ea se desfăşoară, aşadar, în concordanţă cu un anumit scop şi într-o anumită ordine.

Elementele care-i formează conţinutul se aleg şi se activează după anumite criterii de compatibilitate atât cu operaţiile actuale ale activităţii, cât şi cu scopul final ce trebuie atins. Aşa se face că ele sunt supuse verificării/evaluării, şi în cazul unor neconcordanţe sunt respinse şi se procedează la găsirea şi reactualizarea altora.

După funcţionalitatea elementelor solicitate, reactualizarea se realizează în două forme: *recunoaşterea* şi *reproducerea.*

Recunoaşterea se realizează în legătură cu acele conţinuturi şi experienţe al căror prag este prea ridicat pentru a se putea desprinde şi manifesta independent, prin ele însele. Subiectul singur nu poate să le relateze, simţind nevoia unui sprijin sau suport extern. Nu putem relata conţinutul unei întâmplări petrecute mai de mult, dar o recunoaştem dacă ni se prezintă nişte elemente ajutătoare; nu reuşim să relatăm despre locuri pe care le-am vizitat cândva, dar le recunoaştem dacă ni se prezintă imagini ale lor; nu ne amintim numele persoanelor de la o întrunire la care am participat, dar le recunoaştem în fotografie etc.

O parte importantă din fondul experienţei anterioare funcţionează la nivel de recunoaştere. Dar, şi în această ipostază, el continuă să-şi păstreze o valoare adaptativă, comportamentul în situaţii „recunoscute" desfăşurându-se la un nivel de eficienţă mai înalt decât în situaţii absolut noi.

Reproducerea este o formă calitativ superioară a reactualizării, constând în derularea conştientă a conţinuturilor informaţionale şi actelor motorii achiziţionate anterior. Trăinicia păstrării achiziţiilor anterioare este suficient de puternică pentru a se menţine la un prag de funcţionalitate scăzut devenind astfel accesibile apelului sau semnalului de ecforare.

Reproducerea se evaluează pe baza indicatorilor de promptitudine, *completitudine, fidelitate* şi *exactitate.* Trebuie menţionat că deşi valorile acestora sunt condiţionate de caracteristicile păstrării, ele depind şi de dinamica internă a reproducerii propriu-zise.

Promptitudinea reflectă mobilitatea funcţională a mecanismului de ecforare şi se măsoară în intervalele de timp dintre momentul emiterii semnalului de apel şi cel ai apariţiei în conştiinţă a informaţiei solicitate. La subiecţii funciarmente lenţi sau inerţi, valoarea acestor intervale este semnificativ mai mare decât la subiecţii rapizi, chiar dacă informaţia solicitată se află depozitată pe aceeaşi poziţie de consolidare şi funcţionalitate.

Completitudinea este un parametru cu o condiţionare şi mai complexa. Pe de o parte, ea este determinată, fireşte, de completitudinea păstrării; pe de altă parte, însă, depinde de raporturile de inducţie negativă ce se creează între secvenţele actuale şi cele imediat următoare ale fluxului reproducerii, precum şi de comprimările, detalierile sau selecţiile pe care le operează mecanismele de ecforare. Reproducerea poate avea, aşadar, grade diferite de completitudine: *completitudine de identitate,* când materialul este reprodus întocmai în forma în care a fost memorat; *completitudine în hiper,* când la materialul original se adaugă elemente suplimentare, compatibile cu cele de bază; *completitudine în hipo,* când materialul original se reproduce cu omiterea unor elemente nesemnificative; *completitudine structurală,* când materialul iniţial este reprodus într-o formă transformată de o manieră personală (originală), fără a se altera structura lui logică. Un grad de completitudine poate fi considerat adecvat sau

inadecvat în funcție de situație. De pildă, în cazul depunerii unei mărturii într-o instanță judiciară sau al actorului care-și interpretează rolul pe scenă, adecvată va fi completitudinea de identitate și mai puțin adecvate toate celelalte; dimpotrivă, în formularea răspunsului la un examen devine mai adecvată completitudinea structurală, care se întemeiază pe o înțelegere în profunzime a materialului asimilat și pe integrarea lui în schemele mentale proprii ale subiectului.

Dacă intrăm mai adânc în analiza fenomenelor mnezice, ajungem la concluzia că în cazul reproducerii este vorba mai mult de *reconstrucție,* decât de o duplicare a ceea ce s-a engramat anterior. Noi avem întotdeauna controlul asupra a ceea ce selectăm și relatăm sau exteriorizăm, adaptând fluxul reactualizat nu numai la scopul activității, ci și la particularitățile situației în care ne aflăm. Când ni se cere să ne amintim despre un eveniment sau să răspundem la anumite întrebări, încercăm nu numai să reactualizăm informațiile necesare, dar să le și organizăm cât mai bine, astfel ca răspunsurile să fie cât mai coerente și inteligibile.

Exemple de reproducere ca la indigo sunt și mai rare în sfera actelor motorii (decât în cea verbală). Poezia și anumite bucăți în proză sunt învățate în scopul reproducerii literare; același lucru se poate spune și despre formulele juridice, incantațiile liturgice și magice. în raport cu alte grupuri de experiențe și de informație, reproducerea aproximează, rezumă, comprimă, adaptează. Aceasta face ca activitatea să nu fie tributară în mod absolut și exclusiv memoriei, ci să beneficieze și de aparatul nou, *constructiv* al inteligenței, imaginației și gândirii.

Efectul operațiilor de reconstrucție devine și mai pregnant în reproducerea materialului memorat neintenționat (involuntar). Puși să relatăm despre obiecte aflate anterior în câmpul nostru vizual, despre conținutul discuției dintre două sau mai multe persoane la care am asistat, despre diferite întâmplări la care am fost martori, vom putea oferi doar date parțial exacte și doar aparent complete; vom omite elemente care efectiv au figurat în „materialul original" și vom adăuga de la noi altele care nu au figurat în nici un fel. Mai mult decât atât; două sau mai multe persoane puse să relateze despre același eveniment sau despre aceeași întâmplare la care au asistat vor da răspunsuri nu numai diferite sub aspectul completitudinii, dar posibil și contradictorii, sub aspectul veridicității.

Așadar, reproducerea nu este o simplă revenire în actualitate a conținutului păstrării, ci este o componentă cu mecanisme și legi proprii de funcționare. în cadrul ei se realizează o complexă și contradictorie interacțiune între operațiile de *ecforare* și cele de elaborare-construcție-organizare aparținând inteligenței, imaginației și gândirii. De aceea, analiza dinamicii ei pe diverse compartimente ale experienței stocate anterior ne permite să formulăm ipoteze și concluzii cu privire nu numai la memorie, ci și la activitatea mentală în ansamblu.

10.3. FORMELE MEMORIEI

încă în psihologia clasică, începând cu studiile lui H. Ebbinghaus, M. Mayer și W. Stern, s-a făcut constatarea că funcția mnezică are o organizare eterogenă, punând în evidență o diversitate de modalități și forme de manifestare. Pentru delimitarea lor, au fost introduse patru criterii, care-și păstrează valabilitatea și astăzi, și anume:

a) *prezența sau absența intenției și a controlului voluntar;* b) *prezența sau absența desprinderii și înțelegerii legăturilor specifice intre elementele și secvențele materialului;* c) *qferentația dominantă;* d) *factorul timp.*

a. Aplicarea primului criteriu permite identificarea a două forme mari ale memoriei: *memoria involuntară* (neintenționată) și *memoria voluntară* (intenționată).

Caracteristica involuntar-voluntar se extinde asupra tuturor celor trei faze ale procesului memoriei, pe care le-am analizat mai sus.

Așadar, *memoria involuntară* este aceea care, în toate cele trei faze -engramare, păstrare, reactualizare — se realizează fără existența unui scop mnezic precis și fără controlul voinței conștient focalizat. Deși se desfășoară permanent, nu numai pe fondul stării de veghe, ci uneori, și în somn, prezența ei se înregistrează de către conștiință *post festum.* Ne dăm seama că în repertoriul experienței anterioare apar „elemente" pe care nu ne puseserăm în gând să le memorăm și să le păstrăm sau că, la un moment dat, câmpul conștiinței ne este invadat de „amintiri", pe care nu le-am „comandat" în mod intenționat.

Memoria involuntară acoperă un vast teritoriu al existenței noastre cotidiene și ne înzestrează zilnic, fără să depunem vreun efort de concentrare a atenției, cu informații, impresii și experiențe ce pot fi mai târziu de un real folos.

Forța ei de manifestare este atât de mare, încât îi permite să se realizeze chiar în paralel cu memoria voluntară, ea operând exact asupra acelor elemente pe care aceasta din urmă le are sau le omite. Acest fapt a fost demonstrat prin cercetări experimentale speciale, dar el poate fi ilustrat prin exemple din experiența comună. Astfel, știm din experiență că învățarea unei formule sau a unei definiții se însoțește de exerciții, care nu constituie obiect special de memorare. Totuși, la sfârșit, la o verificare, se constată că putem să reproducem nu numai formula sau definiția pe care ne-am străduit să le reținem, dar și multe date, elemente din exercițiile pe care le-am făcut. în mod asemănător. în reținerea identității unor obiecte, pe lângă formă, ca însușire principală ce face obiectul memorării voluntare, neintenționat se rețin și însușiri secundare - culoare, mărime, poziție spațială etc.

Desfășurându-se spontan, memoria involuntară nu poate fi studiată experimental în mod nemijlocit, prin instruirea directă a subiectului. Ea se cercetează în mod indirect, folosindu-se sarcini formulate după modelul exemplelor prezentate mai sus.

Posibilitatea realizării în paralel a memoriei involuntare și a celei voluntare ne sugerează ipoteza că funcționarea sistemului mnezic este structurată la două niveluri de activare: *o activare specifică-* focalizată, care susține memoria voluntară și *o activare nespecifică* (difuză și fluctuantă), care susține memoria involuntară. Acest din urmă nivel poate fi, la rândul său, mai ridicat sau mai scăzut, în funcție de implicarea subiectului în situația mnezică: contemplare pasivă sau acțiune directă cu și asupra elementelor situației. Deși obiectele date în situație nu sunt cu totul indiferente pentru memorie, ele nu dobândesc o semnificație și un loc în materialul memorat prin ele însele, ci prin intermediul activității pe care subiectul o desfășoară cu ele (Zincenko, 1939; Katona, 1940; Rozanova, 1953). în cercetările sale, A. Smirnov (1966), reluând ideile lui Claparede (1915), a demonstrat că activismul subiectului este cel mai important factor al memoriei involuntare. Pentru experiment, s-a folosit material verbal, iar în eșantion au fost incluși subiecți de diferite vârste. In nici un experiment nu

s-a formulat sarcina specială de memorare. în primul experiment, subiecții trebuiau să scrie un șir de cuvinte dictate de experimentator; în cel de al doilea, experimentatorul prezenta, pe rând, câte un cuvânt, la care subiecții trebuiau să răspundă cu un alt cuvânt, primul care le venea pe buze (metoda asociațiilor libere); în cel de al treilea experiment s-a recurs la metoda asociațiilor condiționate sau dirijate, subiecții trebuind să răspundă cu un cuvânt care să aibă legătură de sens cu cel dat de experimentator; în cel de al patrulea experiment, subiecții aveau sarcina să cerceteze ortografic un text dactilografiat, în care se introduseseră, în mod deliberat, diferite greșeli; în fine, în cel de al cincilea experiment, subiecților li se ofereau spre lecturare, în prima variantă, 6 fraze, iar în varianta a doua — 12 fraze, cu instructajul de a se descoperi și semnala erorile semantice existente în frazele respective.

Cercetările au evidențiat că: 1. rezultatele cele mai slabe s-au înregistrat la sarcinile din experimentul al patrulea (de corectură ortografică) și la cele din experimentul al doilea (asociere liberă); 2. o poziție de mijloc o ocupau performanțele la sarcinile din primul experiment (scrierea cuvintelor după dictare); 3. pe primele două locuri se situează performanțele la sarcinile din experimentul al treilea (asocierea după sens a cuvintelor) și din al cincilea (corectura semantică a frazelor). Autorul explică aceste rezultate prin modul în care interacționează și se coechilibreazâ următorii trei factori: gradul de implicare a subiectului în acțiune, durata acțiuni și gradul de semnificație al acțiunii întreprinse.

Un alt factor esențial de care depinde eficiența memoriei involuntare este *sensibilitatea preferențială,* ca trăsătură individuală, în raport cu tipologia materialului utilizat în experiment - imagistic-figurativ, verbal-simbolic, codificat vizual, auditiv sau tactil etc. fn condițiile nivelării sau neutralizării celorlalți factori ce țin de implicarea subiectului în experiment, sensibilitatea preferențială devine principala sursă de generare a diferențelor interindivuale.

Memoria voluntară este forma esențială de organizare și manifestare a capacității mnezice a omului, ea fiind strâns conectată și integrată motivelor și scopurilor activităților specifice, începând cu activitatea de joc și terminând cu activitatea de creație. Structura conținutului informațional și repertoriul operațional-instrumental al oricărei profesii sunt rodul memoriei voluntare. Caracteristica ei principală rezidă în prezența și formularea expresă a sarcinii și scopului de fixare (memorare) și păstrare, în vederea uzului ulterior, mai apropiat sau mai îndepărtat în timp. Sarcina pe baza căreia se montează și funcționează mecanismele memoriei voluntare poate fi formulată din afară sau de către subiectul însuși, și ea vizează grade diferite ale completitudinii și exactității.

Dacă luăm ca exemplu activitatea de învățare în școală, putem constata cu ușurință cum se gradează și se diversifică obiectivele și sarcinile mnezice. Astfel, în cazul învățării poeziilor, a denumirilor, formulelor (matematice, chimice)etc, acestea trebuie fixate, păstrate și reproduse integral așa cum sunt date; în cazul învățării conținutului unor bucăți literare, a lecțiilor la istorie, geografie, biologie, psihologie, filosofie etc, memoria se centrează cu precădere pe reținerea, păstrarea și reproducerea *ideilor* esențiale, care pot fi exprimate prin cuvintele proprii ale elevului.

Primul factor obiectiv de care depinde eficiența memoriei voluntare este natura materialului. Potrivit modelului lui Guilford (1970), acesta poate fi împărțit astfel: *obiectual-figural, simbolic, semantic* și *motor* (comportamental).

H. Wallon și E. Evart-Chmielniski (1951), experimentând pe subiecți între 7 și 14 ani, au folosit șase serii de materiale: cifre, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, imagini cu animale, triunghiuri și un cerc înscris în interiorul unui pătrat în diferite poziții. Statistic, performanțele memoriei s-au ierarhizat în următoarea ordine: *culori, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, figuri geometrice.* După „costul" necesar pentru realizarea memorării (număr de repetiții și „timp"), ordinea se modifică (în sens crescător): imagini, triunghiuri, culori, cifre, cuvinte concrete, cuvinte abstracte, figuri geometrice complexe.

Pornind de la aceste date, Wallon a formulat ipoteza potrivit căreia, mecanismele memorării materialului concret (imagistic-obiectual) sunt diferite de cele ale memorării materialului abstract; în primul caz, performanța memoriei se optimizează *liniar,* iar în cel de al doilea se produce prin *salturi,* depinzând de realizarea și integrarea semnificației (laturii semantice).

Când seriile se amestecă și se recurge la o probă de reconstrucție, memorarea nu mai depinde de natura materialului, ci depozi/ia *elementelor* eterogene în cadrul seriei-stimul.

Alte cercetări (Al. Roșea, 1972; A. Smirnov, 1966) au dus la constatarea că memoria intuitivă este mai productivă la vârstele mici (până la 10 ani), dar, deși crește continuu, totuși nu progresează în același ritm cu memoria semantică (verbal-simbolică), care, în jurul vârstei de 15 ani, devine mai performantă decât cea intuitivă. Aceasta se întâmplă însă nu datorită cuvintelor în sine, ci sensurilor pe care subiecții (adolescenți), apți de gândire reflexivă, le relevă și le integrează.

Pe lângă caracteristici modale, care-i definesc natura substanțial-calitativă, materialul posedă și alți parametri care influențează performanța memorării voluntare.

Printre cei mai importanți parametri trebuie să menționăm *lungimea* și *gradul de organizare* (sistematizare).

în ceea ce privește lungimea, încă în 1914, Lyon a demonstrat că dacă materialul crește în *progresie aritmetică,* timpul de învățare a lui crește în *progresie geometrică.* Potrivit datelor obținute de el, pentru 50 de cuvinte sunt necesare 2 minute, pentru Î0O de cuvinte sunt necesare 9 minute, iar pentru 1.000 de cuvinte, durata de memorare crește la 165 de minute. Deși cercetările ulterioare au adus unele corecții, în esența sa rămâne valabil tipul de dependență a timpului de memorare de lungimea materialului.

Gradul de organizare influențează și el dinamica eficienței memoriei voluntare, dar în asociere cu modalitatea sau natura materialului.

Într-un experiment efectuat de Levitan (1968), s-a folosit ca material o *povestire* și o serie *de fraze separate.* După prima repetiție, frazele au fost reținute mai bine decât povestirea; după cea de a patra repetiție, însă, rația de achiziție era semnificativ mai mare în cazul povestirii decât în cazul frazelor.

Potrivit teoriei neogestaltiste, dacă formele simetrice favorizează rapiditatea percepției, formele asimetrice, dezechilibrate, se impun cu mai multă forță de inctare memoriei. în experimentele sale, Robinson (1965) a demonstrat că, cu cât o serie este mai omogenă (numai litere, numai cifre, numai figuri geometrice), cu atât memorarea ei se realizează mai rapid. Restorf (1970) a arătat însă și faptul că dacă într-o serie omogenă se introduce un element străin (eterogen), acesta se memorează mai ușor (efectul contrastului).

Când întinderea materialului depășește limita superioară a volumului memoriei, însușirea lui voluntară reclamă recurgerea la repetiții. Așa cum am arătat deja, acestea

se pot programa și organiza după trei modele: *concentrat, eșalonat* și *combinat.* Alegerea unui model sau a altuia depinde atât de caracteristicile de lungime și dificultate ale materialului considerat, cât și de trăinicia care se dorește s-o aibă conservarea lui în timp.

b. Aplicarea celui de al doilea criteriu duce la delimitarea *memoriei mecanice* și a *memoriei logice.*

Memoria mecanică se caracterizează prin fixarea, păstrarea și reproducerea unui material, pe de o parte, în forma lui inițială, fără vreo modificare semnificativă, iar pe de altă parte, tară realizarea unei înțelegeri a conținutului și legăturilor logice între diferitele secvențe și elemente.'Aprecierea valorii și importanței nu are un sens univoc, ci unul biunivoc: ea poate avea o importanță pozitivă și juca un rol adaptativ specific în raport cu o anumită categorie de material, cum este, de pildă, memoria denumirilor, a formelor, a fizionomiilor, a topografiei, a numerelor de telefon etc; dar se poate dovedi și păgubitoare, ineficientă, în raport cu acel gen de material care trebuie nu doar fixat, păstrat și reprodus, ci și pătruns cu mecanismele înțelegerii, analizei și interpretării.

Memoria mecanică exprimă, într-un fel, *memoria pură,* neracordată și neintegrată în structura operatorie a gândirii. Acolo unde beneficiază de un suport natural propice (o bună funcționare a mecanismelor memorative primare, ce țin de însușirile native ale creierului), și ea se oferă subiectului ca o zestre de-a gata, tară a-1 costa un efort prea mare. memoria mecanică poate să devină dominantă.

Genetic, este prima care se structurează și se manifestă, ea caracterizând perioada copilăriei, până la vârsta de 10 ani. După această vârstă, sfera ei începe treptat să fie îngrădită de dezvoltarea mecanismelor memoriei logice. La școlarii mici, însuși sensul noțiunii de învățare se reduce la a reține și reproduce întocmai, cuvânt cu cuvânt conținutul fiecărei lecții din manual. De-abia din clasa a IV-a începe să se manifeste o anumită independență a elevilor față de textul manualului și să se afirme preocuparea de a desprinde și reține sensul propozițiilor și nu forma lor verbală.

în structura repertoriului memoriei mecanice, părțile componente ale materialului se păstrează în ordinea și pozițiile rigide în care au fost fixate, reproducerea putând fi făcută numai în forma dată.

Cel mai eficient, memoria mecanică operează în cadrul seriilor omogene. încă de la începutul secolului XX, Miiller demonstrase că asociațiile dintre elementele unei serii sau unui grup sunt mai puternice decât asociațiile dintre elementele aparținând unor grupuri diferite. Evocarea unuia din elementele seriei omogene tinde să le actualizeze asociativ pe celelalte. De aici și preferința „învățării mecanice" pentru o singură sursă; impunerea mai multor surse creează serioase dificultăți, pentru că subiectul este obligat să procedeze la combinații și organizări proprii. Având în vedere faptul că omul, prin natura sa intelectuală internă, este un creator de semnificații *{homo significans),* putem afirma că, și în cazul memoriei mecanice, orice subiect normal tinde în mod necesar să stabilească unele legături și asociații indirecte, de ordin mnemotehnic, pentru facilitarea fixării materialului propus spre memorare.

Memoria logică este mediată și instrumentată de operații mentale speciale de analiză, comparare și relaționare criterial-semanțică a elementelor materialului. Genetic, ea se structurează în urma memoriei mecanice și eficiența sa depinde de dezvoltarea și maturizarea

intelectuală generală a individului. Contribuția cea mai mare la elaborarea schemelor și procedeelor sale mnemotehnice o are procesul învățării organizate, în școală.

în conținutul său repertorial, accentul principal se pune pe aspectele esențiale, pe invarianții semantici, pe informațiile definitorii, iar nu pe detalii sau pe cadrul extern în care a fost prezentat materialul. în chiar faza de engramare, materialul este supus unei analize și prelucrări primare, se elaborează o orientare conștientă a subiectului în raport cu conținutul și caracteristicile lui, se identifică și se evidențiază „elementele" nodale etc.

Apoi, fixarea nu se face prin *juxtapunere* (alăturarea exterioară a unui sertăraș la „fișierul" existent), ci prin *integrare* (stabilirea conexiunilor semantice dintre noul material și fondul experienței achiziționate anterior). Ca urmare a acestei activități intelectuale pregătitoare, memoria logică devine mai productivă decât cea mecanică. Comparând memorarea frazelor cu cea a unor cuvinte izolate, Binet și André (1904) au constatat că, în primul caz, eficiența a fost de 25 de ori mai mare decât în cazul al doilea. De atunci, majoritatea cercetătorilor au evidențiat și demonstrat nu numai că memoria logică este net superioară celei mecanice prin conținutul ei, dar și mai economicoasă sub aspectul consumului de efort și timp (număr de repetiții necesare pentru fixare și păstrare).

Reclamând participarea înțelegerii și operațiilor formal-abstracte ale gândirii, dezvoltarea memoriei logice implică efortul special atât al subiectului în cauză, cât și al instructorului său de a conecta toate fazele procesului mnezic-memorare, păstrare, reproducere - la structurile inteligenței și ale gândirii. Rolul principal revine, în acest proces integrativ, profesorului în școală, care, indiferent de gradul de dificultate și complexitate al materialului de învățare, poate preveni reținerea lui pur mecanică, insistând în permanență și ajutând elevii să-i descopere și să-i surprindă înțelesul.

Optimă trebuie considerată acea formulă mnezică, în cadrul căreia memoria logică să integreze, să controleze și să subordoneze memoria mecanică.

O asemenea formulă trebuie să înceapă a funcționa cel puțin din adolescență, urmând a se consolida și desăvârși până la 20-25 de ani. După această vârstă, este greu sau imposibil de a se mai elabora și structura la parametri de eficiență corespunzători.

Schemele funcționale ale memoriei logice, o dată elaborate și consolidate, sunt mult mai stabile și mai rezistente la efectele involuntiv-entropice antrenate de înaintarea în vârstă. Dimpotrivă, eficiența memoriei mecanice, bazată esențialmente pe însușirile naturale primare ale creierului, o dată cu vârsta suferă o scădere semnificativă.

Condiția principală pentru menținerea cât mai îndelungată a funcționalității optime a mecanismelor memorative, atât în cazul memoriei logice, cât și în cel al memoriei mecanice, este *exercițiul,* solicitarea lor continuă, sistematică, în raport cu tipuri de material cât mai diverse. Diversificarea materialului este necesară pentru flexibilizarea în ansamblu.

Cel ce dispune de un bagaj bogat de cunoștințe logic integrate, bine sistematizate, își păstrează capacitatea de a achiziționa în continuare cunoștințe noi, fără eforturi deosebite, întrucât acestea își găsesc cu ușurință locul de inserție și integrare în fondul experienței anterioare. Dimpotrivă, cel ce are un bagaj de cunoștințe redus structurat va întâmpina, o dată cu vârsta, dificultăți tot mai mari în învățarea unor cunoștințe noi.

c. Aplicarea celui de al treilea criteriu - cel al *aferentației* dominante - permite delimitarea formelor de memorie după modalitatea de recepție pe care o implică preponderent. Se evidențiază astfel: *memoria vizuală, memoria auditivă, memoria kinestezică, memoria mixtă.* Fiecare din aceste forme se poate impune ca dominantă în plan individual, ajungându-se astfel la diferențe tipologice în organizarea și funcționarea schemelor mnezice. Atât cercetările experimentale, cât și observațiile cotidiene arată că un subiect reține mai ușor și păstrează mai bine un material recepționat pe cale vizuală (tip vizual), altul memorează mai ușor și păstrează mai trainic un material perceput pe cale auditivă (tip auditiv), un al treilea memorează și fixează mai eficient schemele actelor motorii - dexteritatea manuală, corporală - ca în cazul gimnasticii și jocurilor sportive sau al mișcărilor instrumentale implicate în diverse meserii (tip motor) și, în fine, un al patrulea are nevoie să folosească două sau mai multe modalități de recepție pentru a face față corespunzător sarcinilor mnezice: să citească materialul cu voce tare (văzul + auzul); să citească și să se plimbe prin cameră (văzul + chinestezia); să citească materialul cu voce tare și să se și plimbe sau să efectueze automat diferite mișcări (văz + auz + chinestezie).

Aceste forme de memorie sunt condiționate, după toate probabilitățile, genetic și ele se impun ca atare în cadrul memoriei involuntare și al celei voluntare sau în dinamica memoriei mecanice și a celei logice. De aceea, diagnosticarea și cunoașterea lor se impun ca cerințe psihologice esențiale în vederea gestionării corecte în plan educațional a materialului de învățare.

d. *Formele temporale ale memoriei.* Cercetările realizate din perspectiva modelului cibernetic (Tulving și Donaldson, 1972; Lindsay și Norman, 1972; M. Golu, 1975: Simon, 1980), luând în considerare timpul de procesare și integrare a informațiilor în diferite tipuri de sisteme reale, au pus în evidență existența unor forme de memorie temporală, și anume: memoria imediată sau senzorială; memoria de scurtă durată (MSD); memoria de lungă durată (MLD).

Memoria imediată {senzorială) exprimă menținerea „continuității" fluxului informațional în cadrul sistemelor senzoriale un timp suficient de lung pentru integrarea lui finală în imagine sau în model informațional unitar, pe baza căruia devine posibilă identificarea. Fiecare analizator posedă operatori speciali de acumulare serială a secvențelor informaționale, astfel că secvențele actuale se articulează cu cele anterioare, formând împreună o „entitate" designativă (izomorfă sau homomorfă), ce se pune în corespondență cu obiectul-stimul. Indiferent de natura modală și substanțial-calitativă a materialului ce se cere a fi memorat și păstrat, el trebuie să treacă prin procesarea senzorială primară și să i se formeze codurile-imagine interne.

Durata menținerii pe traseu a secvențelor fluxului informațional depinde de labilitatea fiecărui analizator și, respectiv, de raportul dintre mobilitate și inerție. Unii analizatori - ca de pildă, cel olfactiv, cel gustativ și cel visceral - sunt mai inerți și durata de păstrare a urmelor excitațiilor anterioare va fi mai lungă; alții - așa cum sunt cel vizual și cel auditiv - sunt mai mobili și, ca urmare, durata păstrării acestor urme va fi mai scurtă.

Există apoi și diferențe interindividuale în cadrul unuia și aceluiași analizator (tipul mobil și tipul inert diferă în această privință, în fiecare analizator).

Diferențele menționate sunt, până la urmă, corelate și subordonate limitelor funcționale de integrare. Ca sisteme cu autoreglare, analizatorii dispun și de mecanisme de accelerare și încetinire a transmiterii semnalelor în cadrul fiecăreia din cele trei verigi constitutive-periferice, intermediară și terminală (corticală).

Diferențele menționate sunt până la urmă, corelate și subordonate limitelor funcționale de integrare. Ca sisteme cu autoreglare, analizatorii dispun și de mecanisme de accelerare și încetinire a transmiterii semnalelor în cadrul fiecăreia din cele trei verigi constitutive-periferice, intermediară și terminală (corticală).

Dacă pe traseul de transmisie a semnalelor de la periferie spre instanța corticală acționează factori perturbatori (zgomote), memoria imediată va fi blocată, fixarea ulterioară a materialului fiind imposibilă.

Așadar, memoria imediată este condiția principală a realizării celorlalte două tipuri de memorie - de scurtă și de lungă durată.

Memoria de scurtă durată (MSD), are o structură complexă, eterogenă din punct de vedere informațional, cuprinzând date despre evenimente și fenomene variate, într-o ordine determinată sau aleatorie. Ea nu este o imagine fidelă a conținutului memoriei imediate (senzoriale), ci rezultatul prelucrării și interpretării acestuia.

Trăsătura sa esențială o constituie limitarea în timp a conservării conținuturilor recepționate de subiect într-o situație obiectivă dată. Astfel, potrivit datelor experimentale limita maximă până la care se întinde acțiunea memoriei de scurtă durată este de 10 minute (Norman, 1969, Madigon și McCabe, 1971). Ce se întâmplă cu informația după scurgerea acestui interval de 10 minute? Ori se „pierde", ea dispărând din repertoriul memorativ activ, ori trece în sfera memoriei de lungă durată. Aceasta depinde și de prezența sau absența factorilor perturbatori. Experimental, s-a demonstrat că. dacă, pe parcursul desfășurării procesului de memorare, se introduc factori care distrag sau slăbesc atenția subiectului, stocarea materialului-test și implicit, păstrarea sunt serios compromise.

Input-u memoriei de scurtă durată este alcătuit, fie din elemente ale stocajului senzorial, fie din elemente extrase din memoria de lungă durată, fie din ambele categorii. Dacă prezența elementelor din fluxurile senzoriale este evidentă și de înțeles, se pune întrebarea: cum apar elementele din memoria de lungă durată? Se presupune că aducerea acestora în câmpul memoriei de scurtă durată se produce: a) ca răspuns la un „apel" special, informația solicitată fiind necesară în rezolvarea unei sarcini actuale, sau b) printr-o eeforare spontană, neintenționată, determinată de scurtcircuitări interne.

Unii autori propun o delimitare suplimentară. Astfel, memoria de scurtă durată se leagă aproape exclusiv de stocajul senzorial curent, iar *input-u* provenit din memoria de lungă durată exprimă *memoria operativă,* care, ca întindere în timp, se suprapune aproape peste memoria de scurtă durată. O asemenea delimitare are un sâmbure rațional și ea trebuie luată în considerare.

Rămâne, așadar, să raportăm memoria de scurtă durată cu precădere la stocajul senzorial. De altfel, punerea ei în evidență, pe cale experimentală, s-a bazat tocmai pe utilizarea unui material ce a constituit un *inpuî senzorial.*

Autorii acestui experiment princeps au fost americanii L. Peterson și M. Peterson (1959). Subiecților li se prezentau spre memorare trei litere - să spunem B, M, S.

Imediat după prezentare, subiecții erau puși să numere înapoi din 3 în 3, începând, de exemplu, de la 471. După 18-20 sec, actul număratului era oprit și subiecților li se cerea să spună literele care li se prezentaseră anterior. Rezultatul a fost surprinzător: nici un subiect nu a reușit să le reproducă. Explicația? Influența inductiv negativă a noii sarcini (memoratul) asupra stabilității informației recepționate imediat anterior.

Asemenea rezultate au impus ca plauzibilă *ipoteza* potrivit căreia, înainte de a fi stocată pentru o durată mai mare, informația se menține un timp relativ scurt la „suprafață", prin intermediul codificării bioelectrice. Timpul respectiv este fiziologic indispensabil pentru pregătirea condițiilor necesare transferului informației pe un alt suport și într-un alt cod, de data aceasta *biochimic.* De aceea, dacă, în decursul intervalului respectiv, acționează un factor perturbator (un șoc emoțional, de pildă) sau un stimul nou. care distrage atenția subiectului, informația recepționată poate fi ștearsă. Dacă *input-u]* senzorial se perpetuează, acest lucru fiind impus de activitate, memoria de scurtă durată își prelungește prezența dincolo de limita standard. În acest caz, ea trece în memorie operativă sau de lucru. Volumul memoriei de scurtă durată, considerat în unități informaționale, este destul de redus, expritnându-se prin „numărul magic'" al lui G. Miller: 7 ± 2. Acesta corespunde întinderii zonei de concentrare optimă a atenției. Ca urmare, de-alungul unui interval mai mare de timp, conținutul memoriei de scurtă durată se schimbă, informațiile anterioare fiind, fie trecute în memoria de lungă durată, fie șterse.

Memoria de lungă durată (MLD) — desemnează totalitatea structurilor informaționale și instrumental-acționale, a căror limită inferioară de păstrare în timp este egală cu limita superioară a MSD (8-10 minute), limita superioară putând fi egală cu durata vieții individului. Așadar, expresia „de lungă durată" are un sens relativ și exprimă, de fapt un continuum valoric (în unități de timp, firește, foarte întins).

Deosebirile principale dintre MLD și MSD se stabilesc după următoarele caracteristici: 1. *durata; 2. gradul de activare;* 3. *volumul;* 4. *modul de codificare.*

Deosebirea după prima caracteristică deja am relevat-o. Deosebirea după cea de a doua caracteristică rezidă în aceea că: MLD se află într-o stare latentă, potențială, în vreme ce MSD se află în stare actuală de activare; în ceea ce privește cea de a treia caracteristică, este evident că MLD are un volum incomparabil mai mare decât MSD; în fine, în ceea ce privește modul de codificare, MSD se fixează și se codifică funcțional prin intermediul potențialului bioelectric, în vreme ce MLD se fixează structural prin intermediul codurilor biochimice.

/n/wr-urile care alimentează rezervorul MLD sunt de două genuri: *externe* (fluxurile senzoriale) și *interne* (fluxurile generate de imaginație și gândire). Aceasta conferă caracteristici calitativ noi modului de organizare, sistematizare și integrare a conținuturilor pe care le cuprinde ea.

10.4. **CALITĂȚILE MEMORIEI**

Ca o componentă centrală a sistemului psihic uman, memoria pune în evidență o serie de calități, pe baza cărora se poate realiza în plan aplicativ, în activitatea de psihodiagnoză, determinarea eficienței ei. Principalii indicatori după care apreciem eficiența instrumentală generală a ei sunt: 1. *întinderea repertoriului {tezaurului); 2. fidelitatea;* 3. *exactitatea;* 4. *promptitudinea;* 5. *mobilitatea.*

întinderea repertoriului se exprimă prin cantitatea totală și diversitatea modală a cunoștințelor și experiențelor acumulate și păstrate în stare funcțională satisfăcătoare. Cu cât are valori mai ridicate, cu atât se poate spune că memoria este mai eficientă, ea permițând abordarea și rezolvarea mai rapidă și cu rezultate bune a unui volum mai mare și mai eterogen de sarcini, și invers. O memorie bogată devine astfel un factor facilitator în orice gen de activitate pe care o poate întreprinde o persoană, după cum o memorie slabă și săracă se poate transforma într-un handicap sever, cu repercusiuni puternic negative asupra capacității generale de adaptare și acțiune.

Determinarea ca atare a repertoriului memoriei este în general dificilă și pretențioasă. Ea, totuși, se poate efectua folosind în acest scop teste complexe, denumite de „informație generală".

Fidelitatea reflectă gradul de compatibilitate calitativă, logico-semantică dintre *input-u]* stocat anterior și ceea ce se păstrează și se reproduce ulterior. Memoria ar deveni contraproductivă, dezadaptativă, dacă ceea ce s-ar păstra și s-ar reproduce nu ar corespunde deloc cu ceea ce a fost înregistrat sau memorat în mod real. Rezultatul alterării fidelității este *confabulajia,* în cadrul căreia subiectul reproduce cu totul altceva decât a memorat anterior, el fiind însă convins că reproducerea lui este întru totul fidelă, conformă cu realitatea.

Pentru a fi utilă în reglarea și eficientizarea activității, memoria trebuie să posede o fidelitate pe măsură, altminteri din factor optim izator se transformă în factor perturbator.

Exactitatea corelează pozitiv cu fidelitatea, dar înseamnă ceva mai mult decât aceasta. Anume, ea reclamă păstrarea și reproducerea unui material (informații) fără modificări semnificative de conținut și de formă. Luată ca atare, cel mai pregnant ea se realizează în cadrul memoriei mecanice, care, așa cum am văzut, presupune o înregistrare și redare aidoma a materialului, chiar dacă înțelesul și legăturile lui logice interne nu sunt dezvăluite. În cadrul memoriei logice, unde intervin activ operațiile de analiză, comparație, interpretare, reorganizare etc, exactitatea capătă un sens mai larg, de corespondență semantică între „intrare" și „ieșire".

Promptitudinea exprimă raportul dintre momentul lansării „apelului" de reactualizare a unei informații sau amintiri și momentul în care informația sau amintirea respectivă apare pe scena internă a cunoștiinței. Cu cât distanța dintre cele două momente este mai mică, cu atât promptitudinea va avea un nivel mai ridicat, și invers. De regulă, o memorie poate fi considerată promptă, dacă reactualizarea informației necesare se face în timp util, adică, dacă atunci când este eeforată mai poate fi folosită eficient pentru rezolvarea sarcinii date sau atingerea scopului propus. Promptitudinea este condiționată, în primul rând, de nivelul pragului de eeforare la care se păstrează informația și, apoi, de starea psihofiziologică generală a subiectului în momentul dat și de factorii ambientali.

Mobilitatea exprimă calitatea memoriei de sistem semideschis, adică de a se afla și de a realiza în permanență schimburi informaționale și energetice cu sursele externe. Grație acestei însușiri, conținuturile și structurile actuale ale sistemului mnezic se îmbogățesc și se perfecționează din punct de vedere funcțional prin achiziția continuă de informații și experiențe noi. Astfel, în funcție de dinamica evenimentelor în plan extern, precum și de dinamica motivelor și scopurilor activității, se modifică și

configurația repertoriului memorativ: elementele aflate în momentul actual în prim plan trec în momentele următoare în plan secundar, în vreme ce altele, aflate actualmente în plan secundar, trec în momentele următoare în prim plan.

Opusă mobilității este rigiditatea, care, atunci când depășește o anumită limită, duce la anchilozarea sistemului mnezic, la funcționarea lui contra timp, în dezacord cu sensul și tendința schimbărilor din plan obiectiv.

10.5. MECANISMELE MEMORIEI

Memoria psihică o considerăm a fi funcția exclusiv a creierului, care este organul întregii vieți psihice. Alte forme de „memorie" - biofizică, biochimică, biologică - pot fi atribuite și altor țesuturi și celule din organism (la nivelul fiecărei celule există un „aparat memorativ" cu ajutorul căruia se asigură identitatea structurală, recunoașterea diferitelor substanțe nutritive și agenți, în raport de care se emit răspunsurile corespunzătoare). Memoria psihică este rezultatul comunicării creierului cu sursele de semnale din mediul intern, dar, în primul rând, cu cele din mediul extern, ea îndeplinind rolul de relaționare adaptativă a organismului, *ca tot,* cu diversitatea situațiilor și condițiilor din afară.

Așadar, mecanismele prin care se realizează această formă de memorie sunt de natură neuronală. In evidențierea și analiza lor, se disting două aspecte: 1) *localizarea (topografică) a funcției mnezice* și 2) *transformarea si procesele neurofiziologice prin care se construiește efectiv funcția mnezică specifică.*

Primul aspect a primit soluții diferite în istoria științei, potrivit modelelor paradigmatice care s-au confruntat. Astfel, în cadrul modelului îngust localizaționist - cum este de pildă cel elaborat de Gali sau Kleist -, memoria este plasată cu strictețe într-o zonă de la baza emisferelor cerebrale, cunoscută sub denumirea de hipocamp. Modelul echipotențialist, imaginat de Flourens și Lashley, considera că memoria este proprie întregii mase neuronale și că nu se poate localiza topografic în nici o zonă specială.

Adevărul se pare că se află undeva la mijloc. Pe baza cercetărilor din ultimele trei decenii, s-a demonstrat, pe de o parte, că memoria nu se leagă de un singur și strict delimitat centru nervos; ea are un caracter distribuit, la realizarea sa participând zone situate pe toată întinderea emisferelor cerebrale; dar gradul de implicare și importanța diferitelor asemenea zone sunt semnificativ diferite. Astfel, se poate afirma că diferitele formațiuni cerebrale și zone (arii) corticale prezintă grade diferite de specializare în performarea funcției mnezice.

Așa, de pildă, se dovedește că zonele primare de proiecție topică ale scoarței cerebrale sunt legate cu precădere de realizarea memoriei de scurtă durată, în vreme ce zonele asociativ-integrative supraordonate sunt implicate preponderent în realizarea memoriei de lungă durată. Pe de altă parte, există o diferențiere și specializare a structurilor cerebrale în realizarea modalităților memoriei, delimitate după conținut: memoria vizuală, memoria auditivă, memoria olfactivă, memoria gustativă, memoria kinestezică, memoria afectivă etc.

Principiul distribuirii topografice a memoriei în cadrul emisferelor cerebrale se corelează cu principiul integrării pe orizontală (trecerea de la elemente și unități mnezice izolate la structuri din ce în ce mai complexe și mai generalizate) și pe verticală (trecerea de la memoria imediată la cea de scurtă durată și de la aceasta la cea de lungă durată;

organizarea conținutului tezaurului memorativ după criteriul indexării temporare, dinspre trecut spre prezent, și încadrării spațiale - aici-acolo; aproape-departe).

Luând în considerație datele oferite de clinica neurologică și neurochirurgicală, putem desprinde două mari circuite care controlează starea și dinamica memoriei în ansamblul ei: *circuitul fronto-parieto-tempom-occipital,* în cadrul căruia rolul coordonator revine lobului frontal, care monitorizează și reglarea ecforării, reactualizării și *circuitul fronto-lemporo-limbic,* care asigură monitorizarea tezaurului memorativ latent. Afectarea primului circuit duce la blocarea parțială sau totală a ecforării și reactualizării, precum și a achiziției ulterioare de informații noi; afectarea celui de al doilea duce la destrămarea tezaurului acumulat până la apariția afecțiunii.

Transformările și procesele proprii mecanismelor neuroflziologice ale memoriei au devenit obiect de investigație experimentală directă de-abia în ultimele decenii.

Cercetările au vizat identificarea acelor transformări și operații pe care se sprijină nemijlocit engramarea și păstrarea (conservarea) și reactualizarea informațiilor și experiențelor. Datele obținute au permis formularea a trei ipoteze principale.

Prima susține că engramarea fiecărei unități sau secvențe a fluxului informațional se realizează într-o celulă sau „căsuță" unică. De pildă, în cazul informației despre un obiect concret (ex., un măr), drept itemi de identificare, care se fixează fiecare într-o celulă separată, vor apare proprietățile lui: forma, mărimea, culoarea, mirosul, gustul, substanțialitatea etc. Configurația rezultată din marcarea acestor celule va constitui *modelul nervos al stimulului* și baza neuronală a engramării lui informaționale. Această ipoteză se bazează, pe de o parte, pe analogia cu reprezentarea informației în blocul memorativ al computerelor, unde - în fiecare „celulă", se „depozitează" o singură unitate de informație - iar pe de altă parte, pe o evidență psihologică: uitarea selectivă a unor elemente singulare din materialul memorat (cuvinte izolate ale unei prepozițiuni, proprietăți izolate ale unui obiect etc).

Cea de a doua ipoteză susține că pentru fiecare item există o configurație de neuroni și se întemeiază pe modelul rețelelor reverberante. Argumentul principal îl constituie faptul că informația, pentru a fi engramată, trebuie apărată de acțiunea zgomotului de fond și reiterată. Or, aceasta nu se poate realiza decât în cadrul unui contur închis, unde codurile bioelectrice care poartă în această fază informația pot fi menținute un anumit interval de timp și după încetarea acțiunii stimulului.

In sfârșit, cea de *a treia ipoteză* susține că la engramare participă un mare număr de neuroni, dar pentru fiecare *item* există un *cod unic.* Una și aceeași configurație poate realiza, în timp, mai multe *coduri unice,* astfel că ea asigură de la început premisele integrării evenimentelor stocate. Argumentul pe care se sprijină ea este, deci, de ordin eminamente logic. Conținutul celor trei ipoteze este ilustrat de schemele din fig. 35.

în explicarea mecanismelor memoriei nu este suficientă evidențierea doar a schemelor și modelelor neuronale prin care se realizează codificarea și engramarea primară a informației extrase direct din fluxurile senzoriale actuale. Acestea permit să înțelegem cum se produce doar memoria de scurtă durată. Pentru a găsi răspuns și la întrebarea „care este suportul și baza de integrare a memoriei de lungă durată?", a devenit necesară trecerea la analiza biochimică.

Scopul principal a! acestei analize este de a dezvălui și identifica acel alfabet molecular, din care se pot obține *literele* de codificare a informației engramate la nivelul anterior (pe baza alfabetului bioelectric și al configurațiilor neuronale).

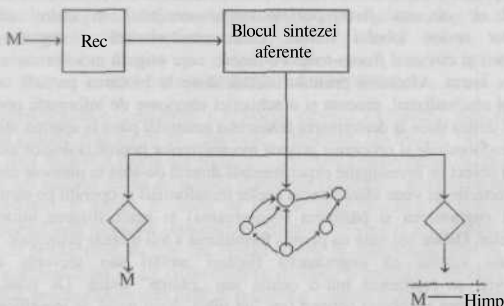

Fig. 35. Schema-bloc asupra celor trei ipoteze privind engramarea informației la nivel neural. M - obiectul.

Pornindu-.se de la un argument de ordin biologic general, s-a formulat ipoteza că suportul biochimic al memoriei trebuie să-1 reprezinte unele elemente din compoziția chimică internă a neuronului, îndeosebi a protoplasmei și nucleului acestuia, care posedă o proprietate combinatorică mare și pot rămâne „deschise" pentru orice combinații noi în viitor. Potrivit determinărilor efectuate, asemenea însușiri le posedă acidul dezoxiribonucleic (ADN). Informația genetică este codificată pe baza moleculelor lui. De aici, întrebarea legitimă: dacă moleculele de ADN pot fi suportul unei informații cu o structură atât de complexă cum este cea a programului genetic, de ce n-ar putea fi și suportul informației individuale, care se dobândește in cursul evoluției ontogenetice? Și aceasta cu atât mai mult, cu cât cele două genuri de informație trebuie corelate în procesele reglării.

Rolul moleculelor gigantice de ADN constă în fixarea și păstrarea informației. S-a stabilit că în mecanismul biochimic al memoriei se include și un alt compus biochimic - *acidul ribonucleic* (ARN). Acesta preia informația și o transportă la suprafața neuronului sau în citoplasmă din jurul nucleului. De aici, denumirea de mesager, sub care este cunoscut.

Cercetările efectuate, îndeosebi pe animale, par să confirme ipoteza de mai sus.

Astfel, s-a constatat că în timpul stimulării neuronilor se intensifică procesul de producere a acidului ribonucleic; după încetarea stimulării, cantitatea de ARN scade, moleculele lui concentrându-se în glia adiacentă (Hyden, 1961, 1969). Acest fenomen se pune în legătură cu trecerea informației de pe suportul „extern" bioelectric pe suportul structural intern, biochimic.

O altă serie de experimente a fost consacrată demonstrării modificărilor ce au loc în configurația lanțurilor de ARN și ADN. în cursul „actului de învățare". S-au constatat, într-adevăr, fenomene de activare a producerii moleculelor de ARN și de schimbare (multiplicare) a structurii combinatorice a moleculelor de ADN (Deutsch, Hamburg și Dahl. 1966, McConnell, 1979).

In fine, o a treia serie de cercetări a urmărit să demonstreze posibilitatea de *transfer* a informației achiziționate de la un animal la altul, prin injectarea de acid ribonucleic. Astfel, după un proces de învățare, constând în parcurgerea unui labirint, s-a extras o do7ă de ARN din celulele corticale ale animalului „instruit" (cobai) și s-a injectat unor animale novice, care au fost supuse aceluiași proces de „instruire". S-a constatat că acestea din urmă reușeau să învețe de aproximativ patru ori mai repede să parcurgă labirintul, decât cele din primul experiment. Concluzia? ARN-ul injectat conținea informația acumulată în cursul învățării animalelor de la care s-a extras și aceasta a facilitat desfășurarea noului proces de condiționare la alte animale (Ungar, 1966; Ungar și Oceguera-Nacvaro, 1966).

Alți autori (Bogach, 1968. Glassman, 1967) consideră însă că funcția ARN-ului trebuie limitată numai la aceea de intermediar între ADN și proteinele care formează baza unei engramări mai durabile.

Determinațiile ARN-ului, luate în sine, sunt insuficiente pentru a înțelege și explica activismul sistemului mnezic.

Pentru aceasta, ar ti mai adecvată presupunerea că stocajul are loc în alte molecule, ca, de pildă, polipeptide.

Toate aceste molecule sunt complexe și trebuie sintetizate în mai multe trepte metabolice. Sunt posibile, totuși, experimente în care să fie administrate antimetabolite la un stadiu sau altul al sintezei. Antimetabolitul poate fi injectat înainte sau în timpul dresării animalului. Folosindu-se această tehnică, s-a stabilit că un antimetabolit care interferează cu sinteza proteinelor poate dezorganiza memorarea dacă injectarea lui s-a făcut în interiorul intervalului de cinci sau șase ore după terminarea experimentului de condiționare. Aceasta atestă că a fost blocată sinteza proteinei. S-a demonstrat, ulterior, că, dacă păstrarea s-a testat câteva săptămâni după administrarea injecției, memoria în raport cu sarcina dată era afectată foarte puțin. Prin urmare, s-ar părea că antimetabolitul interferează mai curând cu *eeforarea* decât cu construcția moleculei memorative (Agranoff, Davis și Brink, 1965).

Subliniem, totuși, că rolul proteinelor și al altor macromolecule (în special, al lipidelor cerebrale) în memorie nu trebuie redus la cel afirmat de ipoteza verificată în experimentele cu administrarea de antimetabolit. Datorită complexității lor, moleculele au *configurații unice,* care pot fi modificate temporar pentru a produce o nouă stare (Blout. 1967; Baddeley, 1982; Botez et al., 1996). Aceste modificări configuraționale pot, de asemenea, juca un anumit rol în memoria de scurtă durată, îndeosebi imagistice.

In urma cercetărilor efectuate în ultimul deceniu asupra neuromediatorilor și neurotransmițătorilor (mai ales asupra dopaminei, serotoninei. norepinefeinei ș.a.), trebuie luată în considerare și posibilitatea participării acestora, directe sau indirecte, la realizarea bazei biochimice a memoriei.

Ca formă a activității psihice, memoria nu-și limitează mecanismele numai la structurile și procesele neuronale și neurochimice. Realizarea ei include în mod necesar și verigi sau componente psihice supraordonate. O parte din acestea se diferențiază și

se constituie în însuși interiorul sistemului mnezic, pe măsura dezvoltării și consolidării lui și se manifestă sub forma operatorilor de recunoaștere-identificare, de monitorizare-organizare, de scanare-ecforare. O altă parte a componentelor psihice derivă din interacțiunea memoriei cu atenția, voința, gândirea, motivația și, îndeosebi, limbajul. Veriga verbală dobândește un rol atât de important în organizarea și funcționarea memoriei umane, încât influența ei reglatoare se va impune și asupra dinamicii verigilor primare — neurofiziologice și neurochimice.

Orice comportament este un caz particular al capacității combinatorice generale a mecanismelor supraordonate de reglare. Ca urmare, memoria trebuie să păstreze un număr suficient de mare de grade de libertate pentru fiecare secvență informațională stocată (M. Golu, 1975). Aceasta reclamă ca atât *input-ul* cât și *output-u* ei să se supună deopotrivă principiului divergenței-convergenței: existența unor „adrese" distincte pentru diferitele secvențe (unități) informaționale, care, ca atare, urmează să intre în diverse combinații particulare (ex.: „roșu", „pătrat", „A", „B"...., „1", „2".....etc.) și a unor *adrese supraordonate,* de diferite grade de extensiune („cuvinte", „imagini", „scheme", „structuri simbolice", „formule", „configurații relaționale": spațio-temporale, apartenență la clasă - incluziune etc).

Utilizarea informației stocate în rezolvarea diverselor tipuri de sarcini curente presupune posibilitatea atât a unei ecforări pe secvențe (ex.: „formați un număr din 6 cifre, astfel ca jumătate din acestea să fie mai mici de 7 și jumătate - mai mari de 7", „alcătuiți o frază care să conțină patru substantive, șase adjective și trei verbe"; firește rezolvarea unor asemenea sarcini necesită identificarea mai întâi a fiecărui element în parte și, deci, ecforarea trebuie să aibă un caracter secvențial pregnant), cât și a uneia *sistemice, integrate* (ex.: „relatarea unei întâmplări", „susținerea unei alocuțiuni", „răspunsul la un examen" etc.; aici, operatorul de ecforare trebuie să vizeze un nivel integrativ supraordonat, în care pe primul plan se afirmă *relațiile structurările* - de ordin semantic, iar nu individualitatea *în sine* a elementelor). (M. Golu, 1975).

Dinamica sistemului mnezic are la bază corelarea *feed-back-wiloi;* pozitive cu cele negative și anticipative *{feed-before).* De cele pozitive se leagă fazele engramăni și consolidării (fiecare nouă repetare a inpur-ului sau fiecare nouă reactualizare duce la accentuarea „urmelor" anterioare); cele negative asigură rezistența modelelor și a structurilor informaționale stocate la acțiunea diverșilor factori perturbatori și asimilarea noilor *input-uri* la tezaurul constituit anterior; în fine, *feed-back-wi\e* anticipative reglează desfășurarea finalistă, potrivit solicitărilor, a procesului de reactualizare, mai ales în forma sa cea mai activă de reproducere.

10.6. UITAREA

Aparent, un fenomen total opus memoriei, ca o negație a ei, *uitarea,* este, în fond, organic integrată și consubstanțială acesteia. Definirea ei nu se poate face decât prin raportarea la memorie, la informații, experiențe și evenimente percepute, efectuate sau trăite anterior, într-un trecut mai apropiat sau mai îndepărtat.

Ca și memoria, ea nu se reduce la o stare punctiformă de anulare dintr-o dată a unei/unor informații, ci prezintă un tablou dinamic complex. De aceea, trebuie definită într-un sens larg, care să acopere întregul continuum funcțional-comportamenal pe care se întinde. Și cel mai larg sens pe care-l putem da uitării este acela de *creștere*

progresivă a pragului de ecforare a unei informații sau experiențe anterioare, dincolo de punctul „critic". Astfel, uitarea are un caracter gradat, începând cu creșterea perioadei de latență a reactualizării datelor apelate și culminând cu absența completă a acesteia (oricât de mult timp ar trece, informația sau amintirea apelată „refuză" să vină la suprafață, să fie conștientizată).

Din punct de vedere adaptativ-reglator, uitarea are o semnificație dublă: pe de o parte, acționează entropie, perturbator, având efecte negative asupra randamentului și eficienței activității într-o situație concretă sau alta: pe de altă parte, exercită un rol optimizator, cu influență pozitivă asupra echilibrului psihic interior și asupra activității ulterioare de achiziție a unor informații și experiențe noi, concordante cu schimbările ce au loc în conținutul raporturilor noastre cu lumea externă. în primul caz, uitarea nu este de dorit să se producă și subiectul sau „monitorii" lui din afară trebuie să ia măsuri de prevenire. în cea mai mare parte, acestea constau în repetarea și activarea periodică a materialului inițial până ce consolidarea iui atinge nivelul optim, care-l face rezistent la acțiunea factorilor perturbatori și ușor de eeforat când este nevoie de el.

H. Ebbinghaus (1885), cel care a studiat pentru prima dată experimental fenomenul uitării și dinamica lui, a stabilit drept cauză principală a producerii acestuia lipsa repetițiilor și a solicitărilor ulterioare ale unui material, după ce a fost memorat. Utilizând ca material experimental de memorare silabe și cuvinte tără sens, acest autor a urmărit păstrarea lor în decursul unui interval cuprins între trei săptămâni și o lună, fără a se mai fi recurs la eeforări sau repetiții ulterioare. A fost construită faimoasa curbă a uitării (curba lui Ebbinghaus), care și-a păstrat valabilitatea până în zilele noastre, evident cu unele corecții și îngrădiri impuse de noile experimente. Potrivit acestei curbe, procesul uitării se produce după *o funcție în trepte,* treptele nefiind egale și direct proporționale cu durata intervalelor temporare. Rata cea mai mare a uitării se înregistrează în primele 48 de ore după momentul memorării, când se pierde aproximativ 40% din material; după prima săptămână, pierderea ajunge la 60%, iar după a treia săptămână - la 80%, după care uitarea se încetinește considerabil (fig. 36) Cercetările ulterioare au arătat că dinamica de mai sus este caracteristică esențiatmente pentru materialul fără sens. în cazul celui cu sens, uitarea nu este atât de drastică și instalarea ei se face tot în trepte, dar în rate mai mici.

Raportată la același interval pe care a experimentat Ebbinghaus (21-31 de zile), uitarea materialului cu sens neîntărit ulterior ajunge doar la 50-60%, în cazul cuvintelor izolate, și la 40%, în cazul propozițiilor (A. Smimov, 1961; Flores, 1961; Tulving și Donaldson, 1972).

Faptul logic și esențial ce se impune a fi reținut din datele experimentale asupra dinamicii uitării este acela că pierderea cea mai mare are loc în perioada imediat următoare momentului memorării. Așa se și explică de ce repetițiile trebuie să fie mai dese pe parcursul acestei perioade și mai rare ulterior.

După sfera de cuprindere, uitarea poate fi *parțială,* fragmentară (selectivă), afectând anumite elemente sau părți ale materialului memorat și lăsând nealterate altele, sau *totală,* subiectul nereușind să reactualizeze nici o parte.

Inițial, se considera că uitarea înseamnă și are la bază ștergerea completă a urmelor materialului memorat. Cercetările ulterioare au arătat însă că ea se exprimă într-o slăbire sub pragul de reactualizare comandată a acestor urme, respectiv informații. Din punct de vedere neurofiziologic, fenomenul se pune pe seama a trei tipuri de inhibiție: *inhibiția de stingere* (după modelul stingerii unui reflex condiționat),

inhibiția de protecție (în cazul supraîncărcării sau al continuării memorării pe fondul oboselii sau al unei stări emoționale nepropice, negative) și *inhibiția de inducție negativă* (inhibarea și reprimarea urmelor unui material de către altul fie foarte asemănător, fie antagonic). Rămâne de cercetat și explicat ce se întâmplă și la nivel biochimic, respectiv, în structura și parametrii energetici ai moleculelor de ADN care formează codurile memoriei de lungă durată.

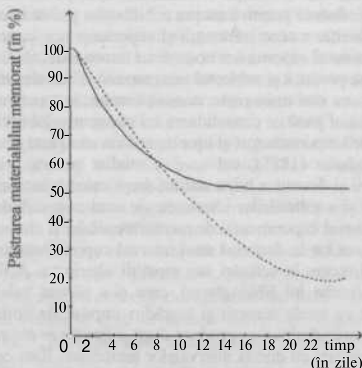

Fig. 36. Curba uitării: a. material (cuvinte) iară sens;
b. material (cuvinte, propoziții) cu sens

Faptul că uitarea nu înseamnă dispariția completă a materialului memorat anterior a fost demonstrat experimental, recurgându-se la metoda re-memorării. A rezultat că numărul repetițiilor necesare pentru a putea fi reprodus integral a fost semnificativ mai mic decât prima dată.

Pe de altă parte, datele unor observații au arătat că aproape fiecărui subiect i s-a întâmplat ca anumite informații, evenimente sau întâmplări, declarate uitate pentru totdeauna, să reapară instantaneu în conștiință, în anumite situații - fie de regresie, fie de transă emoțională specială, fie de activare motivațională paroxistă. în fine, nu trebuie respinsă nici posibilitatea, invocată de Freud, ca unele din experiențele anterioare sau din dorințele refulate, ce nu pot fi reactualizate în stare de veghe, să se activeze spontan și să reapară în conținutul unor vise.

Capitolul XI
LIMBAJUL

111. PRECIZĂRI ȘI DELIMITĂRI TERMINOLOGICE

în prezent, în circuitul științific, întâlnim trei termeni *(comunicare, limbă* și *limbaj),* în utilizarea cărora există un anumit echivoc semantic. Acest echivoc rezultă din aceea că atât în cadrul unor discipline diferite, cât și în interiorul aceleiași discipline, termenii respectivi sunt folosiți uneori ca echivalenți, iar alteori ca desemnând realități distincte. Conținutul lor a devenit obiect de cercetare multidisciplinară, la preocuparea „tradițională" a lingviștilor și psihologilor adăugându-se și cea a inginerilor în tehnica inteligenței artificiale și a comunicației, logicienilor, matematicienilor, sociologilor etc. S-au constituit discipline noi, precum semantica și semiotica, fixându-și ca obiect nemijlocit de studiu semnele, cu sensurile și viața lor. Cultura obiectivată, în întregul său, inclusiv arhitectura, se abordează și se interpretează ca ansamblu integrat și ierarhizat de semne. Semnul și semnificația s-au impus drept coordonate esențiale de definire și orânduire a existenței umane.

După apariția ciberneticii și a teoriei informației, comunicarea s-a impus ca problemă majoră de cercetare, cu extindere aproape în toate sferele cunoașterii științifice. Raporturile de evaluare în plan pragmatic s-au inversat de la dominația substanței și energiei, trecându-se la *dominația informației.* Astăzi, este aproape unanim acceptată leza că puterea nu mai înseamnă să deții prioritatea în domeniul substanței și energiei, ci în cel al informației.

Aceasta explică larga utilizare a celor trei termeni menționați mai sus, precum și lipsa de unitate în interpretarea conținutului lor.

în psihologie, situația nu este mult diferită, întâlnindu-se ambele tendințe, atât cea de a-i considera echivalenți, cât și cea de a-i delimita riguros.

Din punctul nostru de vedere, susținerea identității semantice a acestor termeni este la fel de neîntemeiată sub raport metodologic și științific, ca și îngustarea sferei unuia sau altuia din ei, până la a cuprinde doar un segment îngust al realității de referință.

Considerăm că termenul cel mai general, cu sfera de cuprindere cea mai largă, căruia trebuie să i se subordoneze ceilalți doi, este cel de *comunicare,* în accepțiunea pe care i-o dă teoria comunicării și cibernetica, anume aceea de modalitate de legătură în spațiu și timp între un „obiect-sistem" și mediul extern, ca sursă generatoare de semnale purtătoare de informație sau ca „transfer de informație de la sistem-sursă (emitent) la un sistem-receptor (destinatar). Potrivit acestei accepțiuni, comunicarea devine nu numai un atribut al omului, respectiv al sistemelor socio-umane, cum se susținea în mod tradițional, ci și al sistemelor fizice și biologice, la nivelul cărora se realizează procese de reglare. Cum toate sistemele reale se grupează în *deschise* sau

semideschise, ele posedă firesc și proprietatea comunicării (cu mediul extern și între un sistem și altul). Noțiunea de comunicare ne apare astfel ca *relație* și *ca proces.* Relația se definește ca legătură și interacțiune informațională între doi termeni: sursa sau emitentul și receptorul sau destinatarul. Emitentul generează și transmite semnale, prin varierea și modularea unei stări sau însușiri a sa. Pentru a genera semnale, sistemul emitent trebuie să posede un minimum de stări, ce se pot succeda sau alterna; acest minimum este de cel puțin două stări distincte. Se dovedește că, chiar în cazul în care un sistem dispune de un alfabet cu doar două litere, dacă posedă o capacitate dezvoltată de codificare, poate realiza o infinitate de combinații pentru transmiterea oricărui gen de mesaj.

Așadar, capacitatea comunicațională de transmitere a emitentului depinde de disponibilitatea lui de combinare a literelor (elementelor, stărilor) alfabetului de bază.

Receptorul sau destinatarul este sistemul care captează și prelucrează (decodează) semnalele transmise de emitent, modificându-și sub acțiunea lor starea sa inițială. Cea mai simplă ipostază de receptor o întâlnim la nivelul interacțiunii obiectelor fizice neînsuflețite și ea este reprezentată de proprietatea corpului primitor de a-și schimba forma, structura fizico-chimică sau poziția spațială sub acțiunea corpului-emițător.

Calitatea în sine a comunicării este determinată esențialmente de capacitatea de recepție și prelucrare (decodare, interpretare) a destinatarului. Astfel, în raport cu aceeași sursă (emitent), doi sau mai mulți destinatari vor realiza conținuturi informaționale diferite. Dintre toate sistemele reale ce pot ocupa locul de *destinatar,* omul dispune, fără discuție, de cea mai complexă capacitate de recepție și prelucrare-decodare.

Iar în cazul în care în calitate de emitent este tot un subiect uman, relația de comunicare dobândește cel mai bogat și diversificat conținut. Ipostaza de emitent și cea de destinatar nu au un caracter invariant și predeterminat, ci unul relativ, modificabil, cei doi termeni putându-și schimba reciproc locurile, pe parcursul procesului de comunicare. Astfel, dacă sistemele relaționate le notăm cu S_1 și S_2, va rezulta că atunci când S_1 îndeplinește rolul de emitent, S_2 se află în ipostaza de destinatar (momentul t_1, să spunem), iar când S_2 este emitent, S_1 devine destinatar (momentul t_2). Interșanjabilitatea ne apare evidentă și obișnuită în cadrul comunicării interumane, în acea formă specifică ce poartă denumirea de *dialog.*

Ca proces, *comunicarea* se referă la ansamblul operațiilor de codare-recodare-decodare, ce se aplică asupra alfabetului de bază (la nivelul sursei) și alfabetului-cod (la nivelul destinatarului) și la succesiunea mesajelor care se transmit între emitent și destinatar.

Procesul de comunicare se caracterizează prin frecvență și periodicitate, prin amplitudine sau intensitate, prin natura substanțial-calitativă a semnalelor și prin conținutul mesajelor. Privit prin prisma teoriei generale a informației, el ne dezvăluie trei laturi esențiale: *latura cantitativă, statistica, latura semantică* și *latura pragmatică.* Prima latură exprimă constituirea generală de informație pe care procesul de comunicare dat o realizează pe durata desfășurării lui. Ea se determină în funcție de numărul evenimentelor elementare (independente sau dependente) și de probabilitățile lor (necondiționate și condiționate). De exemplu, în cazul experimentului de aruncare a monedei, care pune în evidență două rezultate teoretic egal posibile, încărcătura de informație pe care o poartă cuvântul „pajură" (adică, a căzut „pajura") va fi de I bit, iar în cazul experimentului cu aruncarea unui zar, cuvântul „fața 1" (adică a căzut „fața 1"),

încărcătura de informaţie pe care o poartă va fi de aprox. 2,33 biţi. Latura cantitativă a procesului de comunicare nu se referă la conţinutul mesajului, ci la condiţia obiectivă necesară pentru ca mesajul să poarte o minimă cantitate de informaţie. Şi această condiţie rezidă în existenţa, la nivelul presupusului destinatar, a unei stări de incertitudine în legătură cu sursa sau „câmpul de evenimente" considerat. O asemenea incertitudine se creează dacă la nivelul sursei (câmpului de evenimente) există cel puţin două evenimente (stări) posibile, cu probabilităţi pozitive ($p > 0$). în cazul în care probabilităţile evenimentelor sau stărilor distincte de la nivelul sursei sunt egale, incertitudinea devine maximă şi, corespunzător, încărcătura de informaţie pe care o va purta apariţia uneia din aceste stări va fi maximă. Analiza comunicării reale a dus la constatarea că volumul informaţiei emis la nivelul sursei (1_s) este, de regulă, mai mare decât cel înregistrat la nivelul receptorului (I_R), ceea ce înseamnă că procesul comunicării este supus unor influenţe perturbatoare (zgomote), care determină pierderea de informaţie. Se pun astfel în evidenţă mai multe situaţii posibile: a) *situaţia ideală;* b) *situaţia optimă;* c) *situaţia de maximă nedeterminare;* şi d) *situaţia critică* (de blocaj). Prima situaţie presupune că între sursă şi destinatar nu există nici un factor perturbator şi, ca atare, nu se produce nici o pierdere de informaţie, cantitatea emisă fiind egală cu cea recepţionată (1_s = IR); aşa cum am arătat, în realitate, ea, practic, nu se întâlneşte aproape niciodată, aşa că are doar o valoare teoretică.

Situaţia optimă este cea realizabilă practic şi care se urmăreşte a fi realizată efectiv în orice proces de comunicare. Ea presupune o predominare absolută a semnalului asupra zgomotului (între 60 şi 99%). Situaţia de maximă nedeterminare apare atunci când probabilitatea semnalului tinde să fie egală cu cea a zgomotului, astfel că, aproximativ, în 50% din cazuri zgomotul se ia drept semnal, iar în restul de 50% din cazuri semnalul se ia drept zgomot. Pierderea de informaţie este semnificativă, punând destinatarul în mare dificultate în a discerne între semnal şi zgomot. în fine, ultima situaţie - critică - înseamnă dominarea absolută a zgomotului asupra semnalului şi compromiterea procesului comunicării, pierderea de informaţie depăşind pragul posibilităţii destinatarului de compensare şi restabilire a identităţii mesajului emis.

Latura semantică a procesului de comunicare constă în stabilirea unei relaţii de corespondenţă designativă, pe de o parte, între semnal sau semn şi un anumit conţinut informaţional (mesaj), iar pe de altă parte, între mesajul emis de sursă şi „tezaurul intern" al destinatarului. Vom spune astfel că, în relaţia emitent-receptor, se va realiza latura semantică a procesului de comunicare, dacă, atunci când primul emite un mesaj, cel de al doilea îşi va modifica starea tezaurului său intern în concordanţă cu conţinutul informaţional al mesajului, raportându-se la acelaşi designat, care se are în vedere şi de către emitent. Observăm că latura semantică prezintă un nivel calitativ superior de prelucrare şi integrare a informaţiei despre „obiectul" comunicării la nivelul receptorului, care trebuie să fie special pregătit (instruit) pentru aceasta. Pot fi formulate câteva condiţii fundamentale, minim necesare, pentru ca procesul de comunicare dintre emitent şi receptor să realizeze dimensiunea semantică.

Astfel *emitentul* va trebui: (a) să organizeze transmiterea semnalelor în aşa fel, încât, să corespundă *capacităţii de admisie şi de rezoluţie* (prelucrare) a destinatarului; (b) să codifice mesajul cu ajutorul unui alfabet pe care-1 posedă şi destinatarul; (c) să

organizeze fluxul mesajelor în concordanță cu regulile logico-gramaticale ale „limbii" în care se face codificarea.

La rândul său, receptorul trebuie: (a) să cunoască dinainte alfabetul și limba in care se transmit mesajele; (b) să posede modelele tezaurizate ale combinațiilor-cod prin care se transmit mesajele; (c) să dispună de operatori de comparare a combinațiilor-cod primite și de modelele sale tezaurizate; (d) să posede un minimum de experiență anterioară în legătură cu conținutul mesajelor primite.

Indicatorul comportamental concret care atestă realizarea laturii semanticii îl constituie *starea receptorului* după primirea mesajului dat: dacă reacția sau răspunsul său concordă cu conținutul informațional al mesajului, se conchide că latura semantică a comunicării s-a realizat; dacă răspunsul nu concordă, se conchide că latura semantică nu s-a realizat.

Latura pragmatică a procesului comunicării presupune stabilirea unei relații între mesajul emis de sursă și o anumită stare de necesitate sau o sarcină de reglare a receptorului (destinatarului). Dacă mesajul respectiv contribuie la satisfacerea stării de necesitate sau la rezolvarea sarcinii de reglare date, atunci se conchide că s-a realizat latura pragmatică; dacă, dimpotrivă, după primirea mesajului starea de necesitate rămâne neschimbată sau se accentuează, atunci se conchide că latura pragmatică a comunicării nu s-a realizat. Desfășurarea proceselor specifice de reglare devine posibilă numai în măsura în care se realizează latura pragmatică a comunicării.

Luată în unitatea celor două ipostaze ale sale — de relație și de proces — comunicarea pune în evidență câteva caracteristici după care o putem evalua, și anume: *completitudinea, promptitudinea și fidelitatea*. *Completitudinea* este dată de diferența dintre cantitatea de informație emisă și cea real transmisă destinatarului: cu cât aceasta diferență este mai mică, cu atât comunicarea este mai completă, și invers. *Promptitudinea* se măsoară prin durata dintre momentul apariției necesității unui mesaj și momentul emiterii și recepționării lui. O comunicare este considerată promptă dacă mesajele pe care le vehiculează pot fi încă folosite pentru atingerea obiectivului reglării; ea devine depășită, inoportună dacă mesajul se emite sau se recepționează prea târziu, după trecerea timpului util. *Fidelitatea* exprimă gradul de corespondență pe elemente de conținut între mesajul emis și cel real transmis și recepționat de către destinatar. Ea poate lua valori diferite, de la foarte înaltă (corespondență între 85-100%), înaltă (75-85%), medie (55-75%) slabă (40-55%), foarte scăzută (sub 40%).

în desfășurarea comunicării, pentru atingerea nivelului corespunzător de fidelitate, se recurge la *procedeul redundării:* dublarea sau triplarea numărului de semnale (litere) în codificarea mesajelor; repetarea de mai multe ori a aceluiași mesaj; crearea unor raporturi de condiționare semantică între secvențele componente ale mesajului etc.

După contextul spațio-temporar în care se desfășoară, comunicarea poate fi *directă,* emitentul și receptorul aflându-se „fața în față" sau la distanță, conectați printr-un canal special (exemplu, în cazul comunicării interumane, cablul telefonic, unde radio etc), și *indirectă,* când între emitent și destinatar se interpune un mediator (agent de transfer). Pe de altă parte, după natura substanțial-calitativă a sistemelor relaționate, comunicarea poate fi *omogenă* (ambele sisteme având aceeași natură substanțial-calitativă) și *heterogenă* (un sistem de o natură substanțial-calitativă, iar celălalt de o

alia; ex.: comunicarea om-mașină, om-animal etc.), *fizică* (ambele sisteme sunt entități fizice neînsuflețite, — ex. comunicarea mașină-mașină în angrenajele automatizate), *biologică* cu cele trei forme specifice ale sale - *vegetală, animală, umană.*

Comunicarea umană, abordată în această lucrare, se diferențiază după natura substanțial-calitativă a semnalelor și alfabetelor utilizate pentru transmiterea mesajelor. Astfel, comunicarea poate fi *verbală,* în care mesajele se transmit prin intermediul semnalelor articulate (limbajul articulat), sau *nonverbală,* în care mesajele se exprimă și se transmit prin intermediul semnalelor luminoase, figurale sau motorii, gestuale („limbajul nearticulat").

Termenii de *limbă* și de *limbaj* sunt mai dificil de delimitat și, în legătură cu ei, se poate chiar pune întrebarea: o asemenea delimitare este obiectiv necesară? De altminteri, aici nedeterminarea este cea mai marc: unii resping necesitatea diferențierii și utilizării distincte a acestor noțiuni, considerându-lc echivalente, alții, dimpotrivă, le pun într-o relație de disjuncție, susținând că ele reflectă realități diferite. Din punct de vedere lingvistic și psihologic, delimitarea după conținut a noțiunii de limbă și a celei de limbaj devine metodologic necesară. Dacă le-am considera echivalente, ar însemna să identificăm obiectul lingvisticii cu cel al psihologiei sau invers, ceea ce ar fi evident o eroare. Delimitarea dintre cele două noțiuni este impusă, așadar, însuși faptul că ceea ce studiază lingvistica este diferit de ceea ce studiază psihologia.

Diferențierea între limbă și limbaj o vom face prin compararea lor după anumite criterii - istoric, ontogenetic, funcțional-instrumental.

Astfel, din punct de vedere istoric, limbajul precede limba; aceasta se constituie pe baza dezvoltării aparatului fonator și pe măsura dezvoltării și obiectivării structurilor limbajului. Inițial, limba există și se manifestă în forma limbajului oral interindividual. Treptat, însă, limba se va detașa relativ de limbaj, constituindu-se într-o entitate specifică, obiectivată prin intermediul unor sisteme de semne grafice și al unor reguli logico-gramaticale de punere în corespondență cu cuvintele orale și de combinare în sintagme purtătoare de mesaje.

Din punct de vedere ontogenetic, limba precede limbajul, ea prezentându-se individului ca o realitate obiectivă, pe care el trebuie s-o cunoască și s-o asimileze pentru a putea intra în relație adecvată de comunicare cu semenii. Dacă nu s-ar stabili un asemenea contact, dezvoltarea limbajului în plan individual concret ar fi imposibilă. Pe lângă existența și asigurarea contactului cu realitatea lingvistică dată, pentru dezvoltarea limbajului este necesar ca individul să posede mecanismele și structurile corespunzătoare pentru receptare-decodare și pentru emisie (articulare, scriere etc).

Din punct de vedere instrumental-funcțional, limba constituie o *mulțime de bază* (Q), constituită din următoarele „elemente": *repertoriul de combinații-cod designative* (vocabularul), *alfabetul* (literele cu ajutorul cărora se formează combinațiile-cod sau cuvintele) și *regulile gramaticale* (care definesc modul de combinare, de punere în corespondență și de utilizare a elementelor vocabularului). în această înfățișare, limba este un instrument de comunicare *potențial.*

Limbajul este o *submulțiine* (E) ce se delimitează în cadrul mulțimii de bază, aflându-se, de regulă, în raport de incluziune față de aceasta. Componența acestei submulțimi este *homomorfa* componenței mulțimii de bază (limbii). Limbajul este un

instrument activ de comunicare întruchipat individual. El poate fi considerat o particularitate a instrumentului potențial care este limba. Atât limba, cât și limbajul pot fi *naturale,* elaborate în procesul istoric al comunicării sociale, și *artificiale,* elaborate de om în anumite scopuri științifice specifice (matematic, logico-simbolic, de programare, în cadrul inteligenței artificiale). Limbajele artificiale se subordonează, din punct de vedere logico-gramatical, limbii și limbajului natural, care rămân cadru general și permanent de referință.

în cele ce urmează, rămânând în limitele obiectului psihologiei, vom analiza *limbajul articulat natural.*

11.2. SPECIFICUL PSIHOLOGIC AL LIMBAJULUI

Așa cum am subliniat în paragraful anterior, limbajul reprezintă modul în care se asimilează, se integrează și funcționează limba la nivel individual. El se subordonează procesului și activității de comunicare, comportamentului semiotic. Din punct de vedere psihologic și psihofiziologic, funcția semiotică exprimă capacitatea parțial înnăscută, parțial dobândită a omului de a folosi semne sau simboluri (semnificanți) ca „înlocuitori" ai obiectelor (semnificate) și de a efectua cu ajutorul lor combinații și transformări în plan mental.

Grație acestei funcții designativ-reprezentaționale, activitatea mentală dobândește un suport propriu și o autonomie relativă în raport cu câmpul perceptiv imediat și cu imaginile senzoriale, înscriindu-se pe traiectoria abstractizării, generalizării și formalizării.

în funcționarea creierului uman, limbajul verbal s-a impus istoricește ca un nou sistem de codare și vehiculare a informației, care se integrează celorlalte două sisteme primare, biologice - sistemul bioelectric și spațial-configurațional (suportul memoriei de scurtă durată) și sistemul biochimic (combinații ale moleculelor de ADN și ARN - suportul memoriei de lungă durată). Pentru dezvoltarea proceselor psihice superioare — gândirea formal-abstractă, memoria logică, imaginația lingvistică etc. - limbajul verbal, ca suport de codare-fixare-vehiculare a informației joacă un rol esențial, el reglând și subordonând sistemele de codare primare.

în același timp, dezvoltarea în ontogeneză a limbajului verbal are loc în strânsă interacțiune cu dezvoltarea psihică generală a individului. în structurarea și funcționarea limbajului, se vor reflecta nivelul și caracteristicile dezvoltării psihice generale a subiectului.

Ca instrument și modalitate de realizare a comunicării, limbajul verbal nu posedă un conținut reflectoriu propriu, precum alte procese psihice - cognitive, afective, motivaționale și chiar volitive -, fiecare cuvânt sau propoziție obiectivează și exprimă conținuturi senzorial-perceptive, noționale, emoționale, motivaționale, motorii.

Astfel, limbajul verbal nu are o manifestare în sine, independenta, ci numai una integrată manifestării unui proces psihic specific sau altuia, unei activități sau alteia. Din punct de vedere psihologic, limbajul verbal devine mediator și liant al diferitelor funcții și procese conștiente și subconștiente, el făcând posibilă structurarea unui tip nou de comportament, specific uman - *comportamentul verbal.* în forma sa expresivă, limbajul poate fi definit ca ansamblul răspunsurilor verbale la acțiunea diverșilor stimuli externi. Acest gen de răspunsuri constituie materialul faptic cel mai relevant, pe

baza căruia încercăm să obținem acces și să explicăm modul organizării vieții psihice interne, subiective, ideale. în tabloul comportamental, cuvântul apare atât ca „ieșire", cât și ca „intrare", ca stimul (semnal), declanșând și generând modificări în „profilul de stare intern" al personalității. Așa cum a demonstrat I.P.Pavlov, cuvântul devine „semnal al semnalelor", substituind prezența și acțiunea agenților fizici externi. Ca urmare, la nivelul omului se constituie cel mai complex sistem de organizare și integrare comportamentală - verbo-verbală. Aceasta constă în aceea că atât veriga aferentă (declanșatoare), cât și cea eferentâ (efectoare) ale comportamentului sunt de natură și esență verbală. Corespunzător, și comunicarea la nivelul omului devine eminamente verbală sau mediată verbal. Astfel, verbalizarea se impune ca principiu central in organizarea și integrarea sistemului psihic uman. Capacitatea de a verbaliza, de a avea limbaj verbal este una din aptitudinile generale esențiale ale omului, alături de inteligență și instruibilitate, grație cărora se ridică pe o treaptă evolutivă superioară, comparativ cu celelalte viețuitoare.

11*3*. DETERMINAȚIILE LIMBAJULUI VERBAL

Limbajul verbal, ca instrument de comunicare, pune în evidență două tipuri de determinații: determinațiile fizice, externe, obiectiv-cantitative, *determinațiile relaționale designative și comb'matorice și determinațiile de conținut.*

Determinațiile fizice externe pun în evidență condițiile și proprietățile pe care trebuie să le posede limbajul pentru a fi obiectiv practicabil sau utilizabil ca instrument de codare și transmisie. Prima condiție este ca limbajul să se întemeieze pe un alfabet alcătuit din semne (litere, semnale) ca entități sensibile, posibil de emis și de receptat. Limbajul natural are la bază alfabetul elaborat și instituit social-istoric. Fiecare limbă își are propriul alfabet, ale cărui elemente constitutive diferă atât ca număr, cât și ca formă. Astfel, se cunosc alfabetul latin, alfabetul chirilic, alfabetul arab, alfabetul chinezesc etc, care se deosebesc după forma literelor și numărul sunetelor pe care le reprezintă aceste litere.

Vom constata că fiecare din alfabetele limbilor naturale au un volum (număr de litere) semnificativ mai mare decât este minim necesar pentru a realiza latura cantitativă, statistico-matematică a procesului de comunicare. Pentru limbile indo-europene, volumul alfabetului variază între 26-32 semne (litere); pentru alte limbi (chineză, de exemplu), acest volum este mult mai mare, de ordinul sutelor de semne (litere). Alfabetul limbii române cuprinde un număr total de 29 semne (incluzând ă, î, ș, ț, q, w, y). Orice alfabet este o mulțime de elemente teoretic independente, adică, luate în afara procesului real a! comunicării ele au aceeași probabilitate de apariție. Gradul general de nedeterminare al unei litere va fi de $\frac{1}{29}$. Raportată la teoria matematică a informației, această nedeterminare asigură în medie o încărcătură de l=log2N=4,75 biți, la o alegere. Dacă admitem acum că alegerea unei litere nu afectează distribuția inițială a probabilităților, acestea rămânând egale, și că dorim să formăm un cuvânt cu lungimea de 6 litere, alegerea succesivă a celor 6 litere va conduce în final la o cantitate de 1=4,75x6=28,50 biți.

Aceasta este cantitatea maximă de informație care se obține când limbajul funcționează la *gradul zero de aproximare* - (independența absolută a literelor în alfabet și a cuvintelor în vocabular, Cherry, 1967).

Un nivel mai înalt de organizare (gradul I de aproximare) îl constituie acela la care se păstrează convenția independenței elementelor structurale ale vocabularului și alfabetului, dar se introduce distribuția probabilistică în concordanță cu frecvențele lor relative în procesul real al comunicării. Primul efect ce se va constata *va fi reducerea cantității* inițiale de informație pe care o furnizează alegerea, unele litere sau cuvinte având o frecvență mai mare, altele o frecvență mai mică. Comparând două cuvinte, unul realizat la *gradul zero* de aproximare, iar celălalt, la gradul I din punct de vedere statistic, ambele având aceeași lungime - primul va purta o cantitate mai mare de informație decât al doilea (ex.Branox și Talaet: I (Branox) = Iog26 = 2,50 biți, iar I(Talaet)= 1,75 biți). Introducând succesiv câte o nouă condiție restrictivă, de limitare a independenței alegerilor literelor sau cuvintelor pentru transmiterea unui mesaj, trecem la grade superioare de organizare a sistemului limbajului.

Concomitent cu trecerea de la un nivel de aproximare inferior la altul, superior, se reduce gradul de nedeterminare a evenimentelor în sfera comunicării verbale și, implicit, cantitatea de informație (în sens statistico-matematic) pe care o poartă un semn (literă sau cuvânt). Aceasta ilustrează cu pregnanță specificul limbajului ca instrument real de comunicare, și anume: *caracterul serial ordonat, existența relațiilor de condiționare și dependență* între elementele seriei verbale, *stabilirea unor informații* de structură care conferă transmisiei mesajelor un anumit coeficient de rezistență la influența zgomotelor.

Ca urmare, pe ansamblul sistemului comunicării verbale, se elaborează un indice *de redundanță;* astfel, deși cantitatea statistică de informație pe element și pe mesaj se diminuează, rezistența mesajelor la perturbații sporește în ceea ce privește conținutul, latura semantică și, implicit, pragmatică a comunicării. Redundanța face ca în cazul apariției unor perturbații pe parcursul transmisiei (omisiunea unor litere sau cuvinte, denaturarea altora etc), acestea să poată fi compensate și identitatea mesajului restabilită, grație relațiilor de dependență elaborate anterior. De exemplu, în cuvântul *tkta,* cea de-a doua literă va fi considerată eronată pur și simplu datorită familiarității relației de succesiune a literelor în limba română: probabilitatea ca după t să urmeze k este foarte scăzută. Ca urmare, subiectul receptor va înlătura litera respectivă și o va înlocui cu alta care să asigure nivelul așteptat de familiaritate al seriei, respectiv cu a, cu i, cu u sau cu e. Cea mai probabilă este, desigur, litera a, deoarece ea duce la formarea seriei celei mai familiare. La fel se procedează și în cazul alterării cuvintelor în seriile prepoziționale (M.Golu, 1975).

Limbajul natural posedă o diversitate suficientă și un spațiu combinatorie întins, pentru a asigura acoperirea unui registru teoretic infinit al variației stărilor unei surse, care s-ar constitui în mesaje informaționale. Se știe, de pildă, că în urma descoperirilor științifice se apelează adesea la formarea și introducerea unor noi cuvinte pentru desemnarea noilor însușiri sau fenomene.

Practic, nu se poate afirma că elementele de bază din care este alcătuit limbajul ar prezenta vreo limită în calea codării și designării adecvate a rezultatelor posibile ale

activității de cunoaștere și practice a omului. Dacă am admite că lungimea cuvintelor ar fi egală și ea ar cuprinde, să spunem, 6 litere, s-a calculat că prin combinarea celor 29 litere ale alfabetului limbii române s-ar putea forma un număr de 29" cuvinte, aproximativ 400 milioane. în realitate însă, întrucât lungimea lor este variabilă, numărul posibil de combinații este mult mai mare.

Determinațiile fizice, cantitativ-statistice, analizate mai sus, exprimă și fac posibilă așa-numita *latură transmisională,* de legătură a limbajului. In forma ei „pură", această latură s-ar putea modela în plan psihologic, luând doi subiecți care nu posedă nici un fel de cunoștințe nici despre modul de alegere și combinare a cuvintelor, nici despre semnificațiile lor; subiectul emitent va alege, absolut la întâmplare sau după o simplă aproximare statistică, diferitele litere sau cuvinte din cadrul alfabetului și, respectiv, al vocabularului, iar subiectul receptor reproduce mecanic „mesajele" așa cum le percepe, mai mult sau mai puțin „corect", îară nici o decodare (înțelegere a sensului). Se va putea constata că transmisia va depinde în cea mai mare parte de proprietățile fizice ale semnalelor (sunetelor articulate): *intensitatea, viteza* sau *frecvența, structura spectrală, timbrul* etc. Astfel, ca orice gen de semnale, semnalele care formează structura fonetică a limbajului verbal trebuie să posede valori cantitative, pentru a putea fi utilizate ca mijloc de codare și transmisie informațională. Valorile pe care le iau însușirile fizice ale lor trebuie să se încadreze în registrul capacității de admisie și transmisie a canalelor senzoriale, în primul rând a sistemului auditiv. In acest context, cuvântul poate fi considerat ca un simplu *agent fizic;* pentru a determina 0 modificare în starea internă actuală a sistemelor de recepție ale destinatarului, indicatorii săi de intensitate, frecvență, durată etc. trebuie să depășească sau să fie cel puțin egali cu valorile pragurilor absolute inferioare și cu valorile pragurilor diferențiale ale analizatorilor auditiv (pentru mesajele orale) și vizual (pentru mesajele scrise).

Așa cum se știe din teoria generală a comunicării, fidelitatea transmisiei semnalelor depinde de *gradul de optimalitate a codării.* Acesta este condiționat de lungimea combinațiilor și de raporturile poziționale dintre litere.

In limbajele artificiale, cerința optimalității se află sub controlul direct al celui ce le creează și le utilizează. Cum se realizează însă această cerință în cazul limbajelor naturale? Răspunsul: prin acțiunea legii preferențialității statistice și a parcimoniei (economiei de efort) în cursul evoluției istorice a limbii. Așa cum au stabilit cercetările întreprinse de G.K.Zipf (1949, 1952), în limbile evoluate, codarea s-a structurat de așa manieră, încât cuvintele cu *frecvența relativă cea mai mare* în procesul comunicării curente să aibă *lungimea cea mai mică,* iar cele cu *frecvența relativă cea mai mică* să aibă *lungimea cea mai mare* (legea lui Zipf).

Studiile ulterioare ale lui M.Mandelbrot (1971) au confirmat această legitate, introducând, totodată, anumiți indici de corecție, derivați din analiza diferențelor individuale în *poziția* sau *numărul de rang* al diferitelor cuvinte ale limbii. Astfel, notând cu simbolul Q_r) cuvântul care ocupă rangul r, într-o primă aproximație, rația *1 (r, k)/k,* care exprimă frecvența relativă a cuvântului $C_{,r}$, într-un „text" de lungimea k, este invers proporțional cu *lOxr,* adică: $i(r, k)/k = 1/(10\,r)$. Introducând acum indicii de corecție, parametri ce depind de subiectul dat, obținem formula mai completă: $i(r, k) = Pk(r+V)^{B}$, unde *P, V* și *B* sunt parametrii menționați, ale căror valori diferă de

la un subiect la altul. în aproximarea primară (etalon), B=l și V=0.Un indicator important pe baza căruia putem detennina experimental frecvența relativă a diferitelor cuvinte îl constituie viteza de emisie a răspunsurilor verbale în probe de „fluență spontană" (emiterea cât mai multor cuvinte într-un interval de 15 minute, divizat în 5 segmente a câte 3 minute fiecare) sau de asociere liberă (subiectul să răspundă cu primul cuvânt care-i vine pe buze la cuvântul-stimul al experimentatorului).

Se va constata că primele răspunsuri vor avea perioade de latență foarte scurte, iar, pe măsură ce procesul continuă, aceste perioade tind să crească.

Determinațiile relaționalo-designative și combinatorice. Limbajul verbal nu se reduce la o mulțime neordonată de elemente, a căror variație și dinamică se produc exclusiv după legile hazardului.

Dacă lucrurile ar sta astfel, el n-ar putea servi ca instrument efectiv de comunicare, adică de a purta un conținut informațional definit între emitent și receptor, ci doar ca mijloc de transmisie sau de legătură.

în realitate, în câmpul fizic al elementelor componente ale limbajului verbal sunt introduse îngrădiri specifice, care acționează ca „invarianți" cu valoare aproximativ egală atât pentru subiectul emitent, cât și pentru subiectul destinatar.

Aceste „îngrădiri" transformă limbajul verbal într-un sistem organizat, între elementele componente stabilindu-se legături determinante, neîntâmplătoare.

Există mai multe niveluri de „îngrădire" variațională. Primul nivel se realizează prin aplicarea regulilor gramaticale de ordin formal *—fonetice, morfologice* și *sintactice.*

Regulile fonetice stabilesc corespondențele dintre sunetele articulate și reprezentarea lor grafică. În limba română, corespondența este univocă, semnele grafice citindu-se așa cum se scriu. Pentru fiecare sunet verbal, există o singură literă (semn), spre deosebire de franceză, de pildă, unde unui sunet pot să-i corespundă două litere (ex„ e=ai), iar o literă să exprime două sunete (ex., e=io): u=iu). În învățarea alfabetului scris, corespondența dintre componența sonoră și cea grafică apare ca *invariant,* care se va menține în toate situațiile particulare de comunicare.

Regulile morfologice vizează criteriile de circumscriere și identificare a cuvintelor luate izolat și de determinare a limitelor lor de variație (flexia). Făcând abstracție de conținutul informațional propriu-zis, aceste reguli, subordonând pe cele fonetice, dezvăluie parametrii de ordin formal-extern ai cuvintelor „în calitate de categorii modale ale limbii și, implicit, ale limbajului: *substantive, adjective, verbe, adverbe, pronume* etc. Fiecare din aceste categorii posedă anumiți indicatori formali comuni: au un referențial asemănător (obiectual - lucruri, ființe -. însușire, acțiune, circumstanță etc.) și caracteristici flexionale de același tip (toate substantivele se schimbă după gen, număr și caz, toate verbele - după mod, timp, număr și persoană; adjectivul se acordă cu substantivul în gen și număr etc).

în ontogeneză, conștientizarea acestor reguli se realizează destul de târziu, în clasele primare, și cu destulă dificultate, dar în vorbire ele se impun și acționează spontan, în virtutea a ceea ce W.Stern numea „simțul înnăscut al limbii".

Pentru combinarea literelor în cuvinte nu există reguli precise, date din afară, dar se poate susține că la baza formării cuvintelor, în evoluția istorică a limbii, stau principiile codării optime și ale facilității articulatorii. Gramatica, în calitate de ghid

obiectiv extern, oferă criterii mai mult sau mai puțin precise de formare a noi cuvinte prin derivare și prin modificarea altora. Cum orice variație în parametrii fizici ai semnalelor înseamnă emitere de informație, orice derivație a unui cuvânt, obținută pe baza regulilor flexionale, poate fi considerată ca realizare a unui nou mesaj. Fără a lua în calcul semnificația, numai pe baza criteriilor morfologice formale, avem deplinul temei să afirmăm că *elevul* și *elevii, competent* și *incompetent, scrie* și *scria, acesta* și *aceasta* etc. reprezintă mesaje diferite.

Comunicarea verbală interpersonală nu începe însă chiar de la nivelul combinării sunetelor în cuvinte, ci de la cel al combinării cuvintelor într-un enunț - propoziție, frază, discurs (chiar limbajul copilului mic debutează cu combinații de sunete - silabe, grupe de silabe). Elemente de bază ale actului verbal devin *cuvintele,* care se iau ca *entități* deja elaborate, ce trebuie fixate ca atare în mecanismele memoriei verbale.

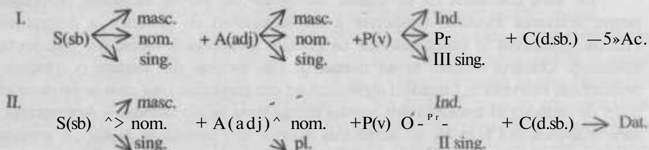
Comunicarea verbală are o organizare *serială,* ea reclamând trecerea de la stadiul secvențial, pe cuvinte, la stadiul integrat — serii articulate de cuvinte. Aici intră în joc cel al treilea grup de reguli gramaticale formale, anume *regulile sintactice.* Aplicarea lor determină structura serial-fbrmală a limbajului. Din punct de vedere formal, comunicarea verbală este *un flux de semne (cuvinte), ordonat selectiv după reguli sintactice.*

Dacă la nivel anterior obiectul principal al analizei și însușirii erau cuvintele în sine, la nivelul limbajului discursiv accentul cade pe *locul și funcția cuvintelor in propoziție* și pe relațiile sintactice dintre ele. O regulă de bază care guvernează procesul de alcătuire a mesajelor este aceea a relaționalii cel puțin a două entități sintactice - *subiectul* (agentul) și *predicatul* (acțiunea) - „elevul învață", „copilul se joacă", „avionul zboară" etc.

O a doua regulă restrictivă importantă este cea care postulează ca, în cadrul unor propoziții dezvoltate, atributele să se pună pe lângă *subiect,* iar complementele pe lângă *predicat.* Abaterea, într-un discurs, de la această regulă se compensează prin intermediul semnelor de punctuație (virgulă, linioară etc).

în fine, cea de-a treia și cea mai importantă regulă sintactică, cel puțin în plan psihologic, este aceea privitoare la congruența sau unitatea formală a mesajului; ea postulează și necesitatea respectării *acordurilor* subiect-predicat, subiect-atribut, predicat-complement.

Menținându-ne în limitele analizei formale, putem demonstra cum respectarea regulilor de mai sus generează structuri socotite *corecte,* în vreme ce încălcarea lor generează structuri ce pot fi considerate *incorecte* (gramatical). Reproducem din lucrarea noastră *Principii de psihologie cibernetică (\9~i'5)* două exemple ce ilustrează această afirmație:

Prin prisma regulilor de mai sus, devine evident că structura din primul exemplu (I) este sintactic corectă, iar cea din exemplul al doilea (11) este sintactic eronată (dezacord) între subiect și atribut, dintre subiect și predicat).

Nu mai puțin importante sunt regulile *transformaționale,* care permit trecerea de la o formă gramaticală la alta: transformarea propozițiilor din diateza activă în diateză pasivă (și viceversa), regulile de transformare a propozițiilor afirmative în propoziții interogative sau în propoziții negative. Aplicarea acestora duce la obținerea unui număr de variante dintr-o singură propoziție (dată inițial), lată un exemplu:

Propozițiainițială'.

Activ-afirmat.	Tatăl pedepsește fiul
Pasiv afirmat.	Fiul a fost pedepsit de tată
Negativ	Tatăl nu pedepsește fiul
Interogativ	Tatăl pedepsește fiul?
Neg.pasiv	Fiul nu este pedepsit de tată
Neg.interog.	Tatăl nu pedepsește fiul?
Neg.pas.interog.	Fiul nu este pedepsit de tată?

Dacă aceste transformări se combină cu cele pe care le generează regulile variației după *mod, timp. gen, număr, caz* etc, registrul configurațiilor posibile ale structurilor verbale formale se lărgește foarte mult.

Regulile gramaticale devin *cadrul impus,* normativ, al procesului comunicării, ele trebuind să ghideze atât veriga de emisie, cât și pe cea de recepție (izomorfismul gramatical între subiectul emitent și subiectul destinatar).

Potrivit legii lui Zipf, a minimului efort, oamenii tind să folosească mai frecvent formele simple decât pe cele complexe. Se conturează un așa-numit *nivel mediu* de comunicare, la care. pe baza unui număr mai redus de modele structurale decât cel posibil din punct de vedere teoretic, indivizii cu orizonturi culturale diferite se armonizează în mod satisfăcător în planul corectitudinii gramaticale.

Fiind organic integrate în structura limbii, regulile gramaticale se asimilează în ontogeneză concomitent cu aceasta, ele funcționând și la subiecții neinstruiți, care nu studiază în mod special gramatica.

O influență deosebită asupra psihologiei contemporane a limbajului a avut-o modelul gramaticilor generative, elaborat de cunoscutul lingvist și psiholingvist american Naom Chomsky. Potrivit acestui model, limba nu este doar un sistem stabil de codare, ci reprezintă un ansamblu nelimitat de structuri propoziționale. în prim plan este așezată, așadar, combinatorica verbală.

De aici, concluzia că în studiul limbajului trebuie să includem preocuparea pentru relevarea modului (respectiv a mecanismului) de generare a propozițiilor. Funcția generativă și combinatorica ca entitate psihologică subiectivă este socotită înnăscută. Oricărui subiect uman normal îi este proprie din naștere o *competență verbală* sau lingvistică. Limbajul reprezintă un caz particular (așa cum se produce el la nivel de individ) al transformării acestei competențe în *performanță.* Argumentul pe care îl invocă N.Chomsky în susținerea acestei teze constă în faptul că generarea prepozițională sau discursivă este mult mai bogată și mai flexibilă decât experiența

omului. Teoretic, această generalitate este nelimitată, dar în limbaj ea se supune unor îngrădiri şi condiţionări.

Modelul gramaticii generative presupune interacţiunea între mai multe niveluri integrative ierarhice ale realităţii lingvistice (fig.37):

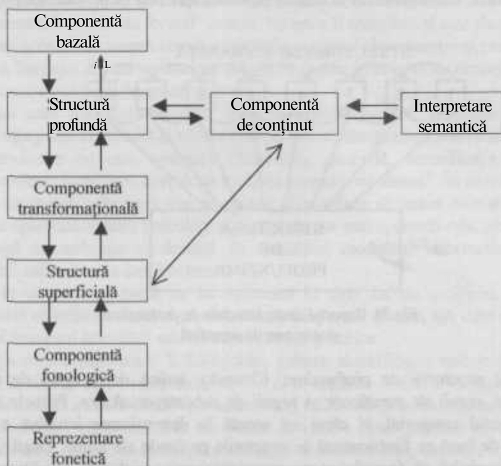

Fig. 37. Modelul gramaticii generative

Dacă teza despre caracterul înnăscut al generării propoziţionale este considerată hazardată şi ea poate fi serios criticată (ceea ce a făcut, de pildă, J.Piaget, care s-a angajat în polemică deschisă cu Chomsky pe această temă), modul de interpretare a dinamicii limbajului sub forma unui graf-arbore este pe deplin întemeiat. Acest model demonstrează caracterul formal al structurilor verbale — în planul limbii şi al limbajului - şi relativa lor independenţă de conţinutul informaţional sau de referenţial. Acest lucru este important pentru că relevă mai pregnant atributul de cod *sui generis* formal-abstract al cuvântului, în contextul activităţii generale de comunicare intenimană.

Prin aplicarea unor reguli ale gramaticii transformaţionale, pornind de la o propoziţie-nucleu sau de la un număr redus de propoziţii, se poate obţine o gamă întinsă de derivate combinatorice, care, fie că au o valoare formală în sine (devenind elemente ale unui sistem logico-formal coerent), fie că pot fi puse în corespondenţă designativâ cu diverse „stări" ale realităţii extralingvistice. (Acelaşi mesaj poate fi redat într-o multitudine de variante propoziţionale). Astfel, fiecare propoziţie se situează într-un câmp generativ. Se delimitează *.structuri de suprafaţă,* de ordin fonetic şi lexical, şi

structuri de profunzime, care nu sunt strict dependente de forma enunțului, rezidând într-un invariant designativ. Astfel, propoziții ca „Bate vântul" și „Vântul bate" sunt structuri de suprafață diferite, dar au aceeași structură de profunzime. între cele două tipuri de structuri pot exista raporturi de „divergență" (de la cele de profunzime spre cele de suprafață) sau de convegență (de la cele de suprafață spre cele de proftinzime) (fig.38).

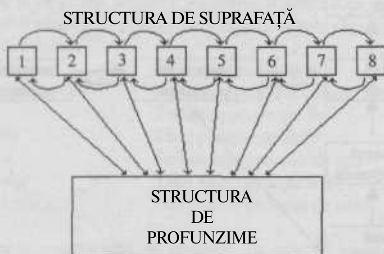

Fig.38. Raportul dintre structura de profunzime și structura de suprafață

Pentru structurile de profunzime, Chomsky indică două tipuri de reguli de transformare: *reguli de ramificare* și *reguli de subcategorializare*. Primele alcătuiesc comportamentul categorial, al cărui rol constă în determinarea intuitivă a relațiilor gramaticale de bază ce funcționează în structurile profunde ale limbii. După Chomsky, este foarte probabil că formele comportamentului categorial sunt condiționate într-o oarecare măsură de caracteristici universale ce definesc limba umană în genere.

Regulile de subcategorializare permit trecerea succesivă de la enunțuri universale la enunțuri din ce în ce mai particulare, subordonate. La acest nivel, gramaticalul se întâlnește și se împletește cu logicul.

Cercetările întreprinse de alți autori, precum J.Mehler și G.Miller (1964) au arătat că, totuși, organizarea psihologică internă a limbajului este subordonată unei finalități semantice. în procesul de reproducere a amintirilor sau diferitelor fragmente din experiența anterioară, dimensiunea semantică se impune pe primul loc în conștiință, în vreme ce forma sintactică trece pe un loc secund.

în practica vorbirii curente, se creează preferințe și facilități funcționale pentru anumite tipuri de construcții prepoziționale. Astfel, propozițiile active se memorează și se amintesc mai ușor decât cele pasive (Coleman, 1964), timpul de verificare a corectitudinii logice a propozițiilor active și a celor afirmative este mai scurt decât cel necesar pentru verificarea propozițiilor pasive și negative (Gongh, 1965). Activitatea verbală a subiectului este ghidată de funcția decizională, izvorâtă din scopul comunicării, astfel încât niciodată nu se ajunge la parcurgerea întregului arbore generativ, ci doar a unei anumite ramuri a lui. Decizia subiectului ca operator de selecție în câmpurile generative este condiționată de numeroase variabile intermediare, care scapă adesea de sub control.

De aceea, dacă, în sine, modelul generativ al lui Chomsky este conceput pe principii deterministe, algoritmice, funcționarea limbajului viu, personalizat, are un caracter mai curând probabilist.

Determinațiile de conținut a limbajului - structura semantică. Analiza psihologică a limbajului ar fi total insuficientă și irelevantă dacă s-ar opri doar la funcționarea lui ca „sistem formal" neutru. Pentru a fi completă și mai ales adecvată, ea trebuie să se centreze asupra conținutului informațional al cuvintelor și propozițiilor. În acest caz, limbajul devine nu doar un sistem de semne în sine, ci un *sistem de semne cu semnificație,* cu valoare designativă reală.

Așa cum am mai arătat în pct.l al acestui capitol, în teoria comunicării semnificația poate fi definită la niveluri diferite de abstractizare. I^a nivelul cel mai înalt de abstractizare cu care operează cibernetica generală, semnificația apare ca o „corespondență biunivocă între două mulțimi oarecare de semne". În cazul comunicării verbale, ca proces psihologic viu, pe primul plan trebuie să treacă relevarea aspectelor calitative specifice. Pentru psiholog, accepțiunea cea mai operantă este, probabil, aceea care leagă semnificația cuvântului de rezultatul modelării informaționale interne (reflectorii subiective) a lumii externe.

Prin urmare, cuvântul nu încorporează în sine, ca un recipient, obiectele și fenomenele externe ca atare, ci modelele informaționale ale lor, așa cum le elaborează subiectul în cursul activității sale de cunoaștere și practice.

Așa cum a demonstrat L.S.Vâgotski, geneza semnificației trebuie căutată nu în cuvântul în sine pe care-l receptează copilul, ci în acțiunea directă a acestuia cu obiectele din jur, în care se include sau la care se asociază cuvântul, ca un simplu semn. Ar fi total eronat să credem că, memorând din punct de vedere fizic (fonetic) cuvântul și chiar reproducându-l, copilul își însușește automat și semnificația lui, așa cum figurează ea în tezaunil obiectiv al limbii sau în limbajul adultului. El și-o elaborează *pe măsura* și *la dimensiunile* la care i-o permit, la momentul dat, acțiunea și capacitatea rezolutivă a creierului său de modelare informațională a obiectelor și fenomenelor din jur.

Privită din perspectiva obiectivă, semnificația este produsul unui proces istorico-cultural mai mult sau mai puțin îndelungat și ea ni se prezintă așa cum este definită în dicționar. în ipostaza dată, ea acționează ca un *invariant,* impunându-se cu aceeași obligativitate tuturor indivizilor. Deoarece nu există reguli speciale pentru deducerea sau stabilirea semnificației cuvintelor, fiecare cuvânt trebuie însușit cu semnificația prescrisă în limba dată. Procesul psihologic de dezvoltare a limbajului duce inevitabil la diferențe individuale considerabile și la abateri mai mari sau mai mici de la *normă.* O asemenea diversificare este favorizată și de faptul că, în cadrul limbii, relația semiotică nu are un caracter univoc determinat, astfel încât, în toate cazurile, un cuvânt să desemneze un singur lucru. Există frecvent situații relativ ambigui, când același obiect este desemnat prin mai multe cuvinte sau când un cuvânt desemnează concomitent mai multe obiecte.

De aici decurg două aspecte psihologice importante pentru însușirea și utilizarea limbajului verbal:

a) **relativa libertate** în stabilirea legăturii cuvântului cu conținutul informațional (la copilul mic, până la 3 ani, devine logică tendința de a lega de un anumit cuvânt o

gamă eterogenă de conţinuturi informaţionale - obiecte -, altele decât le are în vedere adultul, sau de îngustare designativă, până la a lega un cuvânt exclusiv de un singur eveniment concret, deşi la adult cuvântul respectiv are o valoare semantică extinsă, generalizatoare);

b) **polisemia** - în jurul unuia şi aceluiaşi cuvânt gravitează o întreagă constelaţie de semnificaţii.

Rezultă că tezaurul semantic individual este o *aproximare,* de un nivel mai înalt sau mai scăzut, a *tezaurului obiectiv* al limbii şi o *oglindă fidelă* a experienţei personale de comunicare.

Limbajul nu este, aşadar, doar un sistem formal-sintactic, ci şi un *sistem semantic,* care pune în evidenţă o organizare ierarhizată de tip *arborescent* şi *concentric* (M.Golu, 1975).

Unitatea structurală de bază o constituie *cuvântul,* care poartă în sine cea mai redusă *cantitate semantică de informaţie.* Din relaţionarea după criterii de conţinut (semantice) a două sau mai multe cuvinte se obţin structuri semantice de nivel din ce în ce mai înalt, cu încărcătură informaţională progresiv crescătoare, trecându-se succesiv de la determinări cantitativ-descriptive, la expresii explicativ-interpretative.

În procesul comunicării verbale, „discursul"' trece de la situaţii slab determinate, din punct de vedere semantic, la structuri închise semantic sau bine determinate: de la o semnificaţie de ordinul 1, *liberă,* slab circumscrisă, pe care o poartă un cuvânt izolat, se trece, prin conexiunea cuvintelor, la o semnificaţie de ordinul II, *integrată* şi *supraordonată.*

Caracterul orientat al comunicării este impus tocmai de latura semantică, ea fiind cea care reclamă înlăturarea stării de incertitudine (îndoială) şi înlocuirea ei cu starea de determinare sau consonanţă referenţială (raportul semn-designat).

într-o structură semantică serială, întinsă pe mai multe propoziţii şi episoade, se creează o anumită emergenţă, concretizată în desprinderea unui sens general supra-ordonat, care nu se reduce la sensul cuvintelor componente luate izolat sau la suma simplă a acestor sensuri individuale.

Organizarea pe verticală a laturii semantice a limbajului are la ba?ă criteriul subordonării semnificaţiilor particulare unei semnificaţii mai generale, iar organizarea pe orizontală, criteriul coordonării prin similitudine (sinonimie), care duce la împărţirea tezaurului verbal în câmpuri semantice (centrale sau nucleu şi periferice)

în memorie, se fixează modele operaţionale integrate, care, în cursul comunicării, îndeplinesc rolul de *selectori,* în emisie, şi *de filtre decodificatoare,* în percepţia limbajului.

Putem reprezenta acest model sub forma unui graf-arbore orientat ca în fig.39.

Intr-o lucrare anterioară (1975). am demonstrat că tezaurul semantic se constituie ca un ansamblu definit de relaţii între următoarele secvenţe: I) *acţiunea* —> 2) *agentul* —» 3) *condiţia* (logică)—* 4) *instrumentul* (mijlocul) —> 5) *locul* —> 6) *timpul* —> 7) *obiectul* (domeniul) -> 8) *scopul* -> 9) *destinatarul* -> 10) *calitatea* (bun-slab) -* 11) *criterii de adevăr sau fals.* Acestea pot fi considerate „vârfuri" de integrare semantică a informaţiei vehiculate de mesajele verbale de la emitent la receptor.

La schema operaţională de principiu, se adaugă un set de *indicatori* care ajută la delimitarea conţinutului designativ al itemilor lexicali. De pildă, un astfel de indicator îl

poate constitui *genul:* dacă este masculin, el va fi asociat și va delimita conturul informațional al unor itemi lexicali, precum: bărbat, băiat, frate, nepot etc.

Componenta semantică a unei descrieri lingvistice va include, de asemenea, un set de *reguli de proiecție,* care vor permite combinarea unor mesaje inițiale (propoziții) pentru a deriva caracteristici semantice necesare obținerii unor construcții de ordin superior. Aceste reguli vor opera deopotrivă și asupra structurilor gramaticale, pentru a le face să corespundă mai bine scopului semantic principal.

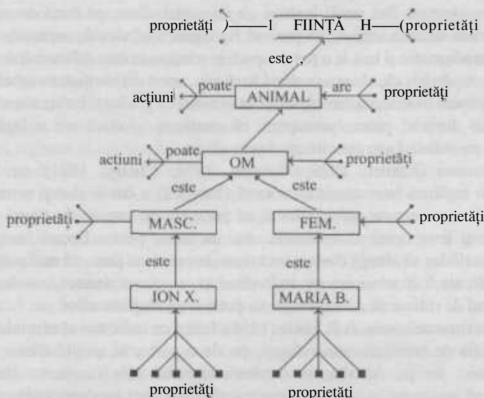

Fig.39. Organizarea sistematică a „tezaurului" verbal

Interpretarea sistemului de indicatori semantici poate fi privită ca parte integrantă a problemei fundamentale a formării conceptelor, categorializării experienței etc. și corelată cu procesele gândirii. Astfel elaborată, structura semantică dobândește o relativă independență față de cea sintactică, devenind rezistentă la denaturările posibile de ordin topic (putem înțelege mesajele care în plan sintactic sunt eronate ex.: „Acasă temele își pentru scrie elevul". Sensul acestei propoziții este rapid reconstituit și pe baza lui și ordinea gramaticală corectă: „Elevul își scrie temele pentru acasă").

Pentru analiza raporturilor semantice, J.Osgood (1953) a introdus modelul *diferențialului semantic.* In lumina acestui model, orice stimul evocă la un subiect o serie de reacții relevante. Printre acestea, există însă numai *una singură* care poate efectua mediația semantică. Faptul a fost amplu studiat în experimentele pavloviene cu condiționarea verbală. S-a demonstrat astfel că între cuvinte ca semne și conținutul lor informațional există o relație circulară (V^I). In același timp, este esențial să admitem și faptul că relații de corespondență se stabilesc și între cuvinte: unele cuvinte sunt

semnificative prin altele. Aceasta ține, pe de o parte, de nivelurile de integrare semantică, pe de alta, de un mecanism de evaluare a cuvintelor însele. Un asemenea mecanism se vrea a fi surprins de către diferențialul semantic al lui Osgood. Experimentul care a stat la baza acestui diferențial este pe cât de simplu, pe atât de ingenios. Subiectului i se propun pe rând diverse cuvinte pentru a fi cotate după o scară bipolară simplă, de tipul frumos-urât, rău-bun, luminos-întunecat, tare-moale, rotund-colțuros, plin-gol, nou-vechi etc.

în felul acesta, se stabilesc portretele semantice ale cuvintelor în însăși substanța lor sonoră, dar evident nu fără unele legături cu referentul. Cum, pe bună dreptate, observa Bresson, această tehnică interesantă pare să fie legată mai ales de aspectele afective ale sistemului paradigmatic și lasă la o parte aspectele relaționale care determină semnificația.

Noi considerăm că, chiar așa stând lucrurile, acest diferențiator verbal poate avea un rol indiscutabil în selecția mesajelor și determinarea gradului lor de expresivitate. Și, mergând mai departe, putem presupune că medierea afectivă are o legătură, fie și îndepărtată, cu obiectul sau evenimentul semnificat.

Unii autori (Kohler, 1929; Natadze, 1958; Cherry, 1971) au încercat să stabilească o legătură între structura sonoră (fonetică) a cuvintelor și semnificația lor obiectuală. Pentru aceasta, subiecților li se prezenta un număr de figuri sau obiecte necunoscute și li se cerea să inventeze câte un nume pentru fiecare, sau, într-o altă variantă, li se dădea să aleagă dintr-o listă numele care li se pare cel mai potrivit.

Probele au fost administrate individual și, cu toate acestea, s-a înregistrat un procent destul de ridicat de coincidențe sau potrivire a răspunsurilor.

în experimentele sale, A.R.Luria (1958), luând ca indicator al efectului diferitelor cuvinte reacția de orientare concretizată, pe de o parte, în amplitudinea răspunsului dermogalvanic, iar pe de alta, în depresia ritmului alfa (creșterea frecvenței), a demonstrat că activarea în „câmpul semantic" este direct proporțională cu gradul de *sinonimie* dintre cuvântul-etalon și cuvintele de evaluat: cu cât cuvintele supuse evaluării sunt mai apropiate prin conținut de cuvântul-etalon, cu atât reacția de orientare la ele este mai puternică, iar cu cât sunt mai îndepărtate, cu atât reacția de orientare indusă devine mai slabă, până la starea de indiferență.

Toate acestea conduc la o concluzie generală ce trebuie reținută și anume: conexiunile și condiționările între componentele de bază ale structurii semantice sunt la fel de „tari", dacă nu chiar mai „tari", ca și cele dintre componentele structurii sintactice.

11.4. VERIGILE FUNCȚIONALE ALE LIMBAJULUI VERBAL

Ca formă specifică a activității de comunicare, limbajul verbal este organizat și funcționează după principiul *input-output,* în cadrul lui delimitându-se trei verigi principale:

a) *veriga aferentă* (recepția);

b) *veriga eferentă* (emisia);

c) *veriga de autoreglare de tipfeed-back șifeed-before.*

a) **Veriga aferentă** (recepția) este cea cu care se și începe, în ontogeneză, formarea sistemului verbal de comunicare.

Inițial, până la însușirea alfabetului și a deprinderii cititului, această verigă se realizează în cadrul analizatorului auditiv și ea presupune mai multe niveluri de

integrare, cu roluri distincte: *nivelul fonetic elementar,* care asigură constituirea modelelor interne ale sunetelor limbii, ca invarianți ce permit recunoașterea și identificarea categorială a acestora, în pofida varierii intensității, înălțimii și timbrului cu care sunt exprimate; *nivelul fonetic secvențial,* prin care se asigură formarea modelelor interne ale cuvintelor ca etaloane de comparație și identificare a cuvintelor recepționate, fie separat, unul câte unul, fie în cadrul seriilor prepoziționale; *nivelul fonetic structural-supraordonat,* în cadrul căruia se stabilesc repere pentru recunoașterea identității propozițiilor; *nivelul decodării semantice,* care permite formarea și consolidarea legăturii designative dintre cuvinte și conținuturile informaționale determinate de reflectarea obiectelor și fenomenelor externe, devenind posibilă înțelegerea fluxurilor orale.

în ontogeneză, primele care se formează și se consolidează sunt nivelurile integrării fonetice, în timp ce nivelurile integrării semantice pe cuvinte și propoziții se constituie relativ târziu. în experimentele efectuate de noi (M.Golu, 1958, 1959), privind rolul reglator al cuvântului, efectuate pe copii în vârstă de 6-11 ani, a fost pus în evidență acest decalaj. Până la 10 ani, rolul dominant în declanșarea răspunsurilor motorii îl avea latura fonetică — intonația și intensitatea comenzilor; de-abia după această perioadă, rolul principal în declanșarea și coordonarea acestor răspunsuri începe să treacă de partea laturii semantice, a conținutului informațional propriu-zis.

Veriga aferentă auditivă a limbajului presupune elaborarea unui nou subsistem funcțional - auzul verbal sau fonematic - în raport cu o anumită realitate lingvistică: limba maternă sau limba străină care constituie obiect de învățare.

A doua componentă a verigii aferente a limbajului este cea vizuală, care se elaborează și intră în funcțiune în raport cu mesajele codate în formă grafică - litere sau grafeme. Ea are o schemă structurală similară cu componenta auditivă. Astfel, în cadrul ei, se delimitează aceleași niveluri integrative: *nivelul figurai elementar,* în cadrul căruia se constituie modelele interne „imagistice" ale literelor corespunzătoare sunetelor limbii și care asigură ulterior identificarea lor în text; *nivelul figurai secvențial,* care constă în stabilirea legăturilor integrative între imaginile singulare ale literelor și în structurarea imaginilor seriale ale cuvintelor, pe baza cărora devine posibilă *percepția integrată* (cuvântul ca unitate); *nivelul integrării seriale supraordonate,* în limitele căreia se elaborează scheme de conectare, într-o structură unitară a propoziției sau frazei; *nivelul decodării semantice,* care asigură medierea legăturii dintre cuvântul scris și conținutul informațional.

După cum se știe, percepția limbajului scris se dezvoltă mult mai târziu decât percepția limbajului oral și numai cu condiția ca subiectul să învețe în mod special și sistematic alfabetul și cititul. în cazul analfabetismului, această componentă a verigii aferente nu se dezvoltă.

b. Veriga eferentă (emisia) este cea care asigură producerea independentă de către un subiect a limbajului oral sau scris, în formă de răspunsuri la stimuli externi sau de mesaje, adresate unui potențial destinatar. Ca și cea aferentă, ea are o organizare multinivelară. în primul rând, în cadrul ei, se impune delimitarea componentelor structurale de bază: *componenta motrică,* ce rezidă în capacitatea subiectului de a efectua mișcări cu aparatul fono-articulator și buco-facial, precum și cu membrele

superioare, care sunt instrumentele principale prin care se finalizează *„output-ul"* sistemului verbal - oral și scris; *componenta constructiv-praxică,* prin intermediul căreia se asigură selectarea mișcărilor singular-secvențiale și integrarea lor în scheme logice, corespunzătoare caracteristicilor fonetice ale sunetelor limbii și formei grafice a literelor alfabetului prin care se reprezintă sunetele. Cele două componente nu pot fi identificate, ele având conținuturi și mecanisme neurofiziologice diferite.

Dacă pentru realizare componenta motrică, mecanismele intră singure în funcțiune, pe măsura maturizării, pentru componenta constructiv-practică, mecanismele trebuie să se formeze și aceasta durează o bună perioadă de timp, ele devenind integral funcționale de abia la sfârșitul vârstei de 3-4 ani. Și după aceea, vor mai trece câțiva ani până să atingă nivelul optim de consolidare și automatizare.

în al doilea rând. organizarea internă a verigii eferente se realizează sistemic: unitățile musculare și mișcările simple secvențiale, pe parcursul procesului comunicării verbale, se articulează selectiv, potrivit modelelor-etalon, impuse din afară de adult, și formează *pattem-uri* obiectual-instrumentale *corespunzătoare sunetelor verbale* (articuleme) și *Uterelor alfabetului,* apoi *cuvintelor* (ca unități de bază ale vocabularului) și *seriilor sintactica-semnatice* (propozițiilor, discursurilor). Pentru desfășurarea normală a limbajului oral și scris este necesară integritatea structural-funcțională a tuturor acestor trei niveluri și interacțiunea lor logic coordonată.

c. **Veriga de autoreglare** asigură adecvarea reciprocă a celorlalte două verigi de bază, aferentă și eferentă, prin conexiunea inversă *(feed-back)* de tip kinestezico-auditiv (pentru limbajul oral) și kinestezico-vizual (pentru limbajul scris).

Se reglează, corespunzător situației de comunicare date, parametrii cantitativi ai verigii eferente - viteză, intensitate, tempou, ritm etc.

De asemenea, prin conexiune anticipativă *(feed-before),* se realizează cursivitatea vorbirii și a scrierii, fiecare secvență parcursă acționând ca semnal selector și declanșator al secvenței următoare. Eliminarea din diferite cauze a verigii de reglare duce întotdeauna la tulburări serioase ale dinamicii și acurateții vorbirii și scrierii, până la a deveni neinteligibile pentru cei din jur.

11.5. FUNCȚIILE LIMBAJULUI VERBAL

Problema rolului și funcțiilor limbajului în tabloul general al comportamentului uman a stat permanent în centrul atenției psihologilor, indiferent de orientarea metodologică în care se încadrau.

Modul de abordare și soluțiile propuse variază semnificativ de la o școală psihologică la alta (ex., diferența dintre introspecționism, care conferă cuvântului o putere demiurgică, operând după preceptul biblic „la început a fost cuvântul" și behaviorism, care reduce limbajul la simple reacții laringeale sau la simpli agenți fizici, cuvintele acționând asupra organismului și determinând aceleași răspunsuri ca și oricare alt stimul fizic), cât și de la un autor la altul.

K.Buhler (1933) distinge doar trei funcții principale ale limbajului, și anume: a) *funcția expresiv-emoțională,* prin care se obiectivează trăirile și atitudinile subiectului; b) *funcția conativă,* prin care se exercită influența asupra celor din jur; c) *funcția*

referențială, designativă sau cognitivă prin care cuvintele desemnează conținutul activității de cunoaștere.

Alți autori, precum P.Janet și A.Ombredane, leagă funcțiile limbajului de nivelurile sale integrative și le deduc din acestea. Existând mai multe niveluri integrative, se consideră că este firesc să existe și mai multe funcții. Clasificarea acestora va depinde însă de criteriile alese. Identificând funcțiile limbajului cu utilizările sale, A.Ombredane (1951) le așază într-o serie ierarhizată după criteriul primitiv/spontan-elaborat/voluntar. El desprinde cinci utilizări sau funcții principale: *afectivă, ludică, practică, reprezentațională* și *dialectică* (discursivă).

Funcția afectivă derivă din integrarea limbajului la nivelul sferei emoționale. Ea constă în exprimarea spontană, involuntară sau deliberată, voluntară a conținutului și semnului trăirilor emoționale și pulsiunilor.

Verbalizarea componentelor și dinamicii sferei afective se realizează în forme diferite de completitudine: de la simple interjecții, până la descrieri închegate (în cazul emoțiilor complexe și sentimentelor). Latura cea mai intim legată de trăirile emoționale actuale este cea fonetic-intonațională.

Modificarea înălțimii și intensității sunetelor, exclamațiilor și cuvintelor, a ritmului și tempoului vorbirii sunt toate expresii ale unei trăiri de un anumit semn și de o anumită intensitate.

Deosebit de relevante, în asemenea situații, devin expresiile pe care subiectul aflat sub stăpânirea unei trăiri emoționale puternice !e adresează agentului cauzator al trăirii respective.

In funcție de semnul trăirii, expresiile respective vor avea un caracter sancționator, injurios sau unul de recunoștință și mulțumire. Corespunzător, relația interpersonală va urma un curs pozitiv, constructiv, de apropiere și armonie, sau unul negativ, destructiv. antagonic, de îndepărtare și excludere reciprocă.

Funcția ludică este strâns legată de cea afectivă, îndeosebi cu veriga pozitivă, tonică a trăirilor. Ea rezidă în a produce subiectului o stare specifică de plăcere, de relaxare, de satisfacție. Această funcție se manifestă de timpuriu în copilărie, în forma repetițiilor ritmate, ajustărilor și contrastelor fonetice, combinațiilor de etect. La vârsta adultă, jocul verbal devine o modalitate curentă de distracție: schimbul de glume, de vorbe de duh, construcții de cuvinte și expresii, corelări fonetice și semantice, ca modalitate de procurare a unei stări de bună dispoziție sau a unei satisfacții intelectuale.

Funcția practică este menită să declanșeze, să faciliteze și să conducă acțiunea colectivă prin colaborare sau rivalitate. Este un limbaj de intervenție promptă, cu formule concise și energice, comunicarea desfășurându-se într-un cadru situativ, unde cele mai multe condiții sunt cunoscute. Ombredane susține că limbajul practic se regăsește și în conduita individuală, sub forma autocomenzii — de automobilizarc sau de autointerdicție, a blamării și aprobării de sine, a vorbirii ritmice, sincopate, care marchează momentele acțiunii și-i relevă articulațiile etc. In viziunea actuală, utilizarea practică a limbajului se subsumează funcției lui mai cuprinzătoare — cea de reglare.

Funcția reprezentațională constă în desemnarea a ceea ce, în momentul dat, este absent, fiind în raport invers cu narațiunea și evocarea. Limbajul reprezentațional se orientează în două direcții; pe de o parte, spre figurarea concretă și singulară, aspect prin care se

aseamănă cu opera de artă, a cărei semnificaţie este imediat accesibilă, pe de ahă parte, spre aluzia fundată pe un sistem de convenţii, a căror însuşire anterioară este necesară.

în reprezentări nu pot fi cuprinse noţiuni abstracte, dar sunt din plin prezente elementele aluzive şi sugestive.

Fwicfia dialectică rezidă în utilizarea formală a limbajului, care nu se centrează pe descrieri şi povestiri, ci pe formarea şi desfacerea combinaţiilor simbolice abstracte, expresia cea mai elocventă a acestei funcţii fiind algebra. în ontogeneză, ea se structurează mai târziu decât celelalte, prezentate mai sus, şi se corelează cu formarea operaţiilor formale ale gândirii. Prin funcţia dialectică, limbajul verbal devine principalul instrument care mediază şi face posibilă cunoaşterea conceptual-abstractă.

Analizând datele oferite de clinică, A.Ombredane a constatat că în afazii are loc o regresiune de la funcţia superioară sau dialectică (prin care se construiesc şi se exprimă raţionamentele) către funcţiile inferioare, subordonate, ale simplei descrieri situaţionale sau ale reacţiilor emoţionale, impulsive. Pe această bază, autorul mai sus citat formalizează şi o reciprocă: dezvoltarea la nivel superior a limbajului transformă şi celelalte funcţii, acestea devenind mai conturate, mai rafinate şi saturate în conţinuturi informaţionale specifice.

în psihologia contemporană, în delimitarea şi definirea funcţiilor limbajului, se porneşte de la teoria generală a comunicării şi cea a comenzii-controlului (reglării).

Celebrul lingvist şi psihanalist Roman Jacobson (1960) apelează la termenul „centrare" a mesajului, pentru a pune în evidenţă raportul dominant care exprimă o anume funcţie. Astfel, mesajul centrat pe emitent însuşi reflectă *funcţia expresiv-emoţională* a limbajului; când mesajul este centrat pe subiectul receptor, în prim plan apare *fiincfia conativ-persuasivă* a limbajului; centrarea mesajului *pe referent,* adică pe obiectul desemnat, evidenţiază ca dominantă funcţia denotativă, reprezentaţională, în esenţă cognitivă; centrarea limbajului pe el însuşi, îndeosebi pe modalităţile sale de construcţie, de combinare-transformare, scoate în prim plan *funcţia sa poetică;* în cazul centrării mesajului asupra canalului (modulări ale vocii, apeluri „alo" etc.) se reliefează *funcţia fatică* a limbajului; în fine, centrarea mesajului asupra elementelor codului, corespunzător preocupării de a înţelege şi a fi înţeles („ce vreţi să spuneţi" - „nu în sensul acesta...", „am vrut să spun..." etc.) ne aduce în *f&Qfimcţia metalingvistică.*

Respectând spiritul comunicării şi reglării, precum şi determinaţiile generale ale sistemului psihic uman, putem sintetiza funcţiile principale ale limbajului: *comunicativă; designativ-cognitivă* şi *reglatoare.*

Funcţia de comunicare este bazală şi primordială, ea izvorând din natura intrinsecă a omului de a se relaţiona şi de a realiza schimburi energetico-informaţionale cu mediul extern. Prin geneza sa, limbajul verbal este un instrument de mediere şi realizare a comunicării specific umane. Ea se constituie într-o situaţie care presupune relaţionarea celor doi factori - *emiţătorul* şi *receptorul* sau destinatarul, raportaţi la un *referent comun* (obiectul comunicării) şi centraţi pe acelaşi model informaţional intern (fig.40).

Funcţia de comunicare se concretizează în schimbul de informaţii între două persoane, între o persoană şi un grup, între două grupuri, între om şi maşină, între om şi animal. Prin limbajul verbal, omul îşi lărgeşte sfera de relaţionare comunicaţională şi se impune ca sistemul cu cel mai înalt grad de organizare. Comunicarea îndeplineşte,

totodată, rolul de *liant,* de factor de articulare și coeziune a indivizilor în viața socială, a omului și mașinii în cadrul activității de muncă.

Funcția de comunicare întreține trează conștiința existenței unui alt semen și sentimentul generat de a te afla împreună, de a „fi ascultat" sau de a asculta pe altul. Trebuința internă de a ne exterioriza trăirile, dorințele, vrerile, gândurile, opiniile etc. reclamă în mod imperios prezența unui *alter* și raportarea la el. Ca ființă socială, omul are nevoie stringentă de anturaj, de prezența celorlalți semeni și de a intra în „dialog" cu ei. Când această condiție normală este încălcată (izolare socială), individul uman își satisface nevoia de comunicare, vorbind cu sine însuși sau cu o persoană imaginară.

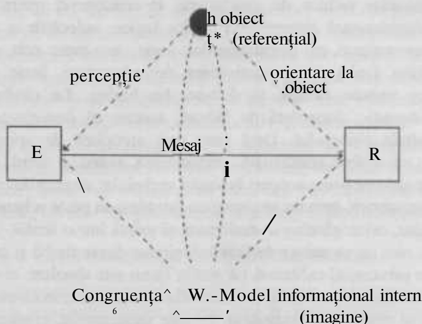

Fig. 40. Schema bloc a funcției de comunicare a limbajului verbal

Așadar, prin funcția de comunicare, va trebui să înțelegem esențialmente ipostaza limbajului verbal de mijloc de exteriorizare a stărilor interne ale subiectului. Exteriorizarea verbală, care înseamnă emitere de semnale sau mesaje, ne apare, din acest punct de vedere, ca o *descărcare,* limbajul îndeplinind rolul de supapă. Nerealizarea ritmică a acestei descărcări duce la acumularea de tensiuni psihice, de „prea-plinuri"informaționale care dăunează echilibrului funcțional intem.

Funcția desigjiativ-cognitivâ se subsumează celei de comunicare și ea se relevă în două forme: a) *designarea* și *obiectivarea* modelelor informaționale interne ale obiectelor și fenomenelor externe; b) *includerea* cuvântului în însăși schema de desfășurare a proceselor cognitive, de la cele senzoriale la cele ale gândirii formal-abstracte.

Sub raport designativ, cuvintele limbii ca semne sunt, prin învățare sistematică, asociate cu obiecte și fenomene concrete, pe care copilul le percepe nemijlocit, devenind *nomene* și *subsistuenți* ai lor. Ca urmare, ulterior, recunoașterea și identificarea lor se vor realiza fie prin indicare cu degetul (la întrebări „care este mărul?", „care este scaunul?", „care este copacul?" etc), fie prin rostirea denumirii verbale (la întrebări de genul: „ce este acesta?", „ce este aceasta?").

Conținutul denumirii nu-l va constitui însă obiectul real ca atare, ci imaginea lui ideală internă. în etapele târzii ale dezvoltării limbajului, după vârsta de 14-16 ani, când se structurează și operațiile formale ale gândirii, aceleași cuvinte-denumiri, care anterior aveau doar un conținut informațional de natură senzorială, vor dobândi și unul conceptual, care face posibilă raportarea categorială la realitate și integrarea în structurile cunoașterii a raportului dialectic individual/particular-general.

Relativa independență a semnului față de designat face posibil ca limbajul verbal să reprezinte și să vehiculeze conținuturi referitoare la domeniul irealului, care, însă, pentru om, capătă semnificații speciale.

Din perspectiva cognitivă, limbajul verbal participă ca factor de organizare și orientare a proceselor psihice de cunoaștere, el constituind matricea pe care se structurează și funcționează sistemul operațiilor logice, judecățile și raționamentele. Unii autori, reprezentanți ai pozitivismului logic, au mers atât de departe cu accentuarea rolului limbajului în activitatea de cunoaștere, încât au conchis că structurile logice trebuie căutate și deduse din limbaj. La rândul său, ipoteza relativismului lingvistic, formulată de Whorf, susține că *limitele cunoașterii sunt identice cu limitele limbajului.* Deși pare mai apropiată de spiritul cercetărilor psihologice, ea nu a fost confirmată, cunoașterea având o sferă mai întinsă de cuprindere decât ceea ce poate acoperi limbajul verbal, iar structurile ei își au propriile lor scheme de organizare, care nu se suprapun întotdeauna peste schemele gramaticale ale-|imbii. Desigur, orice gândire se realizează și există într-o limbă, dar substanța ei nici nu decurge, nici nu se reduce la limbă. Unitatea dintre limbă și gândire este una funcțională și nu substanțial-calitativă, de aceea, ea nu este absolută, ci relativă, nu este monolită, ci contradictorie - nu există o concordanță deplină între nivelul de dezvoltare a gândirii și cel al dezvoltării limbajului, nu este inextricabilă, ci supusă destrămării, disocierii - în anumite boli psihice, precum schizofrenia, destrămarea structurilor operatorii ale gândirii nu este însoțită și de destrămarea structurilor verbale.

Funcția reglatoare a limbajului se realizează în două planuri: *intern* și *extern.*

In plan intern, limbajul devine factor esențial de autoreglare a organizării psihocomportamentale proprii a individului. Integrarea verbală se impune ca lege specifică a dezvoltării și organizării, în conținut și formă, a tuturor proceselor psihice conștiente. Prin intermediul limbajului, se realizează asimilarea sistemelor de cunoștințe, de valori, de principii și norme, de etaloane și criterii de comparație, de deprinderi și *pattem-m* comportamentale, constituite istoricește și obiectivate în diferite forme ale culturii și civilizației umane. Apoi, prin intermediul cuvântului, se exprimă *autoconwnzi* („trebuie să fac cutare lucru", „trebuie să încep cutare activitate", „trebuie să merg în cutare loc", „trebuie să mă stăpânesc", „trebuie să ripostez" etc, etc), *automeurajări* („nu mă dau bătut", „să mai încerc o dată", „o să reușesc", „am trecut (ieste greutăți și mai mari" etc), *autorecompense* („bravo", „foarte bine", „am dovedit ce pot", „așa o să procedez și în viitor" etc), *autosancțiuni* („așa-mi trebuie", „n-am tăcut ce mi-am propus, nu merit să am cutare lucru", „așa-mi trebuie, să mă învăț minte" etc), *autoblamări* („sunt un prost", „sunt un om de nimic", „nu sunt în stare de nimic", „sunt un nemernic", „sunt un laș" etc).

Rolul autoreglator al limbajului se impune treptat în ontogeneză, inițial prin latura sa sonoră (până la 3-3,6 ani), și apoi prin cea semantică (după vârsta de 5 ani). La adult acest rol se realizează în unitatea ambelor laturi, fiecare având contribuția sa specifică: cea semantică în organizarea, planificarea și selecția comportamentelor adaptative, cea sonoră - în potențarea comportamentelor actuale (influență dinamico-energetică).

în plan extern, funcția reglatoare a limbajului constă influențarea și modelarea atitudinilor și conduitelor celor din jur, în funcție de dorințele și așteptările noastre.

Având în vedere că orice relație interpersonală este îmbrăcată într-o haină verbală și este mediată prin limbaj, cuvântul se impune ca principal mijloc de influențare reciprocă.

Cuvântul, luat în unitatea laturii sonore și semantice, îl folosim permanent în raporturile noastre cu cei din jur, în vederea provocării unor comportamente, stopării unor comportamente în derulare, modificării direcției de desfășurare a unei activități, modificării atitudinilor și stărilor de spirit, accentuării unor divergențe și conflicte sau aplanării și stingerii acestora, mobilizării și îndemnului la o cauză comună etc. întreaga activitate de guvernare și de conducere într-o societate este instrumentată și realizată prin mijloace verbale - mesaje orale sau instrucțiuni și norme scrise.

Și în plan extern, funcția reglatoare a limbajului se concretizează în: comenzi imperative, instrucțiuni, atenționări, avertizări, persuasiuni. sancțiuni, recompense (laude).

în concluzie, trebuie să subliniem că între cele trei funcții ale limbajului este o strânsă interacțiune; ele sunt complementare, se presupun și se întregesc reciproc.

11.6. **FORMELE LIMBAJULUI VERBAL**

Analiza limbajului în contextul activității generale de comunicare interumană a dus la delimitarea principalelor forme particulare în care se manifestă: *limbajul extern* și *limbajul intern*.

limbajul extern este adresat cu precădere unor destinatari din afară. El se realizează în două forme: *limbajul oral* și *limbajul scris*.

Limbajul oral rezultă din succesiunea selectivă, structurată după reguli logico-gramaticale, a sunetelor articulate, produse de aparatul fonator la comanda centrilor corticali verbo-motori.

După specificul schemei de comunicare, limbajul oral se realizează în trei variante: *solilocviu, monolog* și *dialog*.

Solilocviul înseamnă vorbirea cu voce tare cu noi înșine. în mod normal, această formă de manifestare a limbajului oral se întâlnește la copil (până la 5 ani), prin care se exteriorizează intențiile și se consemnează desfășurarea secvențelor activității curente. La adult, vorbirea cu sine însuși apare doar situațional, ca, de exemplu, în cazul izolării mai îndelungate de contactul cu cei din jur, sau în stări patologice, de blocare a mecanismelor de control ale limbajului intern-logoreea.

Monologul presupune existența unui destinatar extern, care să recepteze fluxul mesajelor fără a replica după fiecare secvență (propoziție), ci, posibil, doar Ia sfârșit. De regulă, monologul este centrat pe o anumită temă și el are ca obiectiv informarea-inștruirea auditoriului într-o problemă oarecare, lămurirea sau convingerea acestuia de ceva (cum este, de pildă, discursul politic sau predica religioasă) sau, în fine, relaxarea sau catarzisul (cum se întâmplă în poezie și teatru).

Pentru a-și atinge obiectivul propus, oratorul sau interpretul trebuie să adapteze conținutul și forma discursului ca și maniera de expunere la particularitățile psihologice și de vârstă ale auditoriului. Aici, artificiile stilistice, pauzele, intonația, accentele și argumentația (unde se impune) sunt variabilele care condiționează efectul final al monologului.

Dialogul este forma tea mai frecventă de realizare a limbajului oral. El se desfășoară prin alternarea pozițiilor celor doi termeni ai relației de comunicare - emitentul și receptorul - și are caracter de schimb reciproc de mesaje. în înlănțuirea acestora, se poate face distincție între *mesaj inductor* (provocativ), care pornește de la emitent, și *mesaj-răspuns,* care vine din partea receptorului.

Dialogul poate fi *structurat* și *liber-situațional.*

In primul caz, dialogul se axează pe o problemă anume, și prin el se urmărește ajungerea la un acord, consens sau rezultat final. Desfășurarea lui va depinde de poziția inițială a interlocutorilor față de problema pusă în discuție, respectiv, dacă părțile au interese opuse sau convergente. în politică și viața socială, dialogul structurat poate fi socotit unul din mijloacele cele mai adecvate și eficiente de atenuare și rezolvare a stărilor tensionale și de întărire a încrederii reciproce și a coeziunii comunitare. în știință, dialogul, în forma dezbaterilor și disputelor între cercetători și școli reprezintă motorul principal al progresului conceptual-teoretic.

Dialogul liber se încheagă și se desfășoară spontan, cel mai adesea purtându-se nu doar asupra unui singur „obiect", ci a unui întreg mozaic. Aceasta este conversația cotidiană pe care o legăm cu semenii noștri în cele mai diferite situații și împrejurări, întregul limbaj oral poartă puternic amprenta subiectivității vorbitorului. El reflectă conținutul informațional specific, dar și nivelul general de dezvoltare intelectuală și trăsăturile de personalitate (mai ales de ordin temperamental). De aceea, analiza lui devine o modalitate importantă de cunoaștere psihologică a individualității.

Ca indicatori relevanți pentru evaluarea limbajului oral, menționăm: *volumul și diversitatea vocabularului, fluența, rapiditatea* (frecvența cuvintelor în unitatea de timp — minutul), *tempoul* (regulat sau sincopat), *tăria* (forța pronunției), *claritatea dicției, intonația și gradul de melodicitate, timbrul.*

Pentru o analiză riguroasă a valorilor și semnificației acestor indicatori, este necesară înregistrarea fluxului vorbirii spontane sau provocate, precum și utilizarea unor probe verbale specifice de genul asociației libere, asociației dirijate, clasificării, relaționării semantice (sinonimie).

Limbajul scris se realizează prin codarea mesajelor orale în formă grafică. El apare mult mai târziu decât cel oral, atât în cursul evoluției istorice, cât și în ontogeneză.

Apariția și perpetuarea lui au fost determinate de nevoia asigurării comunicării în spațiu și în timp, iar în acest din urmă caz, nu numai în limitele prezentului imediat, ci și ale trecutului și chiar ale viitorului (mesaje pentru posteritate).

în principiu, organizarea internă a limbajului scris este izomorfă organizării limbajului oral. Schemele gramaticale care articulează și dau formă procesului de emitere și recepție a sunetelor, cuvintelor și propozițiilor codate oral, acționează și în sfera limbajului scris, ațâț în veriga de emisie - *scrisul,* cât și în cea de recepție - *cititul.*

Dincolo de importanța sa comunicațională, limbajul scris, respectiv *scrierea,* capătă istoricește o semnificație cu totul aparte - aceea de obiectivare, fixare și perpetuare în timp a limbii și a structurilor sale logico-gramaticale.

Spunem, de exemplu, că, în poezia și, în general, în opera lui M.Eminescu, a fost structurată și pusă în circuitul spiritual limba română literară a secolului XX.

Progresul istoric al limbajului scris a mers în paralel cu dezvoltarea limbajului oral (îmbogățirea și diversificarea vocabularului, perfecționarea aparatului gramatical) și cu perfecționarea alfabetelor. Acestea din urmă au implicații psihologice deosebite, în ceea ce privește, pe de o parte, ușurința perceperii și învățării (din acest punct de vedere, trebuind să fie cât mai simple), iar pe de altă parte, gradul de detașare a semnelor grafice de forma concretă a designatului. Aceste două implicații au acționat și ca factori ai evoluției și perfecționării alfabetelor.

în pofida relațiilor lui aproape simetrice cu vorbirea, limbajul scris are propriile sale particularități. El nu urmează toate sinuozitățile și variațiile pronunțării, reținând și redând doar pe cele mai semnificative (semnele grafice sunt indiferente la intonația și flexiunile vocale, la intensitatea pronunției, la timbru).

!n scris, dispar elementele de *halou* situațional ale limbajului oral, accentul central punându-se pe conținutul informațional, pe *idee.* Prin aceasta, limbajul scris devine mai obiectiv, mai dens și mai relevant în plan cognitiv decât cel oral.

„Producerea" lui este însă mult mai pretențioasă și mai dificilă decât a celui oral. Forma sa trebuie să fie concordantă cu regulile gramaticale, iar succesiunea mesajelor (ideilor) cât mai ordonată și coerentă din punct de vedere logic, pentru a preveni echivocul și ambiguitățile în înțelegere. Recepția și înțelegerea limbajului scris sunt și ele mai dificile decât ale limbajului oral, care este contextual și acompaniat de gesturi auxiliare.

Din acest punct de vedere, textele se pretează la o clasificare după gradul de accesibilitate pe o scală diferențiată de la *simple,* până la cele mai *complexe.*

Ca și vorbirea, scrisul reflectă și exteriorizează personalitatea subiectului. După bogăția vocabularului și după stil, se poate aprecia nivelul de instruire și cultură al subiectului respectiv. Apoi, după caracteristicile grafice ale scrisului, se pot deduce importante trăsături de personalitate - introversia și extraversia, pesimismul sau optimismul, ascendență sau submisivitate, stabilitate sau instabilitate, forța sau slăbiciunea Eului etc. Grafologia are astfel o bază psihologică reală și ea poate fi acceptată ca o modalitate complementară în studiul personalității.

11.7. MECANISMELE NEUROFIZIOLOGICE ALE LIMBAJULUI VERBAL

Limbajul verbal este una din funcțiile psihocomportamentale care ilustrează cel mai pregnant principiul localizării dinamice.

Datele și cunoștințele actuale despre mecanismele sale diferă semnificativ de cele existente la sfârșitul sec.XIX, sintetizate de Broca și Wemicke și care se integrau modelului îngust localizaționist. S-a schimbat radical imaginea despre însăși structura și organizarea limbajului. Reprezentarea și concepția despre limbaj ca funcție omogenă și unidimensională au fost înlocuite cu viziunea sistemică, potrivit căreia, acesta este o funcție complexă, multidimensională între diversele sale componente, verigi și forme existând relații de dependență și condiționare reciprocă, generatoare de emergente supraordonate.

Pe baza studiilor experimentale de laborator și a datelor clinice comparativ-diferențiale (A.R.Luria, 1947, 1958. 1962. 1970: Fessard, 1954; W.Penfield și Roberts, 1959: Primbram, 1971: M.Golu, L.Dănăilă, 1988). s-a clarificat faptul că așa-numitul „centrii al limbajului"[1] (Broca și Wemicke), nu reprezintă în realitate decât *verigi particulare* ale unui mecanism general la tel de complex și eterogen alcătuit, cum este și limbajul însuși. în interiorul său, se relaționează și se articulează zone și structuri cerebrale cu topografie și specializare diferite. Schema după care se conectează și se sincronizează funcțional între ele este una *logică,* modelată pe baza și în acord cu regulile gramaticale - sintactice, semantice, pragmatice ale limbii. De aceea, dacă din punct de vedere anatomic primar, structurile și zonele respective sunt date de la naștere, articularea și unirea lor în *mecanism specific al limbajului* sunt rezultatul unei relativ îndelungate perioade a dezvoltării ontogenetice (consolidarea deplină se obține abia în jurul vârstei de 14-18 ani).

Organizarea mecanismelor limbajului are un caracter *constelațional,* pe orizontală, și unul *ierarhic, multinivelar,* pe verticală. Caracterul constelațional constă în aceea că. la unul și același nivel pe verticală al nevraxului, există două sau mai multe „puncte" sau zone implicate în realizarea unei verigi sau alteia a sistemului limbajului; caracterul ierarhic, multinivelar rezidă în aceea că fiecare verigă sau formă a limbajului se realizează cu participarea specifică a unor structuri și formațiuni situate la diferite „etaje" ale nevraxului - subcortical îndepărtat (trunchiul cerebral, cerebel), subcortical (diencefal), subcortical apropiat (nucleii bazali) și cortical.

Fiind organizat după principiul comenzii și controlului, mecanismul limbajului cuprinde patru tipuri de verigi componente: aferente, interpretative, eferente și autoreglatoare.

Verigile aferente sunt asigurate prin subsisteme funcționale specifice care se formează în cadrul a doi analizatori principali: *auditiv* și *vizual* (la orb, locul acestuia va fi luat de analizatorul tactil) (fig.41).

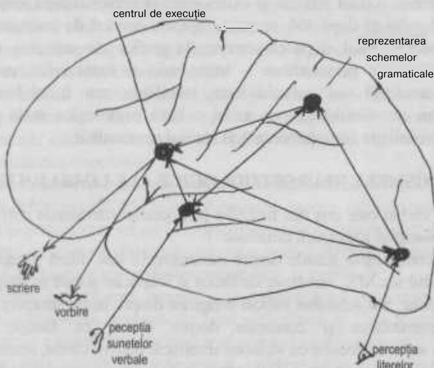

Fig.41. Mecanismele neurofiziologice ale limbajului

Veriga auditivă, fonematică, asigură perceperea fluxului limbajului oral al celor din jur, respectiv: diferențierea și identificarea sunetelor articulate (vocale și consoane), a cuvintelor și a seriilor verbale desfășurate (propoziții, discursuri).

Pentru percepție, este necesară integritatea structurală a tuturor celor trei componente ale analizatorului auditiv: receptoare, intermediară (subcorticală) și terminală (corticală). La nivel cortical, componenta percepției auditive a limbajului este reprezentată de ariile 41 și 42 Brodmann. Lezarea acestora în emisfera dominantă (de obicei, cea stângă) duce la destrămarea capacității rezolutive a subsistemului auzului fonematic, care se manifestă ca *afazie senzorială* de tip Wemicke (pacientul nemaifiind în stare să stabilească identitatea unităților fonetice și. ca urmare, nici să mai înțeleagă mesajele adresate oral).

Veriga aferentă vizuală face parte din angrenajul neurofiziologic al limbajului scris. Ea se mulează structural pe schema analizatorului vizual (receptorul perifericretina, componenta intermediară subcorticală — corpii geniculați externi din talamus, și componenta corticală reprezentată de ariile 17, 18 și 19 Brodmann din lobii occipitali).

Funcțional, rolul ei constă în elaborarea, păstrarea și utilizarea în actul cititului a modelelor-standard ale literelor corespunzătoare sunetelor verbale și în integrarea acestora în structuri (forme) organizate serial — cuvinte și înlănțuiri de cuvinte. Schemele operatorii și rezolutive ale acestei verigi se formează mult mai târziu, în ontogeneză, decât cele ale verigii auditive, respectiv după vârsta de 5 ani și numai cu condiția organizării unui proces sistematic de învățare a cititului.

Lezarea structurilor care intră în alcătuirea acestor scheme funcționale duce la alterarea sau pierderea capacității de a citi și a înțelege mesajele scrise (alexia).

Veriga interpretatoare se constituie exclusiv la nivel cortical și realizează medierea logică între verigile aferente și cele eferente. Ea cuprinde într-un circuit integrativ-comutativ zone specializate în decodare și conexiune semantică din lobii frontal, temporal, occipital și parietal. Aceste zone realizează legătura designativă dintre imagine sau conținutul conceptual și cuvânt ca semn obiectivat *sonor* (limbajul oral) sau *figurai-grafic* (limbajul scris). Lezarea acestor zone și dezorganizarea circuitelor semantice duce la abolirea funcției designative a limbajului: pacientul, deși percepe și produce fonetic sau grafic cuvintele, nu știe ce înseamnă ele (sindromul afaziei semantice).

După cum se știe din practică, perceperea și memorarea unor cuvinte noi nu înseamnă că li se relevă și li se reține automat și semnificația. Când semnificația nu este cunoscută cititorului, ca trebuie să fie în mod special desprinsă și definită ca atare de cineva care o cunoaște („instructorul") sau stabilită prin apelarea la dicționar.

În comunicarea curentă, gradul de realizare a laturii semantice a limbajului — fie el oral sau scris - diferă de la un individ la altul. De asemenea, se constată că anumite cuvinte sunt folosite, de către unele persoane, cu o altă semnificație decât cea care le este conferită în limbă. Tezaurul semantic, despre care am vorbit într-unui din paragrafele anterioare, se elaborează și funcționează, așadar, pe baza altui mecanism decât componentele fizice - sonoră și grafică — aie limbajului.

Verigile eferente (motorii) sunt două: *fono-articulatorie* și *manuală.*

Prima are centrul de comandă în lobul frontal (aria 9 Brodmann sau zona Broca), iar „stațiile" auxiliare de modulare-filtrare distribuite în diferite formațiuni subcorticale

- corpii striați, cerebel, trunchiul cerebral. Veriga efectorie o constituie aparatul fonator (coardele vocale) și bucolingual. Comenzile nu sunt simple impulsuri declanșatoare, ci *pattem-un* logice, care reproduc schema articulatorie proprie fiecărui sunet, schemă care rezulta din îmbinarea specifică a vibrațiilor coardelor vocale și a mișcărilor limbii, buzelor și maxilarului inferior. Nota individuală distinctivă a pronunției (vocii) va fi în acest caz *timbrul.* Lezarea centrului de comandă cortical duce la destrămarea repertoriului schemelor interne (mentale) ale articulării sunetelor, cuvintelor și propozițiilor, apărând *afazia expresivă* sau *motorie* (Broca), care constă în incapacitatea pacientului de a vorbi fluent și corect din punct de vedere fonetic, neputând să se facă înțeles de cei din jur.

Cea de-a doua componentă are centrul de comandă în ariile 4 și 6 Brodmann din circumvoluțiunea centrală ascendentă a lobului frontal dominant (unde se formează și homunculusul motor), iar „stațiile" de modulare-filtrare se află distribuite în aceleași formațiuni subcorticale ca și cele pentru veriga fonoarticulatorie. Schemele manuale ale grafiei (scrisului) se formează în procesul de instruire, după vârsta de 5 ani, în paralel cu schemele cititului. Ele reclamă o fină coordonare a articulației segmentului palmar al mâinii, precum și a articulațiilor falangelor celor trei degete care țin și „poartă creionul - policele, arătătorul și mijlociul. Cum pronunția are un caracter strict individual prin timbru, tot astfel are trăsături diferite de la un individ la altul, analiza grafologică devenind, așa cum am arătat, o interesantă modalitate de surprindere a unor însușiri de personalitate.

Lezarea centrului de comandă a mișcărilor mâinii poate tulbura executarea scrisului, mergând până la agrafie, destrămarea completă a schemelor logice ale mișcărilor corespunzătoare formei/grafemelor, cu păstrarea mișcării de bază, nespecifice.

Verigile autoreglatoare ale sistemului verbal asigură coordonarea secvențelor în interiorul fluxului fonoarticulator sau al scrisului și adecvarea caracteristicilor acestuia la specificul situației curente de comunicare. Ele se bazează pe două tipuri de conexiuni de control - *inversă (feed-back)* și *anticipativă (feed-before).*

Conexiunea inversa se realizează în cadrul analizatorilor auditiv (pentru vorbire), vizual (pentru scris) și kinestezic (atât pentru vorbire cât și pentru scris).

Ca vorbirea noastră să fie corectă și adecvată situației în care se desfășoară comunicarea (ex., condiții de liniște sau de zgomot, interlocutorul aflat lângă noi sau la distanță mare etc), trebuie să ne auzim propriile cuvinte și să putem regla astfel intensitatea, ritmul și intonația pronunției.

în mod similar, pentru a face corect literele și a le ordona în șiruri între anumite coordonate spațiale, devine indispensabil *feed-back-u* vizual. Eliminarea lui, chiar dacă schemele motorii ale grafiei rămân intacte, duce la alterarea formei și aranjamentului literelor. (Spre verificare, încercați să scrieți timp de 3 minute cu ochii închiși).

Conexiunea anticipativă (feed-before) se realizează la nivel cortical, cel mai probabil prin circuitul fronto-parieto-temporo-occipital, și constă, practic, în planificarea și programarea vorbirii și scrierii în raport cu „tema" și „scopul" final al comunicării. Ea este cea care asigură coerența logică internă a fluxurilor verbale și unitatea semantică supraordonată a unui discurs. Este evident că, spre deosebire de conexiunea inversă de care am vorbit anterior, care are un caracter cvasiautomatizat,

conexiunea anticipativă este permanent bazată pe intenție și control conștient-voluntar. Pierderea acestui atribut (cum se întâmplă, de pildă, în anumite sindroame frontale și fronto-parietale) duce la alterări severe ale coerenței și adecvării semantice ale limbajului (dezinhibări ale verigii fono-articulatorii care începe să funcționeze „în gol", producând vorbire fără nici o legătură cu situația și contextul).

Un ultim aspect legat de mecanismele neurofiziologice ale limbajului privește modul de reprezentare a lui la nivelul celor două emisfere cerebrale. Neurofiziologia clasică, de orientare localizaționistă, considera limbajul o funcție puternic lateralizată, adică reprezentată în cadrul unei singure emisfere, declarate dominantă, și care, de obicei, era cea stângă.

Neuropsihologia contemporană (știință relativ nouă, de graniță, care studiază direct raportul psihic-creier) pe baza datelor oferite de modelul *split-brain* (Gazzaniga, Sperry) și de analiza cazurilor clinice cu tulburări de limbaj, circumscrie limbajul *principiului asimetriei funcționale interemisferice.* Potrivit acestui principiu, limbajul are o reprezentare bilaterală, în ambele emisfere, dar fiecare emisferă realizează elemente și aspecte diferite. Astfel, emisfera stângă realizează structuri verbale complexe, de tipul propozițiilor dezvoltate, al frazelor și discursurilor, precum și schemele gramaticale flexibile, care permit inversiuni, intercalări, transformări stilistice etc., iar emisfera dreaptă realizează structuri verbale relativ simple (subiect + predicat) și schemele gramaticale „tari" (rigide) - subiect —» predicat; subiect —• [atribut] —> predicat—• [complement].

Capitolul XII

ATENȚIA

12 1 DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE PSIHOLOGICĂ GENERALĂ

în activitatea cotidiană, implicarea atenției este apreciată întotdeauna ca factor al reușitei sau succesului („iată ce bine am făcut dacă am fost atent"), iar slăbiciunea sau absența ei - ca factor generator de erori și eșecuri („iată ce prost am făcut" sau „iată ce mi s-a întâmplat dacă n-am fost atent"). Cu alte cuvinte, ea este prima realitate psihică ce se scoate în față, cu titlu pozitiv sau negativ, ori de câte ori trebuie să dăm seama de rezultatele unei acțiuni concrete sau a alteia. Alte entități, precum percepția, gândirea, memoria sau motivația, sunt lăsate de regulă mai la urmă, cu toate că adevărata cauză a **unui** succes sau a unui eșec se poate afla chiar la nivelul lor.

In opinia și credința colectivă, prin imperativul „fii atent!" se înțelege modul de a ne mobiliza și canaliza, în modul cel mai adecvat, toate potentele și capacitățile în direcția ieșirii cu bine dintr-o situație dificilă sau a realizării obiectivului propus.

în esență, o asemenea optică este corectă, ea fiind susținută de o experiență îndelungată.

într-adevăr, „a fi atent" înseamnă a fi dinainte pregătit pentru ceea ce urmează să întreprinzi, a fi pe fază, a nu fi luat prin surprindere, a nu fi prins pe picior greșit a face ceea ce trebuie, a te orienta cu anticipație în câmpul evenimentelor, a te controla în reacții etc.

Necesitatea obiectivă a unor asemenea „reglaje" permanente este dată de complexitatea extraordinară a ambianței și situațiilor în care ne desfășurăm activitatea, de caracterul aleatoriu și adesea imprevizibil al factorilor care pot interveni pe traiectoria ei. Această complexitate și imprevizibilitate caracterizează atât sfera „intrărilor", cât și pe cea a „ieșirilor" sistemului psihocomportamental.

La „intrare", ne confruntăm în permanență cu o avalanșă de-stimuli, de diferite modalități (auditivi, vizuali, olfactivi, cutano-tactili etc.) și configurații (intensități, frecvențe, forme, culori, gusturi etc), dintre care doar unii poartă o informație semnificativă și congruentă cu ceea ce facem în momentul dat sau cu ceea ce urmează să facem ulterior, restul fiind indiferenți sau neutri. O selecție devine în acest caz indispensabilă, iar aceasta reclamă participarea atenției. Dar organizarea mpuf-ului senzorial nu se reduce doar la selecția stimulilor și nu se oprește la aceasta. Ea presupune în plus crearea unei stări optime de activare neurofiziologică și psihică pentru analiza și integrarea promptă și eficientă, din punct de vedere adaptativ, a informației selectate și de care depinde rezolvarea sarcinii date și atingerea scopului propus. Rapida și corecta detectare și identificare a semnalelor din câmpul extern sunt cerințe esențiale ale unui comportament adaptativ optim).

în sfera „ieşirii" se impune, de asemenea, necesitatea de a selecta din repertoriul general al răspunsurilor posibile reacţia cea mai potrivită şi la momentul oportun. Aceasta devine posibilă numai pe fondul unei vigilenţe optime la nivelul mecanismelor de decizie executorie, în care alternează comenzile de la o verigă motorie la alta, de la o mişcare individuală la alta. Este posibil ca diferenţierea şi identificarea semnalului să fie corecte, dar reacţia de răspuns să fie greşită din cauza unei insuficiente concentrări sau a nestăpânirii la timp a tendinţei impulsive. Importanţa „actului de selecţie" este cu atât mai mare în sfera „ieşirii", cu cât activitatea reclamă alternarea unui număr mai mare de pârghii şi reacţii motorii distincte (Mackworth, 1970).

Se dovedeşte însă că activarea şi concentrarea selective sunt necesare nu numai pentru „intrare" şi „ieşire", ci şi pentru *veriga intermediară* a comportamentului, respectiv pentru ansamblul proceselor mentale interne implicate în prelucrarea categorial-conceptuală a informaţiilor, în alcătuirea planurilor şi programelor şi în elaborarea deciziilor pe diferite termene — scurt, mediu, lung.

în afară de aceasta, activitatea zisă intelectuală îşi desfăşoară structura sa de conţinut şi operatorie în limitele verigii intermediare, în plan intern, la „ieşire", exteriorizându-se sau obiectivându-se doar rezultatele (în formă orală sau scrisă, grafică). Realizarea ei la nivel optim reclamă, de asemenea, o vigilenţă concentrată şi orientată selectiv, cu comutări succesive de la o secvenţă la alta, de la un set de informaţii la altul, de la o operaţie (transformare) la alta. Avem aici de-a face cu atenţia orientată spre *interior,* adică spre ceea ce facem şi rezolvăm „în minte".

Din cele de mai sus, rezultă că *atenţia* ocupă un loc aparte în structura şi dinamica sistemului psihocomportamental al omului. Ea nu este un proces cu conţinut reflectoriu-informaţional propriu şi distinct - precum percepţia, reprezentarea, gândirea sau procesele afective şi motivaţionale. Mai mult decât atât, ea nici nu are o existenţă şi o desfăşurare independente, în sine, ci numai sau eminamente în contextul altor procese şi activităţi psihice cu conţinut şi finalitate specifice.

Putem spune deci, că atenţia nu face parte din categoria proceselor psihice reflectorii, ci din cea a condiţiilor şi funcţiilor psihofiziologice *mediatoare-reglatorii.* Implicit, ea nu poate fi încadrată în categoria proceselor nespecifice, deoarece este implicată în toate tipurile de situaţii şi sarcini care, prin ele însele, generea2ă o activare preferenţială sau în care subiectul este interesat, realizând astfel prin „mijloace proprii" (mobilizarea voluntară, de pildă) o asemenea activare.

Ca atare, atenţia poate fi definită ca *proces psihofiziologic de orientare, concentrare* şi *potenţare selectivă a funcţiilor si activităţilor psihice şi psiho-comportamentale modale specifice în raport cu obiectul si finalitatea lor proprii, asigurându-le atingerea unui nivel optim de eficienţă adaptativă.*

Ea este, înainte de toate, o condiţie primară, de fond, o stare de pregătire psiho-fiziologică generală ce se conturează în cadrul stării de veghe difuze şi care face posibilă, principial, declanşarea unui proces psihic conştient - de percepţie, de memorare, de reproducere, de gândire - sau efectuarea unei acţiuni instrumentale motorii (în plan extem).

Apariţia unui stimul care trebuie perceput şi analizat, prezentarea unei sarcini care trebuie rezolvată, actualizarea unei trebuinţe care se cere a fi satisfăcută, propunerea şi formularea unui scop ce trebuie atins etc. — acţionează ca *semnale*

specifice, care transformă starea de pregătire psihofiziologică generală în *atenție focalizată,* care se include în mecanismul funcției sau activității specifice date. In acest caz, funcția sau activitatea dată *devine dominantă* în câmpul conștiinței și în sfera de acțiune a *legii exclusivității* (în momentul dat fiind singura manifestare integrală principală a subiectului).

Putem spune atunci că atenția este un *operator comutativ,* care trece o activitate *din starea potențială* în *starea actuală* și dintr-o zonă de echipotențialitate într-o zonă de preferențialitate exclusivă (impunerea legii exclusivității).

Structura atenției este dublă - *fiziologică* și *psihică.* Componenta fiziologică precede ontogenetic pe cea psihică și constituie premisa pe care se formează aceasta. Forma în care se manifestă și se obiectivează atenția în plan comportamental este *reflexul necondiționat de orientare* (P. Anohin, 1956, E. Sokolov, 1958, 1960, K.Pribran, 1971), determinat de noutatea stimulilor, de modificări neașteptate în ambianță sau în starea proprie a organismului. Pe lângă direcționarea canalelor senzoriale și a vectorului conștiinței (prin autointerogația „ce se întâmplă?") către noul stimul, acest reflex se concretizează și prin reacții bioelectrice la nivel cerebral - *depresia* ritmului alfa și creșterea generală a activismului scoarței cerebrale. După detecția stimulului, reflexul generalizat de orientare este înlocuit prin reflexul de orientare focalizat, care constă înfr-o creștere secundară a nivelului activismului în limitele sistemului aferent căruia i se adresează direct stimulul respectiv, cu scăderea sensibilității și închiderea „supapelor de admisie" pentru restul stimulilor. Aceasta facilitează și accelerează analiza/interpretarea stimulului dat și elaborarea răspunsurilor corespunzătoare; după caz, răspunsul va fi unul nespecific, de obișnuire și, deci, de deconectare, sau unul *specific,* adaptativ, dacă stimulul prezintă o semnificație pentru subiect.

Reflexul de orientare poate lua și o formă condiționată, el constând, în acest caz, în crearea stării de așteptare în raport cu un anumit obiect-stimul, pe baza acțiunii anterioare a unui semnal (de avertizare) sau în crearea anticipată a unei stări pregătitoare de acțiune motorie pe baza unei semnalizări corespunzătoare (sonore sau luminoase) - *starea de start.* în ambele aceste cazuri, reflexul condiționat de orientare se asociază cu inducerea unor montaje perceptive și motorii - seturi — care vor facilita și optimiza desfășurarea actelor senzoriale sau motorii specifice.

Componenta fiziologică se identifică aproape total cu ceea ce psihologii numesc *atenție involuntară* sau *necondiționată.* Componenta psihică a atenției este indisolubil legată de participarea intenției și reglării voluntare, care se activează prin deliberare și comenzi specifice („trebuie să fii atent!", „să percep acest obiecf', „să acționez în cutare moment și în cutare mod" etc), la presiunea situațiilor externe sau a condițiilor interne (dorințe, trebuințe, obligații etc.). Pentru a se putea menține și realiza, componenta psihică trebuie să aibă la bază tot o activare selectiv-preferențială pe fondul stării de vigilență și crearea de focare de dominantă funcțională la nivelul creierului. In această formă, componenta psihică se suprapune peste ceea ce numim *atenție voluntară* și *posteoluntară.*

în plan subiectiv, atenția voluntară este conștientizată ca stare de încordare, de concentrare, de efort neuropsihic, iar în plan comportamental — prin selectivitate și orientare *autoimpuse, deliberate,* în raport cu conținutul și modul de desfășurare a actelor senzoriale, intelectuale și motorii. în același timp, atenția voluntară se manifestă și ca modalitate subiectivă internă de „luptă" cu influențele perturbatoare, de distragere și împrăștiere.

La om, ea devine forma principală de organizare şi ţinere sub control a desfăşurării activităţii.

Atunci când activitatea atinge un grad înalt de structurare, consolidare şi automatizare sau/şi când are o bază motivaţională proprie (intrinsecă), atenţia - pe fondul căreia se desfăşoară acea activitate - funcţionează oarecum de la sine, fără ca subiectul să depună un efort neuropsihic special în această direcţie. Spunem atunci că din voluntară ea a devenit postvoluntară, situându-se nu în afara activităţii specifice, ci în interiorul ei.

Se poate admite că o activitate devine cu atât mai eficientă, cu cât atenţia implicată în reglarea ei se integrează mai intim şi mai durabil în schema ei internă de organizare, şi viceversa - este cu atât mai fluctuantă cu cât atenţia pe care o reclamă rămâne mai în afara schemei sale de organizare.

Pentru a sintetiza implicarea atenţiei în activitatea cotidiană, vom preciza principalele sale funcţii concrete: *a) funcţia de explorare fi baleiaj în câmpul perceptiv extern,* care se finalizează cu detecţia „stimulului-ţintă; b) *funcţia de explorare fi scanare a repertoriului memoriei de lungă durata,* care se finalizează cu identificarea elementelor ce urmează a fi reactualizate, reproduse; c) *funcţia de accentuare a contrastelor,* care se finalizează prin focalizarea activării optime asupra obiectului sau ideii date; d) *funcţia de filtrare-selecţie,* care se finalizează prin centrarea activităţii optime doar pe elementele şi secvenţele specifice ale activităţii şi ignorarea situaţională a celor „străine", exterioare; e) *funcţia de orientare-direcţionare,* care se finalizează prin crearea montajelor interne adecvate desfăşurării proceselor şi acţiunilor „comandate"; f) *funcţia de potenţare,* care se concretizează în regenerarea succesivă a efortului neuropsihic necesar pe toată durata activităţii; g) *funcţia de avertizare şi de alertare,* care se concretizează în momente de accentuare a vigilenţei, prudenţei şi discernământului în situaţii imprevizibile sau critice.

Fiind o condiţie şi, într-un fel, o dimensiune a tuturor proceselor psihice specifice (cu conţinut reflectoriu propriu) şi a tuturor formelor de activitate, atenţia se transformă într-o coordonată generală de definiţie a modului de relaţionare a omului cu lumea. Ea poate fi utilizată drept criteriu de clasificare tipologică, întrucât posedă invarianţii necesari care-i conferă şi stabilitate şi univocitate.

Eliminând sau neutralizând variabilele aleatoare, ca, de exemplu, vârsta, sexul, oboseala etc, se poate constata că diferenţele interindividuale ale atenţiei au un caracter legic şi se datoresc unor factori „structurali" de personalitate. Tipul distrat, caracterizat prin mari fluctuaţii ale atenţiei şi slabă capacitate de concentrare, şi tipul concentrat, caracterizat printr-o mare stabilitate în timp a puterii de focalizare a atenţiei au o acoperire înalt semnificativă în realitate.

Forma superioară, voluntară, a atenţiei se formează şi se afirmă treptat în ontogeneză, la vârsta preşcolară predominând încă atenţia involuntară, bazată pe reflexul necondiţionat de orientare.

Formarea ei trebuie privită, pe de o parte, în contextul procesului maturizării structural-funcţionale a creierului, iar pe de altă parte, în contextul activităţii, iniţial al celei de joc, iar apoi al celei de învăţare şcolară. Cele două contexte sunt complementare şi numai prin corelarea lor se poate ajunge la o structurare optimă a schemelor interne de organizare.

12 2 DIMENSIUNILE (ATRIBUTELE) ATENȚIEI

Indiferent de forma în care se manifestă, - involuntară, voluntară sau postvoluntară -, atenția pune în evidență un ansamblu de dimensiuni pregnant obiectivabile și relativ riguros cuantificabile, pe baza cărora poate fi analizată, comparată și evaluată. Printre cele mai importante asemenea dimensiuni, notăm: *volumul, concentrarea, stabilitatea, mobilitatea fi distributivitateci.*

Volumul exprimă numărul „elementelor" sau „entităților" distincte (litere, cifre, silabe, cuvinte, figuri geometrice, imagini, obiecte) pe care un subiect le poate cuprinde simultan cu maximă și relativ egală claritate (în plan perceptiv sau în plan mental - reprezentare, imaginație).

Pentru cercetarea și evaluarea acestei dimensiuni, cel mai la îndemână este experimentul în sfera percepției vizuale, bazat pe tehnica tahistoscopului. Datele obținute printr-un astfel de experiment au arătat că atunci când elementele sunt independente, fără legătură între ele, volumul atenției (perceptive) este cuprins în limitele numărului magic al lui Miller 7 ± 2, adică. între 5 și 9. Valoarea concretă a acestui număr variază funcție de subiect și de caracteristicile elementelor prezentate ca stimuli (cifrele se percep mai ușor decât literele, formele pătratice mai ușor decât cele triunghiulare, formele rotunde mai ușor decât cele alungite etc). Când trecem de la litere izolate la cuvinte - care devin stimuli principali - numărul literelor în câmpul atenției devine considerabil mai mare, dar al cuvintelor propriu-zise rămâne mai mic decât al literelor prezentate separat.

O altă variabilă care influențează mărimea volumului atenției este gradul de familiaritate al stimulilor: în raport cu stimulii familiari, valoarea volumului atenției va fi mai mare, iar în raport cu cei nefamiliari aceasta va fi semnificativ mai mică.

Cum atenția se implică în toate procesele cognitive, este evident că determinarea volumului ei numai prin intermediul percepției vizuale este insuficientă și datele obținute au doar o valoare relativă, orientativă. Unii autori (Averbach și Sperling) au constatat că ceea ce în mod curent se lua ca indicator al volumului atenției, în realitate reprezintă volumul memoriei imediate implicate în percepția situației-stimul.

Ei presupun că volumul real al atenției este considerabil mai mare decât se crede. De asemenea, trebuie să luăm în considerație și ipoteza că persoanele dependente de câmp, extravertite, mobile, excitabile au atenție mai cuprinzătoare (cu un volum mai mare) decât cele independente de câmp, intravertite, inerte.

Concentrarea este, poate, dimensiunea cea mai importantă a atenției, ea exprimând gradul de activare selectivă și intensitatea focarelor dominante la nivelul structurilor și zonelor cerebrale implicate în realizarea procesului sau activității psihice specifice. Ea poate lua astfel valori diferite atât de la un subiect la altul, cât și la unul și același subiect, în momente diferite de timp, în funcție de caracteristicile și conținutul sarcinilor, cât și de starea sa internă (motivațională, afectivă, odihnă-oboseală etc).

Continuumul ei valoric, în plan funcțional, se întinde între extremele cunoscute în patologie - *fixitatea,* care se întâlnește în schizofrenie, și *difuzitatea,* care apare în sindromul frontal și în oligofrenie. în stare normală se poate vorbi de niveluri de concentrare - *slab, mediu, înalt.* Calitativ, concentrarea va fi exprimată în *corectitudinea* răspunsurilor la probele specifice de tip Bourdon. Anfimov, Kraepelin, probe de tip cod

etc. Iar corectitudinea se evaluează prin raportarea numărului de răspunsuri corecte (Ne) la numărul de erori (bifări, greșeli + omisiuni). Dacă Ne = Ne' [Ne = nr. absolut de răspunsuri corecte; Ne' - valoarea raportului Nc/(O+E)] corectitudinea este maximă și ea indica o concentrare puternică; atunci când Ne = (F.+O)* avem de-a face cu o concentrare medie; când Nc< (F.+O), avem de-a tace cu o concentrare slabă.

Profunzimea (intensitatea) concentrării poate fi apreciată și după rezistența la acțiunea factorilor perturbatori, distractrvi: cu cât frecvența și intensitatea acestora la care atenția poate rezista sunt mai mari, cu atât concentrarea.este mai profundă.. Dar, evident, pentru a atinge un nivel ridicat de concentrare a atenției este necesar și un efort voluntar mai intens, de mai mult consum de energie nervoasă. De aceea, este de așteptat ca, pe măsura epuizării energetice nervoase, nivelul concentrării să scadă și să se instaleze fenomenul oboselii. Prin aceasta, scăderea concentrării atenției poate fi luată ca *indicator* psihofiziologic obiectiv al oboselii.

Stabilitatea exprimă durata în decursul căreia atenția se poate menține aproximativ la același nivel (optim, posibil în situația dată și pentru subiectul dat), întrucât, în mod obișnuit, rezolvarea sarcinilor cu care suntem confruntați reclamă un timp relativ îndelungat, de la câteva minute până la câteva ore, nu e suficient simplul fapt de a atinge nivelul cerut de concentrare a atenției, dar și menținerea acestui nivel cât timp este necesar pentru finalizarea activității începute. Performanțele mari în orice gen de profesie sunt facilitate, printre altele, și de stabilitatea atenției. O problemă, oricât ar fi de complexă și dificilă, devine rezolvabilă dacă o putem păstra în minte și dacă ne putem concentra asupra ei timp îndelungat. Marile descoperiri și creații au la bază și menținerea proiectelor lor timp îndelungat în centrul atenției.

Stabilitatea, ca și concentrarea, se poate educa și dezvolta prin exercițiu, subiectului cerându-i-se să rezolve sarcini cu durate din ce în ce mai mari, și prin întăriri adecvate. Ea este însă condiționată și de anumite premise naturale, cum ar fi forța, mobilitatea și echilibrul proceselor nervoase fundamentale. Din acest punct de vedere, tipul putemic-echilibrat-inert poate prezenta avantaje serioase în ceea ce privește posibilitatea de a dezvolta o stabilitate superioară a atenției în comparație cu tipul slab sau cel puternic-mobil-neechilibrat-excitabil.

într-o activitate continuă, desfășurată pe mai multe ore, cum este activitatea de învățare în școală (4-6 ore zilnic) sau activitatea de muncă în diferite domenii (6-8 ore), durata optimă de menținere aproximativ la același nivel a concentrării atenției variază între 40 minute și 2 ore, intervale după care devin necesare pauzei intermediare (între 10 și 31 minute).

De nivelul de dezvoltare a stabilității atenției în plan individual se ține seama la selecția și încadrarea personalului, îndeosebi în posturi de supraveghere-control (ex.: la instalațiile radar, la tablourile automatizate de comandă, la pilotarea avioanelor) și în alte posturi cu risc major în caz de accidente.

în accidentele de muncă datorate factorului uman. ponderea principală în cauzalitatea psihofiziologică generală revine oscilațiilor atenției.

Mobilitatea reprezintă calitatea atenției de a se comuta rapid, la nivel optim de concentrare, de la o situație la alta, de la o secvență sau verigă a activității la alta,

---

* E = erori; O = omisiuni.

menţinând totodată controlul asupra ansamblului. Graţie acestei calităţi, elemente şi secvenţe particulare se leagă într-o organizare spaţio-temporală unitară. Prin aceasta, mobilitatea se deosebeşte şi se opune simplei fluctuaţii sau oscilaţii, care reprezintă, în genere, o trăsătură negativă.

în timp ce mobilitatea este solicitată de desfăşurarea normală a activităţii şi se mulează pe ea, oscilaţia (fluctuaţia) se produce spontan şi împotriva cerinţelor obiective ale activităţii; dacă mobilitatea presupune menţinerea nivelului optim al concentrării, oscilaţia afectează, în primul rând, concentrarea şi se traduce ca scădere semnificativă a acesteia. Potrivit datelor lui Cherry şi Taylor, durata necesară pentru deplasarea focusului atenţiei este de minimum 1/6 secunde. Aceasta include timpii necesari deconectării unor canale şi conectării altora, diminuarea urmelor secvenţelor sau elementelor anterioare şi pregătirea pentru a face loc unor secvenţe şi elemente noi etc. (Treisman, 1973).

în experimente de percepţie monaurală alternativă a unor mesaje verbale înregistrate pe bandă, D.E. Broadbent a demonstrat că subiectul reuşeşte să „prindă" unitatea semantică a „textului", dacă numărul comutărilor de la o ureche la alta nu depăşeşte 3 pe secundă. Aşadar, comutarea atenţiei nu are un caracter instantaneu, ci unul procesual, reclamând un minimum de timp. Fireşte, şi aici îşi spun cuvântul particularităţile psihoindividuale, mai ales raportul dintre mobilitatea şi inerţia proceselor numeroase fundamentale: comutarea va reclama un timp mai scurt la un subiect mobil şi unul mai lung la un subiect inert.

Distributivitatea se referă la posibilitatea atenţiei de a permite realizarea simultană a două sau mai multor activităţi diferite. Aceasta este discutabilă. Unele date par a pleda în favoarea existenţei reale a distributivităţii, altele împotrivă. în formularea răspunsului se cere, aşadar, prudenţă şi să ţinem seama de legea neurofiziologică obiectivă a *exclusivităţii,* potrivit căreia, într-un moment dat de timp, nu putem efectua decât o singură activitate principală. Acolo unde se vorbeşte de distributivitate şi de simultaneitate, avem de-a face cu o comutare foarte rapidă.

Cel mai plauzibil este un răspuns relativ: unele activităţi nu pot fi îndeplinite simultan, altele pot fi îndeplinite numai dacă: a) doar una este principală, iar cealaltă secundară şi subordonată; b) una solicită mobilizare şi concentrare voluntară, iar cealaltă este automatizată; c) ambele acţiuni sunt verigi sau componente ale unei activităţi unitare supraordonate.

Ca şi celelalte dimensiuni ale atenţiei, şi distributivitatea poate fi educată, iar modelarea ei cea mai semnificativă se realizează în cadrul profesiei. Există profesii cum sunt cele executiv-motorii, de pilotare a autovehiculelor, de conducere, pedagogică etc. care solicită din plin distributivitatea sau cel puţin comutarea rapidă între mai multe acţiuni sau verigi diferite.

în plan neurofiziologic bazai, distributivitatea este favorizată de mobilitatea şi echilibrul proceselor nervoase şi îngrădită de inerţie şi dezechilibru.

12. 3. FORMELE ATENŢIEI

Aşa cum am arătat deja (paragraful 1), atenţia nu este omogenă şi unidimensională, ci prezintă un tablou complex, eterogen, care se manifestă în trei forme principale: *atenţia involuntară, atenţia voluntară* şi *atenţia postvoluntară*. Aici, vom analiza, mai pe larg şi distinct, fiecare din aceste forme.

Atenția involuntară. Aceasta este forma elementară și naturală a atenției umane, care se declanșează și se menține spontan, fără intenție și fără vreun efort voluntar special din partea subiectului. Ea se realizează pe baza pe reflexului de orientare, determinat de noutatea stimulilor și de modificările intempestive în ambianța familiară. Mecanismul său direct ii constituie interacțiunea fazică dintre cele două verigi ale sistemului reticulat activator ascendent (SRAA); *veriga bulbară* (a lui Magoun), care susține activarea difuză, respectiv, reflexul generalizat de orientare, și *veriga diencefalică* (a lui Jaspers), care susține activarea focalizată, respectiv, reflexul de orientare localizat.

Studiind mecanismele activării, D.E. Berlyne (1966) a demonstrat că unele caracteristici formale ale stimulilor duc la declanșarea mai rapidă a atenției involuntare și la o creștere mai puternică a nivelului de vigilență decât altele. Printre trăsăturile cu forța activatoare cea mai mare sunt menționate: *eterogenitatea* (un câmp perceptiv alcătuit din elemente diferite, de exemplu, litere, cifre, figuri geometrice etc., incită mai rapid atenția involuntară decât unul alcătuit din elemente același gen), *asimetria, contrastul, neregularitatea, mișcarea, intensitatea* (mare).

Durata menținerii atenției involuntare asupra unui stimul (dacă acesta rămâne constant) este relativ redusă (maximum 10-15 minute) și are variații în funcție de individualitatea subiecților și de caracteristicile obiective ale stimulilor. Perpetuarea acțiunii stimulului duce treptat la slăbirea atenției pentru el, ca urmare a dezvoltării fenomenului de *habituare* (obișnuire). între stimuli se creează o concurență reflexogenă: în timp ce atenția involuntară este reținută de un anumit stimul, apariția în câmpul perceptiv a altuia, cu o însușire mai deosebită, va induce negativ acțiunea celui dintâi și va atrage atenția asupra celui de-al doilea. Aceasta poate duce la accentuarea instabilității.

Atenția involuntară intră frecvent în competiție și cu atenția voluntară. Dacă în timp ce ne concentrăm asupra unui obiect sau asupra rezolvării unei sarcini apare în câmpul nostru perceptiv un stimul nou puternic, brusc se întrerupe acțiunea în curs și locul atenției voluntare este luat de atenția involuntară (susținută de reflexul necondiționat de orientare).

în lumina celor de mai sus. putem conchide că funcția principală a atenției involuntare este aceea *de explorare-investigare* a noului și imprevizibilului și de pregătire a intrării în scenă a atenției voluntare, pentru performarea activităților adaptabile specifice.

Atenția voluntară este forma superioară și specific umană de realizare a controlului conștient asupra evenimentelor din mediul extern și asupra propriilor acte psihocomportamentale. Ea constă în orientarea selectivă și în focalizarea deliberată a focusului conștiinței asupra unui obiect, sarcini sau activități și în menținerea acestei focalizări cât timp este necesar pentru finalizare sau pentru atingerea scopului propus. Nu se poate vorbi de conectarea acestei forme a atenției fără existența și formularea prealabilă a unui obiectiv sau scop: „vreau să văd că...", „vreau să-mi propun să ...", „vreau să stabilesc ..." etc.

Atenția voluntară nu se menține fixată într-un punct; de regulă, ea urmează logica desfășurării evenimentelor și secvențelor activității, precum și pe cea a succesiunii

situaţiilor şi solicitărilor obiective. Ea trebuie, deci, să fie nu numai concentrată, ci şi mobilă, comutativă, distributivă.

Pentru situarea ei în limitele optime reclamate de activitatea curentă, recurgem permanent şi la funcţia reglatoare a limbajului, folosind *instructaje* anticipative de inducere a recurilor pregătitoare şi *comenzi secvenţiale* („să fiu atent acum", „să iau seama mai bine", „să mă concentrez mai bine" etc).

Atunci când sarcina de rezolvat prezintă o semnificaţie deosebită pentru noi, energia necesară concentrării şi stabilităţii atenţiei va fi furnizată nu numai de mobilizarea voluntară, ci şi *de motivaţie.*

Pentru rezolvarea unei sarcini sau desfăşurarea unei activităţi eficiente, este necesar ca atenţia voluntară să fie egal distribuită pe toate cele trei verigi componente de bază; *veriga aferentă* („intrarea"), *veriga intermediară* (prelucrarea-interpretarea) şi *veriga eferentă* (elaborarea, selecţia şi emiterea răspunsurilor sau rezultatelor corespunzătoare). Experienţa ne arată însă că această cerinţă este departe de a fi satisfăcută în toate situaţiile. Se pare că mai numeroase sunt cazurile în care avem de-a tace cu o repartiţie inegală a concentrării, stabilităţii şi mobilităţii pe cele trei verigi menţionate. Cercetările noastre (1968) au scos în evidenţă faptul că nu există o sincronie absolută între veriga senzorială şi cea motorie; între ele apar diferenţe uneori semnificative de viteză (latenţă), de precizie, de mobilitate. Alte cercetări (Eysenek, 1968) permit să formulăm ipoteza că introvertiţii se caracterizează prin predominarea *atenţiei intelective* (veriga intermediară), iar extravertiţii - prin predominarea *atenţiei sensorio-motorii.*

Există apoi diferenţe interindividuale semnificative în ceea ce priveşte repartiţia nivelului de concentrare a atenţiei între aspectele de detaliu, mărunte şi cele semnificative, esenţiale. Este cunoscut cazul lui Einstein al cărui vârf de concentrare puternic focalizat asupra ideilor şi relaţiilor esenţiale avea să stea la baza teoriei relativităţii; concomitent, pe alte planuri, ca, de pildă, în unele calcule concrete manifesta o neatenţie care intriga pe cei din jur.

După criteriul rangului, atenţia perceptivă şi motorie este **mai** simplă şi mai uşor de reglat, în vreme ce atenţia voluntară intelectivă este mult mai complexă şi mai dificil de susţinut.

Sub raportul eficienţei, nu încape îndoială că atenţia voluntară este net superioară celei involuntare, care permite doar „constatare", nu şi elaborare-interpretare conceptual-teoretică.

Atenţia voluntară intelectivă este implicată în rezolvarea **problemelor** teoretice, în formularea şi testarea ipotezelor, în elaborarea şi testarea veridicităţii judecăţilor şi raţionamentelor. La acest nivel, forma (atenţia) devine perfect congruentă cu conţinutul (procesul rezolutiv propriu-zis).

Atenţia postvoluntară. Pe măsura structurării, consolidării şi automatizării schemelor operatorii ale proceselor cognitive şi activităţii, efortul voluntar iniţial — necesar concentrării şi stabilităţii atenţiei - se reduce, coborând sub pragul de conştientizare. Cu toate acestea, calitatea atenţiei nu se diminuează, păstrându-se în continuare la nivel optim. Pe lângă factorul consolidare-automatizare operatorie, trecerea atenţiei voluntare în atenţie postvoluntară este facilitată de factori afectiv-

motivaționali, care potențează și susțin prin energie proprie desfășurarea finalistă a comportamentului și activității.

Chiar în cazul atenției voluntare, se dovedește că slaba implicare afectiv-motivațională a subiectului în sarcină reclamă un efort mult mai intens pentru ajungerea la rezultat decât atunci când această implicare este puternică. De aici se poate trage concluzia că atenția postvoluntară este mult mai frecvent întâlnită în activitățile intrinsec motivate decât în cele bazate pe motivație extrinsecă. Ea capătă astfel valențe atitudinafe, fiind corelată și reflectând selecțiile, orientările și concentrările operate de subiect după criteriile sale valorice.

Nu trebuie, firește, să credem că o activitate se fixează și se desfășoară permanent și exclusiv pe fondul atenției poștvolunțare. Apariția pe parcursul ei a unor obstacole sau sarcini noi, pentru care subiectul nu are pregătite sau elaborate schemele de răspuns, duce automat la conectarea atenției voluntare, trecând prin atenția involuntară.

în concluzie, cele trei forme ale atenției nu sunt izolate și independente una de cealaltă, ci alcătuiesc o *unitate dinamică de tip ciclic:* atenție involuntară —» atenție voluntară —» atenție postvoluntară—» atenție involuntară —•...

12.4. MODELE TEORETICE EXPLICATIVE ALE ATENȚIEI

Datorită, pe de o parte, naturii și structurii sale eterogene, iar pe de altă parte, implicării ei în reglarea/optimizarea desfășurării mai tuturor proceselor psihice specifice și activităților integrate, atenția a fost abordată și explicată teoretic pe baza unor modele diferite - *neurofiziologice, neumehimice, psihologice* (motivaționale, cognitive).

Modelele neurofiziologice consideră că natura atenției este bazai și intim legată de procesualitatea neuronală. în funcție de mecanismul și conținutul concret al acestei procesualități, se pot delimita două asemenea modele principale: *modelul dominantei* (focarului de excitație dominant) și *modelul activării.*

în ordine istorică, primul care s-a afirmat a fost cel *al dominantei,* el fiind sugerat de fiziologul rus Uhtomski (principiul dominantei) și dezvoltat într-o formă coerentă de Pavlov și școala sa.

Ideea de bază a acestui model rezidă în aceea că atenția, ca amplificare a acuității conștiinței în raport cu un stimul sau obiect extern, apare ca expresie a focalizării excitației specifice în zona corespunzătoare a scoarței cerebrale. Crearea unui astfel de focar dominant asigură blocarea sau inhibarea (prin inducție negativă) a influențelor colaterale și permite desfășurarea orientată, finalistă a percepției și acțiunii în raport cu stimulul selectat. Desprinderea și selectarea stimulilor din ambianță nu pot fi realizate decât prin crearea dinamică și selectivă a dominantelor corticale. Dominantele se pot crea pe două căi: reflex-necondiționată, pentru stimulii biologicește necesari, și reflex-condiționată, pentru stimulii neutri, care pot deveni semnale cu rol adaptativ.

Este evident că ideea dominantei este în sine corectă și ea a fost confirmată de cercetările experimentale moderne, bazate pe înregistrări EEG și RMI (itnagerie reomagnetică). Obiecția care se aduce însă modelului explicativ al atenției, bazat pe această idee, este că în el se absolutizează rolul scoarței cerebrale și se neglijează aproape complet rolul formațiunilor subiacente.

Modelul activării a intrat în scenă către sfârșitul primei jumătăți a secolului XX, în urma studiilor asupra formațiunii reticulate și a descoperirii sistemului reticulat activator ascendent - SRAA, Moruzzi și Magoun, 1947, 1948), situat la nivelul trunchiului cerebral. S-a stabilit că producerea stării de veghe și menținerea ei în timp se datorează influenței activatoare difuze pe care SRAA o exercită asupra scoarței cerebrale. Segmentul diencefalic al sistemului reticulat (Jaspers. 1950) exercită o influență de activare focalizată și realizează, de asemenea, operații de *filtrare* și *facilitare* în sfera *input-\xn\or* senzoriale simultane (concurente) (fig.42).

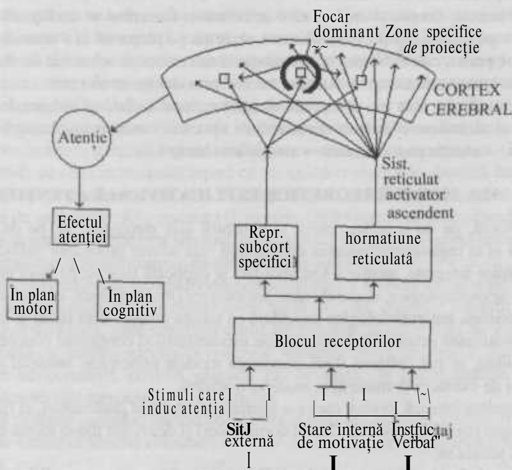

Fig.42. Schema-bloc a mecanismului atenției

Prin intermediul sistemului reticulat, la nivelul scoarței, se crează două forme de activare: *activarea de fond,* care corespunde stării de veghe și se întreține prin circuitul reticulo-cortico-reticulat (creșterea potențialului în sistemul reticulat intensifică tonusul de excitabilitate al scoarței cerebrale; aceasta are ca efect creșterea intensității semnalelor corticale asupra F.R.; slăbirea potențialului în F.R. determină slăbirea intensității tonusului de excitabilitate la nivel cortical; ca urmare, se intensifică din nou influența activatoare a formațiunii reticulate (F.R.) asupra scoarței, starea de veghe menținându-se la nivel adecvat); *activarea indusă (provcKată),* care se produce la acțiunea unor stimuli noi din ambianță și se concretizează comportamental în reflexul generalizat de orientare, urmat de reflexul localizat, având ca rezultat apariția atenției involuntare.

Blocarea sistemului reticulat duce inevitabil la scăderea tonusului cortical, la eliminarea condiției bazale a atenției și la scufundarea subiectului într-o stare de

inhibiție generalizată profundă. în experimentele-princeps ale lui Monizzi și Magoun, efectuate pe pisică, s-a demonstrat că, în cazul unei secționări a traseului reticulat, starea de inhibiție ce se instaurează după aceea nu mai poate fi înlăturată prin nici un fel de stimulare externă, fie ea și nocivă.

Forma inițială a modelului a fost completată cu ipoteza „filtrului", emisă de către D.E. Broadbent (1958). Potrivit acesteia, atenția funcționează ca un filtru, fiind subordonată legii „ totul sau nimic". Problema care se ridică este de a stabili la ce nivel se organizează și operează mecanismul filtrului. Unii autori (A. Deutsch și O. Deutsch, 1982) susțin că acesta se integrează la nivel central și în nici un caz la periferia analizatorilor.

Barlow (1960), dimpotrivă, prin a sa ipoteză a „parolei", susține că filtrarea trebuie să aibă loc cât mai aproape de intrare, pentru a se evita interferențele ulterioare și consumul energetic inutil la nivel cortical.

Problema rămâne deschisă.

La întrebarea „în ce anume constă funcția filtrului?", răspunsurile, de asemenea, diferă. După Broadbent, filtrul *blochează* informațiile nerelevante; după Neisser, el tonifică și potențează semnalele relevante, amplificând efectul lor psihologic; după Treisman, mecanismul filtrului nu blochează, ci doar diminuează intensitatea semnalelor care nu fac obiectul atenției, împiedicându-le astfel să ajungă la veriga corticalâ a analizatorilor.

Filtrarea se corelează permanent cu *comutarea,* care, trebuie presupus, este dictată de dinamica activității sau a stărilor interne de necesitate ale subiectului.

Modelele neurofiziologice pot fi considerate suficiente pentru explicarea producerii și menținerii atenției involuntare, dar insuficiente pentru explicarea și a atenției voluntare.

Modelele neurochimice tind să lege atenția de reacții și transformări mai profunde, care au loc la nivelul creierului. Ele au fost propulsate de descoperirile din ultimele decenii privind rolul mediatorilor și neurotransmițătorilor în „modelarea" funcționării sistemului nervos central. Fenomenul activării selective și diferențiate de la un individ la altul este considerat efectul raportului de concentrație dintre mediatorii stimulatori și cei inhibitori. Astfel, după M. Zuckerman (1983), „căutarea de senzații" *(sensation seeking)* sau „evitarea senzațiilor" *(sensation avoidance)* sunt condiționate de nivelul activării cerebrale, care, Ia rândul lui, este determinat de nivelul *catecolaminelor* din sistemul limbic (depamina, serotonina, norepinefrina). Datele obținute de D.E. Remond (1985) și C.J. Fowler (1986) arată că nivelul *nwnoaminooxidei* (MAO) și al endorfinelor este în raport invers cu activismul cerebral și, implicit, cu nivelul vigilenței și al atenției (orientate spre exterior).

Atât MAO, cât și endorfinele au acțiune inhibitorie asupra receptorilor, ceea ce atestă că filtrajul începe de la periferie. Un nivel crescut al MAO determină reducerea catecolaminelor în sistemul limbic, făcând să diminueze corespunzător activismul psihic.

S-a demonstrat, apoi, că funcționarea SRAA poate ti influențată de variațiile chimice ale glicemiei, oxigenului și gazului carbonic, precum și de acțiunea drogurilor, care, se știe, au efecte stimulative (cafeina) sau perturbatoare (LSD) asupra stării de atenție.

Modelele psihologice pun accentul pe latura psihică a atenției, pe structurarea și funcționarea ei în concordanță cu procesele reflectorii specifice, cu motivele și scopurile activității subiectului. Ele leagă atenția de schemele de organizare și funcționare a conștiinței: atenția devine indicatorul cel mai pregnant al conștientizării

unei situații (obiect) și al caracterului conștient al activității pe care o desfășoară într-un moment sau altul.

Modelele motivaționale își au originea în teoria psihanalitică a inconștientului și în teoria behavioristă a întăririi.

Esența lor constă în aceea că *atenția* este considerată ca expresie a condițiilor și proceselor motivaționale din interiorul organismului, ca selectând și delimitând ceea ce are semnificație și este ulii de ceea ce este indiferent (Beriyne. 1968, 1970; Maslow, 1970; Zorgo, 1980; Nuttin, 1983).

între nivelul și orientarea atenției, pe de o parte, și nivelul activării motivaționale, pe de alta, se stabilește un raport direct proporțional.

In cazul când în prim plan nu se află o trebuință sau un interes propriu-zis al subiectului, rolul întăririi interne va fi luat de învățarea externă (ordin, obligație, comandă, apreciere), care va acționa prin intermediul reglajului voluntar.

„Căderea" motivației, care se produce în stările de depresie profundă, se acompaniază cu „absența psihică, respectiv, cu blocarea atenției față de evenimentele din lumea externă și față de acțiune; dimpotrivă, diversificarea și alternarea succesivă a stărilor de motivație duce la vivacitatea atenției și la lărgirea sferei sale de operare. Chiar în cazul în care este vorba de procesele cognitive, atenția care se implică în realizarea lor este stimulată tot de factori motivaționali (curiozitatea, interesele de cunoaștere).

Modelele cognitive leagă atenția primordial de selectarea, procesarea și utilizarea informațiilor în contextul interacțiunii generale a omului cu lumea.

Unul din aceste modele se întemeiază pe *paradigma ascultării dihotomice* (cu fiecare ureche separat) a unor serii de semnale auditive (Preda, 1991). Deși sarcina pare dificilă, rezolvarea ei nu este imposibilă, fapt demonstrat de activitatea dispecerilor care dirijează zborurile aeriene. Aceștia primesc simultan mesaje de la mai multe avioane aflate în zbor, pe care le tratează și le interpretează distinct, fără a le amesteca sau confunda.

într-o altă situație, când ne afundăm într-o lectură sau într-o meditație, cresc considerabil pragurile pentru restul stimulilor, aceștia, psihologic, încetând parcă să existe. Se consideră că sistemul de tratare a informațiilor dispune de operatori speciali de selecție, centrare și transfer (comutare), susținând concentrarea, stabilitatea și mobilitatea atenției. Altfel spus, raporturile de dominanță și alternanță dintre operatorii de receptare, tratare și interpretare a informației reprezintă principalul factor prin prisma căruia ar trebui explicată atenția.

Un alt model cognitiv se întemeiază pe ipoteza existenței a două modalități distincte de analiză a informației: una *automată,* necondiționată, care funcționează la fel pentru toate semnalele receptate; cealaltă — *selectiv-orientată,* condiționată de semnalele receptate anterior și care se centrează pe preluarea semnalelor interesante, relevante. în cazul când un semnal relevant intră pe un canal pasiv, „neatent"', printr-un operator special el este transferat canalului activ (atent). Coordonarea celor două modalități de analiză menționate mai sus este interpretată ca rezultat al învățării, al unui exercițiu îndelungat.

în fine, cel de-a/ *treilea model cognitiv* se fundamentează pe referirea la *ipoteza operatorilor constructivi* (Pascual-Leone, 1984; de Ribaupierre. 1983). potrivit căreia procesarea informației are un caracter secvențial. în cadrul fiecărei secvențe atenția

intervenind atât *punctual* (funcție specifică), cât și *integrator* (funcție generală). Pe fondul unui repertoriu general de scheme notate de autor cu H, printr-un proces de „preasimilare" se creează un câmp de *activare actuală,* notat cu H*. Acesta pune în funcțiune *operatori specifici* care se aplică diferențiat fluxului de semnale ce se receptează în momentul dat (unii operatori organizează *input-u* senzorial, **alții** efectuează codarea informației, alții compararea cu anumite criterii și etaloane, alții — integrarea și evaluarea semantică etc.

Pascual-Leone introduce în modelul său și un operator de inhibiție - I -, care blochează activ și direct schemele nepertinente, incompatibile cu ceea ce urmărește subiectul. La acesta se mai adaugă un operator M, al rezervei de *energie mentală,* care permite amplificarea activării schemelor adecvate pentru abordarea-rezolvarea sarcinii sau problemei date și care nu sunt activate direct prin impactul senzorial sau prin alți factori, ca, de exemplu, cei motivaționali. Se apreciază că schemele activate prin operatorul M devin dominante și importante, îndeosebi în situațiile derutante, când schemele selectate anterior nu duc la găsirea soluției. Există și alți operatori, care, alături de cei menționați, asigură constituirea și organizarea intelectivâ, mentală a atenției, incluzând aspectele abstractizării și formalizării (atenția implicată în gândirea formal-abstractâ are altă organizare decât cea senzorială sau motorie).

Ca observație generală la modelele cognitive, se poate spune că, deși plauzibile, ele se pretează mai puțin la verificare empirică, experimentală decât cele neurofiziologice, neurochimice și motivaționale.

Între toate modelele prezentate mai sus nu trebuie însă să vedem o relație de incompatibilitate și exclusivitate reciprocă, ci una de complementaritate, fiecare relevând laturi pe care celelalte nu-și propun să le abordeze.

Capitolul Xm

AFECTIVITATEA

13.1. ASPECTE TEORETICE ȘI METODOLOGICE GENERALE

Poate că nici una din problemele de conținut ale psihologiei nu a fost și nu continuă să fie atât de controversată și dezbătută ca cea a emoției. Disputele s-au purtat și se poartă în jurul a trei coordonate principale: a) locul emoției în viața psihică și rolul ei în activitatea curentă a omului; b) natura și conținutul trăirii emoționale; c) modul de producere și mecanismul prin care se realizează procesele emoționale.

In raport cu fiecare din aceste coordonate, s-au constituit și s-au înfruntat puncte de vedere nu numai diferite, dar de-a dreptul opuse, antagonice. Așa, de exemplu, în raport cu locul emoției în viața psihică și rolul ei în activitatea curentă a omului, se delimitează tranșant asemenea opoziții, precum: *raționalismul,* care absolutiza locul și rolul rațiunii și nega orice importanță și legitimitate ontologică a emoției, care era considerată un atavism regretabil al formelor primare ale psihismului animal în psihicul uman (Descartes, Kant), și *iraționalismul,* care, dimpotrivă, absolutiza componenta instinctual-irațională, implicit, dimensiunea trăirii emoționale, minimalizând importanța rațiunii (Nietzsche, Schoppenhauer, Bergson, Mc Dougall, Freud -, așadar, opoziția dintre glasul rațiunii și glasul inimii); *nihilismul,* care contesta emoției orice valoare instrumental-adaptativă și orice rol pozitiv, optimizator în dinamica activității și comportamentului (Wundt, Lipps, Munn, Woodworth) și *trăirismul,* care așeza desfășurarea întregii activități, a întregului comportament pe suport emoțional-afectiv (Ribot, Scheff, Lazarus).

Asemenea opoziții au determinat tendințe divergente și în plan educațional: accentul principal fiind pus, fie pe modelarea și dezvoltarea intelectului, a rațiunii, fie pe modelarea și dezvoltarea simțirii, a sferei emoțional-afective. în timp ce pentru unii, prezența componentei emoționale este un balast, o sursă permanentă de erori, eșecuri și dezadaptări, pentru alții, aceasta reprezintă bunul cel mai de preț și cel mai intim al personalității, sursă de energie și activare-rezonare permanentă la situațiile existențiale.

în ceea ce privește natura și conținutul emoției, de asemenea, abordările au oscilat între *subiectivismul pur,* emoția reducându-se la latura trăirii interne pure (autotrăirea fără un conținut reflectoriu specific) și *fizicalismul obiectiv,* emoția fiind interpretată ca o simplă continuare în plan intern, în forma unor modificări fiziologice, a acțiunii stimulilor afectogeni externi.

în fine, în chestiunea modului și mecanismelor de producere a proceselor afective, disputele au avut tot un caracter polar, soluțiile oscilând între psihologism și fiziologism (primatul componentei psihice asupra celei fiziologice sau, invers, primatul verigii fiziologice asupra celei psihice) sau între *periferism* (predominanța schimbărilor

și reacțiilor periferice; vezi teoria James-Lnge) și *centrism* (predominanța imaginii corticale - percepție sau reprezentare; vezi Cannon, Bard, Pribram).

In afara celor trei coordonate principale menționate mai sus, controversele s-au manifestat și în legătură cu alte aspecte mai particulare, precum relația dintre biologic și socio-cultural în determinismul emoției și emoționalității, relația dintre înnăscut și dobândit, dintre primar și secundar în structura internă a sferei afective. Astfel, în psihologia generală a emoției întâlnim tendințe accentuate, preponderent biologice (biologizante) sau preponderent sociologice (sociologizante), respectiv, culturologice (culturalizante), tendințe accentuate de factură ineistă (emoțiile considerate ca entități eminamente înnăscute, determinate genetic) sau de factură genetistă (emoțiile interpretate ca entități care se formează exclusiv în cursul evoluției ontogenetice prin învățare: „Totul se învață, inclusiv frica" (Thorndicke).

Situația atât de controversată a emoționalității se explică nu numai prin complexitatea ei excepțională (universul afectivității este mai întins și mai complicat structurat decât universul cogniției), ci și prin dificultatea găsirii și conceperii unor modele experimentale suficient de adecvate și de discriminante de investigare și cercetare obiectivă. Această dificultate face ca, în producerea și furnizarea datelor sau faptelor necesare analizei și interpretării teoretice, principalele surse să rămână observația și autoobservația. Diversitatea stărilor subiective în care se concretizează sfera emoționalității creează apoi dificultăți de ordin taxonomic, de delimitare, identificare și clasificare. Și aici, inevitabil, intervine experiența proprie a cercetătorului, capacitatea lui de intuiție și empatie. Oricât s-ar strădui cineva, nu poate să ajungă la o operaționalizare și obiectivitate absolută a demersului explicativ în materie de afectivitate.

Ca urmare, cunoașterea noastră actuală a acestui domeniu trebuie considerată relativă și orice cercetător al sferei afectivității trebuie să tindă spre aprecieri critice și emitere de ipoteze și idei noi.

13.2. SPRE O DEFINIȚIE A AFECTIVITĂȚII

Afectivitatea este o componentă esențială și indispensabilă a sistemului psihic uman, la fel de necesară și legic determinată ca și oricare altă componentă - cognitivă, motivațională, volitivă etc. în această calitate, ea trebuie să posede atributele generale ale psihicului — de a fi o modalitate specifică de relaționare cu lumea și cu propriul Eu, de a avea o valoare informațional-reflectorie, respectiv, de a semnaliza și semnifica ceva, de a îndeplini un rol reglator specific, mai mult sau mai puțin evident.

De aici se poate desprinde următoarea definiție generală a afectivității. *Afectivitatea este acea componentă a vieții psihice care reflectă, informa unei trăiri subiective de un anumit semn, de o anumită intensitate și de o anumită durată, raportul dintre dinamica evenimentelor motivafionale sau a stărilor proprii de necesitate și dinamica evenimentelor din plan obiectiv extern.*

Raportul respectiv poate fi *nesemnificativ* sau *neutru* (situația de *statu-quo* sau de zero emoțional, prin analogie cu zeroul fiziologic în cazul sensibilității termice) și *semnificativ,* generând activare și trăire emoțională: *pozitivă,* în cazul când este „consonant", și *negativă,* în cazul când el este „disonant".

Chiar atunci când emoţia este autoprovocată de subiect prin amintire şi reprezentare anticipată, trăirea rezultă tot din raportarea evenimentelor din câmpul intern al personalităţii la evenimentele din planul extern. Definiţia propusă depăşeşte unilateralitatea definiţiilor clasice, care absolutizau planul intern (subiectiv) sau pe cel obiectiv (extern) al organizării şi manifestării psihocomportamentale, ea înscriindu-se în spiritul exigenţei metodologice a principiului interacţionismului, care stă la baza psihologiei ştiinţifice contemporane.

în organizarea sistemului psihic, afectivitatea ocupă o poziţie de interfaţă între cogniţie şi motivaţie, cu care, de altfel, se împleteşte cel mai strâns. Cogniţia mediază şi, oferă semnalele de activare şi declanşare a emoţiei, dar ea nu este o cauză a acesteia, ci doar o condiţie necesară. Cauza rezidă în natura raportului dintre cele două planuri de referinţă ale personalităţii umane - intern şi extern. Semnul şi intensitatea trăirilor se modifică în funcţie de percepţia situaţiei sau de reprezentarea ei mentală anticipată.

Dacă într-un anumit context obiectiv, un băţ va fi conştientizat în percepţie ca şarpe, el va provoca o emoţie de frică sau de spaimă; dacă, însă, într-un astfel de context un şarpe va fi perceput ca un băţ, cogniţia în sine nu va produce nici o emoţie. Astfel, prin interpretarea personalizată, din perspectiva Eului, a conţinutului cogniţiei ia naştere fenomenul de *dislocare emoţională.*

Dar nu întotdeauna percepţia, reprezentarea sau judecata - ca procese cognitive - preced şi condiţionează producerea emoţiei. Experimentele asupra percepţiei rapide au stabilit că pragul activării şi răspunsului emoţional este mai scăzut decât cel al răspunsului perceptiv (identificarea obiectului). Rezultă, aşadar, că în situaţii de deficit informaţional reflectarea afectivă *devansează, precede* cogniţia. Pe de altă parte, cogniţia se poate desfăşura pe fondul unei stări emoţionale active (teamă, frică, depresie sau bucurie, veselie, euforie), fiind influenţată de aceasta, atât sub aspectul dinamicii, cât şi sub cel al conţinutului.

După M. Amold (1960), emoţia este tendinţa trăită a apropierii sau îndepărtării de obiect, precedată de experimentarea unei situaţii de un anumit fel, care poate fi favorabilă sau nefavorabilă (dăunătoare) pentru subiect. Ar fi absurd, de pildă, să admitem, fără o altă explicaţie, că o persoană este subiectul unei emoţii, să spunem, de frică, iară ca ea să aibă tendinţa de a evita o situaţie codificată ca nefavorabilă în experienţă. Şi cum experienţa are un caracter strict individual, este obiectiv posibil ca legătura emoţională a unor persoane diferite cu una şi aceeaşi situaţie să dobândească semnificaţii nu numai deosebite, dar chiar opuse. l.a vederea unui şarpe unele persoane manifestă o trăire emoţională pozitivă, însoţită de tendinţa de apropiere, altele, dimpotrivă, încearcă o emoţie de aversiune, de spaimă, acompaniată de tendinţa de a fugi cât mai repede şi cât mai departe. Apoi, fobiile, care au o distribuţie selectivă între indivizi, întăresc şi mai mult justeţea relaţiei de mai sus.

Finalmente, între emoţie şi cogniţie relaţia este bilaterală, de condiţionare reciprocă, dar referentul trăirii emoţionale este oferit întotdeauna de experienţa cognitivă în raport cu situaţiile şi obiectele din jur. Cogniţia bine determinată, care înseamnă o corectă identificare şi evaluare a obiectului, favorizează producerea unei *emojii specifice* - cu tendinţa trăită de apropiere (în cazul semnificaţiei favorabile) sau de îndepărtare (în cazul semnificaţiei nefavorabile); cogniţia confuză, care se însoţeşte de incertitudine în

ceea ce privește identitatea și semnificația obiectului, favorizează producerea unei *emoții nespecifice,* fără țintă obiectuală precisă (neliniște, agitație, tensiune difuză).

Legătura afectivității cu motivația a fost în mod explicit formulata pentru prima dată de către Mc. Dougall (1924). în concepția lui, orice instinct este resimțit ca **o** emoție. Afirmația este doar parțial adevărată, pentru că există unele trebuințe organice, ca, de pildă, foamea și setea, care nu se resimt ca emoții, ci ca stări de disconfort fiziologic general.

Pe de altă parte, idea legăturii dintre emoție și motiv nu trebuie redusă doar la cea de semnalizare - *o* emoție semnalizează o stare de motivație. Ea implică și recunoașterea posibilității ca emoția specifică, având un referent obiectual, să devină *motiv* declanșator al acțiunii. Astfel, emoțiile de frică, teamă, supărare, furie, gelozie, iubire, bucurie etc. pot dobândi și funcția de motive, împingând subiectul să acționeze în concordanță cu semnul și intensitatea trăirii. (Tradițional, termenul de emoție desemnează pasivitatea noastră, cel de motiv — activismul). Fiind o entitate dinamico-energetică, emoția trece din ipostaza de „stare" în cea de ..impuls". Ca stare, ea influențează activitatea curentă (mentală sau externă); ca „impuls", ea declanșează o acțiune nouă, potrivii semnului și intensității sale. Astfel, cele două expresii: „este furios" și „a acționat în stare de furie sau sub impulsul furiei" semnifică realități psihologice diferite. în primul caz, furia ni se înfățișează ca stare și ea va influența asupra desfășurării comportamentului general al subiectului; în cel de-al doilea caz, furia ne apare ca motiv, ea declanșând o acțiune concretă, specifică a subiectului în raport cu situația-stimul dată.

Prin această convertibilitate motivațională, afectivitatea devine intim legată și implicată în acțiune, în comportament. Ceea ce trebuie subliniat, însă, este faptul că legătura afectivității cu activitatea are un caracter complex și heteronom, conținutul și efectul ei variind semnificativ în raport de forma și complexitatea entității emoționale (emoții simpie-emoții complexe, sentimente) și de caracteristicile specifice ale trăirilor subiective individuale.

Caracteristicile emoțiilor. Emoțiile pun în evidență anumite trăsături de ordin cantitativ și calitativ, care fac posibilă analiza, compararea și clasificarea lor. Dintre acestea, esențiale sunt următoarele: *referențialitatea, polaritatea, intensitatea, durata, conversiunea sau transformabilitatea inversă* și *ambivalența.*

Referențialilatea constă în aceea că, în orice emoție, se conștientizează o legătură trăită cu lumea externă (mulțimea situațiilor și a obiectelor perceptibile cu semnificațiile lor) și cu noi înșine — autotrăirea. Emoția exprimă astfel selectivitatea stărilor și pozițiilor interne ale persoanei în raport cu situații obiective și evenimente experiențiale proprii. Când legătura este bine determinată (situația sau obiectul clar identificate), avem de-a face cu emoții specifice; când este slab determinată (situația sau obiectul neidentificate clar), avem de-a face cu emoții nespecifice.

Polaritatea definește semnul — pozitiv (+) sau negativ (—) — al legăturii emoției cu obiectul și, implicit, al trăirii interne a semnificației obiectului pentru subiect. Ea caracterizează numai emoțiile specifice, adică pe cele cu referent bine determinat. Grație acestei trăsături, afectivitatea devine „instrumentul" psihologic de discriminare și delimitare a situațiilor și obiectelor externe în agreabile și dezagreabile, plăcute sau

neplăcute, consonante sau disonante cu stările proprii de motivație. Prin corelarea celor doi poli, se obține *continuumul emoțional,* pe care se înșiră treptele trăirii specifice (fig.43). Situațiile și obiectele care nu au o semnificație actuală sunt subiectiv incluse în sfera indiferenței afective. Semnul pozitiv sau negativ este un indicator de ordin calitativ, el fiind legat de o operație complexă de valorizare, care determină specificul modului de integrare în lume a individului. Mediul socio-cultural, care creează și structurează sisteme de valori și etaloane de raportare la acestea, se impune ca factorul cel mai important al modelării dimensiunii polare a afectivității umane.

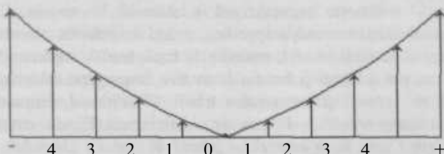

Fig.43. Continuumul emoțional (după semn (+,-) și intensitate).

Intensitatea exprimă încărcătura tensional-energetică a emoției, îndeosebi a trăirii subiective interne. Ea este determinată de intensitatea stimulului afectogen, adică de „amplitudinea" semnificației care i se conferă de subiect în percepție, reprezentare sau judecată. Intensitatea trăirii este nemijlocit susținută de amploarea și natura modificărilor fiziologice, a cantității și tipului de neurotransmițători care se eliberează la diferite instanțe ale SNC în cursul acțiunii stimulului. Valoric, această dimensiune se întinde între pragul inferior (emoția abia conștientizabilă) și pragul superior (paroxism emoțional). La nivelul de intensitate paroxistă se situează *afectele,* formele cele mai bulversante și cu influența perturbatoare cea mai puternică ale emoționalității. De aici, rezultă că intensitatea este una din însușirile principale de care depinde rolul emoției în structura și dinamica activității și comportamentului.

Valoarea intensității este condiționată și de structura de personalitate, de experiența de viață și afectivă anterioară. Aceasta face ca, în fața uneia și aceleiași situații, diferiți subiecți să răspundă emoțional cu trăiri de intensități diferite. Din acest punct de vedere, este instructiv de observat comportamentul emoțional al mulțimilor în situații critice, puternic afectogene: cataclisme naturale, conflicte sociale etc. Ele pot declanșa un întins registru de reacții și manifestări - de la resemnare și împietrire, până la disperare și furie paroxistică. în contextul mulțimii, are loc fenomenul de amplificare prin contagiune *(feed-back* pozitiv) a intensității stărilor emoționale (descătușare instinctuală).

Durata exprimă corespondența în timp între acțiunea stimulului și prezența trăirii emoționale. Ca și alte tipuri de reacții, reacțiile emoționale apar consecutiv unui semnal declanșator, cu o anumită perioadă de latență: mai mică, la subiecții puternic emotivi, sau mai mare, la subiecții slab emotivi; se mențin cât acționează stimulul și încetează când acesta dispare. însă, după cum declanșarea stimulului nu coincide în mod absolut cu apariția emoției, tot astfel și întreruperea acțiunii stimulului nu coincide întocmai cu încetarea reacției emoționale. Și după încetarea stimulului continuă încă un anumit timp trăirea emoțională declanșată: *inerție emoțională.* Unele stări emoționale în raport cu anumite situații, evenimente interpersonale, experiențe proprii etc. se pot perpetua pe durate destul de mari, grație unui mecanism psihofiziologic special de autoîntreținere:

reamintirea spontană și periodică a situației sau evenimentului cauzativ duce la o reactivare și la întărirea trăirii emoționale provocate inițial. Astfel, de exemplu, supărarea pe care ne-a pricinuit-o cineva poate să se stingă în câteva minute, dar ea poate dura și o viață întreagă, devenind sursă de ură, de resentimente, de tendințe de răzbunare.

Durata depinde și de forma structurală a emoțiilor: reacțiile emoționale situaționale simple sunt, de regulă, de durata scurtă, emoțiile secundare și cele complexe (sentimentele, pasiunile) sunt de durată lungă.

Conversiunea reprezintă proprietatea unei emoții de un anumit semn (să spunem, pozitiv) de a se modifica și de a trece în timp într-o emoție de semn opus (în cazul nostru, negativ). Din ca derivă stabilitatea, respectiv, instabilitatea ca detenninație structurală, de fond a organizării interne a afectivității. în dinamica vieții și activității cotidiene, fiecare dintre noi poate fi pus în situația de a-și schimba reacțiile și atitudinile emoționale față de unul și același obiect, de una și aceeași persoană, trecând de la aversiune la atracție, de la ură la iubire, și invers. Dacă această trecere nu depășește o anumită frecvență relativă, și este obiectiv motivata, ea are caracter adaptativ și contribuie la păstrarea echilibrului intern al personalității (stabilitate afectivă); dacă, însă, frecvența ei devine prea mare, aceasta capătă deja caracter dezadaptativ (instabilitate afectivă).

în condiții normale, conversiunea emoțională se manifestă cu pregnanță la copil, datorită insuficientei dezvoltări și maturizări a mecanismelor integrative interne. La vârsta adultă, conversiunea se înregistrează cel mai frecvent și în forme acute la persoanele labile din punct de vedere psihic general și la cele cu structură cicloidă.

Ambivalența este o caracteristică mai specială a organizării vieții afective și ea constă în coexistența în aceeași structură a doi vectori emoționali opuși (+ și -) care se presupun și se susțin reciproc. Ea devine posibilă datorită caracterului contradictoriu al valențelor obiectului în raport cu subiectul: laturile atractive (pozitive) trezesc emoții de plăcere, de simpatie, de iubire, iar cele aversive, trezesc emoții negative de repulsie, de teamă, de frică, sau de furie și agresiune.

în viața afectivă a copilului, ambivalența constituie un fel de legitate internă de evoluție și organizare - diferențierea și delimitarea structurilor polare trecând prin ea.

La adult această caracteristică se întâlnește în structura emoțiilor complexe, a sentimentelor. Asemenea este, de pildă, structura „iubire-gelozie", „iubire-ură" în relațiile interpersonale (mai ales, în cele de cuplu).

Ambivalența poate deveni și un simptom patologic, determinat de un proces regresiv, de dezintegrare și decapsulare a schemelor integrării polare, când nu mai este posibilă delimitarea clară și menținerea sub control a semnelor „+" și „—" ale trăirilor emoționale, acestea activându-se simultan.

13.3. CLASIFICAREA PROCESELOR ȘI STĂRILOR AFECTIVE

Complexitatea și diversitatea formelor în care se manifestă și sub care se structurează în plan intern sfera vieții afective a omului fac necesară o operație de evaluare și clasificare.

Cum criteriile de la care se poate porni sunt diferite, este firesc ca și schemele de clasificare la care se ajunge să difere.

Psihologia clasica introspecţionistă a stabilit o schemă cu trei componente: *emoţiile, sentimentele* şi *pasiunile.*

Emoţiile erau considerate stări afective care apar în interiorul nostru, brusc, sub forma de trăiri mai mult sau mai puţin violente, dar mai mult sau mai puţin pasagere (trecătoare). Frica, spaima, angoasa răspund acestei definiţii. W.James a introdus termenii de „emoţii-şoc" şi „emoţii puternice" pentru a sublinia caracterul de instantaneitate şi de intensitate al fenomenului.

Sentimentele se aseamănă cu emoţiile prin aceea că sunt stări afective de factură complexă, dar se deosebesc prin aceea că sunt stabile, durabile şi mai puţin intense. în spiritul definiţiei noastre (de la § 2), putem spune că emoţia reflectă o legătură situaţională temporară cu obiectul, în vreme ce sentimentele reflectă o legătură durabilă, consolidată, care se menţine şi în absenţa contactului senzorial imediat cu acesta.

Simpatia, iubirea, resentimentul, gelozia, orgoliul, ruşinea sunt structuri afective complexe şi stabile, care pot fi categorisite ca *sentimente interpersonale,* formate în raporturile noastre cu ceilalţi: *sentimente sociale,* legale de diferite grupuri din care facem parte, *sentimente spirituale* (ideale) asociate cu sistemele de valori (sentimente estetice şi religioase).

Pasiunea se diferenţiază atât de emoţie, cât şi de sentiment. De la emoţie împrumută intensitatea, prin care transformă lumea în direcţia impusă de ea, adesea făcându-ne „orbi" în faţa realităţii. De la sentimente, preia durata, relativ lungă. Pasiunea îşi află originea într-o puternică motivaţie intrinsecă, centrată pe un domeniu al cunoaşterii şi al vieţii sociale.

Psihologia comportamentului şi psihofiziologia au elaborat un tablou puţin diferit al formelor vieţii afective. în contextul dat, emoţia este privită ca o structură de comportament declanşată de un ansamblu de cauze directe şi indirecte, interne şi externe, care persistă un timp mai îndelungat după încetarea stimulului, şi, ca urmare, devine o forţă motivaţională puternică a comportamentului individual. Comportamentul emoţional evoluează în trei faze succesive: • *răspunsul imediat,* de durată scurtă, corespunzând, în plan introspectiv, emoţiei propriu-zise; • *răspunsul secundar,* de durată variabilă, cu excepţia cazurilor patologice, de intensitate mai mică decât emoţia, dar evaluat introspectiv diferit de emoţia imediată; • *efectele persistente ale emoţiilor,* consecinţe ale răspunsului secundar, sunt habitudini emoţionale stabile, care corespund sentimentelor.

în această perspectivă, pasiunea nu este decât un efect persistent al emoţiilor, a căror intensitate particulară şi ale căror consecinţe asupra comportamentului justifică pe plan fenomenologic un studiu separai, dar al căror mecanism de formare, pornind de la emoţia iniţială, nu este specific.

Pentru o mai completă acoperire a registrului de diversitate şi complexitate a formelor afectivităţii, cea mai potrivită este clasificarea multicriterială. Criteriile pot fi: a) gradul de complexitate; b) succesiunea genetică; c) efectul asupra activităţii curente.

a. **Potrivit criteriului complexităţii,** putem desprinde: • *emoţiile primare* - stările organice şi efectele; • *emoţiile propriu-zise;* • *sentimentele', 'pasiunile* • *dispoziţiile integrate globale.*

• *Dispozițiile organice* sunt componente însoțitoare ale unor stări fiziologice specifice - de sănătate, de boală, de oboseală-, de aclivare sexuală ctc. Ele contribuie la conștientizarea condițiilor mediului intern și la stimularea unor comportamente compensatorii. Unele boli interne induc stări emoționale specifice: cele cardiovasculare induc stări de anxietate și neliniște tensionată; TBC-ul pulmonar este acompaniat de euforie și excitabilitate; afecțiunile gastrointestinale generează stări ipohondrice etc.

Afectele sunt manifestări emoționale cu caracter exploziv, cu apariție bruscă, de scurtă durată, cu desfășurare unipolară. însoțite de expresii și gesturi ample și haotice. Așa cum am arătat, afectele apar pe continuumul emoțional când intensitatea trăirii atinge și depășește pragul superior. Prin analogie eu senzația, putem spune că ele sunt modalități nespecifice, excepționale, de manifestare a unor emoții modale, (polare) specifice. Ele pot apărea atât pe segmentul pozitiv, cât și pe cel negativ al continuumului emoțional. Pentru primul caz, pot fi indicate efectele de euforie, de râs, de bucurie, iar pentru cazul al doilea, afectul de furie, de groază, de panică, de plâns. Ele duc Ea îngustarea câmpului conștiinței, la slăbirea capacității de discernământ și a autocontrolului. Acest aspect îl avea, probabil, în vedere J.P.Sarlre când afirma că emoția este o „cădere abruptă în magic" (1948. p.90) sau o „degradare spontană trăită a conștiinței în fața lumii" (1948, p.77). In același sens, P. Jouet interpreta afectul ca o regresie spre conduite inferioare, însoțită de o diminuare drastică a controlului conștient.

Afectele sunt susținute de o descărcare energetică puternică de natură instinctuală, inconștientă, împingând astfel persoana la acte comportamentale cu consecințe nedorite sau chiar dramatice. Sub imperiul afectului, asemenea acte pot fi comise chiar de persoane caracterizate obișnuit ca pașnice și prudente. Deși într-o situație „excepțională", oricine poate fi cuprins de starea de afect, se poate, totuși. spune că cele mai predispuse la aceasta sunt persoanele cu echilibru emoțional instabil, impulsive și cu un slab autocontrol. Dat fiind efectul lor perturbator deosebit, afectele se recomandă a fi prevenite, fie prin intervenție de temperare din afară, fie de subiectul însuși, prin deplasarea atenției și gândirii sale spre alte lucruri decât cel care acționează în momentul dat ca factor de „aprindere" a focului afectului.

Emoțiile propriu-zise se integrează în tabloul activității și vieții cotidiene normale, desfășurându-se în limitele intensității moderate sau cel puțin controlabile. Ele sunt rezultatul unei reflectări relativ adecvate a raportului dintre caracteristicile situației-stimul și stările interne de motivație ale subiectului. Conținutul lor obiectual este bine nuanțat și individualizat, neexistând fenomenul de iradiere nespecifică, pe care-1 întâlnim în afecte (când furia se descarcă asupra a tot ce iese în calea furiosului). De asemenea, semnul lor se află în deplină concordanță cu semnificația obiectului și nu apar fenomene de inversare sau de oscilație nejustificată. Deși influențează conștiința, ele nu duc la destructurarea sau la îngustarea câmpului acesteia, „lăsându-se" integrate în schema autoreglajului voluntar.

Emoțiile propriu-zise se subordonează, apoi. unei condiționări și modelări socio-culturale specifice, care duce la un proces de diversificare și cizelare a conținuturi lor și nuanțelor trăirilor. Aspectul cel mai important pe care-l determină factorii socio-culturali în structurarea și dinamica emoțiilor este legarea lor de sisteme specifice de valori morale, estetice, religioase, sociale ctc. Ca urmare, întreaga sferă afectiv-

emoțională a omului se distanțează calitativ de cea a animalelor. Faptul că emoția - cu polaritatea și intensitatea ei specifice - devine un operator de selecție și apropiere-integrare a conținuturilor situațiilor sociale și ale sistemului culturii în ansamblul sau dovedește nu numai că este importantă în organizarea psihică umană, dar și absolut indispensabilă și că are un rol central în devenirea și integrarea personalității. Astfel, rămâne încă de discutat dacă progresul în evoluția istorică a omului trebuie căutat numai în rațiune sau și în afectivitate.

• *Sentimentele* sunt forme complexe ale vieții emoționale, de intensitate relativ mai redusă și de durată semnificativ mai lungă decât emoțiile.

Spre deosebire de emoții, care se constituie și se manifestă în raport cu orice obiect sau situație ce posedă o anumită semnificație pentru subiect, sentimentele se structurează și reflectă doar semnificația situațiilor sociale și, în primul rând, conținutul relațiilor interpersonale și sistemul de simboluri și valori. „Obiectul" sentimentelor de iubire, de prețuire, de stimă, de ură, de dispreț etc. îl constituie o altă (alte) persoană (persoane), o valoare (valori). Ele sunt expresii condensate și interiorizate ale dinamicii vieții sociale, ale semnificațiilor ce se acordă percepției, acțiunilor și comportamentelor celor din jur. în elaborarea sentimentelor, participă în mod direct și funcțiile cognitive superioare - gândirea interpretativă și valorizatoare, care oferă, pe de o parte, temeiul obiectiv al selecției însușirilor celorlalți semeni, iar pe de altă parte, justificarea opțiunilor (de acceptare-respingere) făcute. în orice sentiment autentic se include o anumită reflexivitate, prin care se realizează modalitățile adecvate, de relaționare cu „obiectul".

La rândul său, sentimentul intră ca o componentă determinantă în structura atitudinilor și, implicit, orice sentiment ia forma unei atitudini. Reactualizarea sentimentului prin contactul perceptiv cu obiectul sau prin reprezentarea lui ia forma emoției, a trăirii emoționale. După încetarea trăirii active, situaționale, sentimentul trece din nou în stare latentă, susținând din interior linia generală de conduită față de obiectul dat.

Sentimentele se pot asocia între ele după principiul simultaneității antagonice, imprimând astfel relațiilor interpersonale un caracter complex, contradictoriu.

în plan relațional, interpersonal, un anumit sentiment poate avea un caracter *de reciprocitate* - persoanele relaționate nutrind una față de alta același tip de sentiment (respect sau dispreț, dragoste sau ură), *de contrarietate* - persoanele în chestiune nutrind una față de cealaltă sentimente de sens opus, sau *de unilateralitate* - o persoană nutrește față de cealaltă un sentiment determinat, iar aceasta reacționează cu o stare de indiferență.

Ca și emoțiile, sentimentele pot deveni din „stări pasive" motive ale acțiunilor și comportamentelor specifice în raport cu situațiile și persoanele care le-au generat (se vorbește de iubire pasivă sau nemărturisită și de iubire ca act, ca mod de comportament în raport cu persoana iubită).

Spre deosebire de emoții, care se produc și se consumă situațional, neputându-se stabili o anumită ierarhizare sau schemă de organizare a raporturilor dintre ele, sentimentele se sistematizează, formând o structură dinamică unitară, în care se instituie atât raporturi de succesiune (alternanță), cât și de subordonare, unul sau două sentimente devenind dominante și condiționând profilul de personalitate și linia generală de conduită. Determinarea „structurii sentimentale" constituie, alături de

determinarea structurii motivaționale, modalitatea cea mai eficientă de cunoaștere a profunzimii intime a personalității umane.

• *Pasiunile* sunt, de asemenea, forme complexe de manifestare a afectivității, care îmbină intensitatea emoției cu durabilitatea sentimentului. În cadrul lor, vectorul motivațional este permanent prezent și imprimă conduitei persoanei care le posedă o tendință irezistibilă către scop.

întregul univers este redus la obiectul sau domeniul pasiunii și dispariția acestuia provoacă un adevărat cataclism psihologic al personalității. Structurarea pasiunii se realizează printr-o focalizare a stărilor de motivație, cu desprinderea unui vârf dominant, care tace ca restul realității să fie devalorizat și minimalizat. De aceea se spune că pasiunea „orbește", îngustând considerabil registrul analizelor comparative și al alegerilor.

In domenii specifice de activitate, când pasiunea se îmbină cu aptitudinea, se naște *vocația* - identificarea cu scopurile și obiectivele urmărite. Motivația pe care o semnalizează pasiunea este organic integrată în structura activității, iar satisfacerea ei constă în însuși procesul desfășurării acelei activități.

• *Dispozițiile integrate globale* reprezintă acel fond afectiv bazai pe care se evidențiază și se manifestă cotidian și situațional trăirile emoționale și actele comportamentale specifice. Ele reprezintă o sinteză a experienței de viață și a trăirii de sine (inclusiv prin semnalizarea stării fizice și viscerale) care se elaborează în ontogeneză și se impune ca un fel de *constantă* a firii sau a modului de a fi al personalității. Trebuie distinse astfel: *dispoziția globală homeostalică,* ce definește structural raportarea afectivă a omului la lumea externă și Ia sine însuși - optimistă sau pesimistă, încrezătoare sau neîncrezătoare, relaxată sau anxioasă - *și dispozițiile de moment, induse situațional* prin acțiunea conjugată a unor influențe conștientizabile sau nu (inconștinete sau subconștiente) și care pot distona cu cea dintâi. Astfel, pe fondul unei dispoziții homeostatice optimiste, pot apărea, trecător, stări dispoziționale pesimiste sau depresive și viceversa.

Dispoziția situațională își pune mai direct amprenta asupra activității curente decât cea homeostatică. Aceasta acționează însă în direcția realizării unei dispoziții situaționale consonante, făcând astfel ca frecvența dispozițiilor de semn opus să fie semnificativ mai redusă decât în cazul unei dispoziții homeostatice de același semn cu acestea.

Cu alte cuvinte, la o persoană cu dispoziție homeostatică optimistă, frecvența dispozițiilor pesimiste este mai mică decât la una cu dispoziție homeostatică pesimistă, și invers. Atât dispoziția de fond, homeostatică, cât și cele actuale, situaționale au o pondere deosebită în condiționarea conștiinței de sine și a relaționării cu cei din jur. Pe fondul unei bune dispoziții afective generale, lumea este percepută în culori mai favorabile, decât pe fondul uneia proaste: se și spune, de altfel, că optimistul vede lucrurile în roz, în vreme ce pesimistul le vede în negru sau în gri. De aici derivă și ceea ce se etichetează ca „poftă de viață" și „dezgust de viață".

13.4. **DIMENSIUNEA RELAȚIONALĂ A AFECTIVITĂȚII**

Ca formă particulară a vieții psihice, afectivitatea joacă un rol esențial în relaționarea omului cu lumea, cu ceilalți semeni. Ea este profund implicată în structurarea relațiilor interpersonale - simpatie-antipatie, atracție-respingere, agresivitate-toleranță,

prietenie-ură, altruism-egoism, coparticipație-invidie — și în determinarea climatului psihosocial în grupuri și comunități - încredere-suspiciune, coeziune-tensiune, armonie-conflict. Nu există situație socială sau influență comunicațională care să nu fie filtrată și evaluată afectiv și care să nu genereze răspunsuri și stări afective. Astfel că, în funcție de natura, semnul și intensitatea trăirilor și stărilor emoțional-afective individul își determină poziția sa în situația dată sau în lume în general, el simțindu-se (și considerându-se) agreat, apreciat integrat sau respins, persecutat, izolat, privit cu prietenie sau cu ură.

Relaționarea afectivă iese permanent în evidență și își pune amprenta pe relaționarca la celelalte niveluri - cognitiv, atitudinal, acționai. în virtutea prevalentei legii autoconservării și a celei a adaptării, printr-un mecanism de reglaj voluntar, autoimpus, în procesul relaționării afective devine posibilă și *simularea:* afișarea în comportament (motor sau verbal) a unor stări afective opuse celor interne reale: fac gesturi sau adresez o expresie de simpatie unei persoane pe care, în realitate, o antipatizez. Pe coordonata inversă — afișarea unor stări negative care să mascheze stările reale pozitive - simularea se manifestă mult mai rar.

în dinamica relaționării și autorelaționării afective, se delimitează o serie de secvențe, legate pe baza legii efectului final (echifinalității): a) subiectul este *locat* interactiv în lume cu alții, angajat într-o practică interpretativă mondenă sau problematică; b) se produce o interacțiune între el și obiectul social (incluzând o altă persoană); c) o dată ce obiectul intră în câmpul fenomenologic al subiectului, el este definit (tratat) în termeni de trăire (autotrăire), ca: supărare, frică sau anticipație; d) aceste trăiri anticipatorii sunt ratificate prin trăiri „fizice" și senzații la nivelul organismului ca entitate vie, care se condensează în ceea ce numim tensiune și anxietate; e) subiectul își imaginează aparența sa și acțiunile sale în ochii partenerului său real sau imaginar; f) interpretează judecăți ale altor parteneri și a genului de trăire (autotrăire) care acompaniază aceste judecăți; g) generează trăiri asociate la trăirile celuilalt față de subiectul dat; h) această trăire este încorporată în interiorul trăirilor pe care subiectul le simte față de sine; i) subiectul încearcă o trăire a autopercepției morale a Eu-lui și a percepției de către el a celorlalți (partenerul de relație); j) realizarea unei autodefiniri sumare, incluzând o definiție emoțională a Eului altora și obiectul în jurul căruia a fost structurată acțiunea.

Potențialul pentru emoționalitate este întotdeauna prezent în Eu și în situația existențială a persoanei.

în concepția fenomenologiei, emoționalitatea ca stare manifestă este pregătită prin preemoționalitate existentă ca dispoziție latentă în persoană. După Heidegger (1927), de pildă, este imposibil să abordezi o situație independent de un fond aperceptiv, de pre-interpretări, de ante-înțelegere și ante-conceptualizare. Emoționalilatea izvorăște din situația hermeneutică a pre-înțelegerilor interpretate pre-emoțional și a dispozițiilor pre-emoționale de a acționa emoțional.

Emoționalitatea este o formă a acțiunii, a autoconservării și a *interacțiunii* care decurge din interjocul cognițiilor și „ideilor emoționale" în câmpul de experiență al persoanelor. Ea este un dialog cu lumea, desfășurat *pe* și *prin* „idei emoționale", acțiuni, cuvinte, gesturi și semnificații. Asemenea oricărui dialog, ea se răsfrânge asupra Eului însuși, re-definește Eul, re-exprimă Eul și conferă noi sensuri și dimensiuni în mișcarea și

evoluția lui. Pe scurt, emoționalitatea este un proces *circular* care începe și se termină cu tranzacții și acțiuni ale Eului în situația socială, interacționând cu Eul altora. Orice influență socială, pentru a se transforma într-un conținut intern sau într-o trăsătură stabilă a personalității, trebuie să fie percepută și integrată afectiv.

13.5. **STRUCTURA PROCESULUI EMOȚIONAL**

Orice proces emoțional activ, care se desfășoară într-o situație sau alta, are un caracter integrat, de sistem. Aceasta se exprimă, pe de o.parte, în faptul că el angajează personalitatea *ca tot,* iar pe de altă parte, în complexitatea structurii sau arhitecturii sale interne.

Emoția propriu-zisă, sentimentele actualizate (exprimate), pe lângă componenta trăirii, care este centrală, includ în structura lor și alte două verigi importante: *modificările organice, vegetative fi manifestările comportamentale.* Caracteristicile și conținutul ultimelor două verigi vor fi condiționate de conținutul, semnul și intensitatea primei verigi - *trăirea* subiectivă internă. Astfel, de pildă, trăirea proprie bucuriei determină o vasodilatație generalizată, în vreme ce trăirea proprie groazei determină o vasoconstricție generalizată (albirea sau îngălbenirea feței).

În tabloul modificărilor fiziologice bazale, studiile și investigațiile de laborator, au identificat: schimbări ale configurației EEG (reacție de „trezire" bioclectrică cu depresia ritmului alfa sincronizat); variații, oscilații în activitatea sistemului cardiocirculator (tahicardie sau bradicardie, accelerarea sau încetinirea pulsului); alterări ale sistemului respirator (accelerare în furie, încetinire în spaimă); variații în dinamica gastrointestinală , inhibare la frică, teamă, neplăcere, accelerare la surpriză, așteptare, veselie, schimbări în intensitatea și distribuția tonusului muscular (unele grupe de mușchi intră în contracție prelungită, altele în repaus prelungit); modificarea rezistenței și conductibilității electrice a pielii (scade în emoția de teamă și frică, crește în emoția de siguranță de sine, de bună dispoziție); schimbări biochimice în compoziția sângelui (conținutul de adrenalină și zahăr, variații ale echilibrului acido-bazic; mânia, frica, depresia sporesc nivelul colesterolului); modificarea fluxului salivar (scădere în frică sau mânie, creștere în plăcere și satisfacție).

Producerea acestor reacții vegetative are la bază interacțiunea celor două verigi ale sistemului nervos autonom - simpatică și parasimpatică -, în care intervine și sistemul endocrin. Punctul de pornire în desfășurarea procesului emoțional îl reprezintă, de regulă, acțiunea unui stimul extern, înregistrată și evaluată la nivel cortical. Semnalele corticale despre semnificația afectogenâ a stimulului sunt transmise sistemului limbic, implicit hipotalamusului. Sistemul limbic răspunde diferențiat la valoarea afectivă polară a stimulului, stimulând selectiv centrii simpatici sau parașimpatici. Activarea verigii simpatice stimulează glandele suprarenale, care secretă hormoni specifici - epinefrina, norepinefrina. Intrând în sânge, acestea exercită o acțiune lentă și continuă asupra organelor interne - inimă, plămâni, vase sanguine. Acțiunea hormonilor și a verigii simpatice a sistemului nervos autonom este sincronă, mergând în același sens.

Circuitul endocrin funcționează în paralel: neurotransmițătorii stimulează hipofiza, ai cărei hormoni intră în circuitul sanguin, contribuind Ia stabilirea semnului trăirii emoționale (plăcut-neplăcut).

Problema specificității *pattern-uri\or* vegetative, corespunzătoare diferitelor forme de emoții,nu este pe deplin elucidată, datele experimentale obținute până în prezent fiind contradictorii. Cercetările mai vechi (1929) ale lui Cannon indicau nespecificitatea acestor *pattem-un;* experimentele ulterioare (Ax, Eckman) au evidențiat existența unei diferențieri după semnul emoției (pozitiv-negativ) și chiar în interiorul segmentului emoțional de același semn. Probabil că perfecționarea tehnicilor de înregistrare și analiză computerizată va putea aduce mai multă certitudine în această privință.

Tabloul manifestărilor comportamentale sub impulsul emoțiilor este accesibil observației directe. El cuprinde o gamă întinsă de expresii și reacții motorii: gesturi, mișcări (ale corpului, capului și membrelor), expresii faciale motorii (zâmbet, râs, încruntare, tensiune, crispare), tremurături, reacții verbale (interjecții, interogații, constatări, resemnări, îndemnuri etc).

Cele mai fin diferențiate sunt considerate reacțiile faciale, fizionomice. Se pare că asemenea reacții sunt mai specific legate de conținutul și semnul trăirilor emoționale fiind independente de influențele culturale (se manifestă la fel la persoanele aparținând unor culturi diferite). Cum mimica se află și sub un direct control, poate mima o stare de bucurie sau de tristețe, de frică sau de furie. Ca urmare, aceste expresii, prin condiționare socială, intră ca elemente de comunicare interpersonală. V. Pavelcu arată că „mimica și pantomimica devin limbaj, ca și cuvântul articulat; ca și acesta, ele se învață, luând forma socială a tiparelor și modelelor create de generații" (1969).

Trăirea subiectivă internă este componenta centrală în structura procesului emoțional. Ea se impune ca un conținut specific al conștiinței, reflectând semnificația obiectului, valența pozitivă sau negativă a lui. Trăirea ca atare este unică și irepetabilă, relevarea ei fiind posibilă numai introspectiv, printr-un efort de transpunere: încercarea de a rezona nemijlocit cu persoana supusă experimentului obiectiv este o sarcină mult mai dificilă decât decodificarea unor conținuturi cognitive. Prin dimensiunea sa energetică, însă, orice trăire tinde spre exteriorizare, determinând dorința subiectului de a o împărtăși celor din jur.

Fiecare trăire se individualizează pe fondul experienței emoționale anterioare, iar semnificația pe care o poartă se diferențiază în interacțiune cu semnificațiile date în această experiență. De aceea, nu se poate vorbi de caracterul predeterminat și invariant al nici unei trăiri. Orice trăire trebuie privită din perspectiva genetică, evolutivă, relevându-se modificările de conținut, de intensitate și de semn. După cum sublinia J. Piaget, „dacă experiența are un sens înseamnă că ea este solidară cu o istorie" (1970).

Pe lângă expresiile comportamentale acompaniatoare, comunicarea conținutului trăirii emoționale se realizează pe cale verbală. Această modalitate se dezvoltă și se impune ca dominantă în interrelaționarea umană o dată cu vârsta. Rămâne însă întotdeauna o anumită distanță între calitatea reală a trăirii și cuvântul ales pentru exprimarea ei. Cea mai adecvată codificare verbală a trăirilor emoționale o întâlnim în operele literare, scriitorul reușind să aleagă cel mai bine cuvintele potrivite pentru a desemna întinsa gamă de nuanțe ale unei stări emoționale.

13.6. ROLUL AFECTIVITĂȚII ÎN ACTIVITATE

Așa cum arătam în paragraful introductiv, rolul afectivității în cadrul activității a constituit obiect de controversă nu numai între autori individuali, ci și între curente și școli (opoziția raționalism-sentimentalism). Chiar în prezent, se confruntă trei puncte

de vedere: unul care atribuie afectivității un rol exclusiv perturbator, dezorganizator (N.L.Munn, 1946, F. Ruch, 1941, J.P. Sartre, 1965, B. Von Haller Gilmer, 1973); altul care o consideră o variabilă pasivă, exterioară activității (R.S. Peters, 1969); cel de al treilea încearcă să realizeze un compromis, delimitând *emoțiile stenice,* cu rol adaptativ, organizator, și *emoțiile astenice,* cu rol perturbator, dezorganizator (P. Fraisse, 1963; N.K. Denzin, 1984).

în fond, nici unul din cele trei puncte de vedere nu exprimă un adevăr care să fie acceptat fără rezerve. Problema trebuie abordată prin raportarea la structura și exigențele procesului specific de reglare. Mai întâi, se cuvine să punem întrebarea: când apare necesitatea reglării? și, apoi, care sunt premisele informaționale ale declanșării ei? După cum se știe, procesul de reglare este răspunsul pe care sistemul îl dă la oscilațiile cu caracter entropie provocate de acțiunea factorilor externi sau interni. El este pregătit actualizat și mediat de semnalele informaționale, a căror structură și semnificație depind de natura substanțial-calitativă și complexitatea sistemului.

In cazul reglării activității umane, în componența acestora intră în mod obligatoriu mesajele emoțional-afective. Ele îndeplinesc un rol triplu: a) de alarmare fiziologică; b) de selectare și clasificare adaptativ-pragmatică a influențelor externe; c) de informație inversă suplimentară în stabilirea sau re-stabilirea echilibrului optim al individului, cu mediul și cu sine însuși (M. Golu, 1975, 1993). Efectul reglator nu va depinde de semnul trăirii, ci, în primul rând, de intensitatea și durata ei.

Semnul în sine este o dimensiune informațională, care exprimă o situație reală de concordanță sau discordanță dintre caracteristicile și semnificația situației externe și dinamica stărilor interne de necesitate (sarcinilor de reglare) ale personalității. Cum poate fi atunci etichetată ca perturbatoare o informație care orientează și centrează vigilența mecanismelor de comandă-control asupra oscilațiilor entropice, amenințătoare pentru echilibrul sistemului?

Criteriul după care se poate delimita în mod întemeiat funcția reglatoare a emdției de influența ei perturbatoare este de ordin energetic, nu informațional. Ca și în cazul altor procese psihice, în emoție, trecerea intensității trăirii dincolo și, respectiv, sub limitele fâșiei optime de siguranță a dinamicii sistemului personalității atrage după sine, de cele mai multe ori, efecte dezorganizatoare: fie blocarea acțiunii, fie alterarea desfășurării ei — viteză, precizie, ordine, coordonare etc,

Situația este similară, într-un fel, cu cea a percepției și gândirii: atât percepția, cât și gândirea sunt supuse destul de frecvent erorilor, care, evident, se răsfrâng negativ asupra eficienței activității. De aici, însă, nu se poate trage concluzia că cele două procese au o funcție specială de dezorganizare, anti-reglatoare. Bazai, funcția lor este reglatoare și dezvoltarea pe care au cunoscut-o în plan istoric și pe care o cunosc în ontogeneză este stimulată și susținută tocmai de valoarea lor antientropică.

Același lucru este valabil și pentru afectivitate: aceasta încă prin geneza sa este integrată în procesul de reglare, iar evoluția ei în fitogeneză nu poate fi explicată decât ca un răspuns la creșterea importanței ei în acest proces. Funcția reglatoare a sistemului afectiv, atunci când ea se constituie și se consolidează în mod optim, se manifestă în trei momente principale ale dinamicii activității: a) în *momentul inițial,* de orientare, pregătire și declanșare, prin: interacțiunea cu mecanismele de decizie în elaborarea

scopurilor și în alegerea mijloacelor, în determinarea direcției și a indicatorilor energetici ai acțiunii; b) *in momentul desfășurării și al execuției* prin: evaluarea efectului adaptativ al operațiilor și al rezultatelor secvențiale și prin susținerea energetică a „mișcării" spre atingerea obiectivului final: c) în *momentul final* prin: acceptarea și integrarea rezultatului obținut sau prin respingerea lui și reorientarea subiectului spre o alta acțiune.

Fiecare din aceste momente se asociază și este condiționat de trăiri diferite, în funcție de conținutul și modul concret de derulare a lor. Dar aceste trăiri secvențiale se vor corela și integra într-un *pattem* unitar, ce se va impune ca atare în planul conștiinței. De altfel, se poate constata că, pe măsura dezvoltării și consolidării schemelor operatorii ale conștiinței, a capacității de planificare, predicție, anticipare, trăirile, care anterior erau înregistrate numai pe parcursul sau la sfârșitul acțiunii, sunt „refăcute", „experimentate" încă înainte de declanșarea ei. Prin aceasta, se încheagă sinergia reglatoare optimă dintre sistemul afectiv și cel cognitiv, care conferă activității umane cea mai puternică forță antientropică.

13.7. AGRES1VITATE-TOLERANȚĂ

Structurarea sistemului afectiv al personalității se poate realiza la niveluri diferite de activare (de prag) pentru cele două segmente polare - pozitiv și negativ. De asemenea, întinderea celor două segmente poate fi diferită, ceea ce duce la formarea în plan individual a unor profiluri emoționale semnificative deosebite.

Drept coordonate fundamentale de integrare a acestor profiluri, din punct de vedere relațional, interpersonal, se disting *agresivitatea și toleranța.*

Agresivitatea presupune integrarea emoțiilor de semn negativ (de discordanță sau de respingere a obiectului) într-un *pattern* de acțiune distructivă. In plan filogenetic, agresivitatea se constituie într-un montaj instinctual, care împinge la atac. Cel mai pregnant ea se afirmă la animalele de pradă, pentru care atacul, agresiunea devin principalul mijloc de dobândire a condițiilor necesare existenței. în primul rând, a hranei. La acest nivel, agresivitatea se leagă de satisfacerea unor stări de necesitate reale, iar emoția inițială de furie, asociată comportamentului de atac, cedează locul stării de satisfacție, de plăcere, pe măsură ce obiectul agresiunii este luat în stăpânire. La om, sub influența normelor și îngrădirilor de ordin cultural, moral, agresivitatea este împinsă în plan secundar și exprimarea ei devine condiționată. Totuși, ca impuls primar, de natură instinctual-inconștientă, ea intră în sfera afectivă a oricărei persoane. Gradul de intensitate și pragurile ei de activare diferă însă, în limite foarte largi, de la un individ la altul. Se delimitează, astfel, *lipul agresiv de personalitate,* caracterizat prin atitudinea emoțională rejectivă, irascibilitate, tendința de a riposta la prezența și manifestările celorlalți cu duritate și prin încercarea de a-și satisface interesele prin forță. Agresivitatea este o stare afectivă reactivă prin care se exarcerbează propriile interese și valoarea propriului Eu, asociindu-se cu egocentrismul, cu egoismul și cu convertirea influențelor sau acțiunilor celor din jur în amenințări la adresa propriei persoane. Ea este activată și susținută adesea de răutate și ură. (Acestea din urmă se pot menține și în stare pasivă, fără să ducă la incitarea unor comportamente agresive: pot urî pe cineva fără a trece la amenințări sau acțiuni de lezare morală sau fizică).

Agresivitatea nu se manifestă numai în plan acțional-comportamental, ci și verbal, limbajul oral, în acest caz, al persoanei agresive abundând în expresii amenințătoare, provocatoare, jignitoare.

Intensitatea agresivității și a trăirilor specifice se amplifică semnificativ în cadrul mulțimii, ca și bucuria, de altfel, grație fenomenului de contagiune și întărire reciprocă între membrii grupului.

In sfera intensității emoțiilor acționează legea sumației: din intensități individuale inițial scăzute se ajunge la o emoție colectivă de intensitate sporită (ceea ce nu se întâmplă în cazul inteligenței, de pildă).

Pe lângă îngrădiri, societatea a creat cadre și modalități specifice de canalizare și manifestare controlată a agresivității. Cel mai obișnuit asemenea cadru îl constituie întrecerile sportive. în unele genuri de sport - lupte, box -, agresivitatea atinge cote ridicate de exteriorizare, apropiindu-sc de natura ei primară, instinctuală.

Fenomenele sociale cu caracter global în care agresivitatea se dezlănțuie destructiv sunt răscoalele, revoluțiile și războaiele. în asemenea contexte, se produce o eliberare a instinctului din tiparele culturale curente și agresivitatea regresează spre formele ei animalice, individul decăzând din statului de om în cel de bestie. Prezența în structura profundă a personalității a instinctului agresivității și posibilitatea acestuia de a răbufni la suprafață în mod intempestiv au determinat pe unii gânditori să legitimeze expresia „omul-bestie" și să considere viața psihică a omului ca o permanentă confruntare între forțele răului și forțele binelui, forțele întunericului și cele ale luminii.

Opusă agresivității este coordonata *toleranței.* Toleranța rezultă tot dintr-o relaționare internă între cele două segmente polare ale afectivității, însă, în cazul său predomină întinderea segmentului de semn pozitiv. Aceasta are drept efect în plan psihocomportamental o deschidere largă spre lume, cu o extindere corespunzătoare a fâșiei de acceptanță a influențelor și acțiunilor celor din jur. în plan comportamental, aceste influențe și acțiuni generează trăiri pozitive de securitate, de reciprocitate, de cooperare, de empatie etc.

Modalitățile caracteristice de satisfacere a propriilor stări de motivație vor fi preponderent pașnice - persuasiunea, negocierea, cooperarea etc. Montajele interne stabile prin care persoana se relaționează cu cei din jur vor fi întotdeauna de consonanță, de atenuare/reducere a tensiunilor și de creare a unei stări de echilibru.

Ca dispoziție afectivă inițial nativă, toleranța poate fi apoi puternic consolidată și optimizată sub acțiunea factorilor educaționali favorabili. Pe această cale, ea poate deveni o trăsătură generalizată a unui întreg sistem de relații interpersonale, a modului intern de organizare a întregii vieți sociale, cu efectele cele mai benefice pentru indivizi.

Trăsătura toleranței acționează în direcția reducerii și atenuării acelor sentimente de semn negativ mărunte și conflictogene, precum invidia, suspiciunea și ura, generatoare de tensiune, conflict și insecuritate socială.

13.8. STRESUL, ANXIETATEA ȘI ANGOASA

în dinamica sferei afective, se individualizează trei stări cu **implicații majore** pentru viața și activitatea curentă a persoanei umane. Acestea sunt *stresul* (componenta sa afectivă), *anxietatea si angoasei.*

Noțiunea de stres a fost elaborată de către Hans Selye în perioada 1936-1950.

în accepțiunea sa inițială, termenul desemna o stare de tensiune, de încordare. Selye i-a dat un conținut și un sens nou, exprimând prin el așa-numitul *sindrom general de adaptare (General adaptation sindrom).*

La început, acesta avea un conținut pur fiziologic - cuprinzând doar ansamblul reacțiilor vegetative și biochimice pe care organismul, ca *tot,* le manifestă la acțiunea unui agent stresor (fizic, mecanic, chimic). Ulterior, pe lângă stresul fiziologic, a fost recunoscut și stresul psihic și psihosocial.

Caracterul de sindrom de adaptare este dat de faptul că el conține o gamă variată și relativ întinsă de reacții și că precede orice comportament specific, finalist. După Selye, acest sindrom are o desfășurare fazică, în dinamica lui evidențiindu-se următoarele etape sau verigi: a) *reacția de alarmă,* care duce la activarea generală a organismului; b) *reacția de rezistență,* prin care organismul își mobilizează resursele energetice pentru a contracara efectele dezorganizatoare ale acțiunii stresorului; *c)faza de epuizare,* în care se acumulează efecte entropice, care îndepărtează posibilitatea obținerii echilibrului. Cercetările ulterioare au arătat că, întrucât sindromul de adaptare se impune ca premisă obligatorie a pregătirii și incitării răspunsurilor specifice, termenul de stres trebuie asociat cu două tipuri de efecte: *pozitive sau adaptative* și, în acest caz, avem de a face cu *eustresul,* și *dezadaptative, dezorganizatoare, caz* în care avem de a face cu *distresul.*

Stresul fiziologic se leagă, cu precădere, de acțiunea stimulilor care perturbă în mod direct homeostazia mediului intern sau funcționarea normală sau lezează integritatea fizică a unor țesuturi și organe - stimuli acustici (zgomotul de intensitate mare), termici (căldura sau frigul), mecanici (traumatisme, leziuni), modificări în chimismul sângelui sau al creierului, focare la nivelul viscerelor, amânarea peste anumite limite a satisfacerii trebuințelor biologice și fiziologice (alimentare, de evacuare, sexuale etc). Efectul dezorganizator al acestor agenți și situații stresante se determină pe baza interacțiunii lor cu variabilele intermediare de filtrare, evaluare și control ale sistemului personalității. Ca urmare, la aceleași valori ale factorilor stresanți, diferiți indivizi vor realiza efecte dezorganizatoare de amplitudine diferită și trăirea lor ia intensități diferite.

Trăirea afectivă, manifestată în forme variate încordări, tensiuni, disconfort, agitație, insatisfacție, furie etc, reprezintă principalul indicator subiectiv al stării de stres.

Efectul negativ al unui episod particular de stres, dacă nu a fost rezolvat complet în urma intervenției mecanismelor de adaptare de tip eustres, se poate păstra în timp, sporind vulnerabilitatea echilibrului sistemului organismului la acțiunea ulterioară a factorilor stresanți. Tocmai sub acest aspect stresul dobândește o conotație negativă, care impune menținerea lui sub control.

Stresul psihic se delimitează (relativ) de cel fiziologic prin aceea că el se produce pe fondul interacțiunii Eului, a persoanei conștiente de sine și cu o anumită prețuire de sine, cu evenimentele existențiale. O nemulțumire de sine, sentimentul unei neîmpliniri, o discrepanță între aspirație și realizare, o apreciere nedreaptă la adresa competenței sau activității personale, un diferend sau conflict interpersonal, o neînțelegere în familie, pierderea unei ființe apropiate etc, toate acestea pot acționa ca

stresori, determinând o anumită bulversare a echilibrului vieții interioare. Ca și în cazul stresului fiziologic, dacă acest efect nu este înlăturat prin mecanismele de apărare a Eului, atunci el se perpetuează și se cumulează în timp, transformându-se în „focar" generator de tulburări nevrotice.

Trăirile care însoțesc sau se dezvoltă pe fondul stresului psihic îmbracă forma unei suferințe existențiale sau morale (a unei insatisfacții de sine sau de lume. a unei neplăceri de a trăi, a unei disperări, a unei depresii).

Anxietatea este o stare afectivă generalizată, difuză, caracterizată prin trăiri -de tulburare, de insecuritate și teamă -, pe care subiectul nu le poate explica și relaționa obiectual.

Spre deosebire de emoțiile obiectuale, anxietatea nu antrenează, de regulă modificări fiziologice. Ce stă la originea unei asemenea trăsături a structurii afective rămâne o chestiune încă neelucidată. Diferitele orientări doctrinare îi găsesc origini diferite. Astfel, pentru reprezentanții teoriei învățării, anxietatea este rezultatul perpetuării prin condiționare a reacției de teamă, fiind nemijlocit determinată de raportul subunitar dintre reușite și eșecuri; dimpotrivă, pentru psihanaliști, ea este un efect al frustrării repetate a pornirilor și tendințelor libidoului și al interdicțiilor impuse de Supraeu; anxietatea este socotită un semnal de alarmă adresat Eului - conștiinței de sine a personalității -, singurul în măsură să întreprindă acțiuni de redresare sau să-și mobilizeze mecanisme specifice de apărare. Persoana anxioasă manifestă întotdeauna reținere și teamă în raport cu viitorul, cu activitățile pe care urmează să le efectueze sau cu situațiile cu care urmează să se confrunte.

Angoasa s-ar putea defini ca o agravare și intensificare a anxietății, ea caracterizându-se, din punct de vedere psihologic, printr-o neliniște dusă la extrem, printr-o frică irațională acutizată. în planul trăirii conștienlizabile, ea se concretizează printr-o senzație apăsătoare de indispoziție profundă, legată de presimțirea unui pericol nedefinit dar iminent, în fața căruia rămâi total descoperit, dezarmat.

În majoritatea cazurilor, starea respectivă se asociază cu modificări neurovegetative manifestate prin șocurile emoționale: palpitații, transpirație, tremurături, încețoșarea privirii, hiperapnee, agitație motorie etc.

Angoasa bulversează profund echilibrul personalității, ducând la o regresie atât în sfera gândirii, cât și a celei afective. Cauzele care o provoacă pot fi diferite: un conflict interior (de exemplu, atunci când ne reprimăm agresivitatea), o activitate sexuală nesatisfăcătoare sau o pierdere în dragoste (doliu, respingerea din partea persoanei iubite), un eșec profesional etc; asemenea cauze determină reactivarea unui vechi sentiment de abandon datorat precedentelor experiențe dureroase (Sillamy, Î996).

în unele cazuri, angoasa este generată, nu de situația reală, ci de fantasmele, reprezentările imaginare ale unei situații conflictuale inconștiente.

Luată în sine, angoasa nu este un fenomen patologic, fiind legată, generic, de condiția umană, de raportul dintre întăririle pozitive și cele negative ale manifestărilor de conduită în copilărie ori de raportul dintre dorințe și împliniri la vârstele adulte. Observațiile lui R. Spitz au stabilit că prima angoasă veritabilă se poate manifesta încă din lunile a opta-a noua de viață, la apariția bruscă a unui străin în locul mamei așteptate de copil. O asemenea reacție de angoasă nu este câtuși de puțin anormală; ea trebuie interpretată ca semn al unui progres, ca o dovadă că sugarul a atins capacitatea de a distinge familiarul de străin și că viața afectivă evoluează normal.

La vârsta adultă, când apar momente cruciale de viață și se impune o nouă adaptare, individul poate intra iarăși, temporar, în angoasă. Dacă el se dovedește incapabil să-și creeze condiții propice de adaptare, sentimentul de insecuritate va continua să persiste, ducând la nevroză sau la psihoză. Angoasa patologică, descrisă de nomenclatura medicală americană (DSM III. 1988). sub termenul de „tulburare, panică" este simptomul clinic cel mai frecvent întâlnit în practica psihiatrică.

13.9. MECANISMELE EMOȚIILOR

Identificarea mecanismului procedurii emoției a fost o problemă dificilă, care a generat serioase dispute științifice. în varianta clasică, schema prin care se explica producerea emoției era una simplă, bazată pe bunul simț: stimulul (situația)—» percepția stimulului —• emoția —»expresiile emoționale (mimică, modificări vegetative etc).

între anii 1890-1893, W. James și C. Lange modifică ordinea secvențelor din această schemă și propune o formulă și, implicit, o teorie nouă. de tip *periferist,* a emoțiilor. în teoria James-Lange, succesiunea evenimentelor devine următoarea: *acțiunea stimulului —> percepția stimulului —> expresiile emoționale —> emoția* (ca trăire subiectivă internă). Concluzia care se desprinde din acest model periferist este că expresiile (reacțiile) fiziologice periferice preced și, practic, determină apariția emoției. Au devenit, astfel, celebre afirmațiile celor doi autori: „sunt trist pentru că plâng", „mi-e frică pentru că fug" etc.

în plan neurofiziologic, mecanismele producerii emoției ar include următoarele circuite: 1) *circuitul aferent primar,* de la receptor la scoarța cerebrală; 2) *circuitul eferent,* de la scoarța cerebrală către viscere și mușchi, determinând reacțiile fiziologice periferice; 3) *circuitul aferent secundar* (invers, de la viscere și mușchi către scoarța cerebrală, care duce la generarea emoției (fig. 44 a).

Cum emoția apare consecutiv reacțiilor și modificărilor fiziologice, ea este un epifenomen lipsit de importanță psihologică și adaptativă notabilă. Deosebirea dintre James și Lange consta doar în aceea că primul punea mai mare accent pe modificările viscerale, iar cel de al doilea - pe modificările vasomotorii. Reacțiile periferice se asociau cu reflexe de apropiere sau de evitare, elaborate pe baza experienței anterioare în raport cu semnificația situațiilor externe.

Teoria respectivă subliniază că modificările fiziologice corespunzătoare unei emoții apar după o experiență legată de situație, iar această experiență este conectată conceptual cu ceea ce apare ca emoție; faptul conectării este pur empiric și el poate fi explicat prin legile asociației.

Teoria James-Lange nu a rezistat verificării faptico-experimentale. Experimente efectuate pe animale au arătat că separarea creierului de viscere nu duce la suprimarea emoției; datele clinicii umane au demonstrat posibilitatea disocierii între trăirile emoționale și expresiile fiziologice, acestea putând să existe în anumite cazuri independent unele de altele; tot experimental s-a demonstrat că producerea artificială a unor reacții fiziologice viscerale sau musculare nu generează trăiri emoționale specifice.

Ceea ce se cuvine să reținem însă din modelul James-Lange este ifluența inversă posibilă, după principiul *feed-back-u\a* pozitiv, a reacțiilor fiziologice periferice asupra

intensității trăirii emoționale inițiale: plânsul intensifică emoția de durere, râsul amplifică emoția de veselie.

In 1927, W.B. Cannon supune unui examen critic sever teoria James-Lange și propune o teorie de tip *centrist,* pe care el a intitulat-o *tulamică,* sub impactul cercetărilor pe care le efectuase asupra formațiunilor diencefalice.

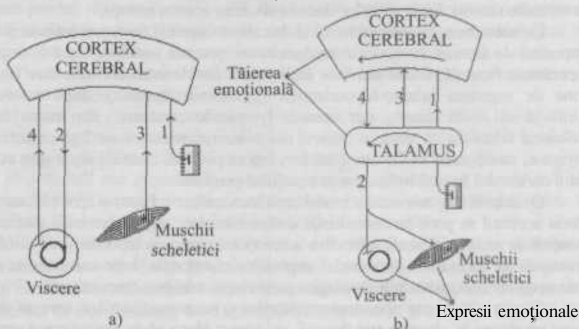

Fig.44. Schema mecanismelor neurofiziologice ale emoției;
a) după teoria James-Lange; b) după teoria Cannon-Bard

La această teorie, va subscrie, ulterior, și P. Bard (1928). Cei doi autori au pornit de la constatarea că sistemul nervos autonom, dacă explică manifestările periferice ale emoției, nu furnizează nici un indiciu asupra mecanismului de integrare a lor în viața psihică. Singurul care poate explica acest fapt este sistemul nervos central. Pentru a demonstra o asemenea ipoteză. Bard a procedat la înlăturarea scoarței cerebrale la pisică. Menținut în viață prin luarea unor precauții speciale, animalul decorticat a furnizat date mai mult decât relevante. La animalul experimental, era mai ușor să se declanșeze o reacție de furie decât la o pisică normală. In schimb, reacția de furie respectivă este de durată scurtă și nu antrenează efecte adaptative; din acest motiv. Bard a folosit termenul de „falsă furie" *(sham rage).* Pe baza experimentului efectuat, el a conchis că scoarța cerebrală joacă un rol integrator în emoție și, totodată, un rol inhibitor. îndepărtarea scoarței și dispariția controlului ei au dus la amplificarea reacției emoționale, chiar și la cel mai slab stimul afectogen. Dar asemenea emoții, ușor exteriorizate, nu mai sunt integrate, de unde și dispariția comportamentelor adaptative ulterioare.

Experimentul a fost continuat și completat, apoi, și cu înlăturarea talamusului. S-a observat același comportament ca și la pisica supusă doar decorticării. Dacă însă extirparea se extindea și asupra hipotalamusului, pisica înceta să manifeste orice fel de reacție emoțională, indiferent ce stimulări i se administrau (insensibilitate afectivă). Datele acestui experiment dovedesc că hipotalamusul este indispensabil în realizarea expresiei emoționale, în el aflându-se, probabil, schemele dinamice ale exteriorizării trăirilor. În stare normală, talamusul este inhibat de către cortex și schema dinamică nu se activează decât dacă stimulul este suficient de puternic. Concomitent cu menținerea sub control a talamusului, cortextul realizează și *integrarea psihică* a reacțiilor emoționale exteriorizate.

Esența teoriei centriste a lui Cannon și Bard este redată în fig. 44 b.

Acțiunea inhibitorie a cortexului asupra ansamblului expresiilor emoționale este un fapt bine stabilit. Cercetările recente au demonstrat însă că acest control este mai complex și că anumite zone au o acțiune diferită în raport cu anumite emoții specifice. Astfel, unele arii din iobii temporali integrează emoțiile de teamă, de pericol în raport cu anumite situații. Extirparea lor duce la abolirea acestor emoții.

De asemenea, la anumiți bolnavi de cancer cuprinși de dureri intense și continue, imposibil de atenuat cu ajutorul analgezicelor, precum morfina, dacă li se practică o topectomie frontală redusă sau li se secționează fibrele intracerebrale care leagă aceste zone de regiunea talamo-hipotalamică (fobotomie frontală), după intervenție, ei continuă să simtă durere, dar aceasta își pierde caracterul său intens emoțional. Bolnavul relatează că simte o durere, dar o interpretează ca un fapt obiectiv, fără ca veriga sa emoțională să fie integrată în viața sa psihică. Date de acest gen evidențiază rolul cortexului frontal în integrarea emoțiilor penibile.

O variantă larg cunoscută a teoriei centriste a realizat-o Papez și apoi McLean, în cadrul căreia accentul se pune pe conexiunile cortico-talamice: scoarța cerebrală este considerată esențială în realizarea laturii subiective a emoției, în timp ce hipotalamusul rămâne veriga principală în declanșarea (comanda) expresiilor emoționale. Între componenta subiectivă (trăirea emoțională) și reacțiile fiziologice periferice se admite o concomitență.

Cercetările asupra neurotransmițătorilor și neuromediatorilor. care au cunoscut o mare amploare în ultimele trei decenii, au impus ideea că în mecanismul emoțiilor un rol important îl au neurohormonii (Pribram, 1967, 1970; Scheff, 1979; M. Botez, 1996). Asemenea neurosecreții, precum norepinefrina, serotonina, histamina, dopamina, acidul a-butiric (GABA) ș.a., modifică selectiv responsivitatea emoțională a formațiunilor cerebrale integrative - diencefalo-corticale.

Experimentele cu substanțe psihotrope au evidențiat rolul deosebit pe care îl are raportul dintre monoaminoxidoze (MAO) și inhibitorii lor (IMAO) în determinarea dispoziției și a tonusului afectiv.

Secreția de MAO nu are un nivel constant, ci fluctuează după un ciclu sezonier, fiind mai ridicată primăvara și vara și mai scăzută toamna și iarna, imprimând un astfel de ritm și vieții afective.

Creșterea peste normal a secreției de MAO duce la o hiperactivitate și la o accentuare a tonusului afectiv, ceea ce, comportamental, se va concretiza prin logoree, fugă de idei, agitație motorie, euforie sau agresivitate, tendințe obscene (tablou clinic de tip maniacal). Reducerea nivelului MAO determină instalarea unui tablou comportamental complet diferit de cel anterior: inactivitate, indiferentism, dispoziție depresivă, tristă, accese de plâns, monoideism sumbru, idei de suicid, tentative de suicid, sentimentul inutilității propriei persoane, pierderea sensului vieții. (Acesta este *pattern-u* clinic al stărilor depresive sau melancolifbrmc) (Enăchescu, 1996). În tratamentul celor două tipuri de dereglări, se vor administra medicamente diferite: inhibitori ai MAO, în primul tip, și substanțe cu efect MAO (antidepresive), în cel de al doilea.

in ultima vreme, au devenit tot mai insistente tendințele de a depăși nivelul neurofiziologic și neurohormonal în explicarea mecanismului emoțiilor, reclamându-se necesitatea admiterii și a unor niveluri supraordonate - psihologic și psihosocial -, mai adecvate pentru specificul vieții afective a omului. O astfel de orientare este cea *cognitivă* (M. Arnold. 1960. Schachter și Singer, 1962, Lazarus și Averill. 1972, Averill, 1980). Potrivit acestei teorii, veriga principală care declanșează o emoție de o

anumită modalitate (pozitivă sau negativă) și intensitate o constituie interpretarea semnificației stimulului și experimentarea activă de către subiect a situației afectogene; așadar, emoția începe cu cogniția și interpretarea. (Aici se poate obiecta, însă, că există destule situații în care factonil care declanșează emoția este incertitudinea, neidentificarea stimulului). Reprezentanții teoriei cognitiviste admit existența a trei sisteme care produc răpunsuri emoționale: răspunsurile emoționale pot servi ca stimuli care contribuie la o experiență emoțională: emoțiile sunt constructe sociale forjate de procesele primare și secundare ale experienței integrate la nivelul creierului uman, care operează și la nivelul sistemului socio-cultural al individului: răspunsuri cognitive și instrumentale la situația afectogenă.

O altă teorie este cea *interacționist-motivalională,* dezvoltată de CE. Izard (1977). Această teorie încorporează procesele fiziologice în sistemul personalității și le conferă o dimensiune psihologică. Ea susține că emoțiile interacționează unele cu altele, o emoție activând, amplificând sau atenuând pe alta. Se susține existența unui număr mic de „emoții primare pure". Acestea au aproximativ aceleași expresii și calități experiențiale în cele mai diferite culturi de pe glob, inclusiv la cele lipsite de un alfabet.

R.P. Boyle (1984) accentuează necesitatea de a aborda problema mecanismelor emoției prin raportarea la Eu *(seif)* și la contextul socio-cultural-istoric, ideologic, la obiceiuri și ritualuri. Nu trebuie pierdut din vedere faptul că modul de a acționa al omului este determinat, în mare măsură, de dispozițiile, simțămintele și trăirile emoționale pe care le încearcă la momentul dat și pe care i le trezesc situațiile interacțiunilor sociale.

Societatea și legile sale se implică direct în organizarea și experimentarea vieții fenomenologice cotidiene, structurând și sancționând dispozițiile, emoțiile și experiențele emoționale trăite de indivizi. Rezultă de aici că în mecanismul proceselor emoțional-afective se include, în mod legic, necesar, veriga întăririi sociale. în același timp, emoțiile oamenilor se includ ca factor esențial al interacțiunilor și coeziunii interpersonale, intragrupale. Emoția (atașamentul) apare ca un adevărat cordon ombilical, care leagă pe individ de societate și care activează trăsătura sociabilității, prin care definim, de regulă, ființa umană.

R. Collins (1981), pornind de la Darvvin, dezvoltă o teorie consecvent sociologică a emoției. Potrivit acestei teorii, emoțiile sunt generate de legăturile sociale bazale: ele sunt ritualistic controlate și schimbate prin intermediul lanțurilor de interacțiuni și comportamente rituale, pe care membrii unei comunități le stabilesc în mod rutinier și sistematic. Prin diversificarea istorică a formelor de activitate, a conținuturilor și finalității relațiilor și interacțiunilor sociale se trece de la viața afectivă primară, omogenă, la niveluri superioare, diferențiate, personalizate, individualizate de structuri și *pattem-uri* emoționale. Dezvoltarea și organizarea stratificată (în plan evolutiv-istoric) a vieții sociale vor avea drept corespondent în plan psihologic individual o dezvoltare și organizare stratificată a sferei emoțional-afective.

Concluzia generală și de principiu care se poate desprinde din cele expuse mai sus este că afectivitatea umană, neputând fi redusă la răspunsurile emoționale primare legate de motivația biofiziologică, presupune constituirea unor mecanisme cu integrare ierarhică — *neiirofiziologică. psihologică* (funcția integrativă a Eului) și *socio-cultwală (pattern-\tt\\e* și etaloanele impuse de cultură).

Capitolul XIV
MOTIVAȚIA

14.1. DEFINIȚIE ȘI CARACTERIZARE GENERALĂ

Ca și în cadrul altor științe, în psihologie se urmărește atât surprinderea și descrierea fenomenelor, în cazul dat a actelor de conduită, cât și dezvăluirea determinismului lor, a cauzelor concrete care le-au generat. Nici un act comportamental nu apare și nu se manifestă *în sine,* tară o anumită incitare, fără o anumită direcționare și susținere energetică. Chiar în cazul absenței unui obiectiv sau scop, un comportament are la bază acțiunea unei cauze. Astfel, trebuie căutat răspunsul la întrebarea *de cel, de ce s-a produs[1]?* Tocmai în acest punct intră în scenă *motivația.* Ea este cea care conține răspunsul la întrebarea de mai sus. în accepțiunea cea mai largă, termenul de motivație reunește „ansamblul factorilor dinamici care determină conduita unui individ" (Sillamy, 1996) sau „totalitatea mobilurilor interne ale conduitei, fie că sunt înnăscute sau dobândite, conștientizate sau neconștientizate, simple trebuințe fiziologice sau idealuri abstracte" (Al. Roșea, 1943). într-o accepțiune mai restrânsă și științific mai riguroasă, prin *motivație* vom înțelege *o formă specifică de reflectare prin care se semnalează mecanismelor de comandă-control ale sistemului personalității o oscilație de la starea inițială de echilibru, un deficit energetico-informafional sau o necesitate ce trebuie satisfăcută.*

La nivelul mecanismelor corespunzătoare de reglare, aceste semnale sunt transformate în *comenzi,* care selectează și pun în funcțiune comportamente mai mult sau mai puțin adecvate. Motivația transformă ființa umană dintr-un simplu receptacul al influențelor externe, în *subiect activ* și *selectiv,* cu un determinism intern propriu în alegerea și declanșarea acțiunilor și comportamentelor.

Posedând o structură motivațională proprie, omul se va pune într-o dublă relație față de mediul extern: *una, de independență,* constând în capacitatea lui de a acționa pe cont propriu, în absența unor stimuli sau solicitări externe; *cealaltă, de dependență,* constând în satisfacerea stărilor de necesitate pe baza schimburilor substanțiale, energetice și informaționale cu mediul ambiant.

De aici rezultă caracterul interacționist complex al comportamentului și activității umane. Aceasta înseamnă că, indiferent unde se plasează inițial stimulul declanșator - în plan extern sau în plan intern -, realizarea comportamentului implică obligatoriu interacțiunea celor două planuri. Orice stunul extern își atinge efectul numai prin filtrarea și interpretarea lui în planul intern al personalității: la rândul său, orice mobil sau motiv intern determină actul comportamental specific prin raportarea la particularitățile situației externe: satisfacerea unei stări de motivație nu se poate face prin orice fel de *obiect,* ci numai printr-unul *specific,* care are anumite însușiri și valențe.

Motivația ne apare ca o *cauzalitate externă transpusă in plan intern:* dacă obiectul corespunzător satisfacerii unei trebuințe lipsește şi. deci, nu are cum să declanşeze comportamentul corespunzător, locul său este luat de starea de necesitate în raport cu el, actualizată spontan, în urma unor modificări de ordin fiziologic sau psihologic.

In același timp, motivația trebuie considerată și ca o *lege generală* de organizare și funcționare a întregului sistem psihic uman, ca operând distincția necesară între plăcut și neplăcut, între util și inutil, între bun și rău. Toate celelalte procese psihice - percepție, gândire, memorie, voință, precum și componentele caracterială și aptitudinală ale personalității - sunt subordonate legii motivației, conținutul lor dezvăluind semnificația și valențele „motivaționale" ale obiectelor și fenomenelor din jur.

în calitate de componentă a sistemului psihic uman, motivația se evidențiază și se individualizează printr-o latură *informațională,* de conținut, și printr-una *dinamică.*

Latura de conținut este dată de natura calitativă, modală a semnalelor pe care le antrenează starea internă de necesitate dată: de foame, de sete, de mișcare, de distracție, de informare-cunoaștere, de conversație, de muzică etc. Aceste semnale exprimă existența unei legături selective a subiectului cu anumite obiecte și activități, și ele asigură desprinderea și individualizarea pe fondul motivațional general a unui anumit *motiv.* In plan subiectiv, atunci când se diferențiază și se conștientizează, aceste semnale, și, implicit, latura de conținut a motivației se concretizează în forma unor *senzații* (cum sunt, de pildă, senzațiile organice) sau a *dorințelor* (în cazul motivelor socio-culturale).

Latura dinamică este dată de încărcătura energetică a semnalelor respective și de raportul tensiune/destindere care se stabilește la nivelul profilului general de stare al sistemului personalității. In plan subiectiv, ea se exprimă prin intermediul unor trăiri emoționale (încordare, tensiune, disconfort, insatisfacție).

Pe măsura satisfacerii stării de motivație respective, semnalele de conținut diminuează în intensitate până la dispariție, iar latura dinamică se convertește energetic, locul energiei negative (în sens psihologic, nu fizic) de tensiune-încordare fiind luat de energia pozitivă (tot în sens psihologic) de satisfacție, saturație, relaxare.

Pe traiectoria unui proces motivațional, se evidențiază o succesiune de tipuri de semnale informaționale, fiecare având o funcție specifică, și anume: *semnale de sensibilizare, semnale de discriminare-edificare, semnale de selectare, semnale de operare și semnale de validare* (conexiune inversă) (M. Golu, 1975).

Semnalele de sensibilizare sunt generate de oscilațiile și „deficitele'" ce încep să se producă la nivelul unui subsistem sau altul al personalității. Neurofiziologic, cel mai probabil, ele iau naștere la nivelul formațiunii reticulate diencefalice și al structurilor plurimodale ale scoarței cerebrale, unde există posibilitatea comparării directe a parametrilor de stare ai diferitelor subansamble funcționale - biologice și psihice. Pentru a produce activarea care să poată individualiza motivul, semnalele respective trebuie să aibă o intensitate mai mare sau cel puțin egală cu valoarea pragului ce caracterizează traseul dat. In cazul când semnalele de sensibilizare se emit nu doar pe un singur traseu, ci pe două sau mai multe, raportul lor de intensitate este cel care va decide care din ele vor ajunge la finalizare.

Orice motiv se compune din două verigi: una *„obiectivă',* constând din oscilațiile reale ale coordonatelor de definiție ale sistemului personalității de la linia de echilibru, și

alta *subiectivă,* constând în integrarea la nivel psihic a acestor oscilații. Motivul își poate îndeplini rolul său specific numai dacă se păstrează unitatea celor două verigi: disocierea lor, cum se întâmplă în unele stări patologice, duce la perturbarea funcției motivului.

Semnalele de edificare se formează pe baza celor de sensibilizare și codifică natura stării de necesitate. Ele se concretizează în senzație sau dorință. In cazul când motivul nu este conștientizat, semnalele de edificare determină o activare difuză, automată a unor mecanisme de execuție, rezultând un comportament de tip impulsiv, intempestiv, pe care subiectul nu și-l poate justifica.

Semnalele de selectare realizează compararea conținutului semnalelor de edificare cu modelele informaționale stocate ale obiectelor ce posedă proprietăți (valențe) de natură să asigure satisfacerea stării de necesitate. Rezultatul final al acestei operații va fi stabilirea și formularea scopului, ca legătură direcțională a dorinței cu obiectul.

Fără participarea semnalelor selectoare n-ar fi posibilă realizarea reglării, pentru că ar lipsi vectorul principal al acțiunii — *scopul.* Se întâmplă uneori ca motivul să se consume într-o dorință difuză, nedefinită, ceea ce se poate trăi ca o stare de dezorientare și indispoziție globală.

Refularea sau reprimarea repetată și necondiționată a tendințelor și impulsurilor spre acțiunea de satisfacere determină blocarea tocmai a semnalelor de selectare. Dorința ca atare nu dispare, dar rămâne lipsită de suportul ei obiectual specific. Aceasta îi conferă un caracter de focar tensional, ce poate genera, în anumite circumstanțe, tulburări nevrotice.

Ca structură psihopatologică, nevroza devine un nou mod de „încapsulare" și „stăpânire" a dorințelor refulate și rămase rebele pe fondul efervescenței motivaționale. In supracompensație, personalitatea se va comuta și centra pe ele, împingându-le în prim-planul dinamicii comportamentale. Vehicularea lor rămâne însă simbolică, formală și are un caracter justificativ, iar nu unul acțional-practic. De la acestea, efectul nerealizării se generalizează și la alte dorințe, tăcând ca pacientul să fie obsedat de sentimentul neputinței. (Se știe cât de puternică este la nevrotici teama de sarcină, de obstacol, de insucces). Iată, deci, că desprinderea semnalelor selectoare are un temei legal și ne permite să pătrundem mai profund în structura informațională a motivului.

Semnalele de operare se declanșează după ce a fost stabilit scopul și ele îndeplinesc un dublu rol: a) de punere în funcțiune a mecanismelor de execuție pentru atingerea propriu-zisă a scopului și b) de alegere a programelor adecvate de acțiune, adică de articulare a comportamentului de satisfacere a stării respective de necesitate. Ele interacționează și sunt condiționate de celelalte categorii de semnale - de sensibilizare, de codificare și de selecție -, alcătuind împreună o configurație informațional-energetică unitară.

Perturbarea sau blocarea fluxului semnalelor operative frânează sau fac imposibilă realizarea acțiunii pe care o reclamă motivul dat, aceasta rămânând în faza intențională. Se întâmplă adesea să se formuleze scopuri, să se afirme intenții, dar toate să rămână nefinalizate din cauza absenței impulsului declanșator. Starea respectivă era legată în psihologia tradițională de lipsa de voință, calificată ca abulie. în fond, este vorba de o întrerupere în cursul normal al transformărilor energetico-informaționale, pe care le presupune atingerea obiectivului (scopului) ca moment final al dinamicii stării de motivație.

Semnalele de validare acționează ca informație de control și evaluare. Ele se interpun între starea de necesitate și efectul comportamentului de satisfacere. Momentul emiterii lor corespunde cu momentul declanșării procesului de satisfacere a motivului sau de atingere a scopului. Ele ajung la blocul operativ al conexiunii inverse negative, care reglează raportul dintre starea de necesitate și comportamentul de satisfacere. La acest nivel, se păstrează și informația despre valoarea-etalon a coordonatei de definiție a sistemului personalității, a cărei deviere formează conținutul stării de necesitate. Pe măsura satisfacerii motivului, semnalele de validare diminuează intensitatea semnalelor operative și înlocuiesc starea inițială de necesitate și tensiune cu cea de satisfacție, saturație, bună dispoziție, echilibru. Se poate presupune că mecanismele de reglare a dinamicii motivaționale se compun din două verigi integrate după principiul inducției reciproce: când una este maximal activă, cealaltă este relativ blocată, inhibată, și invers. Trecerea lor dintr-o ipostază în alta are un caracter secvențial-ciclic, potrivit regulei: „nici una din cele două verigi nu poate fi în același timp activată sau inhibată și nici una din ele nu poate rămâne indefinit într-una din cele două ipostaze". Astfel, relația devine cu adevărat dinamică și ciclic reversibilă. (M. Golu, 1975).

Motivația se manifestă ca atare la nivelul actului comportamental global, iar nu la nivelul proceselor secvențial-segmentarc: ca este o componentă integrată schemei comportamentului molar și nu un element de analiză moleculară.

Direcționalitatea comportamentului, așa cum este ea implicată în preferința motivațională, pentru anumite situații sau obiecte, nu are o semnificație spațială. Motivația nu ne instrumentează cu o cale concretă anume, pentru a dobândi obiectul de care avem nevoie sau pe care-1 dorim. Dar faptul însuși că anumite obiecte sau efecte comportamentale au caracter întăritor, iar altele trebuie ocolite sau evitate, arată că există o direcționaiitate internă spre anumite obiecte și o respingere a altora.

Orientarea preferențială față de anumite tipuri de interacțiune cu ambianța nu este numai o stare factuală; ea este o relație *dinamică,* sursă a activității teleonomice. Așa cum am menționat mai înainte, subiectul nu este o entitate închisă, absolut autonomă, încă din faza embrionară și până la stadiul de personalitate adultă, individul uman este intrinsec determinat să intre în relație cu diferite obiecte din mediul ambiant pentru a-și menține echilibrul și funcționarea biologică și psihică.

Din această perspectivă, starea de motivație poate fi considerată ca un *gen de relație* reclamată *obiectiv* de necesitatea dezvoltării, funcționării și autoechilibrării (autoreglării) *sistemului personalității* în ansamblul său.

Cum, pentru personalitatea umană, forma caracteristică și dominantă de relaționare și coechilibrare cu lumea externă nu este comportamentul situațional imediat, ci *activitatea,* ca sistem integrat și integral de acte sau acțiuni individuale, selectate pe baza unui plan și subordonate unui *scop* stabilit anticipat - motivația trebuie raportată și analizată cu precădere în contextul activității. Ea ni se va prezenta în acest caz, ca *verigă bazată* a schemei structurale generale a activității, care mai cuprinde încă două verigi principale: *scopul și mijlocul.*

Disocierea și delimitarea spațio-temporală a verigilor componente ale activității - motivul, scopul și mijlocul - reprezintă una din trăsăturile esențiale ale saltului de la organizarea psihocomportamenlală de tip preconștient (pur instinctiv) la cea de tip

conștient (rațional). De aceea, la om, unde organizarea de tip conștient devine legic dominantă, unitatea structurală specifică de integrare și manifestare a motivului nu mai poate fi instinctul, ci acțiunea sau, și mai exact, activitatea conștientă, în care, între impuls și reacție, se interpune un întreg mecanism psihic de analiză-evaluare-decizie.

De aceea, în plan comparativ-longitudinal, trebuie să admitem ca fiind mai firească și mai reală subordonarea dinamicii motivației de tip instinctual primar structurilor decizional-critice ale conștiinței, decât subordonarea dinamicii conținuturilor conștiinței comenzilor oarbe ale inconștientului. De aici, nu decurge însă că orice motiv este conștient sau conștientizabil și nici că un anumit impuls nu poate să ducă la declanșarea unui act comportamental automat, fără o deliberare intenționată.

14.2. MOTIVUL ȘI FUNCȚIILE SALE

Prin termenul de motivație, definim o componentă structural-funcțională specifică a sistemului psihic uman, care reflectă o stare de necesitate în sens larg, iar prin cel de *motiv,* exprimăm forma concretă actuală în care se activează și se manifestă o asemenea stare de necesitate. Așadar, prin *motiv* vom înțelege acel mobil care stă la baza unui comportament sau acțiuni concrete. Natura calitativă și tipul sau modalitatea motivului vor fi determinate de specificul stării de necesitate pe care o reprezintă și de gradul de trăinicie a legăturii dintre satisfacerea / nesatisfacerea stării date de necesitate și echilibrul psihoflziologic al persoanei.

Un motiv pune în evidență patru dimensiuni principale, pe baza cărora el poate fi analizat și evaluat. Acestea sunt: a) *conținutul;* b) *intensitatea;* c) *durata;* d) *nivelul de integrare*.

Conținutul se identifică și se apreciază pe baza stării de necesitate pe care o reflectă motivul și a valențelor obiectuale sau comportamentale pe care le reclamă satisfacerea lui. De exemplu: conținutul motivului care declanșează comportamentul alimentar va fi reprezentat de starea de necesitate biologică exprimată prin senzația de foame (latura subiectivă a trebuinței de hrană); conținutul comportamentului de obținere a unor performanțe deosebite în activitatea profesională este reprezentat de necesitatea (dorința) de autorealizare sau de nevoia de statul social; conținutul comportamentului distractiv este reprezentat de necesitatea neuropsihică de destindere, de relaxare, de reechilibrare ș.a.m.d. Orice motiv are un conținut; când acesta nu se relevă și nu se delimitează suficient de clar, „starea de necesitate" rămânând pulverizată, difuză. în sistemul personalității se introduce o doză mare de entropie, care se exteriorizează într-o agitație fără scop, fără orientare finalistă.

Intensitatea exprimă încărcătura energetică a motivului și se concretizează în forța de presiune a lui asupra mecanismelor de decizie și execuție. Astfel, motivele pot fi: *puternice, moderate* și *slabe.* Corespunzător, energia pe care ele o induc comportamentelor specifice de satisfacere variază într-un registru valoric relativ întins.

Intensitatea unui motiv este condiționată de două variabile: *apartenența modală* și *intervalul de timp* care separă momentul începutului de activare a stării de necesitate și momentul satisfacerii ei. Variabila modală are o influență intrinsecă, ea acționând de la început în structura motivației. Pe baza ei, A. Maslow a realizat cunoscuta sa piramidă motivațională (asupra căreia ne vom opri într-un paragraf următor): nevoile

sau trebuințele biofiziologice ating și se manifestă cu intensități semnificativ mai mari decât nevoile sau trebuințele estetice sau cognitive; apoi, o trebuință, de orice modalitate ar fi ea, are o intensitate mai mare decât interesul sau idealul.

Variabila temporală are un caracter circumstanțial: într-o situație ea poate atinge valori ridicate, în alta - se oprește la valori scăzute. Regula de bază este următoarea: intensitatea motivului crește proporțional cu durata amânării satisfacerii stării de necesitate. Pe această bază, în studiul experimental al motivației s-a introdus metoda *privațiunii* și a *frustra/iei.*

Privațiunea constă în interzicerea sau blocarea pentru un anumit timp (evident controlabil) a satisfacerii nevoii de hrană sau de apă. de exemplu. Se constată că intensitatea motivului, exprimată în desfășurarea comportamentului de satisfacere este cu atât mai mare, cu cât intervalul de privare de hrană sau de apă este mai lung.

Frustrația rezidă în introducerea unor obstacole (de exemplu, șocuri electrice, cum s-au folosit în experimentele pe animale) pe traiectoria comportamentului de ajungere și luare în stăpânire a obiectului trebuinței. în cazul unei intensități scăzute a motivului, comportamentul de satisfacere poate fi întrerupt (se renunță); dimpotrivă, în cazul unei intensități crescute a motivului, comportamentul de satisfacere rezistă și își face loc printre obstacolele (frustrațiile) ce i se pun în cale.

Reglarea optimă a activității presupune nu numai simpla prezență a unui motiv, ci și un anumit nivel de activare (intensitate) a lui. Apare astfel problema dependenței performanței comportamentului de intensitatea impulsului (motivațional).

în raport cu motivele „primare" (biologice), s-a constatat că, pe măsură ce cresc în intensitate, determină o amplificare a operațiilor executive ale comportamentului de satisfacere (de pildă, în cazul unei flămânziri îndelungate mișcările de masticație și deglutiție își sporesc considerabil ritmul). S-a pus apoi problema și în raport cu alte activități: de învățare, de reproducere a celor învățate anterior, de competiție etc.

Un mare număr de cercetări efectuate pe animale și pe subiecți umani adulți au arătat că toate genurile de răspunsuri - parcurgerea labirintului, apăsarea pe pedale, răspunsurile verbale etc. - vor fi învățate mai *ușor* și mai *bine* dacă intensitatea impulsului motivațional crește până la un nivel moderat. Intensitățile extreme ale motivului - foarte slabe sau foarte puternice - exercită o influență perturbatoare asupra comportamentului actual. Punctul exact de unde creșterea *drive-ului* începe să interfereze cu învățarea și performanța depinde de natura sarcinii. Sarcinile foarte simple sunt facilitate de *drive-uri* mai puternice; cu cât gradul de complexitate al sarcinilor devine mai mare, cu atât trebuie să scadă intensitatea drive-ului pentru a deveni facilitator. Această relație a fost dezvăluită de doi psihologi comparatiști și este cunoscută sub numele de legea Yerkes-Dodson. Conținutul ei poate fi redat astfel: *optimumul pentru învățare descrește o dată cu creșterea dificultății sarcinii.* Observăm că această lege se asociază cu *legea intensității moderate* a afectivității, acționând ca un mecanism reglator unitar. Un nivel de tensiune sau anxietate are un efect reglator pozitiv, dar un nivel ridicat acționează perturbator asupra performanței; subiecții anxioși pot executa bine sarcini de dificultate scăzută, dar performanțele lor scad în rezolvarea sarcinilor complicate.

în cazul comportamentelor extrinsec motivate, nivelul reglării optime depinde de valoarea (dimensiunea) și natura întăririi. Natura și frecvența întăririi influențează nemijlocit asupra stării de necesitate, facilitând în mod diferit elaborarea legăturilor temporare.

Durata exprimă timpul de menținere în stare activă dominantă a motivului fără a fi satisfăcut. Se constată că orice motiv, inclusiv cel de ordin biologic, se activează și se menține în prim plan un anumit interval de timp. atingând punctul său maxim de intensitate și. apoi, dacă nu este satisfăcut, slăbește treptat și, subiectiv, iese din scenă, nemaifiind resimțit ca atare. (De exemplu, o senzație de foame, oricât de puternică ar fi, chiar dacă nu este urmată de un comportament de satisfacere, după un anumit timp începe să slăbească și până la urmă dispare).

în cazul motivației biologice, starea obiectivă de necesitate persistă și se accentuează pe măsura amânării momentului satisfacerii ei, având efecte entropice păgubitoare pentru starea de echilibru a sistemului personalității. în cazul motivației spirituale, durata stării active a unui motiv diferă în funcție de gradul de consolidare structurală (mai mare pentru o trebuință și mai mică pentru un interes, de pildă) și de locul motivului în ierarhia motivațională generală a personalității (un motiv integrat la un nivel inferior va avea o durată mai mare de persistență în absența satisfacerii decât unul integrat la un nivel superior - piramida lui Maslow).

Nivelul de integrare se referă la posibilitatea de identificare și exprimare verbală a motivului.

Registrul de integrare se întinde între două niveluri extreme: *primul* — la care motivul este perfect și clar conștientizat și acțiunea poartă semnul deplinei deliberări și responsabilități, și al *doilea* — la care activarea și funcționarea lui rămân total inconștiente, așa cum se întâmplă în cazul actelor comportamentale aberante - somnambulisme, lapsusuri, inversiuni, automatisme etc.

între cele două extreme - punctul maximei conștientizări și cel al maximei neconștientizări, al inconștientului profund, se interpune o gamă întreagă de situații intermediare. Important de reținut este că orice motiv trebuie analizat și după indicatorul conștient / inconștient.

Plasând acum motivul în schema structural-dinamică a comportamentului și activității, o importanță deosebită o dobândește relația lui cu *scopul.* Această relație are. în principiu, un caracter nelinear. Esențiale sunt două posibilități: a) când *motivul se află în deplină concordanță cu scopul,* de exemplu, persoana X o ajută pe persoana Y într-o situație critică, în virtutea unei motivații sociomorale (altruism, nevoia de a face bine celuilalt), neurmărind obținerea în schimb a nici unui avantaj sau beneficiu; b) când *motivul se separă de scop,* comutându-se: I) asupra activității însăși, așa cum se întâmplă frecvent în joc, unde motivul rezidă în plăcerea copilului de a se juca pur și simplu sau în activitățile „automotivate". ca, de pildă, atunci când un matematician rezolvă probleme de dragul activității rezolutive însăși; 2) asupra unuia din rezultatele acțiunii: de exemplu, îndeplinind o anumită sarcină, cineva își vede scopul nu în rezolvarea ca atare a sarcinii date, ci în a se evidenția pe sine și a se achita de o obligație exterioară structurii motivaționale proprii (exemplu: copilul învață pentru: a se achita de obligația pe care i-o impune statutul său de elev, pentru a preveni sau scăpa de muștruluiala părinților, pentru a fi lăudat și recompensat etc).

Spre deosebire de orientările tradiționale din psihologie - asociaționismul și behaviorismul -, care confereau termenului de motiv un sens restrictiv, punctiform sau localicist, noi îi conferim motivului o accepțiune *sislemkă,* punând accentul nu pe veriga la nivelul căreia se generează și se semnalizează starea de necesitate, ci pe efectul pe care aceasta stare îl produce asupra celorlalte subansamble și componente biopsihice ale personalității. Astfel, ca formă concretă de manifestare și operare a oricărei structuri motivaționale modale, motivul are un efect *generalizat,* punând întregul sistem al personalității într-o ipostază relațional-funcțională nouă, aceea de orientare, explorare și identificare a modalităților de satisfacere a stării de necesitate activate. Acțiunea se încadrează perfect în legea generală a exclusivității, potrivit căreia, în fiecare moment, sistemul personalității poate efectua o singură activitate principală, care corespunde motivului și scopului dominant în acei moment.

De aici, se desprind și cele trei funcții principale pe care le îndeplinește în mod concret motivul, și anume: *funcția de declanșare, funcția de orientare-direcționare* (vectorială) și *funcția de susținere* (energizantă).

Funcția de declanșare constă în deblocarea și activarea centrilor de comandă efectori, care asigură pregătirea și punerea în priză a verigilor motorii și secretarii în vederea satisfacerii stării de necesitate, fie că este vorba de o trebuință biologică, fie de una de ordin spiritual (de cunoaștere, estetică etc.). Pentru producerea acestei funcții, este necesar ca intensitatea motivului să depășească o anumită valoare-prag. Cu cât intensitatea va fi mai mare, cu atât și forța de declanșare a motivului va fi mai mare. La om, care posedă mecanisme speciale de analiză-evaluare critică a motivelor și de decizie, funcția de declanșare trebuie să treacă prin filtrul acestor mecanisme și să primească *OK-ul* lor. Oricât de puternic ar fi în sine un motiv, el poate fi blocat, fie prin reprimare (refulare), cum susținea Freud, fie prin amânare, cum afirma Lazarus.

După H. Pieron, prin funcția sa de declanșare, motivul alege dintre „deprinderile existente pe cea care va fi actualizată". Aceasta face ca, în fața aceluiași obiect sau situații, diverși subiecți să dea răspunsuri diferite sau ca același subiect să reacționeze diferit la același obiect, în contexte variate.

Din nou, se relevă că proiectarea motivului în acțiune nu se produce automat și nemijlocit, ci prin intermediul verigii cognitive evaluativ-decizionale.

Neputând să derive cunoașterea din *libido,* Freud, care s-a menținut tot timpul pe poziția interpretării pur hedoniste și monovalente a pulsiunilor, a fost nevoit să declare un conflict aproape total între principiul motivațional al plăcerii și principiul cognitiv al realității. Această situație poate fi considerată și ca o consecință logică a faptului că el concepea motivația în mod pur energizant, ca o cantitate variabilă de energie libidinală, asociată sau investită în fiecare reprezentare a „obiectului de consum" sau a plăcerii procurate de satisfacerea anterioară a unei trebuințe.

Din acest punct de vedere, psihologia motivației - dezvoltată ulterior de autori precum Montgomery, Berlyne și Lewin — va merge într-o direcție opusă celei freudiene clasice. în cadrul noii orientări, se aduce în atenție și se subliniază funcția motivațională, declanșatoare, a situațiilor, faptelor și conflictelor de cunoaștere, a intențiilor, a scopurilor și a valorilor. Astfel, K. Lewin considera intenția ca o *pseudotrebuință* și ca o variabilă care determină acțiunea. Această expresie ne

avertizează asupra faptului că trebuie să discernem între *motivație* și, respecliv, *motivul propriu-zis,* în sensul definiției pe care am dat-o în paragraful anterior, și *pseudomotivație* (pseudomotiv) - în care se includ alte entități psihice - ca de exemplu, o percepție, o reprezentare, o intenție, o idee etc. care în anumite situații dobândesc valoare sau funcție motivațională.

In fond, nu aceste entități în sine acționează ea motive, ci, prin semnificația pe care o relevă, ele induc *ad-hoc* o „stare de necesitate", de tensiune care se cere a fi redusă.

Funcția de orienlare-direcționare constă în centrarea comportamentului și activității pe un obiectiv anume - satisfacerea stării de necesitate individualizate de către motiv. La prima vedere, ea ar putea părea superfluă și desprinderea ei nejustificată.

In fond, lucrurile nu stau nici pe departe așa.

Pentru a-și atinge efectul său reglator-adaptativ specific, nu este de-ajuns ca acțiunea să fie doar declanșată pur și simplu; este imperios necesar ca ea să fie și orientată spre un anumit deznodământ sau scop, adică, să devină finalistă, *teleonomică.* Altminteri, ea s-ar desfășura și consuma în van, haotic, debusolată.

J. Nuttin (1953, 1980) include funcția de orientare-direcționare în însăși definiția motivelor. în virtutea acestei funcții, derularea proceselor mentale interne este subordonata găsirii mijloacelor adecvate pentru atingerea scopului. Apoi. tot grație acestei funcții, se realizează ordonarea și articularea secvențelor și acțiunilor individuale într-o schemă logică unitară. In fine. funcția de orientare-direcționare este aceea care favorizează înlocuirea unei acțiuni, dovedită a fi inadecvată sau ineficientă, cu alta, mai potrivită.

Pentru a evita un echivoc, subliniem că motivul este ceva pentru care se săvârșește o activitate, iar scopul - ceva spre care țintește acea activitate. Devine astfel mai clar conturată funcția de orientare-direcționare a motivului.

Funcția de susținere și energizare constă în menținerea în actualitate a comportamentului declanșat până la satisfacerea „stării de necesitate". în virtutea acestei funcții se asigură eliberarea de energie și dincolo de momentul declanșării acțiunii. Dacă motivul ar avea caracterul unei simple scântei, a unui simplu semnal de alarmă, ar fi imposibilă finalizarea comportamentului de satisfacere, pentru că, dispărând imediat după ce a apărut, nu ar mai avea ce să mai întrețină acest comportament. In acest context, esențială devine veriga subiectivă a stării de necesitate, care permite transferul conținutului energetic al verigii obiective în planul acțiunii externe. Evident, funcția de susținere-energizare a motivului se leagă atât de latura lui pur cantitativă (respectiv de intensitate), cât și de semnificația motivului pentru subiect. Așa se face că, la om, organizarea sferei motivaționale se realizează nu numai după forța sau intensitatea energetică a motivelor, ci și după o dimensiune valorică, de sorginte socio-culturală (morală, estetică, religioasă, politică etc), trebuințele primare, cu toată virulența lor, subordonându-se celor secundare.

14.3. **FORME ȘI NIVFXURI DE INTEGRARE A MOTIVAȚIEI**

Primul lucru care se impune atenției noastre atunci când abordăm sfera motivațională a personalității umane este diversitatea formelor ei de structurare și integrare.

Procesul de diversificare a entităților motivaționale se realizează, mai întâi, in plan *genetic,* apoi după *conținut,* după *importanță sau semnificația reglatorie* și după *poziția* pe care o ocupă în cadrul activității.

Sub aspect genetic, se delimitează două tipuri de motivaţie: înnăscută sau primară şi dobândită sau secundară.

Motivaţia înnăscută este legată esenţialmenlc de procesele de dezvoltare, maturizare şi homcostazie biologică în cadrul organismului. Ea exprimă nevoia bazală a organismului nostru, ca entitate vie. de substanţă, energie şi informaţie din mediul extern, de menţinere a integrităţii structural-funcţionale şi de reproducere.

O parte din componentele motivaţiei primare sunt funcţionale încă de la naştere şi ele incită comportamentele specifice de satisfacere (ex., trebuinţele alimentare şi fiziologice); o altă parte intră în funcţiune mai târziu, dar tot în mod automat, necondiţionat o dată cu parcurgerea de către individ a stadiilor corespunzătoare de dezvoltare şi maturizare biologică (ex., trebuinţele erotico-sexuale). Satisfacerea motivelor primare devine imperativă şi obligatorie pentru asigurarea supravieţuirii şi funcţionării normale a omului ca sistem viu. Perturbări repetate şi prelungite ale periodicităţii satisfacerii lor determină serioase dereglări inteme, cu efecte entropice la nivelul tuturor subsistemelor personalităţii, iar nu numai la nivelul subsistemului biologic. Motivele primare, fiind determinate genetic, au aceeaşi configuraţie şi aproximativ aceeaşi dinamică la toţi oamenii.

Motivaţia dobândită sau secundară este specifică cu precădere omului. La animale este greu să consemnăm apariţia în cursul ontogenezei a unor motive noi, toţi indivizii unei specii etalând în esenţă acelaşi repertoriu motivaţional, care se conservă şi se transmite prin programul genetic de la o generaţie la alta. Posibilitatea apariţiei şi dezvoltării la om, în cursul ontogenezei, a unei motivaţii noi, care se suprastructurează pe fondul celei primare, este favorizată de doi factori principali: a) un factor de ordin *intern,* legat de creşterea gradului de complexitate structural-funcţională a creierului care, pe de o parte, duce la inversarea raportului dintre experienţa individuală şi cea de specie în procesul adaptării în favoarea celei dintâi, iar pe de altă parte, asigură mecanisme apte să realizeze funcţii psihice de nivel superior, de tip *conştient,* în cadrul cărora va căpăta o pondere din ce în ce mai mare desprinderea şi fbrmularea-atribuirea de *semnificaţii* evenimentelor şi obiectelor din afară, precum şi propriilor activităţi, propriilor trăsături de personalitate; b) cel de-al doilea factor este de ordin *extern* şi el se leagă de constituirea şi dezvoltarea istorică a mediului socio-cultural, care pune în faţa indivizilor concreţi sarcini şi exigenţe specifice de adaptare, calitativ diferite de cele ridicate de mediul natural. Printre asemenea sarcini şî exigenţe, pot fi menţionate: imperativul angajării într-o activitate sistematică şi permanentă de asigurare a celor necesare existenţei; necesitatea perfecţionării şi diversificării propriilor capacităţi şi abilităţi pentru a face faţă în mod eficient unei game cât mai întinse şi diversificate de situaţii; obligaţia de a raporta propriile interese, dorinţe şi scopuri şi a propriei conduite la interesele, dorinţele şi scopurile celorlalţi semeni (membri ai grupului, comunităţii) şi la normele şi principiile morale supraordonate; necesitatea cunoaşterii şi asimilării (evident, selective şi critice) a experienţei acumulate istoriceşte (practice, de cunoaştere comportamentală în forma obiceiurilor şi tradiţiilor etc.) şi a sistemului de valori dominant la momentul dat cu reperele şi etaloanele corespunzătoare; nevoia diferenţierii, individualizării a obţinerii identităţii de sine a Eului, pe fondul comunalităţii care se asociază unei vieţi de grup.

Pentru ca adaptarea și integrarea în acest mediu socio-cultural să se realizeze în mod normal, devine obligatorie restructurarea sferei motivaționale, prin formarea unor motive care să determine modularea comportamentelor în raport cu semnificațiile noilor situații, exigențe și valori. în acest fel, în ontogeneză, prin stabilirea și exersarea legăturii și interacțiunii cu conținuturile mediului socio-cultural specific, se va structura etajul motivației secundare - etice, estetice, religioase, sociale, a Eului etc.

Spre deosebire de motivația primară, care devine socializată și culturalizată numai sub aspectul *modului de satisfacere,* motivația secundară este socializată și culturalizată în *însăși structura și conținutul său intern.* In plus, în vreme ce motivația primară nu-și modifică structura și formele de manifestare în cursul evoluției istorice (trebuința alimentară, de pildă, nu este structural diferită la omul primitiv și la omul contemporan), motivația secundară va cunoaște un proces de permanentă evoluție, dobândind conținuturi și forme noi, pe măsura diversificării conținuturilor mediului socio-cultural a tipurilor de relații interpersonale, a formelor de activitate.

In fine, dacă, așa cum am menționat motivația primară nu prezintă variații semnificative de la un individ la altul, motivația secundară devine puternic personalizată, configurația și modul său concret de integrare contribuind într-o măsură hotărâtoare la determinarea *unicității persoanei:* nu există două persoane care să aibă structuri absolut identice ale motivației secundare.

în sistemul personalității, integrarea motivațională se face după principiul ierarhizării, potrivit căruia, nivelurile mai vechi din punct de vedere genetic și, implicit, inferioare, se subordonează funcțional nivelurilor genetic mai noi și, implicit, superioare.

în virtutea acestui principiu, devine plauzibilă ipoteza că motivația primară se va subordona celei secundare și va fi controlată de aceasta.

Pe baza conținutului se diferențiază și se structurează o gamă foarte largă de motive: *biologice* (trebuințele alimentare semnalizate subiectiv prin senzațiile organice de foame și sete); *fiziologice* (nevoia de defecare și urinare, nevoia de mișcare, nevoia erotico-sexuală); *materiale* (trebuința de îmbrăcăminte, trebuința de adăpost, trebuința de unelte); *informaționale* (trebuințe senzoriale, interese și trebuințe cognitive); *sociale* (nevoia de contacte și comunicare cu cei din jur, nevoia de apartenență ia o familie, la un grup, nevoia de consonanță cognitivă și afectivă cu ceilalți etc, nevoia de integrare și comunicare, nevoia de întărire și suport social); *spirituale* (trebuințe estetice, morale, filosofice și religioase); *motivele Eului* (nevoia de securitate și afecțiune, de statut și prestigiu, de autorealizare și afirmare a personalității, nivelul de aspirație, idealul de viață- familial, profesional, social).

Firește, pot exista și alte scheme de individualizare și clasificare după conținut a entităților motivaționale. Pentru a facilita orientarea adecvată în această problemă vom menționa mai jos două asemenea clasificări, mai larg cunoscute: clasificarea realizată de H.Murray (1930) și cea a lui A.Maslow (1968).

în elaborarea clasificării sale, H.Murray a pornit de la considerația că, pentru a înțelege motivația comportamentului uman, trebuie să se țină seama de un număr suficient de mare de variabile definite empiric, în așa fel, încât să poată fi apropiate de modelele cercetării științifice. El a identificat un număr de 20 de trebuințe fundamentale, și anume: I) *trebuința de supunere* (de suportare pasivă a acțiunii

forțelor externe, de acceptare a blamării, injuriilor, criticii și de căutare și complacere în durere, pedeapsă, boală și necaz); 2) *trebuința de realizare* (de a învinge obstacole și de a obține performanțe superioare, de a se întrece pe sine însuși și de a manipula și organiza obiecte fizice, ființe umane sau idei); 3) *trebuința ele afiliere* (de apropiere și cooperare cu ceilalți oameni, de a fi pe placul altora, de a câștiga afecțiunea celor din jur); 4) *trebuința de agresiune* (de răzbunare pentru insultă, de a răspunde prin forță la forță); 5) *trebuința de autonomie* (de a fi liber, de nonconformism, de a nu se supune tratamentelor autoritar-dictatoriale); 6) *trebuința de contracarare* (de a înlătura o umilire prin stoparea acțiunii, de a șterge o dezonoare prin acțiune); 7) *trebuința de apărare* (de ascundere sau justificare a greșelilor, a eșecurilor sau a umilirilor); 8) *trebuința de deferentă* (de a admira și susține un superior, de a prețui, elogia și onora, de a ceda influenței unui superior); 9) *trebuința de dominare* (de a influența și dirija conduita altora prin sugestie, seducere, persuasiune sau comandă); 10) *trebuința de exhibiție* (de a tace impresie, de a excita, de a încânta, de a fascina, de a șoca, de a intriga sau de a amuza pe alții); 11) *trebuința de a înlătura răul* (durerea, injuria, boala; de a scăpa de o situație primejdioasă); 12) *trebuința de a evita situațiile neplăcute* (îngustarea acțiunii din cauza fricii de eșec); 13) *trebuința de existență socială* (de a acorda simpatie și a satisface nevoile altuia aflat în necaz); 14) *trebuința de ordine* (de organizare, de curățenie, de rânduială); 15) *trebuința ludică* (de a căuta relaxare prin joc, prin glume, prin veselie, distracție); 16) *trebuința de rejecție* (de descotorosire de un obiect, animal sau persoană antipatică); 17) *trebuința de senzualitate* (de a căuta plăcerile senzuale); 18) *trebuința de sex* (de a cultiva relații erotice, de a avea contact sexual); 19) *trebuința de a fi ajutat* (de a avea nevoile satisfăcute de altul, de a fi mângâiat, protejat, simpatizat, iubit, consolat etc); 20) *trebuința de înțelegere* (interesul de a cunoaște, de a întreba, de a specula, de a analiza etc).

A.Maslow a elaborat clasificarea sa pornind de la aprecierea locului și importanței conținutului motivului în structura personalității. Totodată, a stabilit un raport invers proporțional între nivelul de integrare (respectiv, urgența de satisfacere) și valoarea conținutului trebuințelor. Astfel, el a realizat un model ierarhizat, de tip piramidal al entităților motivaționale, care cuprinde 8 niveluri sau clase de motive: 1) *trebuințe fiziologice* (nevoia de hrană, de odihnă, de sexualitate, de păstrare a sănătății etc.); 2) *trebuința de securitate* (nevoia de siguranță existențială, de securitate emoțională, profesională, socială, relațională etc); 3) *trebuințe sociale* (de apartenență și adeziune, de identificare afectivă cu un grup sau categorie socială, de a fi membru al unei familii și de a avea o familie, de a fi în consonanță cognitivă și afectivă cu membrii grupului); 4) *trebuințe ale Eului* (de autoconservare, de autoprețuire, de autorespect, de prestigiu și statut, de identitate); 5) *trebuințe de realizare/autorealizare* (nevoia de a-ți atinge propriul tău potențial creativ, de a obține performanțe înalte în activitatea cel mai puternic motivată, de a contribui în mod propriu și original la atingerea unor obiective profesionale sau sociale); 6) *trebuințe cognitive* (nevoia de a ști, de a înțelege, de a învăța, de a explora, de a descoperi); 7) *trebuințe estetice* (nevoia de ordine, simetrie, de armonie, de contact și contemplare a produselor de artă etc); 8) *trebuințe de concordanță* (nevoia de concordanță între simțire sau trăire, cunoaștere și acțiune) (fig.45).

După cum se poate observa, la baza piramidei, ca prioritate numărul unu în satisfacere sunt plasate trebuințele fiziologice, cu conținutul valoric, din punct de vedere socio-cultural, cel mai scăzut, iar la vârful piramidei — cu prioritatea cea mai redusă de satisfacere, dar cu conținutul valoric cel mai ridicat, - trebuințele estetice și de concordanță. Maslow pledează pentru o înțelegere psihologică a gradienților de superioritate ai motivelor, afirmând că o trebuință este cu atât mai mult specific umană, cu cât ea este mai înaltă, respectiv, mai sus situată în ierarhia piramidală. Deși trebuințele superioare nu sunt vitale pentru organism, ele sunt mai importante pentru subiectivitate, satisfacerea lor îmbogățind sfera spirituală a personalității, sporindu-i eficiența biologică și performanța socială.

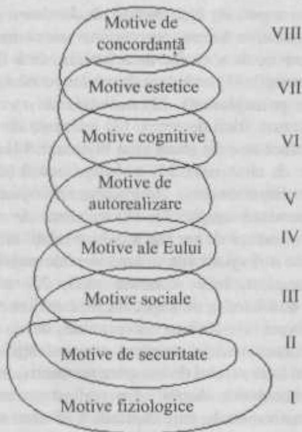

Fig.45. Piramida motivelor
(după A.Maslow)

După importanta și semnificația reglatorie, se delimitează următoarele mari tipuri de motive: • *motive homeostaẓxce;* • *motive de creștere și dezvoltare;* • *motive pozitive (antientropice);* • *motive negative (entropice);'motive extrinseci',* • *motive intrinseci.*

• **Motivele hemeostazice** sunt legate de menținerea unor echilibre fiziologice sau psihologice, atât la nivelul unor subsisteme particulare, cât și la nivelul sistemului global al personalității. Există anumite coordonate de ordin biologic sau psihologic care nu au voie să varieze în mod liber și indefinit și care se cer a fi menținute între anumite limite valorice date.

Depășirea acestor limite devine păgubitoare pentru stabilitatea sistemului personalității și, ca atare, trebuie întreprinse acțiuni de înlăturare a oscilațiilor produse și de

readucere a coordonatelor respective în limitele prestabilite (ex.: temperatura, glicemia, raportul dintre polul pozitiv și cel negativ al afectivității, consonanța cognitivă etc).

Motivele homeostazice, reflectând asemenea deviații, sunt cele care selectează și declanșează procesele și comportamentele corespunzătoare de redresare și menținere a echilibrelor perturbate.

Ele se activează automat și se pot finaliza și la nivel involuntar, inconștient.

• **Motivele de creștere și dezvoltare** sunt integrate și se activează în cadrul stadiilor bio- și psihogenetice. Fiecare din aceste stadii se caracterizează printr-un conținut bine definit și printr-o mulțime de transformări orientate ascendent: trecerea de la o stare mai difiiză. slab diferențiată, la alta mai diferențială și mai bine organizată, încheierea unui stadiu devine semnal pentni pregătirea și declanșarea stadiului următor. Astfel, acțiunea motivelor de creștere și dezvoltare are un caracter deschis, ea reînoindu-se permanent pe măsura succesiunii stadiilor evolutive, până la atingerea nivelului de maturitate. Dinamica lor se subordonează mecanismului *feed-back-ului* pozitiv antientropic, întrucât, prin procesele și transformările pe care le incită și le susțin, îndepărtează tot mai mult sistemul personalității de la starea inițială, dar nu în sens dezorganizator, entropie, ci în sens organizator, antientropic.

Motivele creșterii și dezvoltării biologice au un caracter spontan, ele activându-se și funcționând la nivel inconștient, „comportamentele" corespunzătoare de satisfacere a lor desfășurându-se fără ca individul să le perceapă și să le controleze.

Motivele dezvoltării psihice se integrează, de regulă, la nivel conștient, ele elaborându-se cu implicarea directă a intenționalității, autoevaluării și efortului voluntar. Asemenea motive vor fi reprezentate de dorința și nevoia de autorealizare, de aspirații și idealuri care proiectează și susțin dinamica personalității pe traiectoria continuei perfecționări și optimizări, atât în planul organizării interne, cât și în planul activității externe.

• **Motivele pozitive** sunt acelea a căror satisfacere are întotdeauna un efect reglator asupra echilibrului și funcționării personalității, înlăturând sau diminuând oscilațiile și stările perturbatoare. Ele sunt homeostazice și de dezvoltare. Valoarea motivelor se apreciază nu numai după semnul efectelor satisfacerii lor asupra propriei persoane, ci și prin raportarea acestor efecte la anumite criterii și etaloane socio-culturaie, mai ales de ordin moral. Din acest punct de vedere, pozitive vor fi apreciate acele motive, a căror satisfacere, având efect antientropic asupra propriei persoane, nu intră în conflict cu exigențele și etaloanele morale care funcționează la nivel social sau care, prin natura lor, generează comportamente și activități îndreptate spre atingerea unor scopuri sociale.

In evaluarea structurii globale și a tipului de personalitate, un indicator esențial îl va constitui *raportul de dominanță* dintre așa-zisele motive personale (individuale) și motivele sociale, supraordonate. Astfel, se consideră că există o diferență de ordin calitativ între personalitatea la care integrarea sferei motivaționale se realizează în jurul și pe baza dominanței motivației individuale și cea la care această integrare se realizează pe baza dominanței sociale, supraordonate.

• **Motivele negative** se caracterizează prin aceea că satisfacerea lor, pe lângă un efect adaptativ de moment, asociat cu reducerea tensiunii inițiale și obținerea unei doze de plăcere și satisfacții de moment, generează efecte perturbatoare, entropice,

secundare, care, cumulându-se în timp, duc la serioase dezechilibre și disfuncții în planul intern al sistemului personalității sau în planul relaționârii individului cu mediul social. în cea mai mare parte, aceste motive se leagă și se adresează primordial sferei biologicului și fiziologicului. Din categoria lor fac parte, printre altele, trebuința pentru alcool, pentru fumat, pentru droguri, trebuința pentru mâncăruri excesiv de condimentate sau excesiv de grase, trebuința de acumulare excesivă de bunuri materiale, trebuința de aventură etc. Dacă, inițial, asemenea trebuințe se manifestă în limitele funcționalității normale, prin supraconsolidare și exacerbare ele se desprind de sub controlul mecanismelor generale de reglare-control, autonomizându-se ca dominante în structura motivațională a personalității.

Ca urmare a acestei mutații, ele vor ocupa ponderea principală în direcționarea și susținerea liniei de conduită a individului. Creând dependențe puternice, motivele negative vor subjuga întreaga dinamică a personalității: din stăpân al propriilor tentații și trebuințe, individul devine sclav și instrument al acestora.

Termenul de motiv negativ se mai ia și într-un alt sens, de evitare, respingere sau opunere activă în raport cu anumite situații sau valențe. El se asociază cu fenomenul de *întărire,* în acest caz întărirea luând forma sancțiunii. în procesul condiționării, respectiv, al învățării se recurge frecvent la procesul recompensei și pedepsei: întărirea pozitivă a răspunsurilor la anumiți stimuli sau situații și întărirea negativă a răspunsurilor la alți stimuli și situații. Se formează, corespunzător, două tipuri de legături temporare: pozitive, bazate pe acțiunea recompensei (motivație pozitivă) și negative, bazate pe acțiunea pedepsei (motivație negativă). în acest caz, este evident că sensul termenului de motiv negativ este calitativ diferit de cel pe care l-am dat mai sus. Specific pentru natura și funcțiile motivației trebuie considerat acest din urmă sens.

• Deși activitățile noastre sunt motivate, nu în toate activitățile motivele ocupă aceeași poziție. în unele, motivul face parte din însăși structura lor, le direcționează și le susține din *interior,* în altele, motivul se situează în afara structurii propriu-zise a lor direcționându-le și susținându-le din exterior. Primele sunt denumite *activități intrinsec motivate,* iar cele din urmă - **activități extrinsec motivate.** Din punctul de vedere al eficienței - nivelul de performanță și consumul de efort (energie) și timp - activitatea **intrinsec motivată** este superioară celei **extrinsec motivate.** Astfel, pe când activitatea intrinsec motivată, având sursa de satisfacție în ea însăși se efectuează cu plăcere și cu un efort de mobilizare relativ redus, cea extrinsec motivată se efectuează sub semnul unei solicitări și condiționări externe, fără o plăcere interioară și cu un efort intens de mobilizare voluntară.

De acest lucru ne dăm seama dacă punem alături două situații legate, de pildă, de activitatea de învățare: prima, în care elevul învață dintr-o atracție interioară, încercând satisfacție în cursul desfășurării activității propriu-zise, întărirea venind din conștientizarea lărgirii și îmbogățirii orizontului de cunoaștere; cea de-a doua, în care elevul învajă, fie de frica părinților, fie pentru a fi lăudat și a primi o recompensă, dar fără a avea imboldul interior către aceasta.

în raport cu multe tipuri de sarcini și solicitări, activitatea începe pe suportul unei motivații extrinseci și, apoi, treptat, se poate transforma în activitate intrinsec motivată. Și, sub acest aspect, ne putem referi tot la activitatea de învățare. Un elev care, inițial,

nu are nici o atracţie pentru învăţătură, pe măsură ce asimilează cunoştinţe şi pe baza lor dobândeşte capacităţi şi competenţe pe care înainte nu le-ar fi putut bănui, va trece de la suportul motivaţiei extrinseci la cel al motivaţiei intrinseci -, satisfacţia rezultând din însăşi activitatea de învăţare.

în multe cazuri, una şi aceeaşi activitate se poate desfăşura sub imboldul ambelor forme de motivaţie, atât intrinsecă, cât şi extrinsecă.

A.Maslow (1970) a introdus categoria de *metamolivaţie,* pentru a desemna acea formă de motivaţie intrinsecă ce se situează deasupra stărilor proprii de necesitate şi propulsează acţiuni şi comportamente centrate pe cauze cu semnificaţie generală.

In virtutea unei asemenea metamotivaţii, se săvârşesc marile fapte de caritate, în interesul comunităţii, fără a se aştepta vreo recompensă. La un asemenea nivel de dezvoltare motivaţională ajung însă foarte puţini indivizi şi el reprezintă un reper major de delimitare a dominantelor de ordin personal de cele de ordin social-supraordonat.

După gradul de structurare şi integrare, se disting mai multe tipuri de motive: 1) *pulsiimile şi tendinţele,* cu un grad scăzut de structurare şi de integrare, cu manifestare difuză, acompaniată de trăiri emoţionale slab definite, fără o raportare obiectuală specifică; 2) *trebuinţele propriu-zise,* bine structurate şi puternic integrate la nivel biologic sau psihologic, care reflectă o legătură trainică şi durabilă a subiectului cu anumite „obiecte" din lumea externă şi cu anumite valenţe ale acestora; satisfacerea lor are un caracter imperativ, orice amânare pe termen mai lung determinând dezechilibre funcţionale severe în sistemul personalităţii; 3) *interesele,* care reflectă o legătură selectivă mai puţin trainică şi mai puţin durabilă în timp între subiect şi anumite situaţii, obiecte, evenimente etc. în ontogeneză, interesele trec prin multe oscilaţii şi metamorfoze, atât în ceea ce priveşte diferenţierea şi individualizarea în raport cu obiectul, cât şi în ceea ce priveşte stabilitatea; deşi, din punct de vedere structural, pot să atingă un nivel relativ ridicat (interese de cunoaştere, interese turistice, interese politice, interese tehnice etc), din punct de vedere integrativ, ele se situează la un nivel mai scăzut de consolidare afectivă decât trebuinţele; ca urmare, satisfacerea unui interes devine mai puţin imperativă, decât satisfacerea unei trebuinţe; în cazul motivaţiei secundare, apariţia şi formarea interesului precede formarea trebuinţei: trebuinţa se structurează pe baza interesului, printr-o mai bună structurare internă şi, în primul rând, printr-o puternică integrare şi consolidare în profilul motivaţional al personalităţii; 4) *idealurile,* reflectând o „stare" sau o „situaţie" proiectată în viitor, spre care tinde subiectul în mişcarea ascendentă de devenire şi de autodesăvârşire; structura lor este mai puţin articulată şi definită decât a trebuinţelor şi intereselor, iar conştientizarea conţinutului pe care-l poartă are un caracter mai vag; chiar idealul profesional — unul dintre cele mai bine individualizate în profilul personalităţii, parcurge în multe cazuri un drum sinuos şi relativ îndelungat de cristalizare, iar uneori se constată că, chiar după ce subiectul şi l-a fixat, el se află în discordanţă cu potenţialul aptitudinal sau cu structurile temperamentală şi caracterială; se întâlnesc, de asemenea, destule cazuri de indivizi care nu ajung la elaborarea unor idealuri clare de viaţă, dinamica lor comportamentală desfăşurându-se într-un câmp mai mult sau mai puţin aleator, fără o busolă de orientare proiectiv-anticipativă sigură.

144. MOTIVAȚIE ȘI FRUSTRARE

Așa cum am văzut, indiferent dacă este vorba de motive homeostazice sau de dezvoltare, de motive primare sau secundare etc., ele acționează întotdeauna în direcția satisfacerii unei stări de necesitate. Fenomenul psihologic care reflectă diversele neregularități și obstacole în calea satisfacerii imediate a unui motiv sau a altuia a fost denumit de S.Freud frustrație. Fenomenul a intrat definitiv în circuitul științific și el a devenit un concept central în analiza dinamicii personalității. întotdeauna frustrarea se raportează la motivație și scopuri.

Ea se naște însă din interacțiunea subiectului cu un anumit obiect, cu o anumită situație, rolul principal avându-1 modul de percepere și evaluare. O situație poate fi frustrantă pentru un subiect și nefrustrantă pentru un altul. în istoria personală a fiecăruia dintre noi se stabilește un anumit raport - favorabil sau nefavorabil - între experiențele și situațiile frustrant-pozitive și cele frustrant-negative.

Din punct de vedere psihofiziologic, frustrarea introduce o anumită tensiune și încordare afectivă negativă (nemulțumire, insatisfacție, furie etc). Efectul ei. așa cum arăta Freud, are două aspecte: unul pozitiv și altul negativ. Efectul pozitiv constă în determinarea unui grad mai ridicat de activare orientată a proceselor evolutive și compensatorii și în favorizarea formării unor scheme comportamentale noi de atingere a obiectivelor și de satisfacere a motivelor. Ca urmare, frustrarea se include ca factor constitutiv principal al mecanismelor interne de formare și dezvoltare a Eului. (Cunoscuta zicală „nevoia îl învață pe om" exprimă tocmai acest adevăr; rolul obstacolelor și dificultăților în diversificarea și lărgirea repertoriului *pattem-unlor* comportamentale). Aspectul negativ începe să se manifeste când frustrarea depășește anumite limite de toleranță funcțională a subsistemelor biologic și psihic ale personalității și când se acumulează în timp. în acest caz, frustrarea se poate transforma în factor profund perturbator, generator de tulburări psihonevrotice.

în general, reacțiile de frustrare diferă semnificativ de la individ la individ, în funcție de tipul de personalitate. Se desprinde astfel un indice de rezistență la frustrație a cărui valoare se află de regulă în raport invers proporțional cu forța Eului. Pentru determinarea lui se merge de obicei la testul Rosenzweig. Acesta constă dintr-o suită de situații frustrante în context relațional interpersonal. Răspunsurile se apreciază în funcție de conținut, prin acordarea unui punctaj; scorul general obținut va exprima rezistența subiectului la frustrare. La persoanele cu un grad ridicat de frustrație acumulată în timp, valoarea acestui indicator este ridicată; la cele la care frustrările anterioare nu au dus la efecte care să se fi sedimentat și să persiste în stare latentă, valoarea acestui indicator este semnificativ mai mică.

Interesant de analizat este și modul de reacție imediată la frustrare. O clasificare, pe cât de completă, pe atât de argumentată a reacțiilor individuale imediate la situațiile frustrante o realizează M.Micea (1996).

Se delimitează șase categorii de reacții de acest fel: 1) *neastâmpărul și tensiunea;* 2) *agresivitatea;* 3) *apatia;* 4) *evaziunea în imaginar;* 5) *stereotipia* (repetarea acelorași comportamente); 6) *regresia* (recurgerea la comportamente de un nivel ontogenetic inferior).

Rolul acestor reacții este atât pozitiv, cât și negativ. Rolul pozitiv rezidă în aceea că pot spori rezistența la acțiunea situației frustrante și facilita găsirea comportamentelor adaptative. Rolul negativ se exprimă, pe de o parte, în parazitarea și bulversarea procesului rezolutiv de găsire a soluției optime pentru surmontarea frustrării, iar pe de alta, în generarea unor postefecte dezorganizatoare, care se prelungesc după perioada de încetare a acțiunii situației frustante.

14.5. **MOTIVAȚIE ȘI CONFLICT**

Cum s-a putut reține din paragrafele de mai sus, omul nu posedă un singur motiv și un singur scop, ci o multitudine de motive și de scopuri, fiind o ființă plurimotivată și pluriteleonomică. Satisfacerea oricărui motiv și atingerea oricărui scop reclamă întreprinderea de către subiect a unui anumit demers, a unei anumite activități. Potrivit legii generale a exclusivității, la un moment dat poate fi satisfăcut un singur motiv și se poate acționa în direcția atingerii unui singur scop principal. Ca urmare, în cazul activării simultane a două sau mai multor motive, se naște un conflict. Individul va fi supus atunci presiunii unui anumit număr de forțe cu valențe diferite, a căror surmontare reclamă un serios efort voluntar și decizional.

Tipul și intensitatea conflictului vor depinde de natura și semnul motivelor concurente. S-au identificat trei tipuri de conflicte:

1) *confiatul generat de simultaneitatea a două motive pozitive (atracție-atracție:* A-A) (ex.: situația de a alege între a citi o carte captivantă și a merge la un film, sau între două atracții profesionale);

2) *conflictul generat de două variante la fel de indezirabile (respingere-respingere sau evitare-evitare),* dar din care trebuie aleasă numai una; (ex.: situația în care se află un elev atunci când trebuie să opteze între riscul de a lua o notă proastă pentru neînvățarea lecției și cel de a suporta sancțiunea părinților pentru fuga de la ore; se utilizează strategia „alege răul cel mai mic"); există și cazuri când se caută ieșirea într-o evaziune fizică sau imaginară sau chiar într-o comportare agresivă;

3) *conflictul generat de o situație antagonică (atrac(ie-respingere),* obiectul motivului sau scopul având atât valențe pozitive, cât și negative (ex., situația adolescentului care, pe de o parte, tinde spre independență și eliberare de sub tutela părinților, pe de altă parte, simte nevoia de protecție și ajutor din partea lor; plăcerea de a rupe un trandafir și teama de a ne înțepa; în experimentele pe animale, asocierea administrării hranei cu administrarea unui șoc electric). Pe fondul unor asemenea situații, se dezvoltă o atitudine și o stare afectivă *ambivalență.* Se estimează că acest gen de conflict este cel mai frecvent în viața cotidiană.

în analiza situațiilor conflictuale, se apelează la termenul de *gradient,* care desemnează variația intensității răspunsului în raport de apropierea obiectului-scop (K.Lewin, 1937; A.R.Luria, 1948). Datele cercetărilor întreprinse în această direcție au stabilit următoarele:

a) intensitatea atracției crește pe măsura apropierii de obiectul-scop; ea se intensifică și mai mult dacă la limita atingerii scopului se interpune un obstacol;

b) intensitatea tensiunii de respingere crește pe măsură ce ne apropiem de situația indezirabilă: apropierea momentului primirii unei pedepse amplifică starea de teamă și motivația de a o evita;

c) gradientul respingerii (evitării) crește mai repede decât gradientului de atracție, ceea ce face ca în situația atracție-respingere să fie facilitată manifestarea comportamentelor ambivalențe (apropiere-respingere; aceasta din urmă, asociindu-se cu o intensitate motivațională mai mare, duce, în ultimă instanță, la ruperea legăturii cu obiectul).

Trebuie să facem distincție între conflictul motivațional, care are întotdeauna un caracter intrapersonal. motivele concrete făcând parte din structura psihică a aceluiași individ, și conflictul intcrpersonal (respectiv, intergrupal), care se evidențiază în cadrul relațiilor dintre doi sau mai mulți indivizi, ale căror motive se opun reciproc.

Acumularea în timp și cronicizarea conflictelor se transformă în sursă de frustrație negativă și, implicit, în focare latente de tulburări și disfuncții psihonevrotice.

14.6. NIVEL DE ASPIRAȚIE, NIVEL DE EXPECTAȚIE, NTVFX DE REALIZARE

în psihologia dinamică, analiza comportamentelor motivate și finaliste se întemeiază pe corelarea a trei noțiuni principale: *nivel de aspirație, nivel de expectație* și *nivel de realizare.*

Nivelul de aspirație reprezintă modalitatea generală, tipică, a individului de fixare a valorii sau ștachetei scopurilor, în general, și în raport cu diferite categorii de sarcini sau domenii de activitate, în particular. Din acest punct de vedere, definiția cea mai cuprinzătoare o considerăm pe cea formulată de F.Robaye (1957), potrivit căreia nivelul de aspirație indică „scopurile pe care subiectul își propune să le atingă într-o activitate sau sferă de activități în care este angajat... profesional, social, intelectual" (p. 18).

Nivelul de aspirație ne apare ca un montaj cu funcție anticipativ-proiectivă, în care. pe lângă o componentă motivațională, se include și una cognitiv-evaluativă (cunoașterea și evaluarea de sine și experiența rezolvării anterioare situațiilor). Se poate delimita un *nivel de aspirație general* (latent sau de fond), ca dimensiune dinamică a personalității în ansamblu, și un nivel de aspirație actual sau situațional, care este o rezultantă a filtrării unei sarcini concrete prin *nivelul de aspirație general.* în principiu, între cele două există o concordanță legică: un nivel de aspirație general ridicat favorizează structurarea unui nivel actual de asemenea ridicat și viceversa.

Nivelul de expectație exprimă rezultatul concret la care subiectul se așteaptă la finele rezolvării unei anumite sarcini. Pentru relevare și măsurarea lui este necesar ca subiectului să i se prezinte un set relativ mare de sarcini de dificultate diferite, ierarhizabile. susceptibile de a-i stimula interesul și capacitatea de mobilizare. (Subiectul trebuie să răspundă „la obiect" și în estimații numerice la întrebări de genul: „câte răspunsuri corecte crezi că o să dai?"; „ce notă vei primi pentru performanța ce-o vei realiza?"; „al câtelea crezi că te vei clasifica în grupul din care faci parte la finele acestui test?" etc). Sarcinile pot fi de natură variată: de gândire (probleme de matematică, de logică, de fizică, de biologie etc), de percepție, de imaginație (verbală, figurală), de îndemânare și abilitate motorie etc.

Nivelul de realizare exprimă rezultatul sau scorul concret pe care subiectul îl obține, atât la sfârșitul rezolvării fiecărei sarcini individuale în parte, cât și pe ansamblul întregului set de sarcini date. Raportul dintre cele trei niveluri are un caracter dinamic și variabil, atât în plan individual, la diferite sarcini, cât și în plan inter-individual,

la una și aceeași sarcină. în activitatea curentă, această dinamică este în bună măsură condiționată de relația de forță sau de dominanță dintre *dorința de succes* și *teama de eșec:* predominarea celei dintâi tinde să propulseze nivelul de aspirație în sus, iar predominarea celei din urmă tinde să-l împingă în jos.

In lumina principiului reglării optime, cea mai dezirabilă este formula în care avem nivelul de aspirație în poziție superioară, nivelul de expectație în poziție secundă, dar la distanță mică de primul, iar nivelul de realizare pe locul trei, la mică distantă de cel de-al doilea

Inversări ale acestor poziții și creșterea distanțelor dintre ele determină scăderea capacității de relaționare optimă a individului cu realitatea externă.

14.7. TEORn ALE MOTIVAȚIEI

Gradul înalt de complexitate pe care-l prezintă motivația umană și dificultatea unor criterii suficient de generale și de obiective de definire și interpretare au favorizat formularea unui număr mare de teorii. Ca și în alte probleme ale psihologiei, deosebirile dintre aceste teorii sunt mai mari sau mai mici și ele sunt determinate de aspectele prioritare care sunt abordate și de importanța care li se conferă în cadrul ansamblului. Așa, de pildă, desprinderea ca centrale a componentelor biologice înnăscute a dus la teoriile biologizanle: hormistâ (Mc Dongall) și instinctualistâ (Freud), iar axarea pe analiza componentelor dobândite a generat teoriile socio-culturale (M.Mead, R.Linton); centrarea pe funcția de orientare a motivului a dus la teoria vectorială (Berlyne 1951, 1968), în vreme ce axarea pe conținutul motivului a dus la teoria constelațional-modală (Murray, Maslow) ș.a.m.d.

Procedând la o sistematizare, E.Deci (1992) ajunge la gruparea lor în cinci clase:

1. teorii centrate pe răspunsuri sau comportamente specifice de satisfacere [ex.: teoria operantă a lui Skinner (1953), derivată din legea efectului, a lui Thorndike; teoria conducerii științifice a lui Taylor, (1911)];

2. teorii focalizate asupra nevoilor fiziologice-impulsuri și instincte [ex.: teoria psihologică a instinctului; teoria impulsului, a lui Huli (1941)];

3. teorii centrate pe scopuri [ex.: teoria învățării a lui Tolman (1932), teoria tensiunii a lui K.Lewin (1937), teoria controlului de întărire (Rotter, 1966; Bandura, (1977), teoria expentanță-valență (Mahoney și Jones, 1957; Vroom, 1964; House, 1971), teoriile fixării scopului (Locke, 1968; Ryan, 1970; Bandura și Schunck, 1981), teoria conducerii prin obiective (Drucke, 1974; Tosi și Caroll, 1970)];

4. teorii centrate pe nevoi psihologice [Murray, 1938; Maslow, 1943; Alderfer, 1972); teoriile aulorealizării (Goldstein, 1939; Rogers. 1963); teoria motivației de realizare (McClelland, Atkinson. Clark și Lowell, 1953; Mc Clelland, 1961; Atkinson, 1964); teoriile motivației intrinseci (White. 1959; de Charms, 1968; deci și Kyan, 1985);

5. teorii centrate pe influențarea comportamentului de către factorii sociali (Festinger, 1957; Asch, 1958; Heider, 1958; Milgram. 1974; Mc Graw. 1978; Ryan ș.a., 1983).

Trebuie spus că, în pofida numărului mare de teorii ale motivației, există puține cercetări experimentale care să le fundamenteze, majoritatea având mai mult un caracter ipotetic și speculativ. Dacă fiecare teorie conține un sâmbure de adevăr, nici una nu permite cuprinderea și înțelegerea exhaustivă a motivației.

Capitolul XV

VOINȚA

Omniprezentă în activitatea conștientă și finalist orientată a omului, încercată zilnic de către fiecare dintre noi în diferite situații de viață, voința aparține acelor fenomene ale universului psihic care nu și-au găsit un loc bine precizat în sistematica psihologiei generale. Punctele de vedere exprimate diferă unele de altele, și nu de puține ori se situează chiar la poli opuși. Așa de pildă, la un pol, voința este recunoscută ca o entitate distinctă și ireductibilă, declarată drept componenta fundamentală a vieții psihice a omului (vezi psihologia introspecționistă de factură voluntaristă); la polul opus. i de neagă cu desăvârșire statutul de entitate distinctă, individualizată, fiind dizolvată în procesualitatea fiziologică (vezi psihologia behavioristă în varianta ei watsoniană).

Până în prezent, situația a rămas aproximativ la fel: în timp ce unii autori de tratate și manuale de psihologie generală includ voința ca un „element" important în structura psihicului, afectându-i capitole speciale de analiză, alții o elimină complet sau o disipează în cadrul capitolelor despre alte componente - cognitive, motivaționale, formele de activitate etc. Se poate consemna și o deosebire de ordin mai general între orientările psihologice de sorginte americană și cele de sorginte europeană: în cadrul celor dintâi, voința nu este prezentă ca problemă distinctă de cercetare și analiză și nu figurează ca atare în nici un manual sau tratat modem de psihologie generală; în schimb, psihologia europeană afirmă existența voinței ca entitate psihică distinctă și o abordează în individualitatea ei specifică.

în psihologia românească, este precumpănitor punctul de vedere potrivit căruia, voința trebuie să fie identificată, recunoscută și tratată ca entitate psihică ireductibilă.

15.1. DEFINIREA ȘI CARACTERIZAREA GENERALĂ A VOINȚEI

Abordarea problemei voinței în psihologie a fost influențată puternic de tendințele și curentele manifestate în cadrul filosofiei. Astfel, voința ca atare a fost considerată fie ca o foiță divină care situează omul deasupra și în afara influențelor situațiilor externe concrete, fie ca o tendință internă de opunere activă la aceste influențe, de contracarare a lor și de autodelimitare și autodeterminare. De aici s-a născut și contradicția sau opoziția dintre determinism și libertate în interpretarea vieții și activității omului în general. Determinismul postula subordonarea necondiționată a traiectoriei comportamentale unor cauze independente de individ, iar când aceste cauze erau localizate în însăși structura profundă internă a individului în forma așa-numitului *destin,* se ajungea la *fatalism:* în tot ceea ce face și spre ce se îndreaptă omul, el se supune implacabil forței destinului.

Libertatea, dimpotrivă, exprimă posibilitatea ca omul să se „mişte" de sine stătător, independent în spaţiul existenţial, potrivit dorinţelor şi vrerilor sale. Acest atribut este întruchipat cel mai pregnant în *voinţă.* Ca atare, voinţa apare ca o „forţă individuală", care permite omului să se manifeste liber. Absolutizarea acestei forţe a dus la aşa-numita concepţie a *liberului arbitru,* potrivit căreia, comportamentul uman este determinat exclusiv de voinţă şi prin aceasta el devine independent de condiţiile externe.

S-a ajuns până acolo încât să se afirme că întreaga filosofie a vieţii se concentrează într-un singur cuvânt - „vreau". Cele două concepţii - fatalismul şi liberul arbitru - sunt la fel de inadecvate pentru o înţelegere şi explicare obiecliv-ştiinţifică a organizării psihicului şi comportamentului uman. Ele sunt rodul unor absolutizări unilaterale, recunoscute ca viciate şi eronate din punctul de vedere al metodologiei contemporane.

Este evident că problema voinţei se circumscrie în aria mai largă a determinismului şi modului de organizare-desfăşurare a comportamentului. Dar voinţa apare în cest context nu în calitate de factor cauzal primar, ci ca *mecanism de filtrare şi raţionalizare* (optimizare). Cauzele primare ale comportamentului se află fie în acţiunea declanşatoare a unor stimuli şi situaţii externe, fie în incitarea din interior, din partea diferitelor pulsiuni, tendinţe şi motive.

în psihologie, voinţa a fost derivată, fie din *gândire* (Herbart o definea ca act elaborat prin intermediul gândirii şi centrat pe efectuarea de alegeri şi luarea de hotărâri), fie din *afectivitate* (Wundt o definea ca formă de organizare şi stăpânire-gestionare raţională a afectivităţii).

încercând să ajungă la o formulare mai operaţională, J.Piaget arăta că putem vorbi de existenţa voinţei în cazul când sunt prezente două condiţii: a) un conflict între două tendinţe (o singură tendinţă nu generează un act voluntar); b) când cele două tendinţe dispun de forţe inegale, cedând una celeilalte, iar prin actul de voinţă are loc o inversare, ceea ce era mai slab devine mai puternic, iar ceea ce era iniţial mai puternic este învins de ceea ce era mai slab.

H.Pieron atribuie calificativul de „voluntar" numai conduitelor organizate la nivelurile cele mai înalte şi raportate la situaţiile cele mai dificile. El aprecia că o conduită are un caracter voluntar cu atât mai pronunţat, cu cât ea rezultă din predominarea mai pregnantă a tendinţelor intelectuale.

P.Janet, creatorul psihologiei acţionale şi a conduitei, susţine ideea că voinţa este o caracteristică a acţiunilor complicate social, care necesită un mare grad de mobilizare şi se execută cu dificultate. în acest context, voinţa raportează acţiunea la tendinţele sociale şi morale, reţinând-o prin amânare şi pregătind-o mental prin intermediul limbajului intern.

In *dicţionarul de psihologie"* al lui N.Sillamy (1996), voinţa este definită ca aptitudine de actualizare şi realizare a intenţiilor proprii. Actul voluntar, precedat de o idee şi determinat de ea, presupune o reflecţie şi o angajare. Conduitele care nu răspund acestui criteriu nu depind de voinţă.

Cele de mai sus sunt suficiente pentru a demonstra complexitatea problemei voinţei şi lipsa de unitate metodologico-teoretică în abordarea şi rezolvarea ei. Noi considerăm că cel mai adecvat este să situăm voinţa în sistemul *formelor si mecanismelor de reglare/autoreglare,* al căror rol principal rezidă în optimizarea

comportamentelor orientate spre atingerea unui anumit obiectiv cu valoare adaptativă. La om, aceste mecanisme interne de autoreglare se structurează și se integrează la două niveluri funcționale calitativ diferite: nivelul involuntar și nivelul voluntar.

Nivelul involuntar se caracterizează prin absența intenționalității, a analizei prealabile a condițiilor, a comparării-alegerii și a deliberării. HI asigură declanșarea automată a acțiunii de răspuns și centrarea ei directă pe obiectiv (efectul adaptativ final). Exemplul tipic al reglării involuntare îl constituie actele reflexe care stau la baza homeostaziei fiziologice a organismului, reflexele de orientare-explorare-țintire în cadrul activității perceptive, reflexele de apărare. De nivelul involuntar se apropie actele comportamentale puternic automatizate, de genul deprinderilor și mai ales al obișnuințelor, a căror derulare nu mai reclamă un contrai conștient susținut și nici o concentrare specială.

De asemenea în dinamica procesualității pshicic există verigi, forme sau momente de natură involuntară: în percepție, imaginea stimulului se formează independent de voința noastră, care, oricât s-ar opune, nu poate bloca desfășurarea operațiilor de codificare și integrare a fluxurilor informaționale o dată ce ele au fost declanșate la nivelul receptorilor; în reprezentare, se întâlnesc frecvent actualizări spontane ale imaginilor unor obiecte, persoane, situații, locuri, întâmplări; în memorie, avem de-a face frecvent cu fixarea unor evenimente, întâmplări, situații, informații e t c fără să ne fi propus să le reținem; în gândire, sunt cunoscute fenomenele de deplasare spontană de la un conținut la altul (fuga de idei), de apariție a unor idei evocate automat (involuntar) de altele (asociația liberă de idei); apoi, operațiile și schemele algoritmice înalt automatizate se desfășoară fără un efort și control voluntar evident; în atenție, reglajul involuntar este frecvent în forma orientării și fixării asupra stimulilor noi, puternici, înalt semnificativi pentru subiect etc.

Nivelul voluntar se subordonează din punct de vedere structural funcției reglatoare a conștiinței (deci el implică obligatoriu atributul conștientei), iar din punct de vedere instrumental, se conectează la subsistemul motivațional, favorizând și optimizând finalizarea motivului în scop. Elementele sale definitorii vor fi: *intenționalitatea* (acțiunea este intenționată), *analiza prealabilă a condițiilor, a raportului dintre scop și mijloc* (acțiunea va fi mediată de un model mental), *deliberarea ai decizia* (acțiunea este rezultatul unei evaluări a raportului dintre avantaje și dezavantaje, dintre câștiguri și pierderi), *efortul* (acțiunea implică un anumit grad de mobilizare energetică, relativ direct proporțională cu dificultatea obstacolului).

., Obstacolul" devine pilonul central înjurul căruia se structurează și se dezvoltă mecanismul reglării de lip voluntar și voința ca dimensiune psihică. El nu are însă un sens fizic, obiectual, ci unul psihologic, relațional, desprinzându-se și individualizându-se pe fondul interacțiunii subiectului - cu capacitățile și disponibilitățile lui - cu situațiile pe care este pus să le rezolve, în vederea satisfacerii unor stări proprii de motivație sau îndeplinirii unor obligații (profesionale, sociale). Activitaiea nu are o organizare uniformă și o desfășurare întotdeauna pe aceleași trasee și coordonate. Ea variază semnificativ atât în funcție de tabloul stărilor psihofiziologice interne ale persoanei, cât și de caracteristicile situațiilor obiective - grad de complexitate, nivel de dificultate, noutate etc.

Astfel, dacă într-o situaţie se ajunge la soluţie sau la scop în mod direct, automat, fără o concentrare intensă şi prelungită (ex.: rezolvarea unor exerciţii simple de calcul aritmetic sau efectuarea acţiunii de a ne îmbrăca), în alta atingerea scopului devine posibilă numai după serioase cântăriri şi deliberări şi numai printr-un stăruitor efort voluntar, în care se includ, atât verigi psihice interne (atenţia, memoria, gândirea), cât şi verigi motorii externe. Trebuie precizat că efortul voluntar şi, respectiv, voinţa nu se identifică şi nu decurg nemijlocit din forţa fizică musculară sau forţa sistemului nervos (tipul puternic), ci reprezintă expresia dezvoltării şi consolidării mecanismelor conştiente în cursul ontogenezei prin confruntarea sistematică şi directă cu greutăţi şi obstacole de diferite genuri.

Simpla forţă fizică sau nervoasă, ca dat natural, nu este suficientă pentru a avea şi o voinţă puternică. Se întâlnesc destule persoane care dispun de o forţă fizică mare, de un tip de sistem nervos puternic, dar care, cu toate acestea, au o voinţă slabă, nefiind în stare să se angajeze într-un efort susţinut pentru depăşirea unor dificultăţi, pentru rezolvarea unor sarcini mai dificile.

în funcţie de natura sarcinilor, efortul voluntar se poate concentra mai mult în plan intelectual sau în plan motor (munca intelectuală şi munca fizică), dar actul voluntar integral, include ambele verigi, atât intelectuală cât şi motorie (fizică), chiar dacă în proporţii diferite.

Prin mobilizarea şi canalizarea selectivă a energiilor necesare activităţii şi prin direcţionarea lor spre atingerea scopurilor propuse, voinţa devine o condiţie subiectivă (psihică) esenţială a succesului şi a înaltelor performanţe în orice activitate. Presupunând, aşadar, un însemnat consum energetic, actul voluntar duce, inevitabil, şi la fenomenul de oboseală (musculară, neuropsihică), a cărui amplitudine depinde de intensitatea şi durata efortului şi de tipul de sistem nervos al subiectului (la un acelaşi efort, o persoană cu tip puternic de sistem nervos va obosi mai puţin decât una cu tip slab de sistem nervos).

Oricât ar fi de important şi necesar în cadrul activităţii, efortul voluntar trebuie încadrat în limite rezonabile, pentru a preveni astfel acumularea în timp a efectelor oboselii zilnice, ce pot deveni dăunătoare stării de sănătate (surmenajul, astenia).

Reflectând obstacolele ce se interpun între dorinţă (motiv) şi împlinire (scop) şi structurându-se, pe baza lor, mecanismele reglajului voluntar trebuie să se moduleze şi să se adapteze după specificul acestora: *efortul să fie proporţional cu intensitatea obstacolului.* Aceasta presupune ca în componenţa sistemului voliţional să existe operatori speciali de comparare şi evaluare. Cu cât aceştia vor fi mai bine elaboraţi cu atât efortul voluntar va fi mai adecvat şi invers, cu cât ei vor fi mai slab structuraţi, cu atât vor apărea discordanţe mai mari, în *hiper* (efort mai mare de cât este obiectiv necesar) sau în *hipo* (efort mai mic decât este obiectiv necesar).

Voinţa se manifestă nu numai prin pregătirea, declanşarea şi coordonarea acţiunilor, dar şi prin amânarea sau reţinerea (blocarea) lor, în pofida unor incitaţii puternice din afară sau din *interior* (rezistenţa la tentaţii sau abţinerea de a riposta agresiv la o insultă sau jignire). Apoi, ea este orientată nu numai spre exterior, spre învingerea dificultăţilor din afara noastră, ci şi spre interior, spre stăpânirea şi controlul propriilor noastre porniri impulsive, stări afective, stări de motivaţie activate a căror

satisfacere în momentul sau în situaţia dată nu este posibilă. Se dovedeşte uneori că lupta cu noi înşine este mai încordată şi mai dramatică decât cu situaţiile externe. Formarea şi dezvoltarea mecanismelor reglajului voluntar sunt impuse şi de necesitatea punerii şi ţinerii în acord a comportamentului propriu cu exigenţele şi normele vieţii sociale. De altfel, constituirea schemelor funcţionale ale vieţii are la bază interiorizarea comenzilor şi-consemnelor formulate de către mediul social prin intermediul familiei, al şcolii, al diferitelor organizaţii şi instituţii cu care se relaţionează individul în perioadele esenţiale de structurare a personalităţii — copilăria, adolescenţa şi prima tinereţe.

Pe măsura constituirii sale, voinţa se va impune ca modalitate principală de organizare şi reglare a desfăşurării tuturor celorlalte procese şi stări (condiţii) psihice - percepţia, reprezentarea, imaginaţia, gândirea, memoria, atenţia şi chiar afectivitatea şi motivaţia. Graţie integrării dimensiunii voliţionale, omul trece din ipostaza de instrument al dinamicii spontane a pulsiunilor, a tendinţelor şi a stărilor interne în cea de stăpân şi monitor al lor, dobândind efectiv atributul Eului. Ca nucleu central al structurii personalităţii, F.ul este practic de neconceput fără latura sa volitivă, care-i conferă pregnanţă, rezistenţă şi forţă acţională în raporturile lui cu lumea externă, în general, cu mediul social, în particular.

Se cuvine să precizăm că, în pofida faptului că reglarea de tip voluntar se impune ca dominantă în structura şi dinamica de ansamblu a activităţii psihice a omului, ea nu elimină definitiv pe cea de tip involuntar. între cele două niveluri se stabilesc raporturi complexe de sinergie, de intercondiţionare sau de inducţie negativă (antagonice). în orice act sau proces psihic esenţialmente voluntar se vor intrica momente şi secvenţe involuntare, neintenţionate, cu rol facilitator (înscriindu-se pe aceeaşi traiectorie, cum este cazul operaţiilor de acomodare, explorare, fixare în percepţie) sau perturbator (deviind sau frânând cursul acţiunii principale - cazul oscilaţiilor atenţiei sau al reacţiei de orientare). Ka rândul său, orice act involuntar, o dată declanşat, poate intra în sfera de influenţa a mecanismelor voluntare şi luat sub control, stăpânit. Aşa cum demonstrează practica, prin antrenament sistematic de autocontrol, pot fi luate în stăpânire şi influenţate pe cale voluntară înseşi reacţiile şi stările psihologice bazale. în cazul unor tensiuni şi stări conflictuale puternice, rezistenţa mecanismelor autocontrolului voluntar poate fi înfrânată şi atunci se înregistrează o dezlănţuire explozivă a componentelor involuntare, impulsive (cum se întâmplă, de pildă, în furia paroxistică sau în stările de şoc).

Ideal ar fi ca mecanismele reglării şi controlului voluntar să fie atât de bine închegate şi de puternic consolidate, încât să poată rezista la cele mai intense şi intempestive presiuni ale forţelor energetice instinctuale. în realitate, însă, lucrurile nu decurg aşa, voin(a rămânând o dimensiune cu semnificaţie relativă, ale cărei valori se înşiră pe un continuum destul de întins — de la „f.slab" la „f.puternic" - pe traiectul căruia există un spaţiu larg de apariţie şi manifestare a diferenţelor interindividuale.

15.2. STRUCTURA ŞI FAZELE ACTULUI VOLUNTAR

Ca formă şi expresie a nivelului conştient al psihicului, activitatea voluntară se caracterizează prin două atribute esenţiale: a) diferenţierea şi determinarea pregnantă a verigilor componente - *motivul, mijlocul* şi *scopul* - cu posibilitatea transformării, la

nevoie, a fiecăruia dintre ele în „obiect" de analiză specială și de evaluare: b) prezența condiționării, atât în declanșarea acțiunii, cât și în modul de desfășurare a ei, condiționare care constă în corelarea și aprecierea permanentă a raportului dintre dorințe, scopuri, pe de o parte, și posibilități (subiective și obiective), pe de altă parte, între efortul întreprins și rezultatele înregistrate.

De aici decurge și caracterul serial-discursiv și multifazic al structurii și desfășurării actului voluntar.

Se pot astfel evidenția, ca având un specific propriu, următoarele cinci faze: 1) *actualizarea unor motive* și proiectarea pe baza lor a unui scop; 2) *analiza și lupta motivelor,* compararea și evaluarea alternativelor prezente la momentul dat în câmpul conștiinței; 3) *deliberarea sau luarea hotărârii',* 4) *executarea hotărârii;* 5) *evaluarea rezultatelor (feed-back-ul).*

1. La baza acțiunii voluntare slă întotdeauna *o incitare, o tensiune, o stare de necesitate,* care se individualizează în forma motivului. Motivul este supus analizei și evaluării prin raportare la context, la condițiile obiective externe. In urma analizei, se stabilește un scop și un proiect. Acestea generează apoi starea subiectivă conștientă de *dorință,* în care se realizează o legătură funcțională între motiv și scop (doresc nu ceva în genera), nedefinit, ci *ceva anume).*

Dorința astfel structurată se transformă la un nivel integrativ mai înalt în intenție, adică în crearea montajului selectiv intern centrat pe acțiune, în vederea atingerii scopului. Acțiunea este astfel scoasă din starea latentă inițială și pusă în poziția de start. Prin intermediul intenției, scopul se leagă cu motivul (ca în dorință), și cu mijlocul de realizare, completându-se astfel *schema logică sau planul activității.* Netransformată în intenție, dorința rămâne o simplă stare pasivă, fără a se putea împlini în mod efectiv.

2. Se întâmplă adesea să se activeze în același timp două sau mai multe motive, care să orienteze persoana spre scopuri diferite. Cum, obiectiv, datorită legii exclusivității, nu pot fi toate satisfăcute concomitent, între ele are loc, inevitabil, o anumită confruntare, o luptă pentru „supremație" și câștigarea accesului la finalizare. In această siluație, sunt intens solicitate procesele de gândire și interpretare, care trebuie să găsească criterii de comparație și ierarhizare a motivelor concurente. Uneori, lupta motivelor ia un caracter dramatic, subiectul aflându-se într-o dilemă, pentru a cărei depășire trebuie să consume o mare cantitate de energie neuropsihică, efortul voluntar putând atinge punctul său maxim tocmai în această fază. Se întâlnesc cazuri când persoana devine permanent cuprinsă și răvășită de o continuă luptă a motivelor (a frământărilor, dorințelor, grijilor), ceea ce-i reduce considerabil capacitatea de relaționare cu lumea (așa se întâmplă, de pildă. în nevroză, în depresie). Psihologia clasică condensa întreaga substanță a voinței în analiza și lupta motivelor, conferind existenței umane un caracter permanent tensionat și dramatic.

3. In mod normal, analiza și lupta motivelor nu se poate prelungi la infinit, și nu se poate încheia într-o stare de disipare energetică lipsită de orientare. Pentru a se înscrie în direcția de acțiune a legii autoreglării optime, această fază trebuie să se coreleze și să fie controlată *retroactiv* printr-un proces *de deliberare,* de formulare și adoptare a *unei hotărâri.* Hotărârea constă în alegerea și admiterea, pentru a fi

satislăcut printr-o acțiune adecvată, a unui singur motiv și atingerea unui singur scop. în circumstanțele date și în momentul dat.

Hotărârea, rezultat al unei deliberări și decizii, este un moment esențial în dinamica actului voluntar, ea marcând o nouă reorganizare funcțională în sistemul personalității, orientându-l spre scop. nu pur constatativ-contemplativ. ci *imperativ.* Motivul și scopul fiind precis identificate și definit legate operațional, se condensează în starea psihologică specifică și inedită a *vrerii,* exteriorizabilă în imperativul „vreau!". Din punct de vedere operațional-instrumcntal, „vreau" reprezintă un nivel psihologic superior de integrare a acțiunii, în raport cu „doresc". întrucât el presupune fixarea deja pe o variantă concretă a demersului pentru atingerea scopului și activarea pentru aceasta a disponibilităților interne ale subiectului.

Barierele care, eventual, slălcau anterior în calea alegerii variantei respective sunt înlăturate de hotărârea adoptată și câmpul spre finalizarea acțiunii este eliberat. Mecanismele comutative de pe traseele nervoase ascendente și descendente deblochează verigile care urmează să intre în schema logică a acțiunii alese și le blochează pe cele care fac parte din schemele altor acțiuni, inadecvate pentru situația concretă dată.

Hotărârea poate consta, fie în a întreprinde o acțiune, fie în a te abține de a acționa. La o anumită tentație sau provocare, care în mod natural, necondițional, incită la acțiune, analiza prealabilă pe care o facem poate conduce la hotărârea de înfrânare a impulsului spre acțiune și de a nu răspunde, imperativul „trebuie să acționez'* fiind aici înlocuit cu cel de „nu trebuie să acționez".

Din punctul de vedere al reglării optime, hotărârea de a nu acționa se dovedește la fel de importantă ca și cea de a acționa. Astfel, dinamica actului voluntar se structurează pe baza mecanismului unei frâne condiționate, incluzând în sine, atât veriga pozitiv-incitatoare (hotărârea de a acționa), cât și pe cea negativ-inhibitoare (hotărârea de a nu acționa), care se succed și alternează în funcție de situație.

4. O dată hotărârea luată, urinează faza finală a actului voluntar, cea de *execuție,* prin care se ajunge la atingerea propriu-zisă a scopului. Aceasta constă în tranformarea hotărârii în acțiune. Acțiunea se poate desfășura în plan intern (acțiune mintală), atunci când scopul îl constituie rezolvarea unor probleme sau efectuarea unui proces de învățare, sau, în plan extern (acțiune motorie), atunci când realizarea scopului reclamă operarea asupra unor obiecte sau situații din afara noastră. Execuția nu este o simplă formalitate și ea nu se desfășoară automat. Dimpotrivă, de cele mai multe ori. implică un efort susținut din partea subiectului, pentru a face față și a depăși diversele dificultăți care pot apărea pe parcurs. Se întâlnesc frecvent situații în care acțiunea declanșată rămâne nefinalizată, tocmai datorită insuficientei mobilizări și perseverențe constatând că diferitele tentative se izbesc de obstacole neașteptate sau se dovedesc ineficiente, subiectul abandonează și renunță definitiv la acțiune.

5. Pe lângă cele patru faze desprinse și descrise de psihologia clasică, mai sus sintetizate, psihologia contemporană, de inspirație cibernetică, introduce o a cincea fază. *evaluativ-corectoare/optimizatoare.* Ea se realizează în două forme: *secvențială* și *globală.* Forma secvențială se realizează în cadrul fiecărei faze de bază, asigurând prevenirea sau înlăturarea eventualelor deviații și erori (autoreglare secvențială); forma

globală se manifestă la finele actului voluntar, asigurând informația inversă despre gradul lui de reușită și despre posibilele consecințe ale sale (autoreglarea globală sistemică).

Faza evaluativ-corectoare/optimizatoare conferă actelor voluntare un caracter evolutiv-perfectibil, integrându-le în legea generală a organizării dinamice. Spre deosebire de autoreglarea actelor involuntare, care are un caracter automat, realizându-se pe baza influenței necondiționate a efectului asupra stimulului, autoreglarea actelor voluntare are caracter conștient-discursiv, depinzând de funcția de planificare și reglare a conștiinței.

De aici, rezultă că ea nu este dată, ci se formează în cursul ontogenezei, nivelul ei de elaborare și eficiență luând valori semnificativ diferite de la un subiect la altul.

Identitatea și relativa autonomie a fazelor actului voluntar sunt demonstrate și de datele clinicii psihiatrice. Acestea arată că tulburările voinței pot lua un caracter secvențial, manifestându-se preponderent în interiorul unei faze sau a alteia: în faza deliberării (abulicul cântărește la nesfârșit avantajele și dezavantajele. își modifică mereu proiectele și nu întreprinde nimic); în faza deciziei (subiecții anxioși se plasează sub autoritatea altora - preoți, părinți, prieteni etc. și se cantonează în slujbe inferioare pentru a scăpa de responsabilități); în faza execuției (veleitarul nu-și duce la bun sfârșit proiectul din lipsă de constanță) etc.

Unii dintre psihologii moderni, influențați de tezele existențialiste (J.P.Sartre) și psihanalitice, contestă valoarea schemei clasice și mai ales importanța deliberării. Ei susțin că majoritatea actelor noastre sunt determinate de inconștient; ca urmare, deliberarea nu este decât o comedie, o raționalizare a *posteriori*.

Cel mai corect este să considerăm voința ca fiind expresia Eului, dar și a personalității totale, a motivațiilor inconștiente, dar și a inteligenței, a învățării, a educației sociale.

15.3. **CALITĂȚILE VOINȚEI**

Ca formă superioară de autoreglare, voința exprimă un mod de organizare funcțională a întregului sistem al personalității și, ca urmare, pune în evidență o serie de atribuite sau calități specifice, a căror influență se exercită asupra întregii vieți psihice, nu numai de nivel conștient, ci și inconștient. Aceste calități pot fi evaluate și exprimate în unități de măsură obiective: de forță, de timp, de frecvență etc.

Principalele criterii după care apreciem voința sunt: 1) *forța; 2) perseverența;* 3) *consecvența; A) fermitatea;* 5) *independența.*

1. Forța exprimă capacitatea mecanismelor de autoreglare de a mobiliza și concentra energia neuropsihică și musculară în vederea asigurării rezistenței și ripostei necesare la presiunea pulsiunilor interne sau a situațiilor și stimulilor din afară. Se poate afirma că o persoană posedă o voință cu atât mai puternică, cu cât ca poate să-și stăpânească, temperând, amânând sau frânând, trebuințe sau stări interne bulversante, de intensitate mai ridicată; în același timp, forța voinței este cu atât mai mare, cu cât amplitudinea obstacolului surmontat este mai mare.

Forța depinde de gradul de integrare și consolidare a tuturor verigilor componente ale mecanismelor reglajului voluntar, în ansamblu. Iar rolul principal în acest proces de elaborare și consolidare îl are educația, începând din familie, unde copilul face pentru prima dată cunoștință cu consemnele „trebuie-nu trebuie",

„permis-interzis", „se poate-nu se poate", „libertate-supunere", „dorință-posibilitate", „drept-obligație" etc. și unde i se și creează acele situații-obstacol, care să-l determine la efort, la automobilizare și autocontrol, și continuând, apoi, în cadrul altor structuri și traiectorii ale devenirii personalității unui individ.

Fiind legată de „cantitatea" de efort investit într-o acțiune, forța se manifestă punctual, valoarea ei ca indicator general al voinței determinându-se în timp. ca medie a gradelor de dificultate ale mulțimii „încercărilor" la care subiectul a fost supus și cărora a reușit să le facă față în mod satisfăcător, fără deregleri psihice semnificative.

2. Perseverența constă în menținerea efortului voluntar la nivel optim atât timp cât este necesar pentru atingerea scopului, în pofida diverselor piedici și dificultăți ce se pot ivi în cale. Opusul ei este renunțarea sau *delăsarea,* care duc la deconectarea mecanismelor de mobilizare energetică, pe măsură ce atingerea scopului întârzie și pe traiectoria spre scop apar obstacole noi sau eșecuri.

Perseverența se poate măsura după numărul tentativelor pe care un subiect le face pentru rezolvarea unei probleme mai dificile sau pentru a realiza ceea ce și-a propus, în condițiile apariției unor piedici neprevăzute.

Pe lângă factorul educațional și exercițiu, ea depinde și de „rezerva energetică" a individului, exprimată în forța sistemului nervos și în echilibrul emoțional, tipul puternic și echilibrat fiind favorizat în raport cu tipul slab sau cu cel puternic neechilibrat.

Fatigabilitatea și saturația rapide sunt stările care, atunci când devin stabile (cronice), subminează din interior perseverența și fragmentează continuitatea efortului voluntar. Astfel, în surmenaj și în nevroză, subiecții manifestă frecvent lipsă de perseverență, renunțarea rapidă la continuarea efortului dacă rezultatul așteptat întârzie să apară, evitarea de a da piept cu greutăți și obstacole cât de mici.

3. *Consecvența* se exprimă în stabiliatatea scopului și a liniei de conduită, în concordanța dintre convingeri și acțiune, dintre vorbă și faptă. Ea se integrează în structura caracterului și devine o trăsătură axiologică (valorică) a personalității. Opusul consecvenței este *inconsecvența,* care constă în instabilitatea și fluctuația deciziilor, a hotărârilor și scopurilor, în discrepanța dintre convingeri și acțiune (duplicitate), dintre vorbă și faptă. Nivelul de elaborare și funcționare a consecvenței depinde de forța Eului, de gradul de dezvoltare a motivației de rol și de statut, de nivelul conștiinței demnității și mândriei personale.

în plan executiv, consecvența este cea care ne determină să trecem la îndeplinirea hotărârilor luate și a promisiunilor tăcute, asigură astfel unitatea dintre latura subiectivă intemă (ideatică) și cea obiectivă externă (acționată) voinței.

4. *Fermitatea* reflectă stabilitatea operațional-instrumentală a deciziilor și hotărârilor luate în diferite situații, în pofida tentativelor potrivnice ale celor din jur, de a ne determina să revenim asupra lor, spre a le modifica sau anula. Atunci când hotărârile sunt obiectiv justificate, fermitatea favorizează instaurarea în relațiile interpersonale a unor repere clare și sigure, eliberate de echivoc și subiectivism. în acest context, persoana care posedă o asemenea calitate își va impune autoritatea și va câștiga respectul celorlalți. Opusul fermității sunt înfluențabilitatea și oscilația. Comportamentul devine ezitant și fluctuant, el fiind până la urmă ghidat, nu atât de propriile convingeri și decizii, cât de influențele celor din jur.

Dar atunci când un punct de vedere sau o hotărâre se mențin în ciuda netemeiniciei lor evidente, dintr-o trăsătură pozitivă, fermitatea se transformă în una negativă.

5. *Independența* exprimă capacitatea unei persoane de a-și organiza și duce viața pe cont propriu, pe baza inițiativelor, hotărârilor și scopurilor proprii. Opusul ei este *dependența,* care constă în absența unui orizont și a unor repere existențiale clare, în dificultatea sau imposibilitatea de a lua o hotărâre sau de a trece la acțiune fără un sprijin din partea altcuiva. Deși presupune și anumite predispoziții înnăscute, de genul potențialului energetic și activismului, independența este în cea mai mare parte rezultatul regimului educațional din copilărie. Un regim educațional echilibrat, bazat pe un raport optim între permisivitate și interdicție, între protecție și frustrație (severitate), este de natură să asigure modelarea în limite normale a independenței. Dimpotrivă, un regim de tip extremist, fie că va compromite structurarea elementelor psihologice de reglaj necesare independenței, fie că va duce la structurarea unei independențe de tip rebel, neraportată și nefundată pe principii și valori autentice (caracteristice comportamentelor negativiste, anarhiste, de vagabondaj, antisociale).

Independența, în sensul pozitiv al termenului, dă măsura autodeterminării persoanei în relațiile sale cu situațiile sociale externe, cu ceilalți semeni. Ea devine sursă de inițiativă și de acțiune, prin asumarea conștientă a răspunderilor și riscurilor corespunzătoare.

Calitățile voinței prezentate mai sus se află într-o permanentă relație de interdependență și condiționare reciprocă. Statistic, între ele se constată existența unei corelații pozitive semnificative, astfel că dacă una are valori ridicate și celelalte vor tinde să ia valori proporțional mari, și invers. Se pare că trăsătura bazală în jurul căreia gravitează celelalte este forța sau tăria voinței. Când forța este slab structurată, devine puțin probabil ca perseverența, fermitatea sau independența să o compenseze, astfel încât să mențină voința la un nivel superior. De aici rezultă că educarea voinței trebuie să înceapă și să aibă în centrul obiectivelor sale forța. O voință puternică poate mai ușor dobândi și trăsăturile perseverenței, consecvenței, fermității și independenței. O voință slabă își subminează din start dobândirea acestor trăsături.

15.4. **DEZVOLTAREA ONTOGENETICĂ A VOINȚEI**

Așa cum am arătat, voința reprezintă o formă superioară de autoreglare a comportamentului și activității, bazată pe mobilizarea și direcționarea conștientă, intenționată, deliberată a efortului psihic și fizic, pentru surmontarea obstacolelor și realizarea scopului propus.

Este evident că o asemenea „schemă funcțională" nu poate fi considerată înnăscută. La naștere, copilul dispune doar de scheme funcționale de tip involuntar, reflex-necondiționat, lipsite de deliberare și intenționalitate, ce se pun în mișcare în mod automat fie la acțiunea unui stimul extern (exemplu, reflexul de apucare sau de atingere a obiectului apărut în câmpul vizual), fie a unuia intern (o stare de disconfort fiziologic, o trebuință biologică etc). Comportamentul de acest tip, caracterizat ca involuntar, este nemijlocit, direct, impulsiv. Mișcările haotice, dezordonate, dar permanente în starea de veghe, pe care le observăm la sugar, au de asemenea un caracter involuntar, fiind provocate direct fie de descărcări neurale spontane la nivelul

centrilor motori subcorticali, fie de semnalele proprioceptive care se activează la nevoia de a-și modifica poziția corpului sau de mișcare.

Reflexul circular, pe care l-a descris J.Piaget ca moment important în dezvoltarea mecanismelor de autoreglare și care constă în asumarea repetată a obiectului pe care adultul i-l dă copilului, poate fi considerat ca o *primă verigă* în constituirea schemelor de tip voluntar. Avem aici de-a face cu o mediere și condiționare prin efectul plăcerii: apucarea și aruncarea repetată a obiectului procură copilului o anumită satisfacție pe care el tinde (oare conștient?) să și-o prelungească în timp. Atunci când adultul încetează să-i mai dea obiectul, copilul începe să plângă, semnalizând prin aceasta că ar fi dorit continuarea Jocului". Importanța reflexului circular rezidă în acea că el permite disocierea dintre motiv, scop și mijloc, proces care se va amplifica și dezvolta ulterior, ca „bază logico-operațională" a activității conștiente și a actului voluntar.

Un *al doilea moment* de referință în elaborarea mecanismelor autoreglării voluntare poate fi socotit cel în care apare „schema obiectului permanent" (după vârsta de 8 luni). Acesta marchează începutul constituirii reprezentării - atât ca produs (imagine), cât și ca proces (act) - verigă esențială în organizarea schemei interne mentale a comportamentului voluntar.

Un *al treilea moment* important îl reprezintă formarea, după vârsta de 10-12 luni, a legăturilor selective și stabile dintre mișcare (acțiune) și efectul adaptativ (pozitiv sau negativ) și dintre mișcare și caracteristicile fizice (formă, volum) și funcționale ale obiectelor, care asigură premisele neurofiziologice ale structurării actelor instrumentale - *praxiei.* Acțiunea sistematică a copilului cu obiectele în plan extern devine principalul factor de stimulare și moderare a efortului, de conștientizare a raportului dintre dorință și posibilitate și de diferențiere-cristalizare a trăsăturilor particulare ale voinței. Această etapă va fi treptat integrată în *joc,* care dobândește caracterul unei *activități orientate spre scop.* Interiorizarea *schemelor logice* ale activității de tip obiectual se realizează etapizat și într-un interval mare de timp.

Un *al patrulea moment* în formarea sistemului generalizat al autoreglajului voluntar trebuie considerat mersul biped, care-și consolidează schemele funcționale cortico-subcorticale în jurul vârstei de 2,6-3 ani. Acesta, pe lângă faptul câ asigură autonomia comportamentală în spațiu, devine și principalul mijloc prin care copilul își exteriorizează finalitatea acțiunilor și împlinirea practică a dorințelor.

Tabloul traiectoriilor locomoției într-o suită de situații și de momente temporare este o oglindă fidelă a fazelor interne, pregătitoare ale actelor voluntare, permițând să stabilim modificarea treptată și stadială a raportului dintre impulsivitate și deliberare în favoarea acesteia din urmă.,

Cel de *al cincilea moment* în dezvoltarea mecanismelor autoreglajului voluntar îl reprezintă instituirea, începând cu vârsta de 1,6-2 ani, a controlului cortical asupra sfincterelor și, apoi, asupra trebuințelor biofiziologice primare. Aici, un rol de seamă îl joacă medierea și condiționarea de ordin socio-cultural, care se realizează de către părinți. Pe baza întăririlor pozitive și negative pe care le vehiculează aceștia, copilul învață treptat să reziste presiunii propriilor pulsiuni interne și să rabde, amânând satisfacerea sau descărcarea.

Acesta este începutul constituirii laturii orientate și centrate pe sine a voinței, care se va concretiza în calitatea (eficiența) autocontrolului.

Mecanismele autoreglajuiui voluntar nu pot ti considerate închegate până când nu se parcurg stadiile genetice ale formării și consolidării structurii operatorii a intelectului. Or, așa cum a demonstrat J. Piaget, această structură dobândește caracteristicile sale specifice de interioritate, reversibilitate și echilibru de-abia în jurul vârstei de 14-16 ani. Acestea trebuie menționate ca *al șaselea moment* pe traiectoria generală de constituire a mecanismelor și schemelor autoreglajuiui de tip voluntar.

Un *al șaptelea moment* al acestui complex proces este reprezentat de dezvoltarea limbajului în unitatea celor două laturi ale sale — receptiv-impresivă (înțelegerea) și cfcctor-expresivă (vorbirea).

Prin intermediul limbajului, se realizează, în ultima instanță, articularea și integrarea sistemică a tuturor verigilor, fazelor și conținuturilor sistemului volițional al persoanei.

„Blocul de comandă" al acestui sistem are ia bază interiorizarea ordinelor, comenzilor, instructajelor, avertismentelor, întăririlor etc. verbale prin care adultul modelează și adaptează comportamentul copilului ia exîgențele și normele vieții sociale.

In esență, se poate susține că, inițial, reglajul voluntar se manifestă ca interacțiune și interinfluențare socială, în cazul de față, între copil și adult. Cuvântul include și controlează fiecare fază a actului voluntar, valorificându-și, în mod specific, funcțiile sale cognitive și reglatoare.

In fine, nivelul integrator central în constelația componentelor autoregiajului voluntar îl reprezintă *conștiința de sine,* care-și face simțită influența începând cu vârsta de 2,6-3 ani. Ea va determina modul de structurare a Eului și trecerea copilului din ipostaza pasivă, de simplu *obiect* al influențelor externe, în cea de subiect, care tinde activ și imperativ să-și afirme identitatea și independența.

Firește, întregul proces al formării și dezvoltării voinței depinde de situațiile externe, de natura și caracterul sarcinilor și solicitărilor cărora copilul trebuie să ie facă față. Dozarea adecvată a gradului lor de complexitate și dificultate condiționează în mod obiectiv formarea optimă a voinței.

Nu pot fi ignorate însă particularitățile individuale determinate genetic; tipul general de sistem nervos (puternic-slab, echilibrat-neechilibrat, mobil-inert), sensibilitatea emoțională (crescută-scăzută), echilibrul emoțional (stabil-instabil), tipul de deschidere - introvertit (deschiderea spre sine, spre interior) sau extravertit (deschidere spre lumea externă), *locus of control* (intern sau extem) etc. In funcție de interacțiunea și ponderea diferitelor acestor variabile, voința cunoaște patru tipuri de integrare: a) *tipul simetric puternic* (echilibrat), caracterizat prin dezvoltarea optimă a voinței, atât în raport cu acțiunea asupra situațiilor externe, cât și în raport cu acțiunea asupra foițelor energetice interne (de factură emoțională sau motivațională); b) *tipul asimetric intern,* caracterizat prin dezvoltarea puternică a voinței în raport cu sine și slaba dezvoltare a voinței în raport cu situațiile externe; c) *tipul asimetric extern,* caracterizat prin dezvoltarea puternică a voinței în raport cu situațiile externe și slaba dezvoltare a voinței în raport cu sine; d) *tipul simetric slab,* caracterizat printr-o dezvoltare sub medie, atât a voinței orientate spre sine, cât și a celei orientate spre lumea externă.

15.5. VOINȚA SOCIALĂ

Dintr-o dimensiune individuală, voința, ca formă conștientă și intenționată de autoreglare, poate fi ridicată la rangul de *dimensiune socială",* ea caracterizează modul de relaționare a indivizilor în cadrul grupurilor și comunităților, determinând, în final, orientarea și gradul de coeziune al acestora. Astfel, de existența unei voințe sociale se poate vorbi atunci când vectorii voințelor individuale converg în proporție de ce! puțin 50% spre un obiectiv cu semnificație generală. Esența adaptativă a voinței sociale rezidă în conjugarea eforturilor și energiilor creatoare ale membrilor unei comunități pentru rezolvarea unor probleme specifice de dezvoltare - în plan economic, tehnologic, cultural, juridic-instituțional, relațional-moral etc. - și pentru afirmarea și integrarea in planul atitudinilor, mentalităților și comportamentelor individuale a unui anumit sistem de valori. Fără o asemenea voință, ar fi de neconceput existența unei vieți sociale normale și desfășurarea activităților integrate (economice, culturale, educaționale, militare ctc.) care stau la baza progresului social general.

Mecanismul psihologic care permite articularea *vrerilor proprii* la *vrerile celorlalți* constă în conștientizarea la nivel individual a dependenței satisfacerii motivației personale de mijlocirea sau medierea socială (din partea semenilor) și a existenței unor interese generale supraordonate și a unor obligații pe care fiecare trebuie să și le asume, pentru a se integra și trăi în securitate în cadrul societății.

Cel care a ridicat voința socială la rangul de factor esențial al dinamicii vieții sociale a fost marele sociolog român D. Gusti. El considera că voința este o detemiinație funcțional-calitativă a societății ca ansamblu (sistem) organizat. „Socialul este activitate, faptă"; „societatea este realitate vie, ea trăiește întrucât se manifestă", arată Gusti. Tocmai voința are în constituția sa intimă mișcarea, manifestarea, ea fiind eminamente „activistă". Voința socială are, după cum afirma Gusti, uimitoarea calitate de a crea unitatea în cadrul comunităților, îndeplinind prin aceasta o funcție morală primordială. Este temeinic argumentată strânsa împletire dintre voință și conștiință, din care derivă modul specific uman de articulare a motivelor, scopurilor și mijloacelor. Impulsurile determină voința în mod nemijlocit, prin declanșarea și desfășurarea sentimentelor; acestea din urmă generează, în opinia lui Gusti, atât calitatea, cât și direcția voinței; o conștiință săracă în sentimente rămâne ineficace, potențială, pe când o conștiință cu o puternică încărcătură afectivă este concretizată prin eficiență și actualitate.

Sunt desprinse trei aspecte fundamentale specifice care exprimă motivarea afectivă a voinței și, corespunzător, trei mobiluri tipice, care constituie motivarea rațională a ei. Ca principale structuri afective direcționatoare ale voinței sociale se specifică *iubirea de sine* și *simpatia,* ca sentimente primare, și *conștiința subordonării,* ca o sinteză creatoare a celor două. Dezvoltarea afectelor tipice este însoțită de apariția succesivă a mobilurilortipice- reprezentări ale scopului și mijloacelor pentru atingerea lui. Caracterul social al voinței este derivat din determinarea ei de către scop și din faptul câ ea se manifestă ca intenție, deliberare și acțiune telconomică.

Iar scopul nu este niciodată izolat, ci întotdeauna condiționat în context social-național, religios, economic, el integrându-se în constelația altor scopuri și valori, care se raportează la familie, comunitate socială, epoci istorice, la umanitatea însăși.

După raportul dintre scop și mijloc, Guști a stabilit trei trepte de evoluție a voinței sociale: *mobilurile percepției, mobilurile intelectului* și *mobilurile rațiunii.* Motivele percepției țin de o voință neevoluată, instinctivă, scopul nu atinge nivelul unei reprezentări clare, individul recurgând la mijloacele pe care le are la îndemână; acest stadiu caracterizează omul natural, lipsit de griji. Motivele intelectului și rațiunii sunt dirijate de conștiința scopului. Astfel, inteligența apare ca o capacitate de a căuta cu perspicacitate mijloacele cele mai potrivite scopului și de a cuprinde cu mintea și de a stăpâni scopurile, asigurând posibilitatea evaluării și alegerii lor. în funcție de reprezentarea scopurilor și mijloacelor se schimbă și caracterul voinței sociale. Dimitrie Guști a evidențiat trei grade de evoluție a acesteia: *voința scurtă* (embrionară), proprie omului natural, care este dominat de impulsurile inconștiente, de moment, *voința slabă,* proprie celor ce știu să aleagă mijloacele, dar nu stăpânesc universul scopurilor, *voința deplin realizată sau lungă,* ce caracterizează pe cei ce stăpânesc perspectiva scopurilor și mijloacelor adecvate. In interpretarea pe care o dă, Guști reușește să realizeze acea unitate dinamică și contradictorie a psihologicului și socialului, în afara căreia nu pot fi corect înțelese nici societatea ca relație umană vie, nici personalitatea individuală.

Capitolul XVI
ACTIVITATEA UMANĂ

16.1. **CONSIDERAȚII GENERALE**

Una din cuceririle cele mai importante pe care psihologia le-a dobândit în plan metodologic, de-a lungul evoluției sale istorice, o constituie elaborarea conceptului de activitate și aplicarea lui în analiza și explicarea funcțiilor și proceselor psihice particulare. Pe această bază, pe de o parte, au avut loc formularea și introducerea principiului acțiunii și al unității dialectice dintre conștiință și activitate în explicarea genezei psihicului uman ca organizare internă, subiectivă, ideală, iar pe de altă parte, elaborarea metodei „analiza produselor activității", ca modalitate specifică și obiectivă de cunoaștere și evaluare a personalității. Astăzi, semnificația metodologică a conceptului și principiului activității trece ca un fir roșu prin toate analizele și interpretările teoretice ale diferitelor entități psihice, începând cu percepția și terminând cu aptitudinile.

în lumina acestui concept:

a) nici o funcție psihică nu este un dat imanent și nici nu apare instantaneu din interiorul subiectului, ci se formează treptat, stadial în relația subiectului cu lumea externă, pe baza acțiunii sale directe a lui cu lucrurile și obiectele concrete din jur;

b) forma primordială de manifestare a vieții psihice este aceea a acțiunilor concrete pe care copilul le desfășoară *cu* și *asupra* obiectelor din jur;

c) constituirea structurilor psihice interne are la bază mecanismul interiorizării conținuturilor și schemelor operatorii ale acțiunilor externe;

d) nici o funcție psihică nu există și nu se manifestă *în sine,* ci, întotdeauna integrată unei acțiuni sau activități, mediind într-un mod specific rezolvarea unei sarcini, satisfacerea unei stări de necesitate, atingerea unui scop.

Conceptul de activitate impune considerarea și abordarea personalității umane nu ca pe un simplu robot care doar răspunde automat la stimulii externi, ci ca pe un *subiect* capabil de a se opune acestor „stimulări", de a le filtra și prelucra prin prisma propriilor stări de motivație, de a întreprinde, *independent,* acțiuni de modificare-transformare a situațiilor externe, de a-și afirma și impune identitatea sa în lume. în mod corespunzător, activitatea devine un atribut constitutiv al ființei umane; modul esențial de a ti al omului este acela de a desfășura o activitate; *activitatea* reprezintă modalitatea cea mai naturală și veridică de exteriorizare și obiectivare a organizării psihice interne a omului, de atestare a valențelor instrumental-creative, temperamentale și caracteriale ale profilului personalității sale.

lată de ce, psihologia este obligată să facă din activitate un cadru fundamental de referință în orice demers al său, fie el experimental/aplicativ sau teoretic. Delimitarea și precizarea sensului termenului de activitate trebuie realizate, în primul rând, în raport

cu alți doi termeni, care au aceeași frecvența în comunicarea cotidiană, anume, termenul de *comportament* și termenul de *conduită.*

Din punct de vedere al sferei, termenul cu sensul cel mai larg este cel de comportament. în elaborarea behavioristă, el era definit ca ansamblu al reacțiilor de răspuns ale organismului, deopotrivă animal și uman. la acțiunea stimulilor fizici din afară. Ulterior, în cadrul teoriei generale a reglării, sensul noțiunii a fost redefinit, prin ea înțelegându-se „orice schimbare ce apare în profilul de stare ai unui sistem la acțiunea unui factor extern". în această accepțiune, conceptul de comportament devine universal aplicabil în studiul tuturor tipurilor de sisteme, biologice și fizice.

Termenul de *conduită* a fost introdus în psihologie de P. Janet (1889), pentru a lega psihologia mai direct de realitatea cotidiană a existenței umane, respectiv, pentru a articula conținuturile interne ale conștiinței, transformate de introspecționism în datum-uri pure *sui generis,* cu dispozițiile și acțiunile externe ale subiectului. Astfel, Janet definea conduita ca totalitate a manifestărilor vizibile orientate către „afară", cât și totalitatea proceselor invizibile de organizare și reglare. Cu alte cuvinte, conduita unifică și sincronizează într-un ansamblu coerent și finalist comportamentul și viața subiectivă interioară. în această accepțiune, conceptul de conduită este aplicabil în studiul modului de interacțiune și echilibrare cu mediul, atât al animalelor, cât și al omului, delimitându-se *conduitele inferioare* (reflexe inconștiente) și cele *superioare* (conștiente, reflexive).

Ulterior, Daniel Lagache (1979) a completat definiția lui Janet, descriind conduita ca „ ansamblul operațiilor materiale sau simbolice, prin care organismul aflat în situație tinde să-și realizeze propriile sale posibilități și să-și reducă tensiunile care îi amenință unitatea și le motivează'\Lagache, 1979, p.311). Unele oscilații în echilibrul organismului sunt reduse, în mod automat, prin mecanisme somatice sau fiziologice *(acțiuni interofective),* altele reclamă o intervenție asupra situațiilor externe *(acțiuni exterofective).* Acțiunea simbolică ocupă o poziție intermediară între stimul și răspuns sau între starea internă de necesitate și răspuns, pregătind astfel acțiunea reală. în funcție de efectele produse la nivelul obiectului asupra căruia se aplică, acțiunile au fost împărțite de Lagache în *autoplastice,* care determină modificări în propriul organism (sistem), și *alloplastice,* care introduc modificări la nivelul ambianței. De exemplu, o acțiune agresivă îndreptată împotriva altei persoane este alloplastică, iar aceeași acțiune reprimată, determinând modificări viscerale și de tonus muscular în propriul organism, devine autoplastică. Conduitele apar drept combinări și relații între acțiunile de cele două tipuri, alloplastice și autoplastice.

întrucât, prin conduită, se satisfac aumite stări de necesitate și se integrează motivații, ea capătă o *semnificație, o valoare.* La om, această semnificație se determină prin raportare la anumite criterii și etaloane de ordin socio-cultural. Ca urmare, conduita devine socializată și dobândește o conotație morală. în acest caz, sfera noțiunii se îngustează, conduita exprimând modul de orgnizare a comportamentului la nivel uman.

Astfel, în mod curent, prin conduită se înțelege specificul integrării și derulării *generalizate* a reacțiilor și acțiunilor prin raportare la criterii și semnificații socio-culturale. Ca urmare și termenul de conduită se folosește preponderent în sfera psihologiei umane, în vreme ce termenul de comportament, care nu este legat de atâtea diferențieri și delimitări calitative specifice, se folosește, mai cu seamă, în psihologia animală.

în același timp. termenul de comportament, având un caracter mai operațional, iar conduita fiind un *continuum* ce nu poate fi cuprins într-o cercetare ca atare, studiul ei presupune recursul la fragmentare în „episoade comportamentale" sau „evenimente".

Conceptul de activitate nu are nici el o determinație semantică univocă. Se întâlnește în psihologie, dar și în biologie și fiziologie — ca activitate celulară, activitate nervoasă (interioară și superioară), activitate circulatorie, etc.

Se impune astfel necesitatea admiterii a două accepțiuni: una *lârgitâ* și slab specifică, în care ca element definitoriu se ia modificarea *sau juncția* proprie unei entități anatomice - de la celulă până la organism — care legitimează utilizarea termenului în biologie și fiziologie și, alta *restrânsă* și înalt specifică, ce are ca element definitoriu esențial modul de relaționare a omului, ca ființă socială și subiect conștient, cu lumea externă și care limitează aplicarea conceptului numai la psihilogie și sociologie.

In psihologia românească, conceptul de activitate și principiul acțiunii s-au impus ferm ca repere metodologice esențiale în analiza și interpretarea vieții psihice a omului, la acest nivel noțiunea de psihic devenind sinonimă cu cea de activitate psihică, (n lucrări de referință ale psihologilor români, activitatea este considerată problemă centrală, lată câteva din asemenea considerații asupra acestei idei: „ ...psihologia ori este știința activității ori nu este nimic" (V. Ceaușu, 1978, pag.52); ,. ... așa cum în fizică unitatea de bază este atomul sau cuanta, în chimie - molecula, în biologie — celula, în ordinea psiho-comportamentală unitatea reprezentativă este acțiunea" (P. Popescu-Noveanu, 1987, pag. 8); „... așa cum mișcarea reprezintă forma esen-țială de existență a materiei, tot așa și activitatea este modul fundamental de existență al psihicului. Psihicul uman nu există decât *în* și *prin* activitate "(M Zlate, 1994, pag. 80).

16 2 DEFINIREA ȘI STRUCTURA PSIHOLOGICĂ A ACTIVITĂȚII

Așa cum am arătat mai sus, vom aborda *activitatea* ca determinație și atribut al omului ca *subiect* (sistem teleonomic integral), nu ca funcție particulară a unui organ sau altul. în funcție de natura motivelor și scopurilor, activitatea poate avea o destinație individuală, servind Ia satisfacerea unor motive și la atingerea unor scopuri proprii individului, sau una socială, servind la satisfacerea unor motive și la atingerea unor scopuri generale, supraordonate.

Din punct de vedere psihologic, este important de subliniat și de reținut că. în activitate, are loc interacțiunea și integrarea specifică și naturală a proceselor psihice cognitive, afective, volitive, a atenției și a limbajului. Activitatea pune în evidență două planuri de organizare-integrare: *unul global, supraordonat* care determină diferențierea și individualizarea formelor și modalităților ei generice de ființare și manifestare, *altul, operativ-situațional,* care asigură actualizarea și desfășurarea curentă, în situații și sarcini concrete, a unei forme modale sau a alteia.

Integrarea la nivel global se realizează pe baza ierarhizării, organizării și articulării funcționale, după o schemă logică bine definită, a claselor de entități psihice (cognitive, afective, motiviționale), și motorii (sisteme de mișcări, operații și deprinderi). In acest fel se obțin schemele logice de realizare a diverselor activități: schema logică globală a activităților de *loisir* (de joc, de distracție, de relaxare), care vor ocupa un anumit loc, o anumită pondere și anumite condiții de actuali-

zare-perfbrmare; schema logică globală a activității de *învățare,* cu eșalonarea ei temporară (ciclul primar, ciclul gimnazial, ciclul liceal, etc.) și în care este cuprinsă dinamica devenirii personalității pe termen lung; schema activității de *munca,* diferențiată pe profesii, în virtutea căreia omul își conștientizează și își menține, ca pe o constantă a personalității sale, statutul de *subiect transformator și creator.* Integrarea în plan global a activității asigură consistența și linia de perspectivă a sistemului personalității, indicându-ne la ce ne-am putea aștepta. în principiu, de la un subiect sau altul în sfera sau domeniul categorial dat, în vreme ce integrarea în plan operativ-situațional determină nivelul efectiv de realizare a subiectului în cadnil unor sarcini și situații particulare din sfera acivității categoriale specifice.

Activitatea reflectă modul de organizare și manifestare a personalității reale. Ha este mult mai specifică și mai relevantă pentru definirea și evaluarea esenței teleonomice a personalității, decât orice trăsătură sau factori pe care ni-i dezvăluie cunoscutele chestionare, inventare sau probe proiective. Trebuie să recunoaștem că personalitatea pe care ne-o oferă activitatea dominantă a individului este diferită și incomparabil mai autentică decât cea pe care o obținem prin măsurătorile psihometrice.

După cum am menționat, activitatea trebuie privită, în primul rând, ca *mod fundamental de relaționare și echilibrare a omului cu mediul său specific de viață sau de existență.* în această accepțiune, ea presupune un anumit consum de energie fizică și neuropsihică din partea subiectului și recurgerea la crearea și utilizarea unor mijloace adecvate situațiilor și scopurilor.

în al doilea rând, activitatea poate fi definită ca modalitate specifică de alternare și combinare la nivelul omului-subiect a celor două verigi ale adaptării: *asimilarea* și *acomodarea.*

Asimilarea înseamnă luarea în stăpânire de către subiect a unei situații și atingerea scopului propus pe baza organizării sale interne actuale, fără a fi obligat să se pregătească dinainte, să învețe lucruri noi sau să-și modifice vechile sisteme de operații și deprinderi. Sfera ei este proporțională cu complexitatea și calitatea organizării dobândite până la momentul dat: cu cât o persoană a atins. în cursul evoluției ontogenetice anterioare, cu nivel mai înalt de organizare, cu atât, în relaționarea sa cu mediul, asimilarea se va manifesta mai frecvent și în contextul unui volum mai mare și mai eterogen de sarcini, și invers.

Acomodarea constă în realizarea echilibrării cu mediul și atingerea scopului propus prin introducerea unor modificări mai mult sau mai puțin semnificative la nivelul unor subsisteme ale personalității, modificări impuse de noutatea și complexitatea situațiilor actuale.

Așa cum arăta J. Piaget (1967), asimilarea și acomodarea sunt verigile de bază, indispensabile, indisociabile ale oricărui proces de adaptare, pe schema lor de principiu structurându-se orice comportament și activitate.

In al treilea rând — activitatea ca formă superioară de relaționare cu mediul, specifică și definitorie pentru om - implică stabilirea și formularea anticipată a obiectivelor care, în acest caz, devin *scopuri,* și prin o complexă mediere/pregătire psihică internă (mentală), în care ponderea principală revine proceselor cognitive de informare, prelucrare, interpretare și decizie. Cu alte cuvinte, spre deosebire de

comportamentele de tip reactiv, imediat, ce apar la incitarea sau sub presiunea unor stimul i sau situații, activitatea devine o relaționarc *multiplu mijlocită și condiționată,* caracterizată prin *planificare și programare.* Omul ajunge la un astfel de nivel al organizării modului său de relaționare cu mediul, încât. își formulează anticipat scopuri și, înainte de a întreprinde efectiv acțiunile corespunzătoare atingerii lor, efectuează aceste acțiuni *în minte* și le probează eficiența. Caracterul mediat și planificat al activității este unanim acceptat în psihologie. G.MilIer, E. Galanter și *K.* Pribram, în lucrarea devenită clasică *Plans and the structure of behaviour* (1967), analizează în mod sistematic acest aspect, elaborând cunoscutul model TOTE (Test - Operate - Test - Exif). Reflectând organizarea comportamentului pe baze cibernetice, ca intercondiționare dinamică între legăturile directe și cele inverse, între comandă și execuție, modelul TOTE are următoarea schemă funcțională: se începe cu examinarea și interpretarea, pe baza informațiilor, a situației *(Test);* se trece la identificarea și efectuarea acțiunii pe plan mental *(Operate);* se analizează și se evaluează rezultatul *(Test);* în funcție de datele acestei etape se decide caracterul fazei finale *(Exit);* care poate consta în punerea în aplicare a programului stabilit (finalizare pozitivă) sau în blocarea lui și trecerea ia elaborarea altuia (finalizare negativă). Programul se integrează și se subordonează planului, el având o determinare și o finalitate precise, cu o succesiune riguroasă a operațiilor, condițiilor și verificărilor. Pianul reprezintă o *schemă logică de principiu* care include: imaginea-reprezentare despre motiv ca stare potențială, generică de necesitate; reprezentarea despre scop, ca ceva ce trebuie să asigure satisfacerea stării de necesitate și reprezentarea despre mijloc, ca despre ceva ce trebuie pus în funcțiune sau utilizat (unealta, instrumentul) pentru atingerea scopului. Schema planului mai include și reprezentarea despre contextul activității, despre condițiile restrictive și permisive ale desfășurării ei. Planul apare astfel ca o construcție de tip *serial-discursiv,* delimitat de *un moment inițial* (începutul activității) și de *unul final* (sfârșitul activității), între care se inserează succesiunea fazelor, acțiunilor, operațiilor. Momentul inițial, este reprezentat de *motiv,* iar cel final de *scop.*

După sfera de cuprindere și întindere în timp (distanța temporară dintre motiv și scop), planurile sunt: *generale* și *particulare; pe termen scurt, mediu și pe termen lung.*

între ele există legături de condiționare: un plan general se realizează prin succesiunea unor planuri particulare sau în interiorul său se pot realiza planuri derivate (subordonate) cu scopuri diferite; la rândul său, un plan pe termen lung se realizează ca o succesiune de planuri pe termen scurt și mediu.

Activitatea se leagă cu precădere de nivelul conștient al integrării sistemului psihic, fiind bazată pe *dominanța funcționala a mecanismelor reglajului voluntar.*

în sensul real al termenului, de activitate se poate vorbi numai atunci când verigile sale esențiale - *motivul, scopul* și *mijlocul* — se diferențiază, se delimitează structural și se individualizează, devenind fiecare obiect de analiză critică și de evaluare. Or, acest fapt devine posibil numai în cadrul organizării psihice de tip conștient. Funcțiile conștiinței (pe care le-am analizat într-un capitol anterior), se structurează și se manifestă ca în contextul și în dinamica formelor modale ale activității.

Datorită integrării conștiente a schemelor logice de organizare, activitatea umană dobândește dimensiunea *proiectMtății,* concretizată în formularea unor sepouri și în elaborarea unor planuri și programe care să permită nu numai adaptarea la o situație

dată, ci și transformarea situațiilor existente și crearea unei noi realități obiectuale, a unui mediu umanizat. Cu alte cuvinte, activitatea umană ne apare ca *transformare deliberată* a naturii în concordanță cu nevoile, scopurile individuale și generale.

Presupunând stabilirea unor raporturi specifice între indivizi și grupuri, activitatea dobândește o condiționare socială, esența ei fiind *determinată social-istoric.* Aceasta înseamnă că ea nu este o entitate statică, invariantă, ci una dinamică, evoluând și diferențiindu-se permanent în cursul istoriei, o dată cu evoluția și diferențierea nevoilor și scopurilor societetății.

Prin conținutul, finalitățile și instrumentarea sa, activitatea devine, la rândul ei, un indicator obiectiv fundamental de apreciere a nivelului de dezvoltare a societății: cu cât avem de-a face cu un grad mai ridicat de structurare, diferențiere și perfecționare a formelor de activitate, în cadrul unei societăți, cu atât societatea dată se situează pe o treaptă mai înaltă pe scara evoluției istorice, și invers.

Diferențierea și creșterea gradului de complexitate a sarcinilor spre care se orientează activitatea impun în mod necesar transformări și reorganizări evolutive în plan psihologic individual, în structura profilului de personalitate și în actele valorice ale diferitelor componente psihice particulare. Putem, astfel, spune că omul nu se integrează și nu se manifestă într-o activitate de tip individual, ci într-una de factură socială, cu coduri și etaloane de organizare specifice.

Din punct de vedere *structural,* activitatea se cere a fi analizată sub două aspecte principale: primul, legat de conexiunea și condiționarea dintre cele trei verigi funcționale bazale - *motivul, scopul* și *mijlocul ;* cel de-al doilea, legat de modul de articulare și implicare a diferitelor funcții, procese și trăsături psihice particulare <fig. 46).

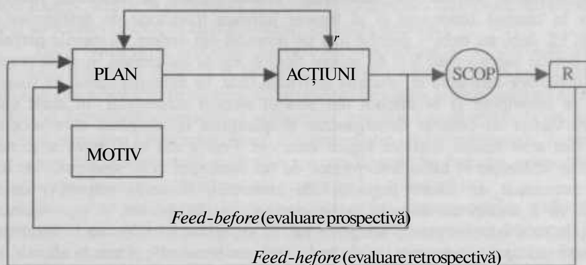

Fig. 46. Schema bloc a structurii activității

Primul aspect pune în evidență faptul că activitatea are întotdeauna o schemă sau o matrice logică pe care se organizează și se structurează. Această matrice presupune conectarea serial-orientată a *motivului, scopului* și *mijlocului.* Potrivit acestei scheme, orice formă de activitate izvorăște și corespunde unei anumite stări de necesitate - care poate fi internă, proprie individului, sau extemă. proprie grupului, comunității sau

societății căreia le aparține individul. Starea de necesitate este factorul care declanșează, orientează și susține activitate). Prezența ei este obligatorie și indinspensabilă pentru a putea efectiv vorbi de activitate. Raportată la formele modale ale activității, starea generică de necesitate se diversifică și se multiplică, organizându-se într-un complex sistem dinamic, în cadrul căruia. în plan psihologic individual, se realizează o combinare și ierarhizare specifice a primarului și secundarului, a intrinsecului și extrinsecului, a particularului și generalului. In cursul desfășurării concrete a unei forme sau alteia de activitate, din sistemul motivațional global se desprind și se individualizează motivele *operante* sau *eficiente* care acționează ca mobil sau cauze actuale. Astfel, sarcinile ce intră în sfera unei activități modale (de bază) vor fi abordate și rezolvate sub impulsul unor motive diferite și, în cazul uncia, de exemplu, predomină motivele intrinseci, iar în cazul alteia - motivele extrinseci, în cazul uneia apar în prim plan motivele personale, în cazul alteia — motivele generale, supraordonate, ș. a. m. d.

Alternarea și actualizarea periodic-ciclică a motivelor determină alternarea și succesiunea activităților în perfoimarea cărora se angajează subiectul. De aceea, în analiza desfășurării oricărei activități concrete, trebuie să urmărim, de fiecare dată, dezvăluirea și identificarea motivului specific.

Scopul reprezintă imaginea mentală și proiectată în timp a rezultatului sau produsului ce urmează să fie obținut în urma efectuării activității. Atingerea lui înseamnă satisfacerea stării corespunzătoare de necesitate și generează semnale de stopare a activității.

între motiv și scop se stabilesc, atât raporturi de coincidență, cât și de discordanță. (Vezi și capitolul despre *Motivație).*

în cadrul unei activități complexe, multifazice, se delimitează *scopul final* sau global și *scopurile parțiale* sau secvențiale. Primul trebuie să reprezinte punctul dominant în câmpul conștiinței și să traseze întreaga traiectorie de desfășurare a activității. El, deci, nu trebuie pierdut nici un moment din vedere. Scopurile parțiale ocupă o poziție subordonată față de scopul final și ele se încadrează în succesiunea logică a acțiunilor care intră în structura activității date. Se întâmplă uneori ca scopul fina! să se estompeze și să dispară din centrul atenției subiectului. în acest caz, activitatea capătă un caracter dezorganizat, disipându-se în atingerea unor scopuri parțiale fără a se realiza legătura logică între ele. Forma cea mai gravă a acestui fenomen se întâlnește în tulburările psihice de tip demențial și în sindromul de lob frontal, determinat de focare organice ale creierului. Pacienții respectivi devin incapabili de a urmări un obiectiv în perspectivă mai îndepărtată și a-și organiza eforturile în mod adecvat pentru atingerea lui. Ei se opresc întotdeauna la rezultatul unei acțiuni sau operații concrete, declarând „gata, am terminal", și trec la altceva; se apucă de mai multe lucruri, fără a duce la capăt vreunul.

Mijlocul reprezintă tot ceea ce trebuie făcut, întreprins și tot ceea ce trebuie folosit în calitate de instrument sau unealtă *{în sensul larg al termenului)* pentru rezolvarea sarcinilor și realizarea scopurilor. Mijlocul apare ca verigă intermediară între motiv și scop, și, structural, cuprinde două categorii de elemente: interne, subiective și externe, obiective.

Elementele interne, subiective, constau din: informații, cunoștințe despre caracteristicile scopului, ale contextului și despre condițiile în care urmează să se

desfășoare activitatea; procese mnezice care oferă datele necesare din experiența anterioară; procese cognitiv-rezolutive (percepție, reprezentare, imaginație, gândire), care asigură elaborarea soluțiilor la diferitele secvențe și sarcini particulare ale activității; atenția, care optimizează desfășurarea și eficiența operațiilor și acțiunilor; mecanismele reglajului voluntar, care asigură mobilizarea resurselor energetice și canalizarea lor pe direcția scopului; operațiile și acțiunile - mentale și motorii, prin intermediul cărora se realizează efectiv transformările necesare la nivelul situației.

Elementele externe, obiective sunt reprezentate de mulțimea lucrurilor și a instrumentelor la care se recurge și care se folosesc pentru realizarea transformărilor reclamate de rezolvarea situațiilor problematice și împlinirea sarcinilor.

Mijloacele se aleg după formularea scopului și în funcție de natura activității și de condițiile de desfășurare a ei. Ele nu sunt însă absolut neutre din punct de vedere axiologic, ci intră sub incidența principiilor și normelor etico-morale impuse de societate.

Ca urmare, se împart în *acceptabile* sau licite și *inacceptabile* sau ilicite. Pentru a se încadra în limitele moralității, realizarea scopurilor propuse trebuie să se bazeze pe mijloace admise, licite. Dictonul „scopul scuză mijloacele" intră în contradicție cu etaloanele morale și nu poate fi luat drept far călăuzitor în activitate.

Cel de al doilea aspect al structurii activității ne trimite la modul de articulare și combinare a componentelor psihice și psihofizice ale sistemului personalității în structura diferitelor forme modale și particulare de activitate. în principiu, se poate afirma că în fiecare formă modală (de activitate) sunt incluse și participă toate funcțiile și procesele psihice, de la cele cognitive - percepție, reprezentare, imaginație, gândire —, până la cele voliționale, precum și toate cele trei subsisteme ale personalității — temperament caracter, aptitudini. Dar ponderile și raporturile dintre acestea variază semnificativ, atât de Ia o formă de activitate la alta, pentru unul și același subiect, cât și de la un subiect la altul, în cadrul aceleași forme de activitate.

Dacă funcțiile și procesele psihice se structurează și se dezvoltă în și prin activitate, activitatea însăși va fi, la rândul ei, condiționată, în planul performanței și al eficienței, de nivelul de dezvoltare și integrare al funcțiilor și proceselor psihice interne. Astfel, o dezvoltare superioară a structurilor gândirii formal-abstracte va stimula și favoriza orientarea subiectului călre o activitate de tip intelectual teoretic, în vreme ce o dezvoltare înaltă a structurilor gândirii concret-figurale va favoriza orientarea către o activitate intelectuală de tip tehnic sau experimental-apiicativ, etc.

Din punct de vedere cibernetic, ansamblul componentelor psihice interne formează blocul de *comandai reglare* al activității. Corespunzător, trebuie să existe și un bloc de *execuție,* prin care să se finalizeze și, mai ales, să se obiectiveze rezultatele activității. Acesta este alcătuit din ansamblul componentelor motorii și verbo-motorii, respectiv, *mișcări* (unitățile cele mai mici), *operații* (combinații de operații). Caracteristicile acestor componente, respectiv, viteza, forma sau traiectoria, amplitudinea, forța, ritmul, tempoul, ele, se modulează în funcție de specificul situațiilor de rezolvat și de tipul instrumentelor (uneltelor) folosite în acest scop.

Eficiența activității va depinde, atât de nivelul de elaborare a! blocului intern de comandă, cât și de calitatea articulării și funcționării blocului de execuție. Astfel, pentru a deveni performante, mișcările, operațiile și acțiunile trebuie să atingă stadiul deprinderilor.

întrucât activitatea este structurată la nivel conștient, ea devine, implicit un sistem cu autoreglare. Ca urmare, este firesc ca blocul de execuție să fie legat și în sens invers cu cel de comandă. Prin intermediul conexiunii inverse se realizează două tipuri de control: controlul *asupra rezultatului,* comparându-se informația despre ceea ce s-a obținut cu ceea ce s-a propus să se obțină, și controlul asupra desfășurării acțiunilor executive externe, asigurându-se menținerea lor pe traiectoria și succesiunea corespunzătoare situației și scopului urmărit (fig. 47).

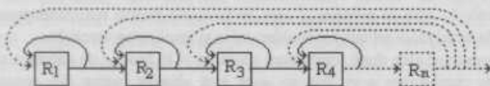

Fig. 47. Schema-bloc a autoreglării activității

16.3. **FORMELE ACTIVITĂȚII**

Așa cum am arătat, activitatea umană nu este o categorie omogenă, monomodală, ci una eterogenă, plurimodală, punând în evidență o diversitate de forme și variante. Criteriile de delimitare și clasificare a acestora sunt diferite:

a) *natura produsului,* în funcție de care se disting două forme principale de activitate: materială și spirituală;

b) *conținutul și scopul,* după care se delimitează activitatea de cunoaștere, activitatea de producție, activitatea de comunicare, activitatea de distracție, activitatea de instruire, activitatea de conducere, etc;

c) *succesiunea in evoluția ontogeneticâ a personalității,* pe baza căriea se disting formele categoriale modale *-jocul, învățarea și munca.*

Criteriul succesiunii ontogenetice este cel mai important și ne vom opri pe scurt la analiza formelor de activitate desprinse prin aplicarea lui.

Jocul este prima formă sub care începe să se manifeste și să se afirme într-o manieră structurată activismul intrinsec al ființei umane. Acesta se impune ca activitate *dominantă* la vârsta copilăriei și mai ales în perioada preșcolară. Trăsăturile sale definitorii sunt:

a) caracterul integral intrinsec al motivației care-l generează și-l susține (copilul simte în mod acut nevoia de a se juca);

b) corespondența permanentă a motivului cu scopul (motivul rezidă în obținerea unei plăceri sau satiafacții prin joc, iar scopul — în a se juca de dragul de a se juca, din plăcere);

c) absența centrării pe obținerea unui produs concret sau importanța scăzută, minimală acordată rezultatului de către subiect (copil);

d) absența legăturii cu problemele asigurării existenței, jocul neducând la satisfacerea nici a trebuinței de foame, nici a celei de adăpost sau îmbrăcăminte;

e) absența coercițiilor și constrângerilor privind angajarea în joc, aceasta fiind complet liberă și benevolă;

f) absența relativă a obligațiilor și răspunderilor sociale.

Dintre toate cele trei forme modale menționate, jocul este activitatea cea mai liberă, ea stând exclusiv sub semnul dorinței și voinței copilului: acesta o începe când dorește și când vrea, și o termină când nu mai are poftă să continue.

Asupra genezei și rostului jocului au fost formulate diferite ipoteze și teorii, printre cele mai cunoscute fiind: • *teoria instinctualistă,* formulată de filosoful și esteticianul german Karl Gross(1861-1944); • *teoria surplusului energetic,* dezvoltată de psihologul austriac Karl Biihler(1879-1963); • *teoria reiterării istoriei speciei,* susținută de J. Piaget (1896-1980); • *teoria hedonică,* dezvoltată în cadrul psihanalizei.

Potrivit teoriei instinctualiste, jocul este expresia reactualizării unor *pattem-an* comportamentale înscrise în inconștient. Aceste *pattern-uri* prefigurează și pregătesc comportamentele finalist-adaptative de mai târziu. Copilul este, așadar, predispus și predeterminat să se manifeste jucându-se. El este simultan subiectul care întreprinde și controleazăjocul, și factorul declanșării automate a unor structuri instinctive.

Teoria surplusului de energie interpretează jocul ca o simplă eliberare tensională. Energia antrenată de procesele biologice interne atinge un nivel care depășește limita de stăpânire (control) și, generând modificări de tonus muscular și de echilibru natural, pune copilul în mișcare în mod irezistibil. Mișcarea, componenta de bază a jocului, devine o supapă de eliberare a surplusului de energie și de relaxare.

Teoria lui Piaget se bazează pe principiul din biologie, potrivit căruia „ontogenia repetă filogenia'\ Astfel, în planul evoluției psihocomportamentale, jocul reproduce stările și modurile de manifestare ancestrale, proprii stărilor timpurii ale existenței omului.

în fine, teoria hedonică vede în joc doar o modalitate prin care copilul caută să obțină plăcerea și să scape de încorsetare și tensiune.

După cum se poate observa, teoriile enumerate nu includ jocul în categoria formelor de *activitate* și nu-i dezvăluie rolul formativ în sfera vieții psihice generale a copilului.

Indiferent ce punct de vedere se împărtășește, este unanim admis că jocul ocupă un loc esențial în ontogeneza umană, în viața copilului. Ca formă dominantă de activitate, jocul devine factorul esențial al dezvoltării psihice generale a copilului. El pune în evidență o mulțime de variante, de la cele mai simple, nestructurate, cum sunt alergatul, cățăratul, aruncarea obiectelor etc, până la cele complexe, bazate pe diviziunea sarcinilor și rolurilor și pe imitarea unor activități sociale. Copilul trece gradat de la jocurile simple la cele complexe, de la jocurile nestructurate la cele structurate pe atribuțiuni și roluri, de la jocurile individuale, egocentrice, la jocurile colective, allocentrice.

Fiecare fonnă genetică de joc exprimă un anumit nivel al dezvoltării psihice a copilului. Se poate stabili o succesiune legică a implicării în conținutul și structura jocului a diferitelor componente și procese motorii și psihice. Astfel, în perioada 1-3 ani, predomină componentele motorii și senzoriale; între 3-7 ani, veriga motorie a jocului va fi tot mai mult supusă reglării și medierii din partea proceselor reprezentării și imaginației; concomitent, se conectează memoria (reclamată de necesitatea reținerii regulilor și condițiilor specifice diferitelor tipuri de joc) și gândirea (reclamată de necesitatea înțelegerii regulilor și a planificării acțiunilor). In majoritatea jocurilor sunt solicitate atenția și voința, copilul trebuind să-și impună o anumită concentrare, o anumită răbdare, o anumită stare de așteptare, un anumit efort fizic sau nervos.

Condiționarea socio-culturală a dus la constituirea unor categorii speciale de jocuri, prin intermediul cărora copilul dobândește acces la structurile și conținuturile vieții sociale. Este vorba *de jocurile imitative profesionale* (de-a soldații, de-a doctorul, de-a constructorul, de-a profesorul, etc.) și *jocurile didactice,* cu o mare pondere în perioada grădiniței, prin intermediul cărora copilul se familiarizează cu sarcinile specifice ale activității școlare viitoare. De asemenea, tot în cadrul unor jocuri, copilul este introdus în atmosfera unor sarcini și situații de muncă. De la cea mai fragedă vârstă el manifestă o vie curiozitate și un interes deosebit pentru preocupările și activitățile adulților, în primul rând ale părinților, încercând să le îndeplinească, fie împreună cu părinții, fie de unul singur sau cu alți copii în forma jocurilor imitative.

Se dovedește că preșcolarul poate îndeplini cu multă sârguință sarcini proprii activității de învățare și celei de muncă, dacă acestea sunt transpuse într-o schemă de joc și dacă sunt codificate într-o formă intuitiv-concretă.

Dominant la vârsta copilăriei preșcolare, jocul va continua să rămână o componentă importantă în structura de ansamblu a sistemului personalității, chiar la vârste înaintate, prin aceasta omul dobândind atributul de *ființă litdică.*

Firește, pe măsura înaintării spre vârsta adultă, avem de-a face cu jocuri mereu mai complexe și cu o conotație socio-culturală mult mai pronunțată.

Potrivit principiului *regresiei funcționale,* esențial în cadrul mecanismelor psihologice de autoreglare, omul simte periodic nevoia de a trece de la o muncă încordată, care reclamă un mare consum energetic, la activitatea ludică, în vederea relaxării, a refacerii forțelor fizice și intelectuale.

învățarea. Așa cum am arătat, activitatea este, în ultima instanță, modalitatea principală de adaptare a omului la mediu. Faza de acomodare a procesului adaptării, care presupune introducerea unor modificări mai mult sau mai puțin radicale în organizarea internă anterioară a personalității, se realizează pe baza învățării. Proprie întregului regn animal, învățarea devine o formă sistematică și specifică de activitate la nivelul omului, în cadrul societății.

întrucât, spre deosebire de animal, omul se caracterizează printr-o adaptare de tip *individual,* învățarea dobândește la el un rol primordial pentru o dezvoltare psihică optimă.

Genetic, creierul uman este dotat cu cea mai înaltă capacitate de condiționare și învățare, aceasta impunându-se ca una dintre aptitudinile generale cele mai importante.

în sens larg, prin învățare se înțelege trecerea unui *sistem instruibil* dintr-o stare inițială A_o, de neinstruire (slabă organizare, absența experienței necesare pentru abordarea eficientă a „situațiilor problematice", absența unor informații, a unor operații, etc), într-o stare finală A „, de instruire (pregătire), care permite realizarea unor obiective specifice de reglare.

Pentru a determina starea în care se află sistemul, procedăm la confruntarea lui cu diferite categorii de sarcini: dacă nu le rezolvă, vom spune că. în raport cu acele sarcini, se află într-o stare de totală neinstruire; atunci se trece la clapa de instruire, furnizând sistemului respectiv *informații, algoritmi si euristici* de abordare-rezolvare etc.; apoi, se trece din nou la testare, punând iarăși sistemul în fața categoriilor inițiale de situații; dacă sistemul le rezolvă integral, vom spune că el a trecut în starea de

instruire completă: dacă sistemul rezolvă doar o anumită parte din ele, spunem că sistemul a trecut într-o stare de instruire parţială; în fine, dacă nu rezolvă nici una. conchidem că învăţarea, în condiţiile date, a fost nulă.

în sens restrâns, prin învăţare înţelegem activitatea pe care individul uman o desfăşoară sistematic, într-un cadru socialmente organizat. în vederea asimilării de informaţii în forma cunoştinţelor, a elaborării unor ansambluri de operaţii şi deprinderi, precum şi a unor capacităţi de înţelegere, interpretare şi explicare a fenomenelor din natură şi societate.

Toate acestea se constituie în ceea ce se cheamă fond sau *tezaur de experienţa —* de ordin teoretic şi practic -, graţie căruia devine posibilă echilibrarea optimă, eficientă cu mulţimea situaţiilor şi solicitărilor externe. Ca urmare, învăţarea poate fi definită şi ca proces de achiziţie a unor experienţe noi.

Pentru omul contemporan din societăţile civilizate, învăţarea se desfăşoară înlr-un sistem instituţionalizat - sistemul de învăţământ - şi poartă denumirea de învăţare şcolară sau academică. Ea devine formă dominantă de activitate pe durata învăţământului general obligatoriu, care, de obicei, este cuprinsă între 6-7 şi 16-17 ani. Pentru cei care continuă cu formele învăţământului de profesionalizare, învăţarea rămâne activitate dominantă până la vârste şi mai înaintate - 23/25 de ani.

Fiind organizată gradual şi diferenţiat pe cicluri şi profile, învăţarea şcolară joacă rolul principal în formarea şi dezvoltarea pesonalităţii, mai ales în plan intelectual şi profesional.

Structura psihologică a **învăţării** în psihologia tradiţională, învăţarea era redusă cu precădere la fixarea (întipărirea), păstrarea şi reproducerea informaţiilor sau cunoştinţelor în forma în care erau ele structurate şi prezentate din afară de către subiectul-instructor. Aceasta genera un fel de echivalenţă: a învăţa = a memora. Drept condiţie obiectivă necesară şi suficientă se considera repetiţia („Repetiţia este mama învăţării"). Subiectul destinatar sau elevul era situat în relaţia de învăţare pe o poziţie pasivă, de simplu recipient, fără a manifesta vreo iniţiativă sau intervenţie personală în fluxul cunoştinţelor furnizate de profesor. Cunoştinţele însele erau privite şi vehiculate ca *datum-ur* infailibile, închise, care trebuiau receptate, fixate şi reproduse ca atare (învăţare dogmatică).

O dată cu începutul celei de a doua jumătăţi a secolului XX, ca urmare a afirmării cu putere a spiritului revoluţiei ştiinţifico-tehnice şi a metodologiei sistematico-cibernetice, optica psihologiei asupra învăţării s-a schimbat radical. Explozia informaţională a pus în discuţie statutul şi stabilitatea în timp a întregului sistem de cunoştinţe. Faptul că în decursul unui interval scurt de timp (aproximat la 10 ani) volumul informaţiei în diferitele domenii ale cunoaşterii se dublează, iar aproape jumătate din volumul cunoştinţelor acumulate se perimează, a dus în mod necesar şi la reconsiderarea structurii psihologice a învăţăturii.

Aceasta va fi considerată ca o *activitate* cu structură psihologică eterogenă şi complexă, ireductibilă la procesele memoriei.Asemenea procese, nu pot epuiza învăţarea şi se includ doar ca elemente componente ale ei, fireşte necesare şi indinspensabile. S-a demonstrat că înseşi schemele operatorii ale memoriei logice (verbale, simbolice) şi ansamblul procedeelor mnemotehnice sunt rezultatul activităţii de învăţare.

Având caracter sistemic, de integralitate. învățarea, include în structura sa, pe lângă memorie, toate celelalte procese psihice, la nivelul lor de dezvoltare-integrare în momentul dat. Se stabilește astfel o relație circulară, de dependență și condiționare reciprocă, între învățare și dezvoltare: învățarea este principalul factor și mecanism al dezvoltării, calitatea și eficiența ei determinând ritmul și nivelul de elaborare al diferitelor componente psihice particulare. La rândul său, dezvoltarea se transformă în factor mediator intern al învățării: cu cât ea se ridică pe trepte mai înalte, cu atât învățarea devine mai rapidă și mai eficientă, și invers.

Revenind acum la structura psihologică a învățării, putem spune că ea presupune participarea și interacțiunea următoarelor procese psihice (bineînțeles, fără a exclude memoria): a) percepția; b) reprezentarea; c) gândirea; d) atenția; e) voința; f) motivația.

a) Orice activitate sau acțiune de învățare începe cu *perceperea* materialului ce se urmărește a fi luat în stăpânire de către subiect. Prima condiție ca materialul respectiv să fie reținut și integrat în fondul experienței anterioare este aceea ca el să fie perceput integral și corect, fără omisiuni sau deformări. Ca urmare, instructorul trebuie să codifice și să prezinte materialul de învățare pe porții sau secvențe adecvate particularităților și capacității senzorial-perceptive a subiectului-destinatar. Este recomandabil ca, în acest caz, efortul de detecție, discriminare și identificare să fie minim, pentru a-l economisi în favoarea proceselor ulterioare de prelucrare/înțelegere și integrare. Datele realității școlare arată că numeroase erori și dificultăți ale elevilor, din toate ciclurile, în asimilarea cunoștințelor la diferite obiecte de învățământ, sunt de natură perceptivă, având la origine false discriminări și false identificări. Cunoașterea de către instructor (profesor) a mecanismelor și legilor percepției este o cerință psihologică importantă pentru organizarea și prezentarea optimă a materialului de învățare. Aici trebuie reținut că dificultățile de percepție sunt cu atât mai mari, cu cât învățarea se desfășoară la o vârstă mai mică sau la un ciclu de instruire inferior.

b) Reprezentarea însoțește și se manifestă în paralel cu percepția. Diferitele secvențe și elemente ale materialului de învățare, pe măsură ce sunt receptate, activează sau generează reprezentări suplimentare, de tip asociativ — prin asemănare, prin contrast sau contiguitate spațio-temporală. Acestea, de regulă, facilitează asimilarea noilor informații (cunoștințe) și asigură o bază mai largă de integrare a lor. De aceea, se poate afirma că un proces de învățare se va desfășura cu atât mai bine, cu cât, pe baza materialului prezentat, pot apărea reprezentări mai bogate și mai variate. în generarea reprezentărilor suplimentare care acompaniază procesul de percepere a materialului de învățare, se implică și imaginația, atât în forma sa reproductivă, cât și în cea creatoare. Ca urmare, atât diferitele secvențe și elemente componente, cât și materialul, în ansamblu, sunt puse în relații și combinații noi, sporindu-le valențele cognitiv-instrumentale. De aceea, se recomandă ca, prin modul de prezentare a materialului, să se incite și să se stimuleze cât mai mult imaginația destinatarilor.

c) O dată trecut de barierele percepției, materialul de învățare este supus unor prelucrări ample din partea *procesului gândirii.* Gândirea asigură *înțelegerea* a ceea ce se învață, respectiv: semnificația entităților informaționale codificate imagistic-figural, verbal sau simbolic; relațiile logice dintre secvențele și elementele prezentate serial-succesiv sau simultan-configurațional; valoarea cognitivă și instrumental-aplicativă, a

informațiilor recepționate. Apoi, în învățare, sunt implicate formarea și operarea cu noțiuni, formularea și operarea cu principii și legi de diferite grade de generalitate; raționamentul în principalele sale forme - inductivă, deductivă și analogică; rezolvarea de problemele care implică relaționarea transformărilor de tip algoritmic și euristic, a celor de tip convergent și divergent, etc. în concepția actuală, sub aspectul său calitativ, de conținut, învățarea trebuie să fie dominată de către gândire și nu de către memorie, cum se credea anterior. Dar pentru aceasta, procesul învățării se cere a fi organizat și realizat pe baza principiilor esențializării, problematizării și instrumentalizării. Potrivit acestor principii, cunoștințele nu trebuie prezentate ca entități finite rigide, ci ca entități vii, evolutive, variabile, relative, la care subiectul supus instruirii poate ajunge pe cont propriu, pornind de la anumite repere și criterii oferite de instructor. Totodată, noțiunile, schemele operatorii, formulele, nu trebuie privite *in sine,* în legătură cu diferite sarcini, situații, care urinează să fie abordate și rezolvate, în plan teoretic sau practic. Astfel, procesul învățării va include, obligatoriu, veriga *aplicării,* fiecărei noțiuni fiindu-i dezvăluită dimensiunea sa instrumentală: ce anume se poate face cu ea și pe baza ei, în cadrul interacțiunii generale a subiectului cu lumea externă. Drept criteriu esențial de evaluare a nivelului de instruire se impune a fi luat nu atât volumul, în sine, de informații și cunoștințe, cât, mai ales, instrumentalitatea lor, ce poate realiza subiectul, în planul aplicațiilor teoretice și practice, cu o anumită noțiune. Or, valoarea aplicativă a unei cunoștințe este cu atât mai mare, cu cât ea este mai bine asimilată și integrată în structurile operatorii ale gândirii.

d) *Atenția* este o premisă și o condiție absolut necesară a desfășurării optime a învățării. Participarea ei trebuie să fie permanentă, pe toată durata și în toate fazele învățării, de la receptarea materialului și până la integrarea lui în tezaurul memoriei. Scăderea nivelului de concentrare și fluctuațiile atenției figurează printre cei mai serioși factori perturbatori ai învățării, generând atât lacune și erori, cât și superficialitate în fixarea-integrarea materialului. Durata ședințelor de învățare trebuie stabilită în funcție de durata concentrării în sfera atenției voluntare, care, după cum se știe, depinde de vârstă și de starea fiziologică a creierului. Condiționând esențial calitatea învățării, atenția voluntară este influențată și dezvoltată prin învățare. Sarcinile de învățare școlară și academică fac permanent apel și solicită atenția. În clasele mici (I-IV), fixarea, concentrarea și comutarea atenției sunt susținute de întăririle verbale periodice ale învățătorului. Se recurge, de asemenea, la jocuri didactice speciale „de atenție", care - nesolicitând atât de intens procesele intelectuale și neducând la un consum mare de energie nervoasă — creează condiții interne mai propice pentru exersarea și consolidarea mecanismelor voluntare ale concentrării și stabilității atenției.

e) *Motivația* reprezintă o componentă de importanță majoră în structura activității de învățare. Ca și în cadrul activității în general, ea se include ca factor *declanșator, direcționator* (de orientare) și *smținător-potențator.* Ca formă de activitate integrală, învățarea este funciarmente motivată, ea izvorând sau corespunzând unor stări de necesitate, unor sarcini de adaptare a individului la mediu și de autoreglare. Tot ceea ce învață un individ trebuie să-i servească în rezolvarea diferitelor probleme profesionale și de viață. Forma primară de motivație, din care își trage obârșia învățarea, este instinctul curiozității, care se manifestă prin intermediul comportamentului reflex-necondiționat de

orientare-investigare (explorare) a ambianței. Acest comportament este cu atât mai frecvent și mai complex, cu cât organismul animal se situează pe o treaptă mai înaltă a evoluției fllogenetice. La om. el se restructurează prin comutarea mecanismelor lui de reglare la nivel cortieal, conștient. Curiozitatea acționează ca impuls intem, care detemiinâ individul să se deschidă față de influențele externe și sd caute noul.

Cea mai puternică formă de manifestare a curiozității se înregistrează în perioada copilăriei și adolescenței. La această vârstă, individul este cel mai dornic de a ști, de a afla lucruri noi despre tot ceea ce-l înconjoară. Prin acest impuls al curiozității, copilul se lasă cu plăcere antrenat în situațiile de învățare menite să-i furnizeze răspunsuri la numeroasele întrebări pe care și le pune. Dacă motivele curiozității sunt satisfăcute în mod adecvat evitându-se fenomenele de saturație și plictiseală, ele se structurează ca interese și trebuințe intriseci de cunoaștere.

Activitatea de învățare se întemeiază, atât pe o motivație *intrinsecă* integrată în însăși structura ei (de exemplu, interesul și trebuința de a cunoaște, de a ști, vocația pentru o anumită profesiune etc), cât și pe o motivație *extrinsecă* (întăriri administrate din afară, în formă de recompense — materiale sau psihologice — și pedepse). Diferența dintre eficiența învățării concret motivate și a celei vag motivate a fost demonstrată experimental. In cazul în care un material se prezintă pentru învățare în mod neutru, rezultatul va fi mediocru sau slab; în schimb, dacă înainte de prezentarea materialului, subiecților li se dă un set de întrebări sau de probleme la care ei nu pot răspunde, iar după aceea li se prezintă materialul a cărui însușire permite găsirea răspunsurilor corecte, rezultatele devin considerabil mai bune. Astfel, s-a introdus conceptul de „set motivațional'Xmoriwjfwna/ *set),* alături de cel de „ set de *im&țire"(learning set).*

O importanță deosebită în formarea bazei molivaționale proprii a activității de învățare o are metoda folosită de instructor. O metodă rigid-dogmatică, în cadrul căreia elevul nu are o libertate de inițiativă și de gândire, trebuind doar să recepteze și să memoreze ceea ce i se prezintă, duce treptat la dezvoltarea unei motivații negative, care determină o reacție aversivă față de obiectul învățării. Dimpotrivă, o metodă care stimulează inițiativa și imaginția sau gândirea proprie duce treptat la structurarea unui interes autentic pentru domeniul dat.

Mecanismele și legile învățării Problema mecanismelor care stau la baza învățării a fost mult controversată în psihologie și psihofiziologie. Trebuie spus că această problemă nu s-a pus în toate orientările psihologice, ci numai în cele care recunoșteau caracterul evolutiv al psihicului, respectiv, în asociaționism, în behaviorism, în structuralismul genetic, în funcționalism, în interacționismul sistemic.

Totodată, se impune precizarea că elementele care se puneau la baza rezolvării acestei probleme au variat ațâț în timp, cât și de la o orientare la alta. Astfel, s-au elaborat mai multe teorii, cele mai importante fiind: *teoria urmelor, teoria imprimării, teoria plasticității cerebrale, teoria condiționării, teoria ansamblurilor celulare și teoria conexiom'slă.*

Teoria urmelor este cea mai veche, ea fiind enunțată prima dală în sec.XVII, de către cercetătorii englezi Prestley și Hartley, precursorii asociaționismului. în esență, această teorie se bazează pe fenomenul de postefect al undei de excitație pe traseele nervoase. Acțiunea oricărui stimul generează, în interiorul rețelelor neuronale,

potențiale bioelectrice, care se mențin un anumit timp și după încetarea ei. Aceste potențiale reziduale se constituie în „urme" sau „peceți" ale stimulilor externi și ele pot fi întărite atât prin repetarea în timp, la diferite intervale, a stimulilor respectivi, cât și prin reiterarea circulară în interiorul rețelelor reverberante. Prin intermediul acestor „urme", materialul de învățare se transformă în „dat" de memorie, devenind recognoscibil (la reapariție) sau reproductibii (în absență).

Teoria imprimării are la bază ideea reflectării pasive, de tip fotografic, susținută de J. Miiller, Helmholltz, G. Fechner, presupunând că receptorii îndeplinesc rol de selectori și filtre ale fluxurilor energetice emise de acțiunea stimulilor externi (materialul de învățare), iar structurile cerebrale îndeplinesc rolul de peliculă sau placă fotosensibilă, vibro sau acustico-sensibilă, mecano-sensibilă, termo-sensibilă care imprimă și păstrează, prin intermediul unor fixatori proprii, elementele materialului prezentat. Imprimarea se deosebește de potențialul bioelectric de urmă prin legătura ei intimă cu structura substanțială a creierului, căreia i se atribuie proprietatea impresionabilității.

în prezent, în sprijinul acestei teorii se aduc argumente furnizate de cercetările asupra bazei biochimice a memoriei de lungă durată. Din infrastructura neuronală, în calitate de elemente care fixează și conservă „imprimatele" stimulărilor externe fac parte aminoacizii, respectiv, ADN și ARN,

Teoria plasticității cerebrale, enunțată inițial de H.Jackson, a fost dezvoltată ulterior în lucrările lui Lashley (1929, 1950), Luria (1947, 1958), Kaas (1991, 1995), Kolb (1995) ș.a. Ea se întemeiază pe date clinice (compensarea și reconstrucția funcțiilor psihice destracturate sau abolite în urma leziunilor localizate, în focar, ale scoarței cerebrale) și pe date experimentale obținute cu ajutorai imageriei reomagnetice (IRMN). Ideea sa de bază rezidă în aceea că, în timpul procesului de învățare, în funcție de natura modală (imagistico-figurală, verbal-simbolică, alfanumerică) a codificării informației de la intrare, precum și de gradul sau nivelul la care se face prelucrarea informației recepționate, au loc modificări spațial-topografice diferențiate în cadrul structurilor cerebrale, care se constituie în „modele" sau „hărți" cu funcție de reproducere/reprezentare, în raport cu clementele materialului dat. Pe măsură ce conturile acestor modele devin mai clare și mai stabile, materialul învățat se păstrează mai bine și se reactualizează mai ușor. între gradul de consolidare a modelelor și frecvența aplicării sau utilizării materialului învățat în activitatea cotidiană există o relație de dependență logaritmică: $Mi \simeq k\log F$, unde Mi = gradul de pregnanță al modelului intern, k = o constantă care depinde de pragurile diferitelor straturi corticale, iar F = frecvența folosirii materialului învățat anterior.

Teoria plasticității conferă un caracter dinamic, variabil configurației spațio-topografice a creierului, postulând posibilitatea modulării ei în concordanță cu distribuția evenimentelor externe.

Teoria condiționării, formulată de 1. Pavlov și dezvoltată de Ivanov Smolenski, Skinner, Konorski, Huli, Ililgard, Bruner ș.a. , pune la baza învățării principiul semnalizării și formarea prin întărire (motivație) a legăturilor temporare între stimuli (situații) și răspunsuri (acte comportamentale). Legătura temporară este descrisă sub forma unui *traseu selectiv* de transmitere și circulație a excitației între două sau mai multe zone centrale (corticale) corespunzătoare fie acțiunii unor stimuli necondiționați (biologicește necesari - hrană, sex, apărare) și condiționați (asociați), atunci când cei din urmă îi preced pe cei dintâi semnalizându-le apariția, fie acțiunii doar a stimulilor

în sine neutri, dar integrați într-o situație cu valoare adaptativă. Prin intermediul semnificației adaptative a stimulilor (situațiilor) și al întăririi, teoria condiționării reușește să introducă o distincție importantă între învățare și memorie: învățarea este privită prin prisma necesităților adaptării la mediu, implicând obligatoriu achiziția sau formarea de acte comportamentale noi cu valoare instrumental-adaptativă; în schimb, memoria este considerată ca proces de depozitare, păstrare și actualizare a evenimentelor în sine, fără a fi obligatoriu ca acestea să fie integrate sau subsumate unor acte instrumentale specifice. Esențial pentru învățare devine sistemul de transformări și operații pe care subiectul reușește să le aplice conținuturilor informaționale stocate.

Așa cum sublinia C.Huli (1953), în condiționare accentul se pune pe formarea unor *pattem-un* comportamentale adecvate situațiilor concret-individuale, cu posibilitatea categorializării treptate, adică a extinderii aplicabilității lor la alte situații asemănătoare.

Teoria condiționării subordonează apoi învățarea principiului încercărilor și erorilor, și principiului întăririi (recompensă - pedeapsă). Aceasta dovedește încă o dată faptul că accentul se pune pe latura instrumental-executivă, adică pe elaborarea unor sisteme de operații și deprinderi intelectuale și motorii.

Teoria ansamblurilor celulare a fost elaborată de D.O. Hebb (1948) și împărtășită de numeroși cercetători (Hubel șiWiesel, 1965; Kandel și Spencer, 1968; Eccles, 1980). In lumina acestei teorii, mecanismul învățării constă în formarea unor serii sau ansambluri funcțional omogene de neuroni, atât pe orizontală, corespunzător diversității modale a fluxurilor informaționale, cât și pe verticală, corespunzător gradului sau nivelului de generalitate la care se produce integrarea modală și plurimodală. Fiecare clasă a sarcinilor sau seturilor de învățare se leagă de câte un asemenea ansamblu celular. Comunicarea dintre ansamblurile celulare individuale asigură sistematizarea și unificarea în timp — succesiv sau simultan - a secvențelor de informație sau de execuție, precum și transferul de experiență de la o situație la alta, de la un domeniu la altul.

Teoria conexionistă, lansată în circuitul științific după anii'80, din direcția științelor cognitive (P'. Sutherland), interpretează mecanismul învățării pe baza logicii interne a creierului, care pune în funcțiune operatori specifici de selectare și conectare a elementelor neuronale. Conexiunile interaeuronale stabilite pe baza operatorilor logici duc în final la formarea unor sisteme funcționale de tip *computer,* care procesează și sistematizează materialul de învățare în conformitate cu anumite criterii de ordin semantic-cognitiv și pragmatic-instrumental.

A învăța devine, în acest caz, sinonim cu a stabili conexiuni logice, inteligibile și adaptative, între neuroni și grupe de neuroni, la nivelul creierului ca sistem integral. Calitatea conexiunilor interneuronale depinde de gradul de organizare, (incluzând aici și parametrul accesibilității), de metoda de prezentare și testare-aplicare, precum și de caracteristicile individuale ale creierului - capacitatea de admisie, capacitatea de procesare/rezoluție și capacitatea de engramare-integrare.

Sistemele de conexiuni interneuronale se diferențiază și se specializează în concordanța cu natura conținutului și caracteristicile codificării materialului de învățare. Formarea lor se subordonează principiului *input-output,* incluzând o legătură cu zonele receptoare periferice, un set de legături intermediare, la nivelul centrilor subcorticali, o legătură descendentă cu blocul de execuție (reacțiilor de răspuns) și în fine, o legătură inversă , între blocul de execuție și blocul de comandă. Astfel, la nivelul

creierului, învățarea își găsește atât concretizarea cât și suportul material în *pattem-xm* specifice de conexiuni interneuronale, care, la rândul lor, se articulea2ă unele cu altele, potrivit operatorilor logici care structurează elementele într-un domeniu al cunoașterii (ex., în domeniul fizicii sau matematicii) sau al unei activități (profesiuni) practice.

Legile învățării. Ca activitate cu caracter fbrmativ-structurant, învățarea se subordonează, *legii generale a dezvoltării.* Aceasta înseamnă că desfășurarea ei are un caracter ascendent și gradual, mergând de la inferior la superior, de la simplu la complex, de la ușor la greu. de la concret la abstract, de la individual (particular) la general (universal).

Întinzându-se pe o lungă perioadă de timp, conținutul activității de învățare se împarte logic în cicluri, etape și secvențe organizate serial, într-o succesiune legică, bine determinată. Caracterul gradual al desfășurării învățării reflectă și respectă stadialitatea dezvoltării psihice a omului: trecerea la o etapă următoare, considerată superioară, nu se poate tace fără parcurgerea etapelor anterioare, considerate inferioare. De aici, rezultă necesitatea unei riguroase selecții și planificări a materialului și sarcinilor de învățare.

Pe lângă legea generală a dezvoltării, învățarea se întemeiază și este guvernată de acțiunea unor legi proprii. La cele mai importante dintre aceste legi ne vom opri în cele ce urmează.

Legea receptivității optime susține că diferitele conținuturi informațional-cognitive, procedee instrumentale intelectuale, deprinderi senzorio-motorii etc, pentru a fi asimilate și integrate ca .. bunuri" interne proprii ale subiectului, trebuie să fie prezentate la momentul prielnic, potrivit. Acesta constă în disponibilitatea psihofiziologică cea mai bună a subiectului, care depinde de vârstă și de evoluția ontogenetică anterioară.

Dacă o anumită sarcină de învățare se prezintă înainte de momentul receptivității optime, rezolvarea ei este împiedicată de ineficienta pregătire psihofiziologică internă a subiectului; dacă se prezintă mai târziu de acest moment, rezultatele vor fi de asemenea slabe, datorită tocirii sensibilității față de ea. Acest fapt, îndelung observat și verificat în cadrul experienței cotidiene, a dus la formularea dictonului: „ Ceea ce Ionel nu a învățat. Ion nu va mai învăța niciodată". Concluzia ce se degajă din legea receptivității optime este aceea că învățarea trebuie începută încă din primele zile după naștere și strict corelată cu transformările evolutive care se produc succesiv în plan psihofiziologjc general.

Legea semnificației și selectivității exprimă dependența curbei învățării diferitelor materiale și conținuturi de importanța pe care o prezintă ele pentru subiect și de seturile motivaționale, de întâmpinare și de anticipare ale acestuia. Atât observațiile cotidiene, cât și datele cercetărilor experimentale atestă că subiectul uman, indiferent de sex și vârstă, se implică cu atât mai profund într-o sarcină de învățare și obține rezultate cu atât mai bune, cu cât sarcina respectivă prezintă o importanță mai mare pentru el, și invers. Iar importanța derivă atât din natura și conținutul sarcinilor de învățare, cât și din particularitățile structurii psihice interne a indivizilor. Astfel, în fața aceluiași material de învățare, diferiți subiecți vor avea grade de implicare afectiv-motivaționale diferite și selectivități diferite în raport cu o parte sau alta, cu un element sau altul al materialului respectiv.

în cadrul învățării școlare, legea semnificației și selectivității se va manifesta prin intermediul structurării intereselor de cunoaștere și a aspirațiilor profesionale. Ea va

determina în plan individual fenomenul de ierarhizare a valorilor pragurilor de admisie-stocare-integrare în raport cu diferitele obiecte din planul general de învățământ: scăzute pentru anumite discipline (preferate), valori medii pentru altele (tolerabile) și valori crescute pentru celelalte (rejectabile). Efectul diferențial al acțiunii legii semnificației selectivității se amplifică progresiv dinspre vârsta școlară mică spre vârstele școlare mari și ei se concretizează în constituirea modelului *evantai* al orientărilor și opțiunilor profesionale.

Legea efectului a fost desprinsă pe bază experimentală și formulată de Thorndicke (1932). Ea postulează că, în cursul învățării, selectarea reacțiilor de răspuns, a actelor comportamentale finaliste se face în virtutea efectului lor; *pozitiv* sau *negativ*. Se constată astfel că, pe fondul acțiunii generale a principiului *încercărilor și erorilor,* tinde în mod constant să crească frecvența reacțiilor și acțiunilor corecte și, corespuzător, să descrească frecvența răspunsurilor și acțiunilor eronate. în primul caz, efectul acționează ca întărire pozitivă, fixând și consolidând răspunsurile care l-au generat; în cazul at doilea, efectul acționează ca întărire negativă, slăbind și, în final, anulând răspunsurile care l-au produs.

În urma experimentelor pe animale, Thorndicke a conferit legii efectului un caracter automat și necondiționat, ea singură „ducând pe umerii săi" întregul proces al învățării . La nivelul ființei umane legea suferă însă o restructurare esențială: ea își pierde caracterul automat, realizându-se pe baza analizei și evaluării conștiente, critice a rezultatelor unei secvențe de învățare și a desprinderii unor criterii obiective de verificare și disociere între *corect* și *eronat.*

Legea transferului exprimă legătura pozitivă, de facilitare reciprocă, ce se stabilește între diferitele conținuturi și secvențe ale învățării. De exemplu: învățarea algoritmului adunării facilitează învățarea ulterioară a algoritmului înmulțirii, după cum învățarea algoritmului scăderii facilitează asimilarea algoritmului împărțirii; învățarea unei limbi romanice facilitează însușirea unei alte limbi romanice; efectul de facilitare este cu atât mai mare, cu cât domeniile abordate sunt mai apropiate; învățarea mersului pe bicicletă înlesnește învățarea mersului pe motocicletă; învățarea șotatului ușurează învățarea pilotajului. În exemplele de mai sus se constată că transferul se realizează între conținuturi și secvențe de învățare apropiate, care au scheme sau note definitorii, asemănătoare. Acesta este tipul de transfer cel mai frecvent, pe care-1 numim *specific.* Există însă și un al doilea tip de transfer, care are la bază relația de analogie și schema raționamentului analogic și pe care îl numim *nespecific.* Prin intermediul său. la nivelul mecanismelor interne ale învățării, se creează un amplu spațiu conexional-combinatoric, care permite găsirea de apropieri și similitudini între domenii îndepărtate, care. aparent, nu au nimic comun unele cu altele.

În plan obiectiv-extern. legea transferului impune necesitatea organizării și realizării învățării pe relevarea și conștientizarea de către cel care învață a unor criterii de stabilire a asemănării și analogiei între fenomene și evenimente.

Legea interferenței exprimă influența negativă, perturbatoare pe care un anumit conținut sau tip de material de învățare o exercită asupra însușirii unui alt conținut sau material. O cantonare excesivă în sfera învățării intuitiv-eoncretc sau senzorio-motorii, de pildă, duce la îngreunarea desfășurării învățării conceptuale, simbolic-abstracte.

Cel mai puternic însă, interferența în învățare se concretizează în tendința cunoștințelor și experiențelor mai vechi de a îngusta sau închide calea asimilării cunoștințelor și experiențelor noi (rigiditatea și conservatorismul structurilor funcționale).

De aici necesitatea să se renunțe la procedeele dogmatice în învățare, aceasta trebuind să se realizeze pe baza principiilor flexibilizării structurilor și relativizării cunoștințelor.

Legea sistemicității derivă din modul de organizare funcțională internă a însuși creierului uman. care se cartacterizează prin conexiuni și interdependențe între toate elementele neuronale și între toate formațiunile nervoase constituente. Caracterul intrinsec al acestei legi este dovedit și de faptul că, chiar în condițiile prezentării unui material slab structurat, fragmentat, dispersat, fiecare subiect tinde să-i dezvăluie legăturile logico-semantice între elemente și să-1 închege într-o unitate sistemicâ. Cu alte cuvinte. învățarea unui material devine cu atât mai ușoară și mai eficientă, cu cât aceasta are un caracter mai bine organizat și sistematizat și invers.

Formele sau tipurile învățării. în literatura psihologică se întâlnesc clasificări diferite ale formelor de învățare, cele mai multe având la bază criterii de conținut (Hilgard și Montpellier) sau criterii legate de volumul și importanța achizițiilor în structurarea și reglarea comportamentului (R.Gagne).

Prin aplicarea criteriilor de conținut au fost desprinse și identificate următoarele tipuri de învățare:

• *habituare sau învățarea* prin obișnuire. care se manifestă, fie în cadrul adaptării senzoriale, fie în plan psiho-afectiv, ca atenuare sau estompare treptată a efectului inițial - pozitiv sau negativ - al unui stimul, ca urmare a prelungirii în timp a acțiunii lui sau a creșterii frecvenței lui în câmpul nostru perceptiv;

• *învățare prin condiționare de tip clasic (pavlovian),* care se realizează, fie în planul *primului sistem de semnalizare* (legătură temporară între doi stimuli fizici - unul necondiționat biologicește necesar, și altul condiționat, lipsit de importanță biologică intrinsecă, dar pe care o dobândește prin asocierea cu cel necondiționat), fie în planul celui de-al *doilea sistem de semnalizare* (legătură între stimulii fizici concreți și denumirile lor verbale, așa cum se întâmplă în formarea conceptelor sau în învățarea discriminatorie a formelor, sau legătură înlre doi stimuli verbali - verbo-verbală -, pe baza căreia se stabilesc raporturi semantice între cuvinte);

• *învățarea prin condiționare instrumentală sau de tip skinnerian,* care constă în stabilirea unei legături adaptative între secvențele comportamentale și elementele situației externe (problematice) potrivit distribuției întăririlor — recompensă sau pedeapsă);

• *învățarea perceptivă,* extrem de importantă atât sub aspect cognitiv, ea fiind implicată în însușirea sistemelor de semne, simboluri și forme, care se utilizează în diferitele științe, cât și comportamental, prin identificarea și interpretarea stimulilor și codurilor figurale prin prisma stărilor de necesitate și a sarcinilor de reglare aflate în fața subiectului;

• *învățarea motorie,* care constă în articularea mișcărilor simple, singulare în sisteme funcționale unitare, integrate, fie cu valoare instrumentală, subordonate rezolvării unor sarcini de muncă, de pildă, fie cu valoare finalistă în sine, cum este cazul sistemelor motorii din activitatea sportivă și din balet. învățarea motorie stă la baza formării deprinderilor, ca verigi executive esențiale ale activității de muncă. Caracteristicile definitorii ale unei asemenea deprinderi sunt: • legătura selectivă și stabilă cu anumite categorii de sarcini și de obiective (scopuri); • înalta diferențiere, individualizare și specializare a schemelor logice interne pe care se bazează organizarea lor; • gradul înalt de consolidare și automatizare și trecerea desfășurării lor de la nivelul reglajului voluntar, la nivelul celui involuntar; • eficiența performanțială în

condițiile date; • relativa rigiditate și rezistență la schimbare (restructurarea oricărui sistem de deprinderi se realizează cu dificultate și anevoie).

• *învățarea verbală ,* care, pe de o parte, înlesnește formarea și îmbogățirea în timp a vocabularului intern, iar pe de altă parte, asigură dezvăluirea și fixarea legăturilor semantice și sintactice (logico-gramaticale) între cuvinte. Ea se poate realiza prin diferite modalități: condiționare, asociere, definiție, comparație, combinație, derivație etc. Datorită faptului că limba și, respectiv, limbajul este principalul instrument de codificare (fixare) și transmitere a conținuturi lor intbrmațional-cognitive și a sistemelor de valori, principii și norme, învățarea verbală dobândește o importanță excepțională pentru dezvoltarea psihică de nivel superior, specific uman.

Aplicarea criteriilor privitoare la volumul și importanța achizițiilor în structurarea și reglarea comportamentului a permis diferențierea următoarelor tipuri principale de învățare:

• *învățarea de semnale,* pe baza căreia se stabilește valoarea social-convențională de semnalizare, atât a unor stimuli fizici concreți, cât și a unor forme artificial create pentru reglarea comportamentelor în anumite situații (ex. semnale de circulație).

• *învățarea legăturilor între semnificația stimulilor de orice gen și răspunsuri* (se realizează, atât în mod individual, pe baza încercărilor și erorilor, cât și în mod organizat, în cadru social specific, prin intermediul unor instructaje și reguli; exemplul cel mai concludent al acestui din urmă tip de învățare îl constituie^/rawtf/e *condiționate,* în schema cărora, semnificația stimulului se modifică în funcție de contextul în care este inclus: într-un anumit context, stimulul este urmat de răspuns sau acțiune din partea subiectului, în alt anumit context, răspunsul la el trebuie reținut, inhibat);

• *învățarea discriminantă,* în cazul căreia subiectul conștientizează și-și însușește diferite seturi de criterii și etaloane de comparare-evaluare a dimensiunilor și obiectelor din jur,

• *învățarea de concepte,* care asigură înțelegerea, interpretarea și aplicarea conținutului noțiunilor științifice din diferite domenii ale cunoașterii; ea duce la structurarea piramidei noțiunilor, care formează axul central al gândirii logice;

• *învățarea de principii, reguli și legi,* prin intermediul cărora se asigură trecerea de la gândirea descriptiv-constatativă la gândirea interpretativ-explicativă, generatoare de ipoteze și teorii;

• *învățarea de tip rezolutiv,* care constă în însușirea și formarea unor seturi de algoritmi, euristici și strategii adecvate abordării și rezolvării diferitelor clase de probleme. Ea se poate desfășura, fie conform principiului încercare-eroare, fie principiului inductiv, din aproape în aproape spre a se ajunge la descoperirea unui mod de operare generalizat, fie pe bază de reguli date la început și deductiv, aplicând succesiv regula generală la probleme particulare. Important în cadrul acestei forme de învățare este să se releve și să se însușească criterii de clasificare a tipurilor de probleme și de recunoaștere a apartenenței problemelor ce vor fi întâlnite ulterior la o anumită categorie.

în prezentarea formelor învățării, s-a recurs la modelul piramidal (Gagne, Ball). Aceasta permite să se facă o serie de constatări și interpretări interesante, ca de pildă:

• Formele mai simple, dispuse la baza piramidei (ex., învățarea prin condiționare clasică și instrumentală), au frecvență mai mare în comportamentul cotidian decât cele complexe;

• Formele complexe, situate la niveluri superioare ale piramidei, se constituie pe baza celor simple și le integrează;

• în elaborarea diferitelor forme de învățare există o anumită continuitate, ceea ce presupune o succesiune logică de etape și stadii;

• Componentele unei forme specifice de învățare se conectează între ele după criterii logice (asemănare, contrast, grad de generalitate etc), alcătuind o organizare sistematică (T. Podar, 1993).

In condițiile exploziei informaționale actuale, în organizarea învățării accentul principal se comută tot mai mult de la conținuturi - respectiv, cunoștințe - la procedee și modalități de orientare și dobândire independentă a informațiilor necesare într-o situație sau alta. Accentul trece de la *ce* (ce să învățăm), la *cum* (cum să învățăm), învățarea trebuind să ducă nu la simple acumulări de informații, ci la formarea unor capacități de orientare, de gândire și creativitate, la flexibilizarea structurilor cognitive și atitudinale, pentru a permite adaptarea optimă la rapiditatea schimbărilor în lumea în care trăim.

Activitatea de muncă. Activitatea de muncă reprezintă, în plan evolutiv, ontogenetic, forma finală și superioară de structurare și desfășurare a relației dintre om și natură. Ea se impune ca dominantă la vârsta adultă, devenind cadrul obiectiv principal în care se probează și se validează potentele și capacitățile reale ale indivizilor, prin raportarea la anumite exigențe, criterii și etaloane de performanță stabilite social.

Spre deosebire de joc și învățare, care doar în mod indirect sunt legate și răspund la o motivație de tip existențial, munca izvorăște tocmai dintr-o asemenea motivație și vine nemijlocit în întâmpinarea ei. Mediul în care a trebuit să trăiască și să se adapteze omul încă de la apariția sa nu a oferit și nu oferă de-a gata nici hrana și apa necesare vieții, nici adăpost, nici îmbrăcăminte. Toate acestea trebuiau căutate și dobândite încă de la început printr-un efort și consum de energie, într-un timp mai scurt sau mai îndelungat, cu mijloace (unelte) mai simple sau mai complexe, individual sau în grup, prin conjugarea eforturilor sau prin repartiția acestora, în vederea atingerii unui scop sau altul.

Astfel, într-o primă definiție, putem spune că activitatea de muncă este un raport între om și natură (mediul ambiant), determinat și subordonat satisfacerii nevoilor biologice și materiale vitale, de care depinde supraviețuirea și perpetuarea speciei.

In etapa inițială a existenței umane, activitatea de muncă se reducea esențialmente la a descoperi „bunurile" de consum și de a le utiliza în forma lor naturală. Treptat, pe măsura dezvoltării psihice, omul a început să-și dea seama de capacitățile sale creatoare, pe baza cărora să treacă de la simpla descoperire a darurilor naturii Ia producerea activă a celor necesare traiului. Aceasta avea să-și găsească mai întâi expresia în preocupări pentru crearea și perfecționarea uneltelor, iar, apoi, în cristalizarea înțelegerii necesității de organizare a muncii, prin diviziunea și specializarea sarcinilor și rolurilor.

Munca și-a adăugat astfel o dimensiune nouă — cea *transformativă* . Pe baza ei, omul întreprinde asupra „obiectelor" și „datum-urilor" din natură anumite transformări, menite a le adapta și a le face să corespundă mai bine necesităților și dorințelor sale. Corespunzător, definiția formulată mai sus se va completa : *munca este un raport între om și natură,* în cadrul căruia omul dobândește și utilizează produsele naturii în forma în care sunt date sau le supune unor transformări și adaptări pentru a satisface mai bine nevoile și scopurile sale.

în fine, raportul om-natură evoluează către cel de-al treilea stadiu, în care omul treace la *imaginarea* și *crearea* unor obiecte și produse cu totul noi, inexistente ca atare în natură și care, istoricește, se vor constitui într-o „natură" paralela, pe care o numim cultură materială și care va tinde să dețină rolul principal în determinismul psihicului uman.

Luând în consideraţie şi dimensiunea creativităţii, ajungem la definiţia completă a activităţii de muncă: activitatea de muncă este o formă fundamentală de relaţionare a omului cu mediul ambiant, subordonată rezolvării problemelor existenţiale individuale şi colective şi concretizată în descoperirea în natură a bunurilor biologiceşte necesare, transformarea *„obiectelor"* naturale în concordanţă cu nevoile şi scopurile urmărite, crearea de noi obiecte şi bunuri, inexistente ca atare în natură.

Din punct de vedere structural, activitatea de muncă ne dezvăluie două laturi strâns corelate: una *obiectivă* şi alta *subiectivă*

Imatura obiectivă rezidă în existenţa unor categorii de sarcini ce trebuie îndeplinite într-un anume fel, la un anumit standard cantitativ şi calitativ, anumite obiective ce trebuie atinse. Latura obiectivă este structurată şi impusă social-istoric şi se prezintă ca o realitate independentă de indivizi şi se diferenţiază şi se individualizează pe domenii şi specializări. In interiorul fiecărui domeniu şi specializări, sarcinile se diferenţiază şi se organizează ierarhic în funcţie de nivelul de complexitate şi dificultate, fiecare reclamând niveluri de competenţă diferite. După conţinutul şi natura lor, sarcinile obiective impun delimitarea a două forme de muncă: *munca centrată pe sarcini şi produse de ordin material (fizic)ş\ munca centrată pe sarcini şi produse de ordin spiritual* împărţirea trebuie considerată relativă, pentru că elemente ale muncii fizice se implică în munca intelectuală, după cum şi invers.

Latura subiectivă constă şi dintr-un ansamblu unitar şi integrat de disponibilităţi, abilităţi şi capacităţi, pe care un individ trebuie să le posede la momentul dat pentru a se putea angaja într-un domeniu specific de sarcini şi solicitări.

In raport cu diferitele domenii existente în plan obiectiv există anumite înclinaţii şi predispoziţii înnăscute, care fac ca, în plan individual, să se manifeste tendinţe şi orientări diferite în raport cu una şi aceeaşi profesiune. Ponderea principală în structura psihologică internă proprie unei profesiuni sau alteia revine însă contribuţiei procesului educaţional, instruirii şi calificării profesionale.

Importanţa profesionalizării, ca modalitate specifică de implicare şi efectuare a activităţii de muncă este atât de mare, încât nivelul de realizare profesională se impune ca un vector central, cu influenţă decisivă asupra dinamicii şi echilibrului personalităţii umane.

Datele observaţiei sociologice şi ale clinicii psihiatrice ne arată că, printre factorii generatori de tulburări nevrotice, pe primul loc, la bărbaţi, se află neîmplinirea şi nerealizarea în plan profesional (la femei, pe acelaşi loc, apare nerealizarea şi neîmplinirea material-familială).

Dacă învăţarea se consideră a fi o disponibilitate şi o aptitudine generală, activitatea de muncă, în forma sa actuală de realizare, are Ia bază abilităţi şi aptitudini speciale - manuale, fizice, sau intelectuale, tehnice sau simbolic-abstracte, ştiinţifice sau artistice ete.

Oricât ar fi cineva de dotat, nu reuşeşte totuşi să-şi aproprie şi să-şi integreze la nivel optim toate tipurile de profesii şi cu atât mai puţin să le şi exercite. In mod obiectiv, suntem nevoiţi să admitem conceptul de *specializare,* pentru a exprima faptul că fiecare dintre noi putem să ne însuşim şi să desfăşurăm la nivelul de performanţă cerut, doar o singură profesiune. Se vorbeşte desigur şi de policalificare şi poliprotesionalizare. Fireşte, noţiunile care exprimă asemenea preocupări nu sunt superflue, dar sfera lor poate fi extinsă asupra unui procent relativ mic de persoane şi pentru profesii apropiate ca structură şi, în general, simple. în cazul profesiilor complexe, care reclamă o calificare superioară, chiar dacă cineva absolvă două-trei

facultăţi, în final se consacră tot unei singure profesiuni, pentru care simte o atracţie sau o vocaţie mai mare.

Activitatea de muncă, diferenţiată şi structurată sub forma unei profesii, devine componenta sau blocul funcţional central al sistemului personalităţii şi, aşa cum am mai afirmat, dă măsura valorii reale a unui individ în plan social. În unele manuale sau compendii de psihologie româneşti, activitatea de muncă este separată arbitrar şi într-un fel apare a fiind opusă activităţii de creaţie, considerată o formă de activitate de sine stătătoare. Noi nu împărtăşim acest punct de vedere.

Creaţia este o dimensiune generală, pe care o întâlnim şi în celelalte două forme modale de activitate — jocul şi învăţarea. Ea se amplifică şi dobândeşte semnificaţii deosebite în cadrul activităţii de muncă. Prezenţa şi modul ei de implicare, fac necesară împărţirea activităţii de muncă în două variante: activitatea de muncă executiv-reproductivă şi activitatea de muncă novator-creatoare.

Pentru cea dintâi este definitorie producerea unor lucruri sau obiecte după un prototip sau un model dat. Succesiunea şi conţinutul acţiunilor şi transformărilor pe care le întreprinde subiectul rămân relativ aceleaşi pe tot parcursul exercitării activităţii, în fiecare zi, subiectul face acelaşi lucru - execută aceleaşi mişcări, operaţii, acţiuni şi obţine acelaşi produs. Cu cât cerinţele externe se menţin mai mult timp la acelaşi standard şi cu cât efectul compoziţiei şi al concurenţei este mai slab, cu atât latura executiv-reproductivă a muncii domină mai puternic asupra celei creatoare. Pe măsură ce influenţa factorilor menţionaţi se face mai puternic resimţită, latura creatoare tinde să se afirme în proporţie din ce în ce mai mare.

Munca novator-creatoare este orientată şi centrată în permanenţă, fie pe introducerea unor modificări optimizatoare la nivelul produselor existente, fie pe realizarea unor produse cu totul noi. În condiţiile societăţii contemporane, caracterizată prin ritmuri accelerate de schimbare, perfecţionare, diversificare, modernizare etc, orientarea creatoare în activitatea de muncă este în mod deosebit solicitată şi stimulată. Aceasta face ca şi în abordarea psihologică a personalităţii umane, să fie adusă în prim plan dimensiunea creativităţii. A crescut considerabil şi interesul şi volumul cercetărilor consacrate acestei dimensiuni.

Spre deosebire de psihologia tradiţională, care considera creativitatea un atribut al unui număr redus de persoane „alese"(talente, genii), psihologia contemporană o interpretează sub forma unui *continuum,* în interiorul căruia se distribuie toţi indivizii (între polul inferior şi polul superior). De asemenea, în timp ce în psihologia tradiţională prototipul creativităţii specifice, pure era socotită creativitatea artistică, în psihologia contemporană un loc de seamă îl ocupă creativitatea ştiinţifică şi cea tehnică.

Conceptul de creativitate nu este un construct teoretic riguros, ci unul cumulativ-descriptiv, care subsumează mai multe realităţi: 1. produsul; 2. procesul de creaţie; 3.personalitatea creativă; 4.climatul creativ (M. Miclea, 1993).

Produsul reprezintă concretizarea în formă ideală (proiecte, concepte, teorii) sau substanţial-obiectuală a actului sau procesului de creaţie. El devine indicatorul şi măsura obiectivă de estimare-evaluare a capacităţii creatoare a personalităţii şi, respectiv, a calităţii procesului de creaţie. Valoarea produsului se determină după gradul de originalitate şi noutate (prin raportarea şi compararea cu produsele existente în domeniul dat) şi după importanţa impactului pe care îl determină asupra ramurii economice, tehnice, ştiinţifice sau artistice căreia îi aparţine. Cu cât o persoană reuşeşte

să dea un număr mai mare de produse originale și cu impact major asupra domeniului, cu atât este considerată mai creatoare.

Procesul de creație este angrenarea componentelor psihice și psihofizice ale creativității în vederea realizării proiectului mental și obținerii produsului nou. El are o organizare complexă și o desfășurare fazică, în forma unei succesiuni de etape. Noi considerăm ca esențiale următoarele verigi (faze): a) conștientizarea și formularea problemei (a întrebării, a ipotezei); b) pregătirea (recoltarea datelor, documentarea etc); c) elaborarea (montajului) creativ care direcționează, din interior, căutările, combinațiile și transformările; d) gestația sau incubația (sedimentarea, filtrarea, decantarea datelor și conexiunilor la nivel subconștient sau inconștient sub influența dominantei realizate de setul creativ);e) iluminarea (găsirea în minte a căii de urmat pentru finalizarea proiectului sau a soluției la problema formulată; f) finalizarea (prin conectarea aparatului operațional-executiv, în plan intern sau extern); g) verificarea și validarea (esențială, mai ales în creația științifică și tehnică).Traiectoria ca atare a procesului de creație dobândește un caracter individual, raporturile dintre fazele menționate și duratele lor variind semnificativ de la un subiect la altul.

Personalitatea creativă exprimă acea organizare psihică internă care predispune și favorizează performarea unui act de creație, într-un domeniu specific.

Indiferent de domeniul de afirmare, personalitalitatea creativă se caracterizează prin valori pozitive ale unor factori, precum: flexibilitate, fluiditate, combinativitate, imaginație, deschidere și sensibilitate la nou, nonconformism, independență în gândire, spirit critic și disponibilitate intelectuală constructivă, perspicacitate, inteligență.

Climatul creativ rezultă din particularitățile structurării și funcționării relațiilor interpersonale în cadrul scopurilor profesionale și din modul în care, la nivel social global, se prețuiesc și se recompensează eforturile creatoare ale indivizilor și grupurilor. După sfera de aplicabilitate, se vorbește de o creativitate generală și de una specifică. Prima se evidențiază prin disponibilitatea subiectului de a se manifesta novator, creator, în raport cu mediul în ansamblul său; cea de a doua constă în manifestarea activ-transformatoare într-un domeniu concret: artistic, tehnic, științific.

După agentul de la care emană, se distinge o creativitate individuală și una socială. Prima se definește prin raportarea noului la sfera experiențelor (trăirilor personale), iar cea de a doua, prin raportarea noului la cultură și la nevoile sociale supraordonate.

Deși pare paradoxal, totuși, în realitate, activitatea de creație include în structura și dinamica ei și reproducerea, repetitivitatea: un poet, ori un muzician realizează mai multe variațiuni pe aceeași temă sau reia aceeași schemă combinatorică în mai multe compoziții; un inginer-inovator repetă același produs în variante mai mult sau mai puțin distanțate calitativ.

Activitatea de muncă, în ipostaza sa de formă dominantă de relaționare și adaptare a omului și a societății la mediu, trebuie considerată și abordată ca unitate a celor două structuri: executiv-reproductivă și transformator-creatoare.

SECȚIUNEA a III-a

Capitolul XVH

PERSONALITATEA

17.1. ASPECTE TEORETICE ȘI METODOLOGICE

Termenul *personalitate* - cu rădăcina în *persona* -, în pofida faptului că are un caracter foarte abstract, a intrat în circuitul comunicării din cele mai vechi timpuri. în latina clasică se folosea numai cuvântul *persona,* care, inițial, însemna mască, aparență. Treptat, sensul termenului s-a întregit, conferindu-i-se o funcție designativă nouă — aceea de a reprezenta și *actorul* din spatele măștii. Astfel, *persona* a ajuns să exprime reunirea trăsăturilor psihomorale interne și psihofizice externe. Termenul a fost apoi asociat și cu aspectele diferențiale, folosindu-se pentru a desemna un om important (personaj, paroh). De asemenea, biserica l-a introdus în limbajul religios pentru a distinge și nominaliza cele trei entități ale Sfintei Treimi.

După aprecierea lui G. Allport, cea mai relevantă definiție a termenului *persona* a fost formulată de Boethius (sec. VI): *Persona est substantia individua rationalis naturae* (persoana este o substanță individuală de natură rațională).

în prezent, dificultățile semantice sunt și mai mari, deoarece suntem în posesia a trei termeni: *individ, persoană, personalitate.* în comunicarea comună, ei se folosesc ca sinonimi, dar în cea științifică se recunoaște necesitatea de a opera o distincție. în lucrarea *Introducere în psihologie* (1972), noi am încercat să găsim anumite criterii și repere pentru o asemenea distincție.

Astfel, termenul de *individ* desemnează „acea *totalitate* a elementelor și însușirilor fizice, biochimice, biologice și psihofiziologice — înnăscute sau dobândite — care se integrează într-un sistem pe baza mecanismului adaptării la mediu" (M. Golu, A. Dicu, 1972, p. 239).

Desemnând unitatea integrativă indivizibilă rezultată în virtutea procesului vieții și a acțiunii legilor evoluției biologice, termenul *individ* se aplică tuturor organismelor vii. Fiind o entitate biologică și o unitate structural și funcțional indivizibilă, *omul* este, primordial, *un individ.*

Persoana am legat-o de manifestarea actuală a omului într-o situație socială **dată,** manifestare care se subordonează unui anumit rol.

Personalitatea am asociat-o cu mecanismul și logica generală de organizare și integrare în *sistem generic supraordonat* a componentelor bioconstituționale, psihice și socioculturale. Persoana și personalitatea sunt determinații pe care le atribuim exclusiv omului.

Prezența capitolului despre *Personalitate* în structura unui curs de **Fundamente ale psihologiei** este impusă și justificată de logica demersului epistemic al acestei discipline.

Acest demers include trei secvențe interdependente, și anume: *secvența general-abstractă, secvența analitic-concretă* și *secvența sintetic-integrativă.* Aceste secvențe se succed strict în această ordine, pentru că: a) nu se pot efectua operații de cercetare și analiză intensională asupra unui domeniu (obiect), înainte de a-l defini și circumscrise în plan general, în raport cu alte domenii; b) o cercetare științifică nu se poate limita la descrierea și relevarea unor caracteristici de ordin general ale temei abordate, nesprijinite pe date experimentale verificate obiectiv; c) și, de asemenea, nu se poate opri la prezentarea și descrierea elementelor și părților componente *în sine* ale obiectului studiat, fiind imperios necesară o operație de asamblare și reconstituire a întregului inițial; operația de sinteză va reflecta datele semnificative și relevante oferite de secvența analitic-concretă, în care obiectul va fi privit și interpretat prin prisma tuturor determinații lor sale esențiale și necesare.

în cazul nostru, cele trei secvențe se prezintă astfel: *secvența general-abstractă* s-a referit la definirea și prezentarea psihicului în general, a conștiinței în general, din perspectivă pur teoretică, metodologică, fără a dezvălui structura și organizarea lor internă, fără a avea cunoștință despre conținuturile și caracteristicile diferitelor funcții și procese psihice particulare; *secvența analitic-concretă* a constat în trecerea la dezvăluirea structurii interne a vieții psihice a omului, la diferențierea și identificarea unor funcții și procese psihice specifice - senzații, percepții, reprezentări, memorie, gândire, afectivitate, motivație, voință etc. - și la investigare lor în profunzime, ajungând astfel la constatarea că psihicul uman este o realitate extrem de complexă, cu structură eterogenă; *secvența sintetic-integrativă* trebuie să constea în refacerea unității inițiale a psihicului, prin relevarea interacțiunilor și conexiunilor dintre părțile componente și prin desprinderea unor entități integrative supraordonate fa(ă de funcțiile și procesele individuale. Această din urmă secvență se realizează în secțiunea despre *personalitate.*

17.1.1. **Accepțiuni ale termenului** de **personalitate**

În lumina considerațiilor de mai sus, conceptul de personalitate apare ca *integrator semantic* de ordin superior, el coordonând și corelând funcțional-dinamic conținuturile noțiunilor referitoare la multitudinea componentelor bioconstituționale, a proceselor, stărilor și condițiilor psihice particulare, pe care le-am prezentat în secțiunea a Ii-a, analitică, a lucrării de față, și a componentelor socio-culturale. Sinteza conceptuală ne obligă astfel să nu hipostaziem percepția, memoria, gândirea etc, transformându-le în realități *sui generis,* de sine stătătoare, ci să le considerăm permanent ca manifestări și dimensiuni ale unui sistem integral supraordonat - *personalitatea.* Cu toate că acest aspect este suficient de evident pentru a fi (aproape) unanim acceptat, în comunicarea cotidiană, ca și în domeniul cunoașterii științifice, termenul ca atare de personalitate se folosește în accepțiuni foarte diferite, dobândind astfel un caracter înalt polisemie.

Deosebirile semantice se evidențiază în cadrul principalelor discipline socio-umane care și-l includ în sistemul lor conceptual: sociologia, politologia, etica, istoria, pedagogia, psihologia. Să luăm, de pildă, sociologia și psihologia: prima folosește termenul respectiv în sens diferențial-restrictiv, atribuindu-l indivizilor care, prin contribuția adusă într-un sector sau altul al culturii materiale și spirituale se ridică

deasupra celorlalţi; cea de a doua, dimpotrivă, foloseşte acest termen în sens larg, pentru a desemna orice om normal ca membru al unei comunităţi sociale (personalitatea exprimând, în acest caz, modul specific de organizare psiho-comportamentală a omului în contextul vieţii sociale, al culturii şi istoriei).

Reţinem, aşadar, că psihologia operează cu termenul de personalitate în referirea sa la orice om normal: fiecăruia dintre noi, ea ne atribuie calificativul „personalitate". Dar, deşi există un consens în ceea ce priveşte sfera noţiunii, în cadrul psihologiei şi al lucrărilor din acest domeniu întâlnim mari diferenţe între autori în ceea ce priveşte conţinutul care se introduce în sfera astfel acceptată.

Diferenţele sunt generate atât de perspectiva metodologică din care se abordează personalitatea ca „obiect" de investigaţie ştiinţifică şi de explicare/interpretare teoretică generalizatoare, cât şi de natura conţinuturilor după care, şi prin intermediul cărora, se defineşte noţiunea ca atare.

Diferenţe metodologice. Fondatorul psihologiei personalităţii, ca domeniu relativ distinct de cercetare şi cunoaştere, trebuie socotit psihologul german W. Stern, prin lucrarea *Die menschliche Persânalichkeit* (1923). De atunci, asistăm la creşterea continuă a interesului şi preocupărilor pentru studiul personalităţii în cadrul unei ramuri speciale a psihologiei - *psihologia personalităţii.* Dar, ca şi în cazul psihologiei generale, şi în psihologia personalităţii s-au făcut şi se fac puternic resimţite divergenţele de ordin metodologic.

O primă divergenţă a fost generată de modul de înţelegere şi rezolvare a problemei raportului particular (individual, concret)/general (universal). Astfel, rămânând sub influenţa principiului „ori-ori", „sau-sau", gândirea psihologică a operat prin opunerea particularului - generalului, sau invers, şi prin direcţionarea cercetărilor fie către un pol, fie către celălalt. Apare, ca urmare, marea divergenţă metodologică dintre *orientarea idiografică (idios* - propriu, specific), potrivit căreia cercetarea personalităţii trebuie să se centreze pe evidenţierea, analiza şi explicarea individualului, a „omului concret în situaţii concrete" (G. Politzer, 1947), şi *orientarea nomotelică (nomos* - lege, normă, *nomothetikos* ~ promulgare de legi), potrivit căreia psihologia personalităţii, dacă se doreşte a intra în categoria ştiinţelor autentice, trebuie să se ocupe exclusiv de dezvăluirea generalului şi de formularea unor legi cu aplicabilitate generală.

Dilema ştiinţă-unicitate (nomotetic-idiografic) a dus la formularea a două soluţii diferite.

Soluţia cea mai tranşantă este aceea care propune ca generalul să aparţină ştiinţei, iar individualul artei. Ea vizează, de fapt, admiterea unor limite ale ştiinţei şi ne apare ca o soluţie disperată. Normal este ca psihologia să tindă spre stăpânirea completă a fenomenelor, atât abstracte, cât şi concrete.

O altă soluţie, susţinută îndeosebi de autori germani (E. Spranger, 1927; O. Dilthey, 1928), este aceea de a admite existenţa a două psihologii distincte: una *nomotetică,* şi alta *ideografică.* Prima a fost declarată o ştiinţă a „elementelor", iar cea de a doua - o psihologie a „structurii", prima bazându-se pe metoda analizei şi explicaţiei cauzale, a doua - pe metoda „înţelegerii" a „comprehensiunii".

Este în afara oricărei îndoieli că individul întruchipează un sistem al unităţii structurate. De asemenea, este indiscutabil că ştiinţa vizează şi tinde spre universal şi

nu spre particular. Dar nu este mai puţin evident (aptul că personalitatea este o unitate indisociabilă a individualului (unicului), particularului (tipicului) şi generalului.

Individualul luat în sine şi absolutizat nu poate fi înţeles şi explicat; înţelegerea şi explicarea oricărui lucru presupune raportarea lui la un cadru de referinţă, la un etalon. La rândul său, generalul personalităţii nu există decât în forme individuale. Particularul este ceea ce este în virtutea faptului că reprezintă o combinaţie complexă de universale.

în consecinţă, soluţia pe care trebuie s-o adopte psihologia personalităţii, ca de altfel şi psihologia generală, este cea a împletirii demersului individuai-concret cu cel general.

Această direcţie s-a conturat şi tinde să se impună în prezent sub denumirea de *ideogrqfică (ideo* - ceea ce este văzut, formă, unitate complexă).

Admiţând că toţi oamenii sunt alcătuiţi din aceleaşi trăsături sau componente (universale), combinaţia acestora se realizează într-o formulă unică (sau aproape unică). Luând universalele (trăsăturile) în sine, ele nu permit să prevedem în mod absolut comportamentul în plan individual (structura emergentă).

Chiar dacă trăsătura este definită ca ceea ce predispune şi condiţionează din interior o persoană să se comporte într-un anume fel, interacţiunea ei cu altele poate să modifice semnificativ dependenţa iniţială. Dar nu este mai puţin important de subliniat că, în virtutea universalităţii trăsăturilor, investigând un număr mare de persoane, reuşim să punem în evidenţă anumite apropieri şi asemănări între ele şi să le grupăm în tipuri sau clase. Unicitatea este expresia combinării unor componente şi trăsături generale.

Referindu-se la aceasta, G. Allport vine cu un exemplu edificator. El ia doar două dimensiuni generale - *inteligenţei* şi *duminanţa,* urmărind modul lor de reprezentare şi combinare la două persoane concrete:

persoane	*Dimensiunea A* *Inteligenţa*	*Dimensiunea B* *Dominanţa*
X	90%	10%
Y	10%	90%

Observând tabloul de mai sus. putem spune: persoana X este foarte inteligentă, dar obedientă, iar persoana Y este proastă, dar dominatoare. Până aici totul pare a fi în regulă. Dar să ne întrebăm: nu poate dimensiunea A să interacţioneze cu dimensiunea B, în aşa fel încât să se formeze un nou element (efect)? De pildă, nu poate fi X un discipol inteligent, iar Y un agresor stupid? Iar specificul conduitei lor va fi modificat ulterior de alte trăsături (dimensiuni) care le aparţin, în aşa fel, încât, structura emergentă să nu poată fi predictibilă pornind de la universale?

Problema individualităţii nu va consta atunci în modul în care se compară inteligenţa sau dominanţa persoanei X cu aceleaşi trăsături abstracte de la alte persoane, ci în modul în care inteligenţa lui X este legată de dominanţa sa, de valorile sale, de conştiinţa sa şi de restul personalităţii sale. Acest mod intern de structurare/organizare este cel care răstoarnă ştiinţa convenţională a universalelor (G. Allport, 1981, p. 21). Ştiinţa convenţională este derutată de faptul că nu poate vedea modul în care organizarea internă a individului s-ar putea insera în paradigma nomotetică a legilor generale. Dar, cum, pe bună dreptate, subliniază G. Allport, o afirmaţie universal adevărată şi, de aceea, cu putere de lege, este aceea că *structurile personale ale individualităţii sunt unice.* Această afirmaţie ar trebui admisă ca *primă*

lege a psihologiei personalității. (G. Allport, *op. cit.).* Apoi, devine metodologic fertilă căutarea printre principiile generale ale biologiei și psihologiei dinamice a acelor procese care generează unicitatea. Genetica, mai ales, ne oferă din plin asemenea legi generale care generează unicitatea.

în fine, nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că organizarea în plan individual a comportamentului își are propriile sale legi. Nu este nevoie să studiem fiecare caz individual în parte pentru a ne da seama de existența unor regularități legice ale vieții și comportamentului. Acestea caracterizează fiecare existență individuală și pot fi surprinse printr-o cunoaștere mai mult sau mai puțin aprofundată: cu cât suntem mai mult timp alături de cineva și mai apropiați, cu atât reușim să ne formăm, niște expectații mai veridice și să emitem predicții mai realiste în legătură cu modul său de reacție și comportare în diferite situații (și, pentru aceasta, nu avem neapărat nevoie de cunoașterea naturii umane în general).

în acest punct, ne confruntăm cu problema raportului dintre *regulurilUile statistice* și cele *legice* (în sensul legii dinamice) ale personalității individuale. Orientarea nomotetică tinde să favorizeze pe cele dintâi și să le neglijeze pe celelalte, deoarece măsurătorile sale cu semnificație statistică sunt raportabile la o populație mare și nu la un caz individual luat separat.

C. Kluckhohn, H.A. Murray și D.M. Schneider (1953) au propus o altă cale pentru ieșirea din dilema general-particular. Ei au pornit de la întrebarea „cum cunoaștem o persoană?". Răspunsul, parțial, cel puțin, este dat comparând-o sau raportând-o la trei serii de norme. Astfel, fiecare om este sub anumite aspecte:

1. ca toți ceilalți oameni (norme generale);
2. ca unii oameni (norme de grup);
3. ca nici un alt om (norme idiosincratice). *(Apud* G. AUport, 1981).

Este adevărat că psihologia personalității trebuie să opereze cu toate aceste **trei** categorii de norme, dar și formula de mai sus ascunde o capcană metodologică, întrucât ctaloanele de referință (generale, de grup, idiosincratice) au o semnificație relativă, determinările (măsurătorile) fiind limitate situațional. (De exemplu, norma generală se desprinde și se formulează pe baza evaluării nu a tuturor persoanelor individuale, ci doar a unui eșantion restrâns dintr-o populație actuală). în plus. formula respectivă poate lăsa să se înțeleagă că cele trei determinații - generalul, grupalul (tipicul) și individualul se află în relație de simplă juxtapunere și că fiecare din ele reprezintă ceea ce rămâne după înlăturarea (scăderea) celorlalte două. Or, am arătat deja, lucrurile stau cu totul altfel: într-o personalitate concretă nu există trei sisteme distincte (general, tipic, individual), ci unul singur, care integrează în manieră emergentă toate cele trei genuri de determinații.

Psihologia personalității trebuie să accepte și existența psihologiei diferențiale în calitate de cadru de referință, deoarece diferențele interindividuale (respectiv, variabilitatea intragrupaiă) au un caracter la fel de obiectiv și legic ca și universalele și ele constituie veriga de legătură dintre unicitate și generalitate.

O a doua divergență importantă de ordin metodologic a fost generată de modul de abordare și rezolvare a raportului de determinare, condiționare în cadrul

sistemului personalității dintre factorii biologici (primari, naturali) și cei sociali și istorici (secundari, culturali).

Astfel, în psihologia personalității, s-au delimitat și s-au confruntat în mod direct *orientarea hhhgistă,* care atribuie rolul determinant atât în structurarea personalității, cât și în desfășurarea activității și comportamentului factorilor biologici (trebuințelor biologice primare, instinctelor), și *orientarea sociologist-culturologică,* potrivit căreia personalitatea trebuie considerată exclusiv produsul acțiunii sau moștenirii condițiilor și factorilor socio-culturali generați istoricește.

Orientarea biologistă este reprezentată cel mai bine de freudism (psihanaliză), prin conceptele și teoria despre inconștient și despre sine, în opoziție cu supraEul, și, ulterior, de biopsihologie, care încearcă să derive în mod direct trăsăturile de personalitate din gene (așa cum, în plan biologic, atât funcționările normale, cât și diferitele maladii au la bază anumite gene, tot astfel, în plan psihologic, diferitelor capacități și trăsături trebuie să le corespundă anumite gene specifice. Depistarea acestor gene ar oferi răspunsul complet la întreaga problematică a psihologiei personalității). (J. R. Williams, 1956, 1960).

Orientarea sociolugist-culturologică își are originea în psihologia mulțimilor (Le Bonne, E. Durkheim), care postula existența unor *pattem-uri* psihocomportamentale ancestrale, tipice comunităților umane, și în studiile de antropologie culturală comparativă (A. Kardiner, 1945, R. Linton, 1945, G. Mead, 1934, M. Mead, 1970).

Ambele orientări păcătuiesc prin absolutizare și exclusivism, ceea ce impune găsirea unei noi paradigme în care să se considere la fel de necesare și legice atât determinațiile biologice, cât și cele socio-culturale și istorice. O asemenea paradigmă o oferă metodologia *interacționixt-sisteniicâ.* Aceasta exclude din start hipostazierea și absolutizarea unor componente sau determinații în detrimentul celorlalte, punând în prim plan relația de interacțiune și condiționare reciprocă nonlineară. în același timp, sub aspect dinamic evolutiv, paradigma interacționist-sistemică reclamă admiterea caracterului stadial și ierarhic al procesului de devenire și integrare a personalității, cu modificarea periodica a raporturilor de pondere și de dominanță dintre factorii biologici și cei socio-culturali. în orice moment, însă, personalitatea rămâne o *unitate bio-psiho-socială* (culturală). Influența exercitată de mediul socio-cultural se filtrează și se decantează întotdeauna prin mecanismele și structurile biologice; la rândul său, influența —* organizării —* biologice —* interne —• asupra —> formării —> funcțiilor psihocomportamentale de relație, începând cu percepția și terminând cu atitudinile, este mediată și decantată prin normele, modelele și etaloanele socio-culturale interiorizate și integrate până la momentul dat sau existente în plan obiectiv extern. Dar, în virtutea principiului subordonării și integrării inferiorului de către superior (în plan evolutiv), în evoluția istorică și ontogenetică a personalității trebuie să admitem introducerea treptată a controlului legilor socio-culturale asupra legilor biologice. Aceasta înseamnă că, în ultimă instanță, explicarea adevăratei esențe a personalității umane trebuie făcută prin prisma legilor istorico-socio-culturale.

A treia divergență importantă în modul principial de abordare a personalității o consemnăm între *orientarea atomar-descriptivistă* și cea *sintetic structuralistă.* Prima derivă și se subordonează paradigmei asociaționiste, potrivit căreia explicarea unei

organizări psihice de nivel superior trebuie să constea în descompunerea ei în elemente și în studiul acestora separat; cea de a doua își are originea și se subordonează paradigmei gestaltiste, potrivit căreia orice organizare are un caracter predeterminat (imanent) și integral, studiul ei trebuind să dezvăluie specificul acestei integralități și legile interne de stnictură. întrucât cele două orientări s-au delimitat prin separarea și absolutizarea termenilor raportului „parte-întreg". nici una nu poate fi acceptată ca atare. Corectă, din punct de vedere metodologic, nu poate fi decât tot o paradigmă interacționist-sistemică, în care se recunoaște și se operează atât cu partea, cât și cu întregul, fără a reduce partea la întreg (ceea ce ar însemna negarea existenței ei) sau întregul la parte (ceea ce ar însemna reducerea întregului la o simplă sumă aritmetică de părți în sine independente).

Ca organizare sistemică, personalitatea se subordonează definiției generale a sistemului: „un ansamblu de elemente distincte aflate într-o relație nonîntâmplătoare (legică), din care derivă o emergență de structură ireductibilă".

A patra divergență metodologică derivă din modul de a concepe și prezenta organizarea internă a personalității.

S-au constituit astfel două tendințe: *tendința plană* și *tendința ierarhică*. Prima concepe organizarea internă a personalității în mod liniar, echipotențial, toate elementele componente fiind la fel de importante și înșirându-se unele lângă altele precum mărgelele pe ață. Accentele diferențiatoare le pune cercetătorul, în funcție de ipoteza și obiectivul pe care și-l stabilește. în principiu, sarcina psihologiei rezidă în a identifica și a lua sub lupa analizei cât mai multe asemenea elemente. Tendința plană și-a găsit concretizarea în elaborarea teoriei și a modelului trăsăturilor (G. Allport, Cattell, Murray). Inventarul liniar al trăsăturilor, fără determinarea ponderilor sau a gradului lor de intensitate, reprezintă imaginea fidelă și suficientă a organizării interne a personalității.

Tendința ierarhică se bazează pe admiterea raportului inferior-superior și a principiului subordonării, pe verticală. Ca urmare, ea concepe și prezintă organizarea internă a personalității printr-un model multinivelar, supraetajat: niveluri bazale, niveluri intermediare, niveluri terminale sau supraordonate. între niveluri se instituie diferențieri de ordin genetic și funcțional.

Astfel, se delimitează nivelurile de natură ereditară, înnăscută, și nivelurile de natură secundară, dobândite; apoi, după importanță funcțională, se disting niveluri inferioare și niveluri superioare sau niveluri auxiliare și niveluri principale (determinante).

Observăm că, și în acest caz, se procedează de o manieră dihotomică, luându-se o singură dimensiune a organizării - orizontală sau verticală - și absolutizându-le.

în realitate, procesul integrării sistemice a personalității se realizează atât pe orizontală (în plan), obținându-se structurile monomodale, cât și pe verticală (ierarhic), rezultând structurile *plurimodale* și *transmodale* înglobante (unitatea în diversitate).

în sfârșit, trebuie să mai menționăm și o *a cincea divergență,* legată de dimensiunea temporală a personalității, care a delimitat și opus *orientarea statică* și *orientarea dinamică.*

Orientarea statică își are rădăcinile în concepția nativistă și frenologică (Franz Gali 1758-1828), care considera funcțiile și capacitățile psihice ca *datum-uri* înnăscute, predeterminate, care rămân ca atare invariante de-a lungul timpului. Un punct de

vedere similar îl găsim și la școala gestaltistă, care considera structura ca fiind o entitate imanentă și invariantă, lipsită de geneză și de evoluție. Preocuparea principală a orientării statice va fi aceea de a dezvălui constantele organizării inteme a personalității și de a demonstra că aceasta rămâne identică, egală cu sine însăși, de-a lungul întregii succesiuni a momentelor temporare.

Orientarea dinamică se întemeiază pe admiterea caracterului devenit și evolutiv al organizării interne a personalității și a principiului variabilității temporare intraindividuale. Esențial pentru psihologie este să pună în evidență și să caute să descopere legitățile dinamicii situaționale și temporale a comportamentului.

Spre deosebire de cea statică, orientarea dinamică nu este omogenă, în cadrul ei delimitându-se cel puțin trei variante: *una internalistă,* una *proiectiv-externalistă* și cea de a treia, impusă de teoria sistemelor, *interacționistă.*

Varianta internalistă pornește de la teoria instinctualistă a lui W.Mc Dougall (1908) și este amplu reprezentată de psihanaliză. Caracteristica sa definitorie rezidă în localizarea sursei dinamicii personalității exclusiv în descărcările energetice spontane, care se produc în interiorul inconștientului.

Acestea fac să se actualizeze pulsiuni, tendințe și trebuințe diferite, care modifică orientarea comportamentamentală actuală a sistemului personalității. Nucleul dinamogen cel mai important este, după S. Freud, instinctul erotico-sexual (complexul libidoului). Dinamica personalității apare totuși ca o determinație secundară, de vreme ce ni se spune că de-a lungul întregii vieți, inconștientul, întruchipat în cele două instanțe ale personalității — *sinele și supraeul* -, rămâne neschimbat, nefiind expus evoluției ulterioare.

Varianta *proiectiv-externalistă* a fost formulată și dezvoltată de către K. Lewin, pe baza teoriei câmpurilor. Dinamica personalității este imprimată din afară de acțiunea forțelor câmpului extern, în care individul poate să-și identifice anumite obiecte-scop, asupra cărora să-și proiecteze tendința determinantă actualizată. în interiorul spațiului fizic, se delimitează și se individualizează spațiul psihologic, care se măsoară în intensitatea tensionării interioare, care, la rândul ei, este proporțională cu dificultatea sau cu numărul sau complexitatea obstacolelor (barierelor) ce trebuie surmontate pentru atingerea obiectivului.

Ca și în cazul variantei internaliste, dinamica personalității este o manifestare pur fenomenologică, experiențială. ea neafectând structura de fond care rămâne constantă.

Depășirea unilateralității celor două variante o realizează cea de a treia, varianta *interacționistă.* Aceasta pune problema dinamicii personalității în cu totul alți termeni decât cele dintâi. Anume, dinamica unui sistem, indiferent de natura lui substanțial-calitativă, este o funcție de timp [f(t)]. Ea rezultă din dependența fundamentală, bazală, a oricărui sistem de acțiune a legii timpului: sistemul își modifică starea sa inițială ca simplu răspuns sau efect al scurgerii ireversibile a timpului. Din acest punct de vedere, așa cum am arătat în partea introductivă a cursului nostru, toate sistemele reale sunt dinamice, mulțimea sistemelor statice (independente de timp) fiind vidă.

Chestiunea care se pune în acest caz este aceea de a stabili cu ce fel de sistem dinamic avem de a face. Iar în interiorul clasei sistemelor dinamice, se delimitează două subclase: a) subclasa sistemelor cu organizare dată, neevolutive (ex. sistemele mașiniste, sistemele neînsuflețite) și b) subclasa sistemelor cu autoorganizare, evolutive

(toate organismele vii). Rezultă că personalitatea este un sistem dinamic cu autoorganizare, evolutiv. Ca atare, analiza ei reclamă, în primul rând. situarea în interiorul unuia din cele trei segmente care compun traiectoria dinamicii generale: *ascendent* (evolutiv), *staționar* (relativă stabilitate în planul organizării interne și al manifestării comportamentale) sau *descendent* (involutiv).

Dinamica devine astfel o determinație bazală absolută, ea implicând și organizarea sau structura internă, iar statica - o determinație relativă. în abordarea personalității trebuie să luăm în considerație ambele determinații, explicația constând în relaționarea adecvată a dinamicii și staticii funcționale a sistemului. Aici, ne vine în ajutor metodologia sistemico-cibernetică prin procedeele *profilului de stare* și *portretuluifazic,* pe care le-am prezentat în partea introductivă.

Cea de a doua categorie de dispute și divergențe ține de conținutul care se introduce în sfera noțiunii de personalitate și de modul de a defini propriu-zis personalitatea. Trebuie să remarcăm, de la început, existența unui număr foarte mare de definiții. încă în 1937, G. Allport indica nu mai puțin de 50 de definiții diferite ale noțiunii de personalitate, iar în 1951 Mc Cleland inventaria peste 100. Aceasta arată, o dată în plus, complexitatea extraordinară a ceea ce vrem să definim, adică a realității pe care o desemnăm prin termenul de personalitate.

Din capul locului este clar că o definiție prin gen proxim și diferență specifică este practic imposibilă. De aceea, suntem obligați să recurgem la alte procedee — de tip enumerativ, descriptiv, funcțional, valoric (axiologic), cumulativ, corelativ, structuralist, sistemic etc.

Rezultazul va fi, inevitabil, o definiție în sine corectă, dar fragmentară și cu aplicabilitate limitată, parțială.

în lucrarea sa *Structura și dezvoltarea personalității* (ed. 1961, trad. Ib. română, 1981), G. Allport întreprinde un lăudabil efort de sistematizare a definițiilor care se confruntă pe scena științifică. în esență, el împarte aceste definiții în trei grupe: definiții prin efect extern, definiții prin structură internă și definiții pozitiviste sau formale.

Definițiile din prima grupă se centrează pe latura fenomenologică a personalității, identificând și reținând acele calități și trăsături prin care o persoană concretă oarecare determină o anumită impresie sau un anumit efect (pozitiv sau negativ) asupra celor din jur. Corespunzător, personalitatea este definită ca: • suma totală a efectului produs de un individ asupra societății; • deprinderi sau acțiuni care influențează cu succes alți oameni; • răspunsuri date de alții la un individ considerat ca stimul; • ce cred alții despre tine.

Sâmburele relațional al acestui gen de definiții rezidă în faptul că numai prin judecățile altora despre noi personalitatea noastră este cunoscută ca atare. Dacă prin modul nostru de a fi și de a ne manifesta nu producem nici o influență asupra celor din jur, atunci, pe bună dreptate, se întreabă Allport: cum am putea fi cunoscuți? Dar dacă influențăm oameni diferiți în moduri diferite, înseamnă oare că avem mai multe personalități? Mai curând, aceasta înseamnă că un observator poate să-și formeze despre noi o părere corectă, iar altul - una eronată. Rezultă de aici că în interiorul ființei noastre trebuie să existe ceva care să constituie adevărata noastră „natură" (chiar dacă aceasta poate fi și variabilă).

Allport observă că definițiile prin efect extern confundă personalitatea cu reputația și cineva poate avea mai multe reputații (în contacte relaționale diferite).

Defmi(iik Jiu cea de a doua grupă se întemeiază pe considerația de principiu că personalitatea trebuie sâ fie o *entitate obiectivă,* existentă cu adevărat, indiferent de modul în care influențează sau este percepută de alții. Deși este deschisă spre lume și suferă influențele acesteia, personalitatea are o consistență proprie, o structură internă specifică. Ea nu trebuie confundată cu societatea și nici cu percepțiile pe care alți oameni le au despre ea.

W. Stern este menționat, în lucrarea amintită, ca primul autor care încearcă a defini personalitatea prin trimitere la structura internă; el afirmând că personalitatea este „o unitate multiformă dinamică" (W. Stern, *op.cit-,* pag. 4; 20).

Unii adaugă acestui tip de definiție o undă de „valoare": personalitatea este ceva ce trebuie apreciat (Goethe, Kant): personalitatea este singurul lucru din lume care are o „valoare supremă", fiind astfel impusă necesitatea respectării integralității și demnității umane.

Psihologii occidentali renunță însă la scoaterea în prim plan a dimensiunii integralității și demnității, preferând definiții mai sobre și descriptiviste, de genul: personalitatea este: „suma totală a tuturor dispozițiilor, impulsurilor, tendințelor, dorințelor și instinctelor biologice înnăscute ale individului, precum și a dispozițiilor și a tendințelor dobândite prin experiență"(M.Prince, 1924, p. 532; apud G.AlIport, *op.cit.)*

După cum se poate observa cu ușurință, definiția de mai sus ne prezintă personalitatea ca o realitate obiectivă accesibilă studiului, dar ea nu reușește să surprindă integrarea în structură a componentelor specificate.

O definiție mai structurală este cea propusă de H.C. Warren și L. Carmichael (1930) : *„Personalitatea este întreaga organizare mentală a ființei umane in orice stadiu al dezvoltării sale. Ea îmbrățișează fiecare aspect al caracterului uman: intelect, temperament, abilitate, moralitate și fiecare atitudine care s-aformat în cursul vieții cuiva"* (p.333).

De aceeași factură poate fi considerată și definiția lui R. Linton: *personalitatea este ansamblul organizat al proceselor și stărilor psihofiziologice aparținând individului" (\945,p.* 84).

Menționăm și definiția propusă de P. Lecky (1945) care subliniază rolul factorului cognitiv subiectiv în organizarea internă: *personalitatea este o schemă unificată a experienței, o organizare de valori care sunt compatibile între ele"* (p.90).

încheiem seria definițiilor prin structura internă cu formularea pe care ne-o propune însuși G.AlIport, la a cărui clasificare ne referim în acest paragraf: *.personalitatea este organizarea dinamică în cadrul individului a acelor sisteme psihofizice care determină gândirea și comportamentul său caracteristic"* (1981, p.40).

Această formulare pune în evidență următoarele aspecte esențiale care nu pot lipsi dintr-o teorie generalizată a personalității: a) personalitatea nu este nici un conglomerat, nici o suma statică de elemente în sine independente, ci o organizare dinamică emergentă; b) personalitatea nu este nici pur psihică, nici pur biologică (nervoasă), ci o unitate complexă psihofizică; c) ca organizare sistemică supraordonată, personalitatea include sisteme particulare, diferențiate și la rândul lor integrate - deprinderi, sentimente, concepte, stări de motivație etc. d) personalitatea se manifestă, se dezvăluie în ceea ce gândește, simte și face omul.

Definițiile pozitiviste au la bază convingerea autorilor lor că „structura internă" este inaccesibilă științei. Nu putem cunoaște „unitatea multiformă dinamică" existentă

cu adevărat „acolo". Chiar dacă există, structura internă pur şi simplu nu poate fi studiată direct. Cele ce ştim despre personalitate sunt numai „operaţiile" noastre. Cel mai bun lucru pe care putem să-1 facem este să formulăm ipoteze şi să conceptualizăm rezultatele măsurătorilor efectuate. Iar conceptualizarea nu trebuie să treacă dincolo de limitele metodelor ştiinţifice pe care le folosim.

Printre reprezentanţii recunoscuţi ai orientării pozitiviste se numără D. Mc Clelland, care dă următoarea definiţie: „Personalitatea este conceptualizarea cea mai adecvată a comportamentului unei persoane în toate detaliile sale, pe care omul de ştiinţă o poate da la o un moment dat" (Mc Clelland, 1951. p. 69).

Personalitatea este redusă la un „costruct", la ceva ce poate fi gândit, dar nu există ca atare „acolo undeva".

Mergând mai departe pe această linie, unii psihologi behavioriştîi susţin că nici n-ar trebui să apelăm la termenul de personalitate, fiindcă, în cazul în care nu cunoaştem destul despre „stimul" şi despre „răspuns", nu ar trebui să ne mai complicăm cu o „variabilă intermediară" ca personalitatea.

Pe lângă clasificarea lui G. Allport, care are la bază criteriul conţinutului, se impune să luăm în seamă şi pe aceea realizată după criteriul sferei. Se delimitează astfel încă două categorii de definiţii: *reducfionist-unidimemionale* şi *multidimensional-globale*.

Definiţiile reducţionist-unidimensionale reduc personalitatea la una din componente, de cele mai multe ori la componenta dispoziţională (afectiv-motivaţională), la temperament sau la caracter (atunci când se face distincţie între acestea două). Majoritatea chestionarelor şi probelor proiective care se folosesc pentru investigarea şi diagnosticarea personalităţii sunt axate pe evidenţierea factorilor dispoziţionali sau temperamental-caracteriali.

De pildă, în teoria lui H. Eysenck, întreaga personalitate este redusă la interacţiunea şi jocul a două dimensiuni temperamentale polare: introversie-extraversie şi stabilitate-instabilitate.

Definiţiile multidimensional-globale prezintă personalitatea ca entitate complexă, eterogenă, după natura substanţial-calitativă a „elementelor" care o compun. Un exemplu de acest gen este definiţia propusă de G.AIIport şi comentată de noi mai sus. Şi mai relevante sunt următoarele două definiţii: „Personalitatea este unitatea bio-psiho-socială constituită în procesul adaptării individului la mediu şi care determină un mod specific, caracteristic şi unic de comportare în diversitatea situaţiilor externe" (Mischel, 1968; Wiggins , 1971) şi: „ Personalitatea este un sistem hipercomplex, cu autoorganizare, teleonomic, determinat biologic şi socio-cultural, cu o dinamică specifică, individualizată"(M. Golu, 1972, 1993).

Considerăm că, din punct de vedere metodologic, definiţiile de tip global sunt mai adecvate decât cele reducţioniste, ele reflectând mai veridic rolul integrator supraordonat al conceptului de *personalitate,* în raport cu celelalte concepte prin care se desemnează diferitele componente particulare.

Definiţia globală, aptă să îndeplinească ulterior, pentru abordările concrete, funcţia de cadru de referinţă şi să oblige la corelarea şi integrarea datelor particulare, nu poate fi decât cea care prezervă realitatea integrală a fiinţei umane, în unitatea şi

interconditionarea complexă, nonliniară a celor trei determinații și ..subansamble" esențiale - *biologic, psihic* și *socio-cultural* (fig. 48).

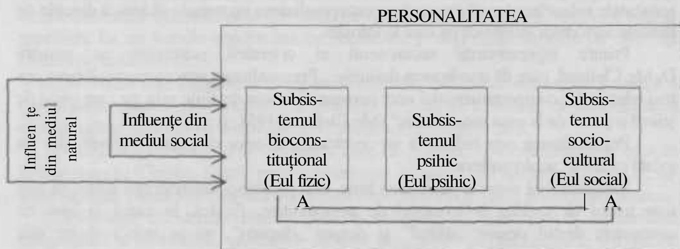

Fig. 48. Schema-bloc a sistemului personalității

Acceptând o asemenea definiție de lucru, vom observa imediat că pesonalitatea este o realitate complexă și eterogenă din punct de vedere substanțial-calitativ. care nu poate fi studiată și epuizată de o singură știință. E mai mult decât evident faptul că ea trebuie să facă obiectul a cel puțin trei grupe de științe: biologice, psihologice și socio-culturologice.

Ca urmare, Personologia sau știința personalității nu poate fi decât *o construcție interdisciplinară* integrată. în care să se articuleze, într-o structură teoretico-explicativă unitară, datele celor trei grupe de discipline.

Operația de corelare și integrare interdisciplinară este cu atât mai ușoară, cu cât disciplinele particulare implicate nu-și absolutizează propria abordare, pe care o consideră din capul locului complementară celorlalte.

Din cele de mai sus, rezultă că psihologia nu-și poate revendica dreptul de monopol sau de exclusivitate în studiul personalității. Domeniul său de competență îl reprezintă doar componenta psihică.

In acest caz, psihologia personalității trebuie să-și focalizeze atenția asupra modului în care procesele, funcțiile și stările psihice individuale se integrează pe cele trei coordonate principale: *dinamico-energetică, relațional-socia/â și instrumental perfurmanțională*

Procesul integrării pe cele trei coordonate duce la elaborarea a trei subsisteme funcționale interdependente, care definesc domeniul de studiu al psihologiei personalității, și anume: *temperamentul, caracterul și aptitudinile.*

17.2 **TEMPERAMENTUL**

17.2.**1. Definiție** și **caracterizare generală**

Integrarea însușirilor și trăsăturilor de ordin dinamico-cnergetic ale proceselor psihice și actelor motorii, precum intensitatea, pregnanța, acuitatea, modalitatea, echilibrul etc, dă structura temperamentală a personalității. Dacă însușirile dinamico-

energetice ca atare sunt înnăscute, determinate genetic, integrarea lor în plan psiho-comportamental, adică în dinamica proceselor psihice și a actelor motorii, se realizează în ontogeneză. întrucât, însă, aceste însușiri bioenergetice seimprimă ca atare pe tabloul comportamental, ce se elaborează stadial în cursul vieții individului, structura *temperamentala* și. respectiv, tipul temperamental este înnăscut reprezentând astfel, alături de predispoziții, „elementul"' ereditar în organizarea internă a personalității.

Astfel, de pildă, N.Sillamy, în al său *Dicționar de psihologie* (1995, trad.lb.română, 1996). definește fără rezerve temperamentul ca .. un ansamblu de elemente biologice, care, împreună cu factorii psihologici, constituie personalitatea".

Probabil, cel mai corect este să considerăm că temperamentul reprezintă modul în care variabilele bioconstituționale și bioenergetice se *psihizează* (adică, se implică în organizarea și desfășurarea proceselor psihice - percepție, memorie, gândire, afectivitate) și se reflectă în comportament. Astfel înțeles, temperamentul dobândește obligatoriu un conținut și o conotație psihologică, devenind obiect de studiu al psihologiei.

Când vorbim de temperament în plan psihologic, noi nu ne gândim direct la constituția fizică sau la procesele neuroendocrine sau metabolice care au loc în organism, ci la modul cum reacționează și se manifestă individul, sub aspect dinamico-energetic, în diferite situații externe: rapiditatea percepției, a răspunsurilor verbale la întrebări, a reacțiilor motorii; intensitatea trăirilor emoționale și durata lor; intensitatea sau forța acțiunilor voluntare; echilibrul sau impulsivitatea derulării răspunsurilor la succesiunea stimulării externe; gradul de impresionabilitate la semnificația stimulilor; direcția orientării dominante - spre lumea externă (extraversie) sau spre lumea interioară (introversie); locul controlului (dependența de stimularea externă sau dependența de activismul intern propriu); disponibilitatea la comunicare interpersonală; ascendența sau obediența relațională; capacitatea generală de lucru și rezistența la solicitări puternice și de lungă durată; rezistența la frustrații, la stres, la situații afectogene și conflictuale.

Toate aceste trăsături se exprimă și se concretizează numai la persoana care se manifestă, se comportă și acționează într-o împrejurare de viață sau alta; ele nu pot fi observate în stare pasivă, în somn sau în comă. De aceea, temperamentul, deși are o condiționare biologică directă și ereditară, dobândește valențe și sens real numai în plan psihocomportamental. El reprezintă, astfel, *pecetea fi dimensiunea* dinamico-energetică a oricărei unități psihocomportamentale. Temperamentul se regăsește și începe să-și dezvăluie trăsăturile sale specifice de îndată omul începe să deschidă gura, să ridice mâna, să gesticuleze. De aceea, spunem, că temperamentul se manifestă în *orice situație,* în orice împrejurare, fiind prima determinație a personalității care se impune nemijlocit observației. Așa se și explică de ce, primele descrieri și clasificări ale lui datează încă din antichitate (Hippocrate, Gallenus).

Depinzând direct de structura biologică, temperamentul este propriu nu numai omului, ci și animalelor. Se știe că l.P.Pavlov și-a elaborat teoria sa despre temperamente prin cercetări efectuate pe animale.

Am putea spune că temperamentul ține de latura formală, de suprafață, a personalității, iar nu de cea internă, de conținut. El nu are o semnificație axiologică,, nereclamând o împărțire a oamenilor în buni sau răi, în superiori sau inferiori. Întrebarea la care ne răspunde temperamentul este una de ordin pur fenomenologic,

dinamico-energetic: cum se exteriorizează și se manifestă o persoană, într-o situație concretă sau alta, sub aspectul intensității sau forței, al mobilității și echilibrului diferitelor tendințe, pulsiuni și procese biologice de semn contrar (forță-slăbiciune, labilitate-inerție, excitație-inhibiție, control-impulsivitate, impresionabilitate etc).

Din punct de vedere biomedical, se poate afirma doar că o formulă temperamentală este mai avantajoasă decât alta în ceea ce privește rezistența la stresuri și gradul de predispunere la anumite tulburări de ordin psihiatric-nevrotic sau psihotic. Dar. din punct de vedere educațional, nu se poate evidenția un temperament ca fiind absolut favorabil sau superior, iar altul, ca fiind total nefavorabil, inferior. în principiu, tipurile temperamentale sunt echipotențiale: pe fondul unor scheme temperamentale diferite, în ontogeneză, se pot edifica profiluri de personalitate asemănătoare din punct de vedere aptitudinal și caracterial, după cum pe fondul aceleiași formule temperamentale se elaborează profiluri de personalitate diferite.

Din cele de mai sus, decurge concluzia că temperamentul nu este o variabilă neutră din punct de vedere adaptativ. Dimpotrivă, așa cum am menționat, structura comportamentală este o interfață între persoană și lume și îndeplinește rol de mediator între intensitatea, durata și semnificația influențelor externe și efectele în sfera psihocomportamentală. O importanță specialădobândesc trăsăturile temperamentale în cadrul relațiilor interpersonale, atracțiile și respingerile, simpatiile și antipatiile dintre membrii unui grup fiind condiționate de ele.

17.2.2. Clasificarea temperamentelor

In pofida faptului că temperamentul a fost cea dintâi componentă a personalității care s-a impus atenției, observației și evaluării, identificarea și clasificarea tipurilor temperamentale s-au dovedit a fi o problemă complicată și controversată. Disputele au fost generate de înțelegerea diferită, atât a naturii criteriilor de clasificare, cât și a numărului de dimensiuni după care trebuie făcută descrierea calitativă, modală, a temperamentelor.

în ceea ce privește criteriile care, în decursul timpului, au stat la baza schemelor de clasificare, ele pot fi împărțite în trei categorii: a) criterii morfologice sau bioconstituționale; b) criterii fiziologice și c) criterii psihologice. La rândul său, criteriul legat de numărul dimensiunilor după care se delimitează și se identifică tipurile temperamentale permite două genuri de clasificări: a) multidimensionale, care operează cu un număr mai mare de două dimensiuni și binare sau dihotomice, care se limitează la doar două dimensiuni, de regulă, polare sau antagonice.

A. Tipologiile morfologice sau bioconstituționale

Criteriile de ordin morfologic, bioconstituțional au fost de multă vreme luate în atenție pentru explicarea lor. Asemenea criterii au fost identificate și utilizate pentru prima dată de către Hippocrate. Acesta a folosit noțiunea de *tip corporal,* determinat de aspectul constituțional exterior, de raportul dintre țesutul muscular și cel osos, precum și de cel dintre cutia toracică și abdomen. Hippocrate a delimitat *tipul corporal ftizie,* caracterizat prin aspect scheletic, fragil, alungit, temperamental rece, calculat, tăcut, reflexiv; medical, predispus la tuberculoză, și *tipul apoplectic,* caracterizat prin aspect musculos-obez, abdomen dezvoltat, statură mijlocie sau mică, temperamental jovial,

afectuos, impulsiv, instabil, emoţional, necontrolat; medical, predispus la tulburări circulatorii şi digestive.

Criteriile de ordin morfo-costituţional au revenit puternic în actualitate spre finele secolului XIX şi în primele trei decenii ale secolului XX, graţie dezvoltării antropologiei fizice şi a cercetărilor asupra raselor. S-a pus în evidenţă faptul că, în interiorul unui tip rasial, există o variabilitate notabilă a indivizilor, de unde s-a dedus posibilitatea de a determina, în ordine secundă, *morfotipuri.* Factorii cei mai evidenţi şi capabili de a genera variaţie sunt vârsta şi sexul. Dar, chiar după luarea sub control a lor (respectiv, după neutralizare), prezintă diferenţe individuale considerabile. Tocmai cu inventarierea şi sistematizarea lor se ocupă *morfotipologia.*

Dar lucrurile nu s-au oprit la simpla identificare şi clasificare a tipurilor morfologice, bioconstituţionale.

Aşa cum a procedat la timpul său Hippocrate, autorii din perioada contemporană au procedat la stabilirea unei legături corelative şi chiar cauzale între aceste morfotipuri şi trăsăturile (temperamentale) de personalitate, realizându-se astfel clasificarea temperamentelor după criterii bioconstituţionale.

Punctul de plecare al unor asemenea tipologii a fost observaţia sistematică efectuată asupra subiecţilor adulţi sănătoşi, iar uneori şi asupra celor care prezentau diferite tulburări patologice. În acest din urmă caz, s-a pornit de la ipoteza că maladia realiza o exagerare. într-un anume tel caricaturală, a tipologiei normale şi oferea posibilităţi de observaţie privilegiate. Tipologiile născute din observarea persoanelor bolnave, dar ale căror concluzii au fost extinse la domeniul normal pot fi nu numai morfologice, ci la fel de bine fiziologice sau psihologice.

Tipologia lui E. Kretscbmer. Medic psihiatru german, E. Kretschmer (1888-1964), desfăşurându-şi activitatea în cadrul clinicii de neurologie a Universităţii din Tübingen (1913-1926), şi studiind bolnavi psihici, a sesizat o corespondenţă frecventă între simptomatologia psihocomportamentală şi aspectul bioconstituţional extem. Astfel, a ajuns la ideea elaborării unei tipologii pe criterii morfologice, idee ce şi-a găsit finalizarea în lucrarea „Structura corpului şi caracterul" (1921).

Limitată iniţial la două tipuri principale, clasificarea lui Kretschmer va ajunge în final să cuprindă *trei tipuri principale* şi *un tip accesoriu,* mai puţin individualizat.

Cele trei tipuri principale sunt: a. *picnic - ciclotim;* b. *leptosom (sau astenic) - schizotim; c. atletic - vâscos.*

a. **Tipul picnic - ciclotim,** din punct de vedere morfologic se caracterizează prin: constituţie orizontală, abdomen voluminos, obezitate, piele întinsă, faţă moale, sistem osos fragil.

b. **Tipul leptosom (astenic)-schizotim** se distinge prin: constituţie verticală, trunchi cilindric, cutie toracică plată(turtită), umeri apropiaţi şi înguşti, cap mic şi rotund, muşchi şi oase subţiri (aspect scheletic), nas lung şi ascuţit, paloarea feţei, trăsături feminine la bărbaţi şi masculine la femei.

c. **Tipul alletic-vâscos** se deosebeşte printr-o constituţie fizică proporţionată, dezvoltare robustă a sistemului osos şi muscular, umeri laţi şi bazin îngust. Ca accesoriu este menţionat *tipul displastic,* care reuneşte numeroase varietăţi dismorfice şi este mai puţin individualizat în plan caracterial (temperamental).

Din punct de vedere medical, tipurile delimitate se asociează cu predispoziții psihopatologice diferite: tipul picnic-ciclotim predispune la tulburări maniaco-depresive: tipul leptosom (astenic)-schizotim predispune la tulburări de natură schizoidă (schizofrenică); tipul atletic-vâscos și cel displastic predispune la epilepsie.

Pe baza combinațiilor în interiorul tipurilor morfologice picnic și astenic, Kretschmer a obținut 6 tipuri temperamentale: 3 *ciclotimice* și 3 *schizotimice.*

Temperamente ciclotimice: 1. *Hipomaniac,* caracterizat prin dispoziție euforică, mobilitate, sociabilitate, comunicativitate exagerată; 2. *Sintonie,* caracterizat prin spirit realist, pragmatism, simțul umorului, toleranță; 3. *Greoi,* caracterizat prin lentoare, inerție, praguri senzoriale ridicate, timpi de reacție mari.

Temperamente schizotimice: 1. *Hiperestezic,* caracterizat prin nervozitate, iritabilitate. idealism, interiorizare, delicatețe, circumspecție; 2. *Schizotimic* - intermediar, rece, calm, energic; 3. *Anestezic* - rece, nervos, logic, sistematic, obtuz, leneș, inaccesibil pasiunilor, indolent.

Kretschmer a încercat să arate că tipologia sa — care se definea inițial prin structura morfologică și predispoziția către anumite psihoze - corespundea, de asemenea, diferențelor fiziologice (în metabolism și funcționarea endocrină) și diferențelor psihologice în diverse alte sfere decât cea emoțională.

Toate verificările experimentale efectuate au confirmat diferențele între picnici și leptosomi, dar au clasat atleticii într-o poziție intermediară.

Tipologia kretschmeriană continuă să fie folosită pe scară largă în medicină, îndeosebi în țările de limbă germană.

Constatându-se însă caracterul său impresionist, diverși autori au încercat să stabilească un indice numeric care să permită clasificarea liniară a subiecților într-o manieră simplă, potrivit dimensiunii picnic-leptosom. Cei mai utilizați sunt indicele Strömgren și indicele Eysenck și Rees, care se exprimă prin formula:

$$\frac{\text{Talie x 100}}{\text{Diametru transversal toracic x 6}}$$

valoarea medie fiind în jur de 100.

Biotipologia italiană. Criteriile și clasificările morfoconstituționale s-au bucurat de mare atenție și în rândul cercetătorilor italieni. începând cu lucrările lui C. Lombroso (1836-1909), renumit medic și criminolog, și continuând cu cele ale lui G. Viola, școala italiană a reușit să impună propria biotipologie. Idcea de bază a clasificării elaborate este că biotipurile reprezintă în *sine faze* într-o singură dimensiune, fiind *unimodale, bimodale* și *trimodale.* Distribuția frecvențelor lor se supune legii lui Gauss. Mijlocul suprafeței de distribuție \±*IS* cuprinde *nonnosplahiiicii* (constituție normală, proporționată); la stânga mediei se situează, cu 16%. reprezentând *microsplahnicii* (constituție redusă submijlocie); la dreapta mediei, se situează tot cu 16% reprezentând *macrosplahnicii* (constituție înaltă, torace proeminent și picioare subțiri).

G. Viola nu trece însă mai departe de aspectele biotipologice, pentru a le pune în corespondență psihotipuri. Acest lucru îl va face elevul său N. Pende.

La criteriul morfologic, Pende adaugă și pe cel fiziologic, identificând patru tipuri biopsihice: 1. *longiiin stenic,* cu temperament hipertiroidian armonic, cu o funcție normală sau exagerată a glandelor genitale, puternic, energic, stăpân pe sine; 2. *longiiin*

astenic, cu temperament hipertiroidian și hipogenital. fatigabil; 3. *brevilin stenic,* cu temperament hipergenital și hipersuprarenal. hipotiroidian, euforic, expansiv; 4. brevilin astenic, cu temperament hipotiroidian și hipohipofizar, lent fatigabil, deprimat.

N. Pende raportează temperamentul numai la gradele de activare, pe care le pune pe seama interacțiunilor din interiorul sistemului endocrin.

Biotipologia franceză. în Franța, cercetători precum L. Rostan și C. Sigaud, au elaborat o biotipologie în care se introduce importanța mediului și se iau în considerație cele patru sisteme ale organismului. După Sigaud, dezvoltarea organismului depinde de funcțiunile pe care le solicită mediul: *digestia, respirația, forța musculară și activitatea creierului.*

Corespunzător predominării unuia sau altuia din cele patru sisteme, Sigaud delimitează patru biotipuri: I. *tipul respirator,* caracterizat prin dinamism, mobilitate; 2. *tipul digestiv,* caracterizat prin sedentarism, lentoare; 3. *tipul muscular,* caracterizat prin forță, energie, agresivitate; 4. *tipul cerebral,* caracterizat prin activism intelectual, interiorizare.

Biotipologia lui Sigaud nu s-a bucurat de o prea largă recunoaștere și aplicare, ea având astăzi mai mult o valoare istorică.

Biotipologia americană. în contextul disputelor dintre susținătorii biotipologiei lui Kretschmer și adversarii ei, în S. U. A, W. H. Sheldon (1899-1977), împreună cu S. S. Stevens, întreprinde o cercetare de anvergură, care a permis recoltarea celui mai bogat și relevant material faptic.

După susținerea a două doctorate, unul în psihologie și celălalt în medicină, la universitatea din Chicago, V. Sheldon și-a continuat studiile de specializare cu Kretschmer și Jung, intercsându-se și de cercetările de biotipologie ale școlii franceze și italiene, îndeosebi de cele efectuate de Viola. De la acesta din urmă va împrumuta interpretarea biotipurilor în contextul curbei lui Gauss. De la Kretschmer și Jung va lua descrierea calitativă și interpretarea logică.

în vederea stabilirii și descrierii cât mai exacte a tipurilor morfologice, Sheldon procedează la fotografierea a 4.000 de studenți, pe care îi supune apoi studiului pentru identificarea variabilelor principale. în final, au fost identificate și reținute 17 variabile, printre care: înălțimea, greutatea, dezvoltarea toracelui și a capului, distanța de ia mărul lui Adam la ombilic și sex, lungimea mâinilor și picioarelor, dezvoltarea sistemului muscular și osos, finețea pielii, suprafața pielii etc.

Ca element de bază pentru delimitarea biotipurilor, Sheldon a luat cele trei membrane embriogenetice (din care derivă organele interne, sistemul muscular și osos, organele de simț și sistemul nervos): *endoderrna, mezoderma* și *ectoderma,* pe seama cărora au fost delimitate cele trei biotipuri principale: endomorf, mezomorf și ectomorf. Acestea corespund cu tipurile picnic, atletic și astenic, descrise de Kretschmer, precum și cu tipurile brevilin, normal și longilin, stabilite de Pende. Interpretarea lor nu se supune însă principiului discontinuității, ci celui al continuității. Ca urmare, cele trei tipuri reprezintă, în sine,yoze de dezvoltare în curba de variație, fiind *imunodale.*

Eodomorful se diferențiază prin modul său de a fi metodic și prin constituție dezvoltată pe orizontală, sferică: dezvoltarea sub medie a mușchilor și oaselor și un coeficient redus al suprafeței corporale.

Mezomorful este greu și rectangular, cu o dezvoltare superioară a oaselor și a mușchilor: dispune de un echipament adecvat pentru solicitarea efortului fizic. în viața cotidiană, dintre reprezentanții acestui tip se recrutează atleții, aventurierii, soldații de profesie.

Ectomorful se distinge prin predominarea liniei verticale de dezvoltare asupra celei orizontale; este, așadar, înalt, fragil, cu coșul pieptului turtit, slab, cu mușchii puțin dezvoltați; la el întâlnim predominarea greutății asupra suprafeței corporale și greutatea cea mai mare a creierului în raport cu masa corpului; constituția sa generală este slabă pentru efortul fizic.

Trebuie să precizăm, în context, că cele 17 variabile, în termenii cărora este realizată determinarea biotipului, sunt, în primul rând, coeficienți structurali, nu mărimi scalare, cu caracter absolut. Rația cea mai relevantă este cea dintre greutate și înălțime.

Inovația esențială pe care a introdus-o Sheldon este aceea că un biotip se determină prin gradul ridicat de dezvoltare a trăsăturilor sale specifice, dar și prin nivelul scăzut de exprimare al celorlalte trăsături, proprii celorlalte biotipuri. Inovația respectivă se întemeiază pe convingerea că biotipul nu este o *entitate pură,* ci el include toate cele trei componete, dar în proporții diferite. De asemenea, diferențele apar și din modul de combinare, conjugare, organizare a acestor componente. Prin urmare, biotipul va ti definit prin: a) precumpănirea trăsăturilor proprii și slaba exprimare a trăsăturilor nespecifice; b) modul de articulare-organizare structurală a componențelor, c)gradul de dezvoltare a trăsăturilor corelative celor trei componente.

Pentru evaluarea exactă și obiectivă a biotipurilor, Sheldon și Stevens au elaborat o scală de cotare de la 1 la 7 (pe baza notărilor făcute de judecători neutri). Nota I semnifică dezvoltarea minimă a unei trăsături, iar nota 7 - dezvoltarea maximă. Un biotip trebuie să aibă trăsăturile specifice constituției sale de la nota 4 în sus, iar pe cele proprii celorlalte două biotipuri - de la 4 în jos.

Diagnosticul final al biotipului este stabilit prin media parametrilor care determină gradul de dezvoltare a endomorfului, mezomorfului și ectomorfului. Astfel: indicii 1-7—2 arată un tip mezomorf bine individualizat, cu trăsături endo și ectomorfe slab exprimate; 2-2-6, atestă un tip ectomorf bine determinat, cu trăsături endo și mezomorfe slabe; 5-3-2 indică un tip endomorf suficient de individualizat, având trăsături mezomorfe aproape de medie și ectomorfe slabe.

Nutriția și boala, precum și profesiunea pot schimba valorile concrete ale parametrilor biotipului. Efectuând însă estimări pe mai mulți ani, respectiv 10-20, se va putea constata că raportul dintre diverșii parametri tinde să rămână constant. Aceasta confirmă ipoteza formulată de Kretschmer, potrivit căreia biotipul este precumpănitor *genotip* și mai puțin*fenotip,* așa cum considera Sigaud.

Pe lângă cele trei biotipuri, integrate în curba de variație, deci unimodale și cu frecvența maximă pentru mezomorf, Sheldon a mai identificat și o serie de biotipuri care se abat de la acest continuum semimodal al curbei de variație. Unul dintre acestea este cel *displastic.* depistat și de Kretschmer. Altul este cel masculin-feminin, care exprimă întregirea reciprocă a sexelor. Bărbatul este preponderat mezomorf și apoi ectomorf, în vreme ce femeia este cu precădere endomorfă sau ectomorfă.

Al treilea biotip este cel *hipodezvoltat,* numit și tip *infantiloid.* (Uneori poate fi vorba de o hipodezvoltare a speciei însăși, deci pe plan filogenetic).

După determinarea biotipului, Sheldon a procedat, în continuare, la fel ca Kretschmer și Pende, la stabilirea psihotipului corespunzător. În acest scop, el a apelat la datele psihologiei științifice, obținute pe cale experimentală obiectivă și prin măsurători riguros controlate. Au fost identificate și reținute 650 de trăsături pe care le corelează cu fiecare biotip. Au fost luate în seamă numai acele trăsături care corelează pozitiv, la un coeficient de 0,60, cu unul sau altul din cele trei biotipuri și cele care corelează negativ, la un coeficient de 0,30, cu trăsăturile celorlalte două biotipuri.

în final, s-a ajuns la obținerea a trei constelații psihice, care corelează cu cele biotipologice; fiecare constelație cuprinde 22 de trăsături din lista inițială.

Prima constelație cuprinde: dorința de odihnă și relaxare, preferința pentru confort, plăcerea digestiei, dependența de aprobarea socială, somnul profund, nevoia de consolare la necaz, nevoia de afecțiune și suport social. Asemenea trăsături corelează cu endomorful (visceroton).

A doua constelație include: atitudinea asertivă, siguranța în afirmare, energia în vorbă și faptă, nevoia de exercițiu, maniera deschisă, directă, fără rețineri de a se purta în contextul relațiilor interpersonale, nevoia de acțiune imediată la necaz, nevoia de a părea mai în vârstă, vocea sigură, neinhibată. Aceste trăsături corelează cu mezomorful (somatoton).

A treia constelație cuprinde: reținerea în atitudini, mod nervos de a reacționa, sociofobia, inhibiție relațională, reținere vocală, persistența în maniere și deprinderi, somn nervos, nevoia de singurătate, proiecții și reverii tinerești de compensație. Trăsăturile respective corelează cu ectomorful (cerebroton)

Cercetând corelația dintre biotip și psihotip pe un eșantion de 200 subiecți, Sheldon obține următorii coeficienți:

1) între endomorfie și viscerotonie + 0,79;
2) între endomorfie și somatotonie - 0,29;
3) între endomorfie și cerebrotonie - 0,32;
4) între mezomorfie și viscerotonie - 0,23;
5) între mezomorfie și somatotonie + 0,82;
6) între mezomorfie și cerebrotonie - 0,58;
7) între ectomorfie și viscerotonie - 0,40;
8) între ectomorfie și somatotonie - 0,53;
9) între ectomorfie și cerebrotonie + 0,83.

în plan medical, biotipurile au dat corelații relevante cu anumite tipuri de maladii psihice: endomorfia dă o corelație de + 0,54, cu boli afective, de — 0,04, cu tulburări paranoide și de - 0,32, cu tulburări heboide; mezomorfia dă o corelație de + 0,41, cu tulburări afective, de + 0,57, cu tulburări paranoide și de - 0,68, cu tulburări heboide; ectomorfia dă o corelație de - 0,59. cu tulburări afective, de - 0,34, cu tulburări paranoide și de + 0,64, cu tulburări heboide.

Noutatea care apare aici în raport cu datele lui Kretschmer și Pende o constituie corelația pozitivă a mezomorfului cu schizofrenia paranoidă și paranoia.

Displasticul predispune la complexul de inferioritate și reacții isterice în cazuri ușoare, și la schizofrenie, în cazuri grave.

Inversiunea masculinității și feminității sau gynandromorfia inversată dă predispoziție la homosexualitate.

încercând acum să facem o apreciere globală asupra biotipologiei, putem formula următoarele idei principale:

1. Legătura dintre soma (respectiv, constituția fizică) și structura psiho-comportamentală nu poate fi pusă la îndoială. Această legătură nu este însă de natură cauzală sau genetică, ci de natură corelativă: cele două variabile - constituția fizică și structura psihică — covariază împreună, variațiile uneia putând fi puse în corespondență directă (pozitivă) sau indirectă (negativă) cu variațiile celeilalte. Aceste covariații au o cauză comună, profundă, pe care nu o cunoaștem încă.

Corelația cea mai semnificativă este între biotip și firea veselă și deschisă *versus* tristă și introvertită, pe de o parte, și gradele de activare - accelerare *versus* domolire - încetinire, pe de altă parte. Această legătură este precumpănitor genotipică.

2. în ceea ce privește temperamentul, trebuie să ne limităm numai la corelațiile și trăsăturile genotipice. cele fenotipice (care presupun influența factorilor externi, inclusiv a celor educaționali) ținând de structura caracterului;

3. încadrarea biotipului pe o curbă de variație unimodală reprezintă o simplificare, ce lasă în umbră multe aspecte esențiale ale integrării componentelor dinamico - energetice ale personalității. în realitate, biotipul nu este o mărime scalară, ci o configurație complexă, plurimodală, a cărei variație se petrece într-un spațiu n-dimensional. Aceasta face ca întinderea combinațiilor între parametrii individuali ai biotipului să ia valori mult mai mari decât cele oferite de variația unimodală.

4. Determinarea și interpretarea matematică a biotipurilor nu ne oferă nici o informație despre semnificația și direcția de evoluție. în plan individual, a diverșilor parametri. Ca urmare, psihologia personalității care trebuie să se intereseze și de individualul concret, este obligată să apeleze și la analiza logic funcțională (calitativă);

5. Legătura dintre biotip și psihotip fiind condiționată și mediată atât genetic, cât și onto și sociogenetic, devine necesară introducerea unor criterii suplimentare pentru identificarea și evaluarea trăsăturilor temperamentale.

B. **Tipologiile fiziologice** și **psihofiziologice**

Limitele biotipologiilor au determinat orientarea către criterii mai relevante și mai credibile pentru descrierea și clasificarea temperamentelor ca entități psihologice. Asemenea criterii au fost stabilite în plan fiziologic și psihofiziologic.

Cea mai cunoscută tipologie fundamentată fiziologic se leagă de numele lui I. P. Paviov. în elaborarea schemei sale de clasificare, Pavlov a pornit de la principiul nevrismului, potrivit căruia rolul principal în reglarea raporturilor organismului cu mediul extern și a funcționării organelor interne, inclusiv a sistemului endocrin, îl joacă creierul, precum și de la teza de bază a neuropsihologiei și psihologiei științifice, potrivit căreia psihicul, în toate componentele și laturile sale, inclusiv cea temperamentală, dinamico-energetică, este funcție a creierului.

în lumina acestor considerații, devine logic să se presupună că funcționarea creierului, respectiv, proprietățile naturale înnăscute ale celor două procese nervoase

fundamentale — excitația și inhibiția — reprezintă principalii factori care condiționează tipul temperamental.

Pe baza datelor experimentale de laborator, obținute prin metoda reflexelor condiționate, Pavlov a reușit să desprindă și să evalueze, prin indicatori cuantificabili, trei proprietăți naturale, care împreună alcătuiesc ceea ce el a numit *tip general de sistem nervos* sau *tip general de activitate nervoasă superioară* (tip a. n. s). Acestea sunt:*forța, mobilitatea* și *echilibrul.*

Forța este considerată proprietatea primordială și determinantă, ea reflectând încărcătura energetică a neuronului. Aceasta este determinată genetic și definește atât excitația cât și inhibiția. La diferiți indivizi ia valori diferite, ceea ce face ca forța sâ varieze pe un continuum foarte întins.

Indicatorii comportamentali după care putem evalua forța sistemului nervos sunt: capacitatea generală de lucru, exprimată ca funcție de durată și de gradul de dificultate și complexitate a sarcinilor; rezistența la acțiunea factorilor stresanți și afectogeni; rezistența obiectivă la experiențele dure și dramatice ale vieții; nivel ridicat al pragurilor senzoriale (sensibilitate scăzută); rezistență la acțiunea alcoolului și substanțelor farmacodinamice. în funcție de valorile pe care le iau acești indicatori, se delimitează două tipuri generale de sistem nervos: *tipul puternic* și *tipul slab.*

Mobilitatea definește dinamica proceselor nervoase fundamentale, respectiv viteza și durata instalării lor, rapiditatea trecerii de la unul la celălalt. Ca atare, cantitativ, ea se va exprima în unități de timp și va fi evaluată pe baza unor indicatori, precum: rapiditatea formării noilor legături temporare; rapiditatea formării frânelor condiționate; rapiditatea trecerii de la o activitate la alta; rapiditatea restructurării vechilor sisteme de legături temporare și stereotipii; rapiditatea și ușurința adaptării la schimbare.

După valorile acestor indicatori, au fost delimitate două tipuri de sistem nervos: *mobil* și *inert.*

Echilibrul este proprietatea care rezultă din raportul de forță dintre excitație și inhibiție și se obiectivează în trei tendințe: tendința spre impulsivitate (predominarea forței excitației asupra forței inhibiției), tendința spre inhibare (predominarea forței inhibiției asupra forței excitației) și tendința spre echilibru (forța excitației aproximativ egală cu cea a excitației, și invers). Tipul de probe prin care se testează echilibrul este următorul: stimularea la răspuns sau ripostă într-o situație în care consemnul sau regula este „abținerea de la orice răspuns"; crearea unei situații antagonice, dilematice, în care subiectul trebuie să ia o decizie în timp dat; expunerea la situații frustrante și înregistrarea raportului dintre calm și irascibilitate.

După cum a remarcat I. P. Pavlov, echilibrul este cea dintâi însușire care ni se impune observației în plan comportamental, impulsivitatea sau calmul punându-și amprenta pe orice răspuns motor, verbomotor sau emoțional. Pe baza acestei însușiri, au fost delimitate două tipuri de sistem nervos: *echilibrat* și *neechilibrat;* în cadrul celui neechilibrat, există două subtipuri: *neechilibrat excitabil* și *neechilibrat inhibabil.* (Pavlov considera că, în condiții normale, o existență reală o posedă numai subtipul neechilibrat excitabil).

Cele trei însușiri naturale menționate mai sus interacționează și se combină între ele, formând patru tipuri generale de activitate nervoasă superioară:

I. *tipul puternic-echilibrat-mobil,* caracterizat prin valori ridicate ale tuturor celor trei însuşiri;

n. *tipul putemic-echilibrat-inert,* caracterizat prin valori ridicate ale forţei şi echilibrului şi prin valori scăzute ale mobilităţii,

III. *tipul putemk-neechilibrat-excitabil,* caracterizat prin valori ridicate ale forţei şi prin valori scăzute ale echilibrului, cu predominarea excitaţiei asupra inhibiţiei;

IV. *tipul slab,* caracterizat prin valori scăzute ale forţei şi insuficienta individualizare a mobilităţii şi echilibrului: sensibilitate emoţională crescută, emotivitate, tensiune prelungită (inerţie tensională), prudenţă, rezistenţă scăzută la stres şi fustraţie etc.

Pavlov a pus în corespondenţă tipurile generale de sistem nervos, comune omului şi animalelor, cu cele patru temperamente stabilite în antichitate. Astfel:

a) *tipul putemic-echilibrat-mobil* are drept corespondent temperamentul sangvinic: vioi, comunicativ, sociabil, adaptabil, controlat;

b) *tipul puternic-echilibrat—inert* are corespondent temperamentul flegmatic: calm, tăcut, nesociabil, lent, greu adaptabil la situaţii noi, puţin impresionabil, rezistent la stres şi frustraţii;

c) *tipul puternic-neechilibrat-excitabil* are corespondent temperamentul coleric: rezistent, vioi, hiperactiv, irascibil, impulsiv, imprudent, trăiri emoţionale explozive, instabilitate comportamentală, tendinţă de dominare în relaţiile interpersonale, saturaţie şi plictiseală rapidă la monotonie.

d) *tipul slab* are drept corespondent temperamentul melancolic: interiorizat, retras, sensibil, delicat.

Pavlov a demonstrat că cele patru tipuri considerate „pure" se combină între ele, dând 16 tipuri mixte, singurele care se întâlnesc în realitate, „tipul pur" fiind o entitate mai mult teoretică.

Rămânând tot pe terenul neurofiziologiei, 1. P. Pavlov a elaborat o tipologie valabilă numai pentru om. Drept criteriu în acest scop a ales raportul dintre cele două sisteme de semnalizare: predominarea funcţională a primului sistem (legături temporare bazate pe stimulii fizici, obiectuali) s-a asociat cu diferenţierea şi afirmarea *tipului special artistic* (impresionabil, imagistic, intuitiv, afectiv), iar predominarea funcţională a celui de al doilea sistem de semnalizare (sistemul legăturilor temporare formate pe baza cuvântului) s-a asociat cu diferenţierea şi afirmarea *tipului special gânditor* (abstract, critic, obiectiv, calculat, neimplicat afectiv). între ele a introdus *tipul intermediar,* caracterizat printr-un echilibru funcţional al ambelor.

Cercetările postpavloviene (V. Merlin, B.M. Teplov,V. D.Nebâliţin ş.a) au dus la îmbogăţirea tabloului posibil al criteriilor şi dimensiunilor de ordin neuro şi psihofiziologic de descriere şi clasificare. Printre altele, merită a fi menţionate: introducerea unei a patra dimensiuni a tipului de sistem nervos, anume: *dinamismul,* care se distinge de mobilitate, el definind viteza cu care celulele nervoase generează procesele de excitaţie sau inhibiţie; *tipul parţial de sistem nervos,* care stabileşte tabloul neurodinamicii corticale în cadrul unor subsisteme funcţionale individuale, ca de pildă, auditiv, vizual, chinestezic; *reactivitatea,* distinctă de forţă, este exprimată de nivelul pragurilor senzoriale şi se află în raport invers proporţional cu forţa: forţă mare - reactivitate scăzută; forţă redusă - reactivitate crescută.

Pornind de la aceleași relații, J. Strelau (1984) a elaborat o tipologie temperamentală bazată pe cuplul reactivitate/activitate.

în concepția acestui autor, reactivitatea reprezintă o dimensiune corelativă **a** sensibilității și responsivității neurosenamale și se estimează prin pragul senzorial și **prin** capacitatea de rezistență a subiectului la stimuli puternici sau de lungă durată. La persoanele cu reactivitatea mare, valorile pragului senzorial absolut și ale rezistenței la stimuli puternici sau de lungă durată sunt, proporțional, mai scăzute, și viceversa. De asemenea, reactivitatea se pune în relație și cu nivelul sau „indicele" de procesare **a** stimulilor: persoanele cu reactivitate crescută au și un indice, de procesare mai **ridicat,** iar cele cu reactivitate scăzută au un indice de procesare mai redus.

Activitatea este definită prin volumul și întinderea acțiunilor (operațiilor) întreprinse în raport cu un stimul dat. Se face distincția între *acțiuni de bază,* care **duc** nemijlocit și pe o cale scurtă la atingerea obiectivului, și acțiuni auxiliare, care completează schema *acțiunii de bază* și susțin desfășurarea generală a activității, în funcție de specificul situației. Ponderea acțiunilor auxiliare în tabloul de ansamblu al activității crește proporțional cu nivelul reactivității: este mare la persoanele **cu** reactivitate crescută și mică la persoanele cu reactivitate scăzută.

Clasificarea potrivit grupelor sanguine. Pornind de la lucrările compatriotului său Iione Bourdel (1960, 1961), medicul francez Bemard Montain (1992) a elaborat **o** nouă tipologie fiziologică a temperamentelor, bazată pe grupele sanguine. Clasificarea pune în corespondență fiecare grupă sanguină cu un tip temperamental distinct, după cum urmează: 1. grupei sanguine A îi corespunde *temperamentul armonic,* 2. grupei sanguine 0 îi corespunde *temperamentul melodic;* 3. grupei sanguine B îi corespunde *temperamentul ritmic,* 4. grupei sanguine AB îi corespunde *temperamentul complex.*

Subiecții aparținând temperamentului armonic se caracterizează prin căutarea permanentă a armoniei cu anturajul lor, neputându-se dezvolta și realiza **decât** în această condiție.

Subiecții aparținând temperamentului melodic se află întotdeauna în „consonanță" cu mediul extern, adaptându-se fără dificultate la situații.

Subiecții aparținând temperamentului ritmic sunt slab sensibili la mediu, trăind și exprimându-se în ritmul lor propriu, rămânând relativ independenți la variațiile ambianței.

Subiecții aparținând temperamentului complex reunesc trăsăturile contradictorii ale celorlalte trei temperamente, având, în consecință, dificultăți în găsirea unui echilibru satisfăcător.

Clasificarea bazată pe asimetria funcțională a emisferelor cerebrale. Pornind de la cercetările lui Mac Lean (1949) și W. Sperry (1974), Ned Hermann (1976) a pus la punct o clasificare a temperamentelor luând drept criteriu gradul de folosire în rezolvarea diferitelor genuri de sarcini a celor două emisfere cerebrale.

Au fost astfel delimitate și identificate patru tipuri cerebrale funcționale, cărora le corespund tablouri temperamentale distincte: 1. tipul cortical stâng (C. S.), organizat, logic, determinat, stabil, conservator; 2. tipul cortical drept (C.D.), ingenios, intuitiv, emoțional, creativ, instabil, deschis; 3. tipul limbic stâng (L.S.), sigur pe sine, rezistent la frustrații, activ; 4. tipul limbic drept (L.D.), serviabil, amabil, comunicativ, afectuos.

Această schemă se bucură deja de o largă recunoaștere în rândul specialiștilor și în prezent se încearcă introducerea ei în practica psihodiagnosticului.

C. **Tipologiile psihologice**

Cu toate că tipologiile fiziologice oferă mai multe elemente și deschid posibilități mai largi pentru analiza psihologică a temperamentului decât cele mortb-constituționale, nici ele nu satisfac toate exigențele. Obiecția principală care se invocă este de ordin metodologic: descrierea și clasificarea unui fenomen de o anumită natură calitativă — psihologică — pe baza unor dimensiuni și criterii deduse dintr-un fenomen de o altă natură - neurofiziologică. Astfel, sub motivul câ un fenomen trebuie identificat și analizat pe baza unor dimensiuni de aceeași natură calitativă, s-a trecut la elaborarea unor tipologii temperamentale specific psihologice.

Vom prezenta în continuare pe cele mai importante, care s-au bucurat sau se bucură de o recunoaștere mai largă.

Tipologia olandeză - Heymans și Wiersma. Este o tipologie cu caracter tranzitoriu, cei doi autori olandezi pornind, în elaborarea ei, de la o ipoteză neurofiziologică, formulată de psihiatrul Otto Gross.

Pentru Gross, orice fenomen psihic (de exemplu, o emoție) declanșează o activitate a celulelor nervoase care persistă și după terminarea lui, influențează inconștient activitățile ulterioare ale spiritului. Ele apar ca și cum ar fi opuse funcției cerebrale primare și funcției cerebrale secundare. Gross opunea astfel subiecții cu activitate mentală superficială, la care funcția primară este rapidă, corespunzând unei activități psihice de tip reactiv față de stimul, subiecților cu funcționare mentală profundă, la care funcția secundară este mult prelungită, de unde dificultatea de integrare a fenomenelor psihice.

G. Heymans și E. D. Wiersma, folosind aceste concepte, și-au propus să descrie personalitatea, sub raport temperamental, pe baza a trei dimensiuni pe care ei le-au identificat cu ajutorul unor scări de evaluare. Cele trei dimensiuni (trăsături) sunt: *emotivitatea* sau instabilitatea emoțională, *activitatea* sau forța pulsională generală și *primaritate-secundaritaîe** determinată după predominarea uneia din cele două funcții identificate de Gross. Decupând fiecare distribuție de trăsături în două părți, autorii de mai sus au stabilit opt tipuri psihologice, corespunzând combinațiilor posibile ale celor trei trăsături.

Acestea se prezintă ca în tabelul de mai jos:

Emotivitate	*Activitate*	*Primaritate-Secundaritate*	*Tipul*
-	-	P	Amorf
-	-	S	Apatic
+	–	P	Nervos
+	-	S	Sentimental
-	+	P	Sangvin
-	+	S	Flegmatic
+	+	p	Coleric
+	+	S	Pasional

În tabelul de mai sus, semnul „+"semnifică faptul că subiecții se situează deasupra mediei pentru dimensiunea considerată; semnul „—" arată că subiecții se situează sub media pentru dimensiunea considerată, literele P și S indică predominarea funcției primare, respectiv secundare.

Tipologia franceză: R. Le Senne, G. Berger. în Franța, Rene Le Seime (1945) a făcut cunoscute lucrările lui Heymans și Wiersma și școala creată de el, mai ales prin Gaston Berger, a dezvoltat tipologia olandeză. în formularea sa definitivă, clasificarea propusă se bazează pe analiza și evaluarea unui set de nouă trăsături, incluzând, pe lângă cele trei utilizate de Heymans și Wiersma, lărgimea sau întinderea cimpului conștiinței, polaritatea, aviditatea, interesele senzoriale, tandrețea și pasiunea intelectuală.

Acest ansamblu constituie un sistem de referință de la care pornind devine posibilă descrierea unui mare număr de tipuri particulare.

Studiile ulterioare (F. Gauchet și R. Lambert, 1959) au arătat că aceste dimensiuni - cele trei ale lui Heymans și Wiersma sau cele nouă utilizate de Berger- pot fi reduse, prin analiză tactorială, la doi factori independenți - emotivitate și primaritate-secundaritate.

Tipologiile psihanalitice. Adept al determinismului intrapsihic, S. Freud a deschis calea unei abordări în „cerc închis[11] a fenomenelor psihice particulare și a organizării sistemului personalității în ansamblu. în lumina acestei paradigme, orice comparație și orice explicație cauzală trebuie să vehiculeze numai entități psihice nu fiziologice și nici morfoconstituționale. Ca urmare, tipologiile elaborate din această perspectivă au fost denumite „pur psihologice" (J.Delay, P.Pichot, 1990).

Freud a elaborat o atare tipologie, pornind de la stadiile evoluției sexualității. Astfel el a stabilit următoarele tipuri de bază: oral, anai, uretral, falie și genital.

Tipul oral este caracterizat prin „nevoia" de a depinde excesiv de alții pentru a-și putea menține respectul de sine".

Această atitudine fundamental pasiv-dependentă este acompaniată de trăsături care pot fi opuse, dar care se raportează la aspectul „a da - a primi" (generozitate-avariție, volubilitate-tăcere obstinată).

Tipul anal se distinge prin trei trăsături principale: parcimonie, iritabilitate și pedanterie (ordine).

Tipul uretral are ca trăsături esențiale ambiția și dorința de competiție, care se află în raport invers cu rușinea.

Tipul falie are un comportament caracterizat prin temeritate, determinare, siguranță, ceea ce reprezintă în mare măsură realizarea dorinței în raport cu angoasa de castrare.

Tipul genital corespunde „normalității ideale" a personalității. El este întruchipat numai de subiecții care parcurg fără probleme și stări remanente toate stadiile evoluției libidinale.

Pe lângă această tipologie „ortodoxă", în cadrul psihanalizei culturaliste consemnăm numeroase alte încercări, întreprinse de Karen Herney și E.Fromm.

Karen Homey ia ca premise direcțiile principale pe care le poate lua copilul în relațiile sale cu anturajul: de a se apropia de oameni, de a se opune sau de a se îndepărta. De aici, sunt deduse trei tipuri de temperamente: *complezent, agresiv* și *detașat.*

Pentru E.Fromm, într-o perspectivă apropiată, interacţiunea cu părinţii determină tipul de orientare specială, de unde derivă cinci tipuri de orientări principale: *orientare receptiva,* în care subiectul aşteaptă tot ceea ce doreşte de la o sursă externă; *orientare de exploatare,* în care individul încearcă să ia totul de la alţii prin forţă; *orientare acumulativă,* în care subiectul îşi fondează securitatea sa pe economisirea şi conservarea a ceea ce posedă; *orientare comercială,* în care subiectul îşi consideră propria persoană ca o marfă care poate fi cumpărată şi vândută; în fine, *orientare productivă,* care face ca individul să-şi folosească aptitudinile sale şi să-şi realizeze potenţialităţile care-i sunt proprii.

Dacă tipologiile analitice culturaliste iau ca bază de pornire relaţiile cu celelalte persoane, altele apelează la orientarea spre lume. Astfel au procedat, de pildă, C.G.Yung şi H.Rorschach (sub influenţa celui dintâi).

Tipologia lui Jung se referă direct la cea a lui Gross. Aspectul ei principal priveşte tendinţa pe care o posedă libidoul, respectiv energiile instinctuale ale individului (care pentru Jung nu sunt de natură exclusiv sexuală), de a se orienta preponderent fie spre lumea externă, *spre obiecte (extraversiune),* fie spre lumea interioară, *spre sine (introversiune).*

După Jung, extravertitul corespunde tipului superficial al lui Gross, iar introvertitul - tipului profund, pentru că „introversiunea se caracterizează printr-o funcţie primară intensă şi, în consecinţă, printr-o funcţie secundară prelungită".

Extravertitul acordă valoare lumii externe (bogăţiei, prestigiului), el caută aprobarea socială, tinde să fie conformist, este sociabil, iubeşte activitatea exterioară, schimbarea, variaţia. Emoţiile sale sunt uşor de activat, dar sunt superficiale, de moment. Are inhibiţii puţine.

Introvertitul se caracterizează prin trăsături opuse, interesul său esenţial situându-se în sfera ideilor.

Trebuie spus că tipologia lui Jung, cu toate că nu operează decât cu o singură trăsătură de personalitate, a fost acceptată pe scară largă. Ea oferă numeroase corespondenţe cu tipologia lui Kretschmer, cu care este confundată adesea prin asimilarea ciclotimului cu extravertitul şi a schizotimului cu introvertitul.

Tipologia lui Rorschach prezintă un interes particular, întrucât serveşte ca bază pentru cel mai utilizat test proiectiv de personalitate. Ea se întemeiază pe opoziţia între *extratensiv* (corespunzător în mare parte extravertitului) şi *introversiv* (corespunzător introvertitului).

La cele două tipuri, Rorschach a adăugat un al treilea - *coariaţ,* care corespunde slăbiciunii energiilor instinctuale, în absenţa unei orientări, fie spre obiecte, fie spre viaţa interioară. (Astăzi, în medicină, *coariaţ* se ia în sens de *retractat).*

O direcţie interesantă de analiză tipologică a personalităţii în plan temperamental este cea care ia ca punct de pornire specificul percepţiei. Efortul cel mai intens în vederea elaborării unei tipologii perceptive îl datorăm lui E.R.Jaensch şi WJaensch. Din păcate, aplicaţiile ideologice, deadreptul delirante, deduse de aici, au făcut ca lucrările elaborate de cei doi autori să fie sever repudiate.

Tipologia lui Jaensch are la bază trei trăsături: integrarea variabilă fundamentală, care oscilează între *integrarea absolută şi dezintegrare* (care se aseamănă cu noţiunea

de disociație a lui Kretschmer), *diferențierea* (care corespunde sensibil introversiunii-extraversiunii lui Jung) și *polaritatea sentimente-gândire.*

Combinațiile între cele trei trăsături au permis stabilirea a șapte tipuri de personalitate: *patru tipuri zise integrate* (B - exagerat integrat, J] — normal integrat, J_2 - parțial și ocazional integrat, acestea orientate spre lumea exterioară, și Ji - normal integrat, dar orientat spre lumea interioară, un *tip S/vital,* ocupă o poziție intermediară între integrate și neintegrate, *două tipuri „dezintegrate "* și considerate ca „degenerate": (Si - dezintegrat pur și S2) la care există o compensație, inteligența hipertrofiată ocupând locul primordial în raport cu afectivitatea. Această tipologie, prezentată într-un limbaj adesea obscur, se întemeiază pe o serie de experiențe interesante asupra „memoriei eidetice a percepțiilor vizuale". Unii subiecți sunt capabili de a evoca după voie reprezentări vizuale și de a le face să dispară, de asemenea, la comandă.

Acest tip ar avea, după Jaensch, raporturi cu hiperfuncționarea tiroidiană (tip basedowian). La celălalt pol, se situează subiecții dominați de aceste reprezentări vizuale, pe care ei nu le pot evoca voluntar. Acest tip are legătură cu insuficiența paratiroidiană (tipul tetanic).

D. **Tipologiile clinice**

Observația clinică asupra deviațiilor personalității permite să se izoleze în manieră concretă un anumit număr de tipuri empirice, care au fost descrise inițial ca anomalii ale personalității. Prin extensiune, devine posibil să aplicăm această tipologie la personalitatea normală.

Sistemul cel mai cunoscut este cel elaborat de Kurt Schneider și care are avantajul de a include principalele tipuri descrise de majoritatea autorilor.

Sunt delimitate zece tipuri:

Tipul hipertimic, sau hipomaniac, caracterizat printr-o stare permanent deviată spre euforie și hiperactivitate maniacă. Deși este vorba de o stare permanentă, cu hipomanie Ia limita inferioară, aceasta nu este o psihoză.

Tipul depresiv, caracterizat printr-o umoare permanent deviată spre depresie și durere morală. Ca și în cazul precedent, este vorba de o stare permanentă, prezentând la minimum trăsăturile melancoliei.

Tipul neliniștit. Cuprinde două subtipuri — subtipul *senzitiv* descris de Kretschmer, caracterizat printr-o sensibilitate crescută pentru toate experiențele trăite, fiind incapabil de descărcare, și subtipul *anancastic,* adesea denumit *obsesional* sau *compulsiv,* sinonim dacă nu chiar identic cu tipul anal descris de psihanaliști.

Tipul fanatic, adesea denumit paranoic, caracterizat prin triada rigiditate, hipertrofia Eului (orgoliu), paralogism (raționament hiperlogic pe baza unor premise false, falsitatea spiritului, în limbaj comun).

Tipul isteroid, histrionic sau mtomaniac, caracterizat prin egocentrism, superficialitatea sentimentelor contrastând cu aspectul zgomotos al expresiei lor, tendință spre fabulație și mitomanie.

Tipul instabil, caracterizat prin oscilație emoțională, antrenând de obicei o instabilitate în plan social și ducând frecvent la delincventă minoră. In forma sa patologică, tipul instabil corespunde sensibil *dezechilibrului mintal,* așa cum a fost

descris el în literatura psihiatrică franceză. Oscilațiile umorii instabilului sunt net distincte de cele ale ciclotimului lui Kretschmer.

Tipul exploziv, caracterizat prin reacții emoționale violente, agresive numite „de scurt-circuit" (Kretschmer).

Tipul apatic, care are drept trăsătură fundamentală insensibilitatea și răceala afectivă. El corespunde unor trăsături ale tipului schizoid al lui Kretschmer. în expresia sa patologică, el ar corespunde unor varietăți ale „nebuniei morale" și „perversiunii constituționale".

Tipul abulic, definit prin trăsătura influențabilității și prin „maleabilitatea voinței" (ușor manevrabil de cei din jur).

Tipul astenic, caracterizat prin fragibilitate neuropsihică la influența situațiilor tensionate, afectogene, și prin fatigabilitate.

Concluzii asupra tipologiilor temperamentale. Numărul tipologiilor, diversitatea termenilor folosiți, multiplicitatea abordărilor pot da impresia de confuzie. La o analiză atentă, vom constata, totuși, că există numeroase corespondențe în schemele de clasificare. Fără îndoială, majoritatea tipologiilor existente au tendința de a lua în seamă doar aspecte parțiale ale temperamentului. In acest caz, o tipologie veritabilă ar trebui să ia în considerare, simultan, componentele morfologice, fiziologice și psihologice.

Complexitatea extremă a unui asemenea travaliu de sinteză explică aspectul particular și adesea contradictoriu al datelor existente. Unificarea tipologiilor parțiale, secvențiale, într-o tipologie integratoare, multidimensională, rămâne o sarcină a viitorului.

Oricum, însă, chiar și în forma lor actuală, tipologiile temperamentale își dovedesc valoarea lor teoretică și mai ales practică.

17.3. CARACTERUL

17.3.1. Definiție și descriere generală

Inițial. în greaca veche, termenul „caracter" se asocia cu un semn (de exemplu, un băț) care se folosea pentru a separa două terenuri (mejdină). Ulterior, semnificația lui s-a extins, fiind utilizat pentru a exprima ceea ce distinge un lucru de altul, un organism de altul. Astfel, el va însemna *pecete, marcă.* în biologie, termenul este folosit în sens de însușire sau trăsătură diferențiatoare sau asemănătoare (comună), ereditară sau dobândită, care permite descrierea și clasificarea indivizilor. Culoarea pielii, culoarea ochilor, talia, conformația fizică etc. sunt caractere.

In psihologie, se întâlnesc două curente: unul care include în sfera noțiunii de caracter atât *însușirile genotipice* determinate biologic, cât și pe cele *fenotipice,* dobândite sub influența mediului natural și social; când importanța acestuia din urmă este recunoscută se șterge orice deosebire calitativă dintre caracter și temperament (reprezentanții orientărilor biologizante și fiziologizante) și un altul care raportează noțiunea de caracter numai la personalitatea umană, în care se includ însușirile fenotipice de esență socio-culturală, etico-axiologică, subliniind astfel existența unei deosebiri calitative între caracter și temperament (reprezentanții orientării socio-antropo-culturologice).

Noi considerăm mai adecvat, din punct de vedere metodologic și științific, acest al doilea curent și vom aborda caracterul ca *entitate distinctă* a sistemului personalității, ireductibilă la temperament.

într-o primă aproximare, caracterul reprezintă o dimensiune (structura) esențială care, pe de o parte, definește orice personalitate individuală în contextul relațiilor sociale, iar pe de altă parte, diferențiază mai mult sau mai puțin semnificativ personalitățile individuale între ele.

în definirea caracterului, se impune operarea cu o *accepfiune lărgită* și cu una *restrânsă,* prima fiind cadru general de referință, iar cea de-a doua, instrument de abordare și cercetare concretă.

In accepțiune extinsă, caracterul exprimă *schema logică* de organizare a profilului psiho-social al personalității, considerai din perspectiva unor norme și criterii valorice. în acest caz, el include: a) concepția generală despre lume și viață a subiectului; b) sfera convingerilor și sentimentelor socio-morale; c) conținutul și scopurile activităților; d) conținutul aspirațiilor și idealurilor. Toate aceste „elemente" sunt corelate și integrate într-o structură funcțională unitară, prin intermediul unui mecanism de selecție, apreciere și valorizare.

Luată în sens restrânsă, noțiunea de caracter desemnează un *ansamblu închegat de atitudini,* care determină un mod relativ stabil de orientare și raportare a omului la ceilalți semeni, la societate în ansamblu și la sine însuși.

Spre deosebire de temperament, care se implică și se manifestă în orice situație — naturală sau socială -, caracteml se implică și se manifestă numai în situațiile sociale. Astfel, putem spune, că el se structurează numai în interacțiunea individului cu mediul socio-cultural, ca mecanism specific de relaționare și adaptare la particularitățile și exigențele acestui mediu. Aici se impune a face distincție între planul psihologic de abordare și cel etic.

Psihologia trebuie să se ocupe, în mod deosebit, de studiul caracterului sub aspectul mecanismelor, structurii și rolului adaptativ pentru individ; etica trebuie sâ aibă în prim-planul preocupărilor sale evaluarea caracterului din punctul de vedere al concordanței sau discordanței lui cu normele, principiile și modelele morale proprii mediului socio-cultural în care trăiește individul.

Făcând această distincție, înlăturăm și confuzia pe care o produce experiența cotidiană a bunului simț între caracter ca structură psihică reală și valoarea socială a caracterului; astfel, se afirmă că cineva are sau nu are caracter. în funcție de criteriul de valoare care se aplică. în fond, una este caracterul ca entitate psihologică și alta măsura în care el corespunde sau nu așteptărilor noastre, respectiv codului moral al societății.

După ce a dezvăluit și explicat natura, determinațiile și mecanismele caracterului *în sine,* psihologia poate merge mai departe în întâmpinarea eticii, arătând ce șanse de integrare într-un anume mediu .socio-cultural au indivizii cu un profil caracterial sau altul. Nu trebuie, deci, să pierdem din vedere raptul că psihologia este o știință *explicativă* (și trebuie să rămână astfel), iar nu una *normativă* (cum este, de pildă, etica). în latura sa aplicativă, de intervenție optimizatoare, psihologia trebuie să se raporteze la normativitatea socio-culturală (în cazul dat. normativitatea etică) și să țină seama de ea. Dar, repetăm, aceasta numai după ce și-a îndeplinit funcția sa explicativă.

Din punct de vedere psihologic, orice individ cât de cât normal, născut și crescut într-un mediu social. în comunicare și interacțiune cu alți semeni, — cu membrii familiei, cu colegii de școală, cu dascălii, cu cercul de prieteni etc. - își structurează pe baza unor complexe transformări în plan cognitiv, afectiv, motivațional, un anumit mod de raportare și reacție la situațiile sociale, adică un anumit *profil caracterial.* Este cu totul altceva, acum, dacă acest profil va fi etichetat ca „bun" sau„rău", ca „pozitiv" sau „negativ".

Societatea este perfect îndreptățită să pretindă și să aștepte de la membrii ei să-i accepte normele și exigențele, în lumina acestora, admițând caracterele „pozitive" și respingând pe cele „negative"; dar, la rândul său, și individul este îndreptățit să aibă și să manifeste anumite exigențe și așteptări de la societate, formulate din perspectiva concepției sale despre lume și viață, a criteriilor și etaloanelor sale valorice.

Dacă ținem să evidențiem latura axiologică a caracterului, atunci trebuie să luăm în considerație interacțiunea dintre cele două mulțimi de „solicitări": „mulțimea solicitărilor interne", pe care individul le are față de societate, și „mulțimea solicitărilor externe", pe care societatea le formulează față de individ.

Caracterul apare ca mod individual specific de relaționare și integrare a celor două mulțimi de solicitări. El poate pune individul în următoarele trei ipostaze: a) *de concordanță deplină cu societatea* (toate solicitările sociale sunt acceptate și integrate ca norme proprii de conduită și toate solicitările proprii se încadrează în limitele normelor și etaloanelor societății); o asemenea situație nu se întâlnește în realitate, ea desemnând o limită ideală, teoretică, spre care se poate tinde; b) *de respingere reciprocă totală* (cele două mulțimi de solicitări nu concordă în nici un punct); și această situație trebuie considerată ca având doar o semnificație teoretică, neîntâlnindu-se ca atare în realitate; c. *concordanță parțială-discordanțâparțială* (cele două mulțimi de solicitări intersectându-se pe o plajă mai îngustă sau mai întinsă); aceasta este situația reală, care reflectă natura contradictorie a raportului individ-societate. Atunci când plaja de intersecție se îngustează până la un anumit *prag,* societatea declară individul ca lipsit de caracter, iar individul declară criteriile și etaloanele impuse de societate ca inacceptabile, trebuind să fie revizuite (reformate); când plaja de intersecție se lărgește tinzând spre limita superioară de concordanță, societatea declară individul ca având caracter, iar individul consideră criteriile și etaloanele societății ca fiind și ale lui.

Caracterul se structurează prin integrarea în plan cognitiv, afectiv, motivațional și volitiv a ceea ce este *semnificativ* pentru individ în situațiile, evenimentele și experiențele sociale. Ca urmare, al se manifestă numai în asemenea împrejurări. De aceea, dezvăluirea trăsăturilor de caracter este incomparabil mai dificilă decât a celor temperamentale.

Nu este suficient să punem subiectul într-o situație oarecare, ca în cazul temperamentului, ci neapărat într-o situație socială semnificativă.

Semnificativul se poate împărți în *individual* și *general.* Când caracterul se structurează pe dominanta semnificativului individual, va fi etichetat ca *mărunt,* mercantil; când se structurează pe dominanta semnificativului general (supraordonat), va fi etichetat ca *mare,* nobil. în primul caz, individul își va demonstra întreaga forță a caracterului său în acțiunile îndreptate spre atingerea scopurilor personale; în cazul al doilea, forța caracterului se va dezvălui cu adevărat numai în acțiunile subordonate atingerii unor scopuri cu valoare socială mare.

Rezultă, aşadar, că modalitatea cea mai eficientă de cunoaşterea şi evaluare a caracterului o reprezintă analiza actelor de conduită în situaţii sociale înalt semnificative pentru individ.

Acest lucru fiind foarte greu de realizat în mod curent, suntem nevoiţi să ne mulţumim cu analiza şi evaluarea comportamentelor interpersonale: «„X" se poartă cu „Y" aşa, înseamnă că are un caracter bun »; «„X" se poartă cu ,.Y" altfel. înseamnă că are un caracter rău». Se ajunge, astfel, ca una şi aceeaşi persoană să fie evaluată caracterial nu numai diferit, dar şi diametral opus de diferiţi „parteneri" sau .Judecători". Oare, de aici trebuie trasă concluzia că cineva poate avea mai multe caractere, respectiv, atâtea câţi evaluatori? Evident, nu. Ceea ce diferă este efectul pe care unul şi acelaşi caracter îl produce asupra mai multor „destinatari" (evaluatori).

17.3.2. Structura psihologică a caracterului

Caracterul trebuie considerat rezultatul unui şir de integrări a funcţiilor şi proceselor psihice particulare din perspectiva relaţionalii omului cu semenii şi a adaptării sale la mediul socio-cultural în care trăieşte. în diferitele perioade ale evoluţiei ontogenetice, integrările respective angajează în măsură diferită afectivitatea, motivaţia, cogniţia şi voinţa. La vârstele mici, integrarea caracterială se realizează preponderent pe dimensiunile afectivă şi motivaţională (formarea supra- Eului în concepţia freudistă se întemeiază pe acceptarea de către copil a consemnelor morale ale autorităţii paternale, pentru a evita sancţiunile şi a obţine satisfacerea trebuinţelor sale); la vârstele mai mari, începând mai ales cu adolescenţa, integrarea caracterială se realizează cu precădere pe dimensiunile cognitivă (analiza şi evaluarea critică a normelor şi modelelor socio-culturale) şi volitivă (autodeterminarea, angajarea pe o direcţie sau alta a orientării şi modului de conduită).

Putem afirma, aşadar, că în structura caracterului se regăsesc „elemente" de ordin afectiv (emoţii, sentimente), motivaţional (interese, trebuinţe, idealuri), cognitiv (reprezentări, concepte, judecăţi) şi volitiv (însuşiri, trăsături), care ţin de existenţa socială a individului şi mediază raporturile lui cu ceilalţi semeni şi cu societatea în ansamblu.

Ponderea celor patru tipuri de comportamente în structura caracterului este diferită la diferiţi indivizi, ea putând constitui *criteriu* de clasificare tipologică. (De exemplu, o structură caracterială în care predomină motivaţia personală va avea trăsătura „egoist" mai puternică decât trăsătura „altruist"; o structură în care prevalează componentele afective pozitive va fi predispusă mai mult la acte de caritate decât una în care predomină judecata obiectivă, „rece"; o structură caracterială „reflexivă" va fi mai „ezitantă" în luarea unei hotărâri decât una „voluntară" etc).

Gradul de elaborare a structurii caracteriale nu este acelaşi la toţi oamenii. K.Lewin a demonstrat gradualitatea structurilor personalităţii de la niveluri iniţial difuze, cu componente şi articulaţii ncdiferenţiate se trece prin niveluri intermediare (diferenţieri de la slab la mediu a componentelor şi articulaţiilor) şi se ajunge la niveluri mature (diferenţieri de la mediu la superior a componentelor şi articulaţiilor). Această „schemă" se aplică şi structurii caracterului. Astfel, ea se poate afla la unul din cele trei niveluri de elaborare: *incipient* (elementar), *mediu* sau *superior* (înaltă diferenţiere şi integrare a tuturor componentelor).

Prin definiție, structura presupune o anumită *stabilitate,* existența anumitor invarianți. Ca structură, caracterul trebuie să satisfacă și el această condiție. Și, într-adevăr, în măsura în care reușim să-1 cunoaștem, putem să prevedem modul în care se va comporta o persoană în diferite situații sociale.

Totuși, stabilitatea structurii caracteriale nu este de același ordin ca cea a structurii temperamentale. Mediind și reglând raporturile persoanei cu cei din jur și cu situațiile sociale, puternic variabile, structura caracterială trebuie să posede și un anumit coeficient de flexibilitate, care să-i permită „perfecționarea", „corecția", „reorganizarea". în principiu, caracterul este modelabil pe toată durata vieții individului, dintr-unul inițial negativ, putând deveni unul pozitiv (dacă situațiile și experiențele sunt suficient de semnificative).

In plan social, se apreciază atât stabilitatea/constanța caracterului, cât și flexibilitatea, maleabilitatea lui în funcție de criteriile și ctaloanele valorice, care se aplică unei situații sau alteia, unui context relațional sau altuia. De pildă, într-o situație, se apreciază la cea mai înaltă cotă valorică nerenunțarea la un crez, la o convingere, mergându-se până la acceptarea sacrificiului de sine (cazul martirilor: C.Brâncoveanu și familia sau au „preferat" să moară decât să renunțe la credință); în altă situație, se apreciază pozitiv renunțarea la o convingere anterioară (de exemplu, o convingere științifică) sau modificarea unei trăsături negative (de pildă, invidia) într-o trăsătură pozitivă (de pildă, solicitudinea sau mărinimia).

Din cele de mai sus se poate constata că, spre deosebire de temperament, caracterul reflectă și ne trimite întotdeauna la latura de conținut, de esență a personalității ca subiect social și ne impune valorizarea etică a comportamentului.

Din punct de vedere funcțional, structura caracterială include două „blocuri": a) *blocul de comandă sau direcțional,* în care intră scopurile mari ale activității, drumul de viață ales, valorile alese și recunoscute de individ, și b) *blocul de execuție,* care cuprinde mecanismele voluntare de pregătire, conectare și reglare a conduitei în situația concretă dată (Levitov, 1962;l.Radu, l991:M.Golu, 1993; M.Zlate, 1999).

în cadrul blocului de comandă, trebuie să administrăm existența următoarelor elemente esențiale: a) o structură cognitivă de receptare, filtrare, identificare și evaluare a situațiilor sociale; b) o structură motivațională de testare, prin care se stabilește concordanța sau discordanța dintre valențele situației și starea de necesitate actuală sau de perspectivă a subiectului; c) o structură afectivă, care generează trăirea pozitivă sau negativă a modelului „cognitiv" și „tnotivațional" al situației și, potrivit acesteia, „starea de set" față de situație.

Toate aceste elemente, strâns interdependente, sistemic articulate, formează latura internă, invizibilă a caracterului. Ea este absolut necesară, dar insuficientă pentru realizarea caracterului *în aci,* pentru atingerea unui efect adaptativ concret în diferite situații sociale.

In mod obiectiv, activitatea blocului de comandă se impune a fi corelată cu activitatea *blocului de execuție.* Din punct de vedere psihologic, acest bloc include: a) *operatorii de conectare,* care primesc și proiectează „starea de set" pe „repertoriul comportamental"; b) *operatorii de activare,* care realizează stabilirea atitudinii față de situație; c) *operatorii de declanșare,* care actualizează și pun în funcțiune aparatele de răspuns (verbale și motorii); d) *operatorii conexiunii inverse,* care extrag și retransmit

blocului de comandă informaţia despre efectele comportamentului sau acţiunii. Observăm că interfaţa între structura internă, profundă a caracterului şi conduita manifestă o constituie *subsistemul atitudinal.*

Atitudinea este *poziţia internă* adoptată de o persoană faţă de situaţia socială în care este pusă. Ea se constituie prin organizarea selectivă, relativ durabilă, a unor componente psihice diferite-cognitive, motivaţionale afective - şi determină modul în care va răspunde şi acţiona o persoană într-o situaţie sau alta.

După T.M.Newcomb, de pildă, atitudinea reflectă fidel forma în care experienţa anterioară este acumulată, conservată şi organizată la individ, când acesta abordează o situaţie nouă.

Atitudinea ne apare ca verigă de legătură între starea psihologică internă dominantă a persoanei şi mulţimea situaţiilor la care se raportează în contextul vieţii sale sociale. De aici, putem deduce şi caracteristicile principale ale atitudinii; a) *direcţia sau orientarea,* dată de semnul pozitiv (favorabil) sau negativ (nefavorabil) al trăirii afective faţă de obiect (situaţie): atitudinea pozitivă imprimă persoanei tendinţa de a se apropia de obiect. în vreme ce atitudinea negativă creează o tendinţă opusă, de îndepărtare; b) *gradul de intensitate,* care exprimă gradaţiile celor două segmente ale trăirii - pozitiv şi negativ -, trecând prin punctul neutru 0 (zero): valorile gradului de intensitate care depind de „mărimea semnificaţiei" obiectului (situaţiei) şi care determină intensitatea trăirii.

Un obiect cu semnificaţie negativă mică induce o atitudine de respingere de intensitate slabă, în vreme ce altul cu semnificaţie negativă mare determină o atitudine de respingere puternică; la fel stau lucrurile şi în cazul semnificaţiei pozitive şi, respectiv, a atitudinii pozitive. Absenţa semnificaţiei corespunde unei atitudini neutre, de indiferenţă.

Dinamica atitudinii este condiţionată de caracteristicile obiectului de referinţă, care, după T.M.Newcomb, sunt: a) *dimensionalitatea,* constând în numărul şi varietatea elementelor care-l compun, mergând de la stimuli unidimensionali până la cei mai complecşi, cum sunt cei socio-umani; b) *suprafaţa* sau întinderea comprehensibilă a obiectului, constând în numărul de însuşiri accesibile observaţiei şi înţelegerii, faţă de care subiectul a reuşit să-şi formeze o atitudine definită şi generalizată; c) *centraliîaîea psihologică* a obiectului pentru subiect, care înseamnă că unele obiecte se situează aproape permanent în prim-planul conştiinţei. în timp ce altele rămân, psihologic, îndepărtate de subiect, principala sursă a diferenţei de centralitate aflându-se în sfera motivaţională; d) *socialitatea,* care rezidă în aceea că „obiectele sociale" (îndeosebi celelalte persoane) reprezintă principala sursă de formare a atitudinilor.

Integrarea la nivel cognitiv, afectiv, motivaţional şi valiţional a semnificaţiilor pozitive şi negative ale obiectelor şi situaţiilor socio-umane se realizează în mod individual specific, ducând astfel la elaborarea unei game foarte întinse de structuri caracteriale; în cadrul lor se realizează cele mai variate configuraţii atitudinale, în funcţie de conţinut şi de raportul dintre polul pozitiv şi cel negativ.

Expresia externă a atitudinii o reprezintă *opinia* şi *acţiunea.* Opinia este forma verbal-propoziţională de exteriorizare a atitudinii, constând din judecăţi de valoare şi de acceptare (acord) sau de respingere (dezacord) în legătură cu diferitele situaţii, evenimente şi sisteme de valori. Opinia este o modalitate constatativ-pasivă de raportare

la lume. care nu introduce nici o schimbare în situaţie. Când atitudinile individuale converg într-o măsură semnificativă, vom avea, în plan extern, *opinia publică,* ce poate fi interpretată ca dimensiune a caracterului social de care vorbea E.Fromm.

Acţiunea reprezintă intrarea subiectului în relaţie directă (senzorială şi motorie) cu situaţia şi efectuarea unor demersuri (transformări) de integrare în situaţie, de modificare a ei sau de îndepărtare. Gradul de angajare psihologică în cadrul acţiunii este cu mult mai ridicat decât în cadrul opiniei şi, ca atare, acţiunea devine mai relevantă pentru dezvăluirea esenţei caracterului unei persoane decât opinia: faptele atârnă mai greu în aprecierea personalităţii unui om decât vorbele.

între atitudine şi manifestarea ei externă, în forma opiniei sau acţiunii, nu există o concordanţă perfectă şi necondiţionată. Graţie funcţiei reglatorii a conştiinţei, în structura caracterială se elaborează un mecanism special de comutare, care face posibilă disocierea temporară şi periodică între planul intern al convingerilor şi atitudinilor şi planul extern al opiniilor şi acţiunilor.

Apare astfel *dedublarea,* subsumată fie *conformismului* (deşi atitudinea este de semn opus aşteptării sociale, opinia sau acţiunea subiectului se dau în concordanţă cu şablonul), fie *negativismului* (deşi semnul atitudinii concordă cu etalonul social, opinia şi acţiunea vor fi de semn contrar din plăcerea de a contrazice sau de a nu fi la fel cu ceilalţi).

In limite rezonabile, dedublarea are o valoare adaptativă de necontestat, ea realizând acel *compromis convenabil* între individ şi societate. Dar atunci când se impune ca trăsătură dominantă, se transformă într-o frână în calea unei interacţiuni optime între individ şi cei din jur. Astfel, atunci când ea se subordonează conformismului poate fi benefică din punct de vedere social, dar defavorabilă pentru individ, iar când se subordonează negativismului poate fi favorabilă individului, dar repudiată social.

După obiectul de referinţă, atitudinile se împart în două categorii: a) *atitudinile faţa de sine* şi b) *atitudinilefaţă de societate.*

Atitudinile faţă de sine reflectă caracteristicile imaginii de sine, elaborate pe baza autopercepţiei şi autoevaluării, pe de o parte, şi a percepţiei şi evaluării celor din jur, pe de altă parte. Ele se diferenţiază şi se structurează la două niveluri: unul *segmentar* şi altul *global.* în primul caz, vom avea atitudinea faţă de Eul fizic, atitudinea faţă de Eul psihic (nivelul diferitelor funcţii şi capacităţi intelectuale, afective, motivaţionale) şi atitudinea faţă de Eul social (efectele conduitelor şi reuşitelor în cadrul relaţiilor noastre cotidiene în cadrul profesional, familial, civic). în cazul al doilea, este vorba de poziţia globală pe care o adoptăm faţă de propria personalitate în unitatea componentelor sale bio-psiho-sociale.

în mod normal, atitudinea globală faţă de sine este (şi trebuie să fie) de semn pozitiv, aceasta fiind o premisă necesară, obligatorie a unei adaptări satisfăcătoare la viaţa socială. Dar, la diferiţi indivizi, ea se poate structura pe grade de autoevaluare diferite: *autoevaluare ohiectiv-realistă,* - asigură cele mai bune premise psihologice de relaţionare; *autoevaluare în hiper* (supraestimare), - induce trăsături etichetate de cei din jur ca negative - aroganţă, dispreţ, complex de superioritate - şi creează serioase probleme de adaptare la grup; *autoevaluare în hipo* (subestimare), - favorizează trăsături caracteriale nefavorabile pentru subiect - modestie exagerată, neîncredere în sine, complexe de inferioritate.

Atitudinile față de societate se diferențiază și se individualizează potrivit diversității „obiectelor" și „situațiilor" generate de realitate. Astfel, putem delimita: *atitudinea față de muncă* (în sens larg, ca ansamblu de sarcini și solicitări impuse social); *atitudinea față de normele, principiile și etaloanele morale: atitudinea față de diferitele instituții* (familie, școală, biserică, armată etc); *atitudinea față de structura și forma organizării politice; atitudinea față de ceilalți semeni* etc.

Semnul și intensitatea acestor atitudini determină valoarea caracterului și, corespunzător, potențialul adaptativ al personalității în sfera vieții sociale.

17.3.3. Trăsăturile caracteriale

Descrierea și evaluarea structurii caracterului se bazează preponderent pe procedeul trăsăturilor, alte procedee mai sintetice, de genul celui factorial, fiind mai puțin operante, datorită complexității deosebite a câmpului de interacțiune a variabilelor psihologice implicate.

Trăsătura caracterială poate fi definită ca *structură psihică internă,* care conferă constanța modului de comportare a unui individ în situații sociale semnificative pentru el (spre deosebire de trăsătura temperamentului care determină parametrii dinamico-energetici ai comportamentului în orice fel de situații).

Identificabile în desfășurarea comportamentelor sociale, trăsăturile caracteriale se evaluează numai printr-o operație de comparație a unei persoane cu altele. Aceasta deoarece nu există un standard absolut pentru nici o variabilă (categorie) calitativă. Pentru a formula aserțiunea „X este onest", de pildă, trebuie să-1 raportăm la alte persoane sau la un etalon pentru onestitate, stabilit pentru indivizi aparținând contextului socio-cultural dat. Astfel, determinarea și atribuirea trăsăturilor se realizează întotdeauna cu referire la descrierile interindividuale. Totodată, însușirile pe care le evocă atribuirea unei trăsături sunt suficient de distincte pentru a putea fi deosebite de altele. Trebuie, așadar, să ne asigurăm că însușirile atribuite unei persoane sunt efectiv proprii acelei persoane și că ele au fost observate în mai multe situații. Pentru a caracteriza pe cineva ca „onest", este necesar ca elementele onestității să se fi manifestat într-o serie semnificativă de comportamente și într-o diversitate de situații concrete (variind comportamentele și situațiile, trăsătura trebuie să rămână constantă).

Trăsăturile caracteriale, ca și cele temperamentale, au o dinamică polară, ele formând, de regulă, *perechi antagonice* (ex.: egoist-altruist, avar-cheltuitor, respectuos-nepoliticos, muncitor-leneș, curajos-laș etc). Este important de subliniat faptul că la fiecare persoană se întâlnește întreaga gamă de perechi, dar cu grade diferite de dezvoltare a fiecărei trăsături. Astfel, în evoluția sa, profilul caracterial va integra trăsături care tind preponderent spre polul pozitiv sau preponderent spre cel negativ, luând aspectul unei balanțe cu două talere: când trăsăturile polare se echilibrează reciproc, avem de a face cu un caracter ambiguu, slab determinat; când valoarea trăsăturilor de la polul pozitiv atârnă mai greu decât cea a trăsăturilor de la polul negativ, avem un caracter socialmente pozitiv; când valoarea trăsăturilor de la polul negativ atârnă mai greu decât cea a trăsăturilor de la polul pozitiv, avem de a face cu un caracter socialmente negativ.

Modelul balanței prezintă, după M.Zlate (1999), o întreită importanță: a) „arată și explică mecanismul psihologic al formării caracterului, forța motrice a dezvoltării acestuia, care constă în principal în opoziția dintre contrarii, în ciocnirea și lupta lor"; b) „sugerează interpretarea caracterului nu doar ca formându-se (din afară), nu doar ca rezultat automat și exclusiv al determinărilor sociale, ci și ca autoformându-se (din interior), cu participarea activă a individului"; c) „conduce spre stabilirea unei tipologii caracteriale" (p. 40).

G.W.Allport (1981) împarte trăsăturile de personalitate în: *comune* (cele care îi apropie pe oameni și după care pot fi găsite comparații intermediare) și *individuale* (care diferențiază o persoană de alta). Trăsăturile individuale sunt. la rândul lor, *cardinale* (dominanțe, cu semnificație majoră pentru individ, punându-și amprenta pe fiecare act de conduită); *centrale* (numeric mai multe, care controlează o gamă întinsă de situații obișnuite, cotidiene); *secundare* (periferice, mai puțin active, exprimând aspecte mai puțin esențiale ale activității și conduitei individului).

Clasificarea trăsăturilor individuale permite prezentarea caracterului ca sistem organizat concentric. Cercul interior subsumează trăsăturile cardinale, cel mediu include trăsăturile centrale, iar cel exterior cuprinde trăsăturile secundare (M.Zlate, 1999).

Un asemenea model pune în evidență dinamica evolutivă a caracterului, posibilitatea de consolidare și generalizare a unei trăsături (deziderabile) și de slăbire și restrângere a razei de influență a altei trăsături (indezirabile).

In fine, se poate avansa și un model de țip miilținivelar, piramidal prin analogie cu piramida noțiunilor, propusă de L.S.Vâgotski și cu piramida motivațională propusă de L.S.Maslow. Acest model surprinde relațiile și interacțiunile dintre trăsături din care derivă, în ultimă instanță, efectul de emergență al structurii caracteriale, care deosebește o persoană de alta pe fondul comunalității trăsăturilor constitutive.

Cum pe bună dreptate subliniază M.Zlate (1999), în modelul piramidal se pun în evidență gradul de valorizare și dominanța de semnificație a unor trăsături în raport cu altele, eficiența reglator-adapțativă a caracterului ca sistem integral.

Trăsăturile ca atare se formează și se individualizează pe fondul interacțiunii conținururilor proprii diferitelor procese psihice - cognitive, afective, motivaționale și volițional-valorizate de subiect și implicate în determinarea atitudinii lui față de „obiectele sociale".

Vom delimita, astfel, *trăsăturile globale,* care definesc sistemul caracterial în ansamblu, și *trăsăturile particulare,* care definesc semnificația relațional-socială a componentelor psihice, din a căror interacțiune rezultă structura caracterului.

Din categoria trăsăturilor globale, menționăm: a) *unitatea caracterului,* care face ca, în ciuda variațiilor sițuaționale accidentale, linia de conduită a unei persoane să-și păstreze o anumită constanță și identitate; b) pregnanța, care indică, pe de o parte, modul de ierarhizare a semnificațiilor și atitudinilor în cadrul profilului caracterial general, iar pe de altă parte, gradul de intensitate și consolidare a componentelor dominante: c) *originalitatea,* care exprimă specificitatea și individualitatea integrării caracterului, gradul de deosebire a unui profil caracterial de altul; d) *plasticitatea,* care definește „disponibilitatea" structurilor caracteriale de a se schimba, de a se adecva la dinamica realității sociale (distingându-se, corespunzător, caractere conservatoare

rigide, caractere mobile care îmbină adecvat stabilitatea și schimbarea și caractere labile, în care predomină variația, oscilația, instabilitatea); e) *stabilitatea scopului* reflectă gradul de ierarhizare și integrare a motivelor care imprimă orientarea generală a subiectului în viață, finalitatea lui majoră, supraordonată; f) *integritatea,* trăsătură-corolar al celor anterioare, exprimă rezistența caracterului la influențele și presiunile perturbatoare (negative) din afară, rezistența la diferitele genuri de tentații.

Trăsăturile particulare poartă în ele amprenta componentei psihice, pe baza căreia se diferențiază și se manifestă fiecare om. ele putând fi grupate în: *trăsături de natură cognitivă* (reflexivitatea, obiectivitatea, spiritul critic și opusul lor); *trataturi de natură afectivă* (sentimentalismul, timiditatea); *trăsături de natură motivafională* (lăcomia, rapacitatea, avariția, mercantilismul și opusele lor); *trăsături de natură intersubiectivă* (solicitudinea, spiritul de cooperare, spiritul de întrajutorare, altruismul și opusele lor); *trăsături de natură morală* (bunătatea, cinstea, corectitudinea, demnitatea, modestia și opusele lor); *trăsături de natură volițională* (curajul, independența, perseverența, fermitatea, hotărârea, consecvența, autocontrolul și opusele lor).

Lista trăsăturilor particulare este în realitate mult mai lungă, apreciindu-se că numărul lor depășește cu mult zece mii.

Aceasta, firește, creează mari dificultăți în tentativele de a realiza un tablou descriptiv exhaustiv al caracterului și de a oferi un instrument unitar și eficient de diagnosticare-evaluare.

Trebuie subliniat că repertoriul probelor și tehnicilor de determinare a caracterului este încă sărac și puțin elaborat, astfel încât sursa cea mai bogată de informații, rămâne observarea și analiza comportamentelor reale în situații mai mult sau mai puțin semnificative pentru subiect.

17.4 APTITUDINILE

17.4.1. Definiție și descriere generală

Aptitudinea ne dă măsura gradului de organizare a sistemului personalității sub aspect adaptativ-inslrumental concret. Fa ne răspunde la întrebarea: „ce poate și ce face efectiv un anumit individ iii cadrul activității pe care o desfășoară ?" și se leagă întotdeauna de performantă și eficiență, în dublul său înțeles: cantitativ și calitativ. în evaluarea laturii cantitative a performanței, apelăm la indicatori precum: volumul total al sarcinilor rezolvate și, corespunzător, volumul „produselor finite" obținute, timpul necesar rezolvării unei sarcini individuale, timpul necesar obținerii unui „produs finit", intensitatea efortului depus. Pentru evaluare;! laturii calitative ne folosim de indicatori precum; gradul de dificultate și complexitate a „sarcinii" rezolvate, noutatea și originalitatea „produsului final", valoarea în sine a „produsului final" în domeniul dat, procedeul folosit în rezolvarea sarcinii, diversitatea modală a sarcinilor accesibile rezolvării.

Cu cât cele două laturi ale perfomianței iau valori mai ridicate, cu atât aptitudinea este mai bine structurată, și invers. De aici rezultă că orice aptitudine pune în evidență un aspect *absolut* și unul *relativ.* Primul rezidă în ceea ce un subiect luat separat reușește să tacă într-o sarcină sau situație dată (de exemplu, la un test de matematică sau de literatură): dacă rezultatul este nul, se conchide absența aptitudinii pentru

categoria respectivă de sarcini; dacă rezultatul este pozitiv, se conchide prezența aptitudinii considerate. Aspectul relativ ne indică faptul *cât de mult* și *cât de bine* realizează un subiect într-o activitate (sau sarcină particulară) în raport cu alții și ce poziție ocupă el într-o clasificare valorică.

Pe de altă parte, termenul de aptitudine îl putem folosi într-o accepțiune lărgită și într-una restrânsă.

*în sens larg** el exprimă *potențialul adaptativ general al individului uman,* pe baza căruia el reușește să tacă față mai mult sau mai puțin bine multitudinii situațiilor și solicitărilor externe și să-și satisfacă stările de necesitate. Din acest punct de vedere, se poate afirma că aptitudinea este o componentă inalienabilă a oricărei structuri normale de personalitate. De altfel, aceasta ține de logica internă a dezvoltării oricărui organism animal, care reclamă un minimum de diferențieri și specializări funcționale, pentru asigurarea supraviețuirii în condițiile variabile ale mediului și atingerea finalității proprii și a celei de specie.

în sens restrâns, termenul de aptitudine este aplicabil numai omului și el desemnează un asemenea potențial instrumental-adaptativ care permite celui ce-1 posedă realizarea, într-unui sau în mai multe domenii de activitate recunoscute social, a unor performanțe superioare mediei comune.

Cazul obiectiv în care se validează o aptitudine îl constituie formele fundamentale de activitate ale omului: jocul, învățarea și munca, în cele două variante ale sale - fizică și intelectuală, în unitatea celor două verigi - executivă și creatoare. Aceasta înseamnă că și pentru evaluarea veridică a aptitudinilor, metoda cea mai eficientă este analiza produselor activității. Testele zise de aptitudini nu ne oferă decât „fragmente" mai mult sau mai puțin relevante și reprezentative din complexa structură a aptitudinii reale.

Ca nivel integrativ de rang superior, aptitudinea nu este reductibilă la un proces psihic particular, oricare ar fi acesta - percepție, memorie, gândire, imaginație, așa cum se afirmă în unele lucrări („Orice însușire sau proces psihic privit sub unghiul eficienței devine aptitudine, de exemplu: memoria, spiritul de observație etc") (I.Radu ș.a., 1991, p. 332).

In sprijinul punctului nostru de vedere aducem cazul subiectului cu memorie fenomenală, descris de AR. Luria (1953), care, în pofida extraordinarei performanțe în memorarea și reproducerea oricărui gen de material, n-a reușit să-și aproprie și să-și integreze structura nici uneia din profesiile (activitățile) la care a aspirat - limbi străine, muzică, matematică, medicină —, fiind nevoit, până la urmă, să rămână un simplu actor de circ.

O interpretare necorelată cu o activitate specifică a termenului de aptitudine o găsim și în *Dictionaire de psychologie* al lui H. Pieron (1973), unde aptitudinea este „substratul constituțional al unei capacități, preexistent acesteia (...). Singură, capacitatea poate face obiectul evaluării, aptitudinea fiind o virtualitate" (p. 32).

Aptitudinea, fie că este vorba de cea luată în accepțiunea lărgită, fie de cea luată în accepțiunea restrânsă, se diferențiază și se individualizează în concordanță cu structura obiectivă a sarcinilor (solicitărilor) și scopurilor care compun o activitate integrală. De aceea, ea reprezintă o matrice internă care se „mulează" pe o formă de

activitate și care, la rândul ei, generează o activitate (cum este cazul aptitudinilor de creație). Iar cum activitatea solicită personalitatea ca *tot* - sub raport instrumental, performanțial — și aptitudinea, care stă la baza desfășurării și finalizării ei, trebuie să includă toate acele componente care concură direct sau indirect la obținerea performanțelor specifice.

Astfel, noi legăm termenul de aptitudine de o *structură complexă, multidimensională,* în care se articulează și se integrează diverse entități psihice, motorii și fizico-constituționale, după o schemă și formulă în același timp comună mai multor indivizi și diferită de la un individ la altul: categorial, o aceeași aptitudine este proprie mai multor indivizi (ex., aptitudinea pentru tehnică), dar ea prezintă diferențe mai mult sau mai puțin semnificative de la o persoană la alta, în ceea ce privește, pe de o parte, nivelul de dezvoltare al componentelor de bază, iar pe de altă parte, modul de interacțiune și articulare a lor.

Schema structurală a unei aptitudini cuprinde, în principiu, următoarele verigi: a) *veriga informațională,* înțeleasă ca ansamblu organizat de reprezentări, cunoștințe, idei, înțelegeri și interpretări despre domeniul obiectiv al activității: b) *veriga procesual-operatorie,* ca sistem închegat de operatori și condiții logice care se aplică elementelor informaționale pentru realizarea modelului intern (mental) al produsului ce se propune a fi obținut; c) *veriga executivă,* care include acțiuni și procedee mentale și motorii de punere în aplicare și de finalizare a „proiectului" (modelului); d) *veriga dinamogenă și de autointărire,* reprezentată de motivație și afectivitate; e) *veriga de reglare,* în care delimităm două secvențe: una de selectare și orientare valorică, în cadrul căreia rolul principal revine sistemului atitudinal, și alta de coordonare, optimizare și perfecționare, reprezentată de funcția evaluativ-critică a conștiinței și de voință, care dă măsura capacității de mobilizare și perpetuare a efortului pentru surmontarea obstacolelor, dificultăților și eșecurilor („Geniul este 90% transpirație și numai 10% inspirație", spunea Edison).

Structura aptitudinii are un caracter *dinamic,* ceea ce face ca obiectivarea ei în cadrul aceleași activități și la același individ să capete un caracter înalt variabil, atât în funcție de natura sarcinilor și situațiilor, cât și de vârstă, produsele realizate nesituându-se toate la același nivel valoric și neavând aceeași frecvență pe toată coordonata timpului.

Dacă luăm viața omului în ansamblul ei, putem constata că aptitudinea are o istorie, pune în evidență o traiectorie evolutivă, pe care o putem rezuma în trei stadii: de *structurare și maturizare, de optimum funcțional* și *de regresie.*

Luate în accepțiunea restrânsă, aptitudinile au, în general, o apariție precoce. Viteza lor de dezvoltare nu este identică la toți indivizii. Accelerată la unii, ea se poate opri brusc la un nivel inferior, în vreme ce la alții, evoluția, lentă la început, continuă timp mai îndelungat, atingând un nivel superior. Evoluția aptitudinilor nu are un caracter rectiliniu. Există vârste critice, când apariția unor noi nevoi, a unor tendințe, se acompaniază cu trecerea în stare latentă sau cu regresia temporară a aptitudinilor manifestate anterior. Ritmul dezvoltării depinde de condiții multiple: biologice, geografice, sociale. Copiii din mediul urban au un ritm mai rapid al dezvoltării psihice generale decât cei din mediul rural; copiii din zona meridională sunt ceva mai precoce decât cei din zona nordică. Pe durata maturității, aptitudinea rămâne la un nivel relativ

constant, dacă nu intervin anumite condiţii patologice care pot să ducă la o deviaţie bruscă şi la o modificare profundă a personalităţii, aşa cum se întâmplă in demenţa precoce, de pildă. începând, însă, cu o anumită vârstă (după 70 de ani), îşi tace apariţia diminuarea acuităţii senzoriale, slăbirea memoriei, cu reducerea capacităţii de achiziţie, slăbirea capacităţii de concentrare, scăderea mobilităţii şi flexibilităţii structurilor intelectuale, tocirea curiozităţii şi a interesului pentru ceea ce se întâmplă înjur etc.

Dar dezvoltarea aptitudinilor nu se supune doar legilor vârstei, ea fiind influenţată în mod esenţial şi de împrejurările externe, de mediu. La mulţi indivizi aptitudinile se pot pierde, dacă nu beneficiază de condiţiile favorabile necesare structurării şi manifestării lor.

Mari psihologi, precum Cattell şi Terman, au insistat, în mod special, în lucrările lor asupra necesităţii de protejare a talentelor. Astfel, ei au găsit o corelaţie pozitivă înalt semnificativă între caracterul favorabil al condiţiilor de mediu (educaţie, stimulare, preţuire, valorificare) şi procentajul cazurilor de aptitudini dezvoltate la nivel superior.

17.4.2. **Raportul înnăscut-dobândit in structura aptitudinilor**

Problema privind natura şi determinismul aptitudinilor a fost şi continuă încă să fie puternic controversată.

în psihologia clasică, abordarea ei s-a tăcut de pe poziţii unilateral-absolutizante, delimitându-se două orientări diametral opuse - ineistă şi genetistă. Ambele îşi au originea în filosofie: prima în filosofia idealist-raţionalistă, care afirma caracterul înnăscut şi imanent al ideilor şi principiilor (Platon, Descartes, Kant, Hegel), iar cea de a doua, în filosofia empirist-pozitivistă (senzualismul lui J. Locke, materialismul francez al sec. XVIII, cu faimosul principiu „tabula rasa").

în plan ştiinţific, orientarea ineistă se sprijină pe teoria eredităţii elaborată, în secolul XIX, de Morgan şi Mendell, iar cea genetistă, pe teoria evoluţionistă a lui Darwin.

Astfel, în materie de aptitudini, ineismul absolutizează rolul eredităţii, mediului fiindu-i recunoscut cel mult doar rolul de factor activator-declanşator. într-o formă răspicată, această idee este afirmată şi susţinută de savantul englez Fr. Galton, în celebra sa lucrare *Hereditary Genius* (1914). Galton afirmă că individul se naşte cu un potenţial aptitudinal mai sărac sau mai bogat, mai prolific sau mai steril, care rămâne în structura şi esenţa sa neschimbat, mediul neadăugând nimic semnificativ la el. Astfel, o aptitudine ori există ca dat ereditar, şi atunci ea se manifestă , se afirmă oricât de nefavorabile şi vitrege ar fi condiţiile externe, ori nu există şi atunci nu are de unde şi cum să se manifeste, oricât de prielnice ar fi condiţiile externe. Geniul este integral înnăscut şi nicicum făcut.

în susţinerea ideilor sale, Galton se sprijină pe datele oferite de analiza comparativă a arborilor genealogici din care au provenit unele mari personalităţi creatoare în domeniile matematicii, tehnicii, literaturii, muzicii. Deşi, în sine, veridice, faptele invocate au totuşi un caracter fragmentar, ele referindu-se doar la cazurile reuşite, cele nereuşite nefiind luate în calcul. De aceea, cel puţin sub aspect statistic, ele sunt insuficiente pentru a infera o legitate atât de generală.

Oricum, trebuie să spunem că ineismul și-a găsit numeroși partizani, în cadrul așa numitei *psihologii a facultăților,* iar în prezent, în cadrul psihobiologiei, unde se încearcă să se demonstreze determinarea directă a aptitudinilor de către gene specifice.

Genetismul, fidel principiului „tabula rasa", procedează la absolutizarea rolului mediului extern, reducând la zero valoarea fondului ereditar. Se admite ideea că de la natură toți oamenii sunt egali sau la fel, diferențierile între ei în structura vieții psihice fiind introduse de factorii mediului extern, îndeosebi de cei ai mediului socio-cultural și economic. Aptitudinea este considerată un produs exclusiv al mediului, care determină și controlează integral procesul învățării și dezvoltării.

Printr-un program educațional adecvat, pe baza unui exercițiu sistematic și îndelungat, la orice individ se poate forma orice aptitudine. Ca și ineismul, genetismul a fost îmbrățișat pe scară largă în psihologia secolului XX, mai cu seamă în asociaționismul de factură behavioristă și în psihologia de sorginte materialist-dialectică, maximal ideologizată și politizată.

Privite prin prisma metodologiei contemporane, ambele orientări sunt la fel de eronate, nici una nici cealaltă neputând oferi o explicație satisfăcătoare a aptitudinilor.

O asemenea explicație nu poate fi găsită decât de pe pozițiile principiului *interaefiunii,* care reclamă admiterea determinismului complex al aptitudinilor - ereditate x mediu.

în lumina acestui principiu, aptitudinea, așa cum am definit-o noi, nu poate fi nicicum înnăscută, dar nici „introdusă" ca atare din afară de către mediu. Ea se constituie în ontogeneză pe baza interacțiunii complexe, contradictorii dintre „fondul ereditar" și mediu (acesta din urmă considerat în cele două forme generice — intrauterin și extrauterin).

.fondul ereditar" este constituit dintr-un ansamblu eterogen - diferit de la un individ la altul - de predispoziții, tendințe evolutive, însușiri și stări de natură bioconstituțională, fiziologică, senzorială și cerebrală. Nivelul de exprimare și de articulare a acestora determină un anumit „profil intern de stare", care-și va pune amprenta pe modul de receptare, prelucrare și integrare a tuturor influențelor mediului extern. Prin natura lor substanțial-calitativă și prin semnificația pe care o dobândesc, influențele mediului introduc, la rândul lor, modificări și transformări în valorile și în raporturile dintre elementele „profilului intern de stare" și creează noi „entități" (modele informaționale ale obiectelor și fenomenelor externe, trăiri emoționale, motive, conexiuni instrumentale între stimuli și răspunsuri etc). Ca urmare,„profilul inițial de stare" se transformă succesiv, ducând la diferențierea, individualizarea și consolidarea structurilor aptitudinale.

Raportul ereditate/mediu nu are un caracter liniar și invariant, ci prezintă un tablou dinamic complex, în care, în diferite momente de timp, se modifică ponderile și greutatea specifică a efectelor celor doi factori; într-un anumit moment și într-o anumită situație, preponderent se poate dovedi rolul eredității, iar în alt moment și în altă situație, dominant poate deveni rolul mediului.

Esențial este raportul de compensare reciprocă dintre cei doi factori. Pot fi identificate următoarele variante relaționale:

a. Fond ereditar superior Pi mediu înalt favorabil (cazul ideal, asigură nivelul cel mai înalt de dezvoltare a aptitudinilor);

b. Fond ereditar superior n mediu neprielnic, nefavorabil (ereditatea poate compensa „deficitul" de mediu; doar în mod excepțional se poate atinge un nivel înalt de dezvoltare a aptitudinilor);

c. Fond ereditar mediocru n mediu înalt favorabil (compensare pozitivă din partea mediului; aptitudinea poate atinge un nivel de dezvoltare superior mediei);

d. Fond ereditar mediocru *n* mediu neprielnic (compensare pozitivă din partea eredității; dezvoltarea aptitudinii rămâne sub nivelul mediu);

c. Fond ereditar slab o mediu înalt favorabil (compensare pozitivă din partea mediului; dezvoltarea aptitudinii deasupra nivelului fondului ereditar);

f. Fond ereditar slab *n* mediu neprielnic (conjugarea efectului negativ al arabilor factori - nivelul cel mai scăzut de dezvoltare a aptitudinilor).

în structura generală a unei aptitudini, putem delimita din punct de vedere genetic, trei tipuri de componente; a) componente care țin preponderent de ereditate; b) componente care țin preponderent de mediu și c) componente care țin preponderent de interacțiunea ereditate n mediu. (Preponderent nu înseamnă nici absolut, nici pur, astfel că împărțirea înnăscut-dobândit este relativă).

în studiul raportului ereditate/mediu apelăm la metoda analizei comparative, cu neutralizarea (relativă) când a unei variabile, când a celeilalte. Astfel, pentru evidențierea prezenței și influenței factorului ereditar, trebuie să studiem subiecți cu structură ereditară diferită, puși în aceleași condiții de mediu. Apariția unor diferențe semnificative în profilul aptitudinal și în nivelul de dezvoltare al aceleiași aptitudini atestă rolul important al eredității. Pentru evidențierea prezenței și influenței mediului, trebuie să studiem subiecți cu structură ereditară asemănătoare sau identică (frați, surori, părinți-copii, gemeni heterozigoți, gemeni monozigoți), puși în condiții de mediu semnificativ diferite. Apariția unor diferențe relevante în profilul aptitudinal și în nivelul de dezvoltare al aceleiași aptitudini atestă intervenția activă a mediului în determinismul potențialului aptitudinal.

Rolul mediului se demonstrează și prin referirea la cazurile unor copii pierduți în junglă și descoperiți la vârstă târzie, după 14-16 ani (Cf. A. Anastasi, *Differential Psychology,* 1937). Deși găsiți anatomicește normali, aceștia nu dispuneau de nici o aptitudine specific umană, repertoriul lor comportamental fiind legat exclusiv de satisfacerea trebuințelor biologice în situațiile naturale date.

Pe baza cercetărilor efectuate până la ora actuală, se poate formula ipoteza că, în cea mai mare parte, structura unei aptitudini integrale se datorește deopotrivă eredității și mediului și numai o mică parte acțiunii „separate" a unuia sau a altuia din cei doi factori. Această ipoteză este valabilă pentru toate coordonatele de definiție ale sistemului personalității.

17.4.3. **Clasificarea aptitudinilor**

Subsistemul aptitudinal al personalității pune în evidență o organizare internă complexă, el incluzând entități de modalități psihofiziologice și psihologice diferite, cu multiple conexiuni de ordonare, coordonare, integrare și subordonare între ele.

De aici. apare necesară o diferențiere și o clasificare în interiorul subsistemului aptitudinal. Criteriul cel mai larg acceptat în acest scop este sfera de solicitare și implicare în cadrul activității. Pe baza lui, au fost delimitate: a) *aptitudinile generale* și b) *aptitudinile speciale*.

a. Aptitudinea generală este socotită acea aptitudine care este solicitată și intervine în orice fel de activitate a omului sau în rezolvarea unor clase diferite de sarcini. Aptitudinile generale alcătuiesc repertoriul instrumental-adaptativ bazai al oricărui individ, care asigură o relaționare și o adaptare cât de cât satisfăcătoare în condițiile variabile ale mediului. Ele pot fi împărțite în *sensorio-motorii* și *intelectuale.*

Aptitudinile sensorio-motorii se leagă de toate situațiile concrete care reclama discriminarea și identificarea obiectelor și efectuarea unor acțiuni directe cu ele sau asupra lor, în vederea satisfacerii unor nevoi curente. în schema lor de organi?are și funcționare se includ caracteristicile rezolutiv-integrative ale analizatorilor (pragurile sensibilității, dinamica generală a sensibilității, acuitatea senzorială, capacitatea de admisie, capacitatea de procesare informațională, capacitatea de fixare-păstrare etc.) și caracteristicile structural-dinamice ale aparatelor motorii (viteză/rapiditate, forță, finețea și melodicitatea mișcărilor, tempou, ritm, precizie, complexitatea acțiunilor etc).

Sub eticheta de aptitudini generale intelectuale se reunesc mai multe funcțiuni psihice, care, pe de o parte, sunt implicate în toate formele de activitate, iar pe de altă parte, sunt proprii tuturor oamenilor. Acestea sunt memoria, imaginația și inteligența propriu-zisă.

în mod curent, în calitate de aptitudine generală se ia doar inteligența, ei subsumându-i-se atât memoria, cât și imaginația, fapt ce și-a găsit concretizarea practică în elaborarea și validarea scărilor de inteligență (Binet-Simon, Terman Wechsler-Bellvue, Alexander).

După cum se știe, în cadrul acestor scări există subteste distincte pentru toate principalele funcțiuni psihice mentale - memorie, imaginație, atenție, raționament, rezolutivitate numerică și logico-verbală.

Scorul final, considerat indicator al nivelului de dezvoltare a inteligenței generale, se compune din scorurile parțiale obținute la fiecare subtest.

Prin aceasta însă, noțiunea de inteligență devine mai greu de definit, diferiți autori conferindu-i conținuturi diferite.

Etimologic, termenul provine din latinescul *inter-legere,* care înseamnă în același timp a discrimina (disocia) și a lega. De aici, o primă definiție: inteligența este capacitatea de a stabili relații între obiecte, fenomene și evenimente cât mai diverse. Cunoașterea comună ne prezintă inteligența drept capacitate generală de adaptare la mediu, de găsire a soluțiilor optime în situații noi, inedite.

Psihologia o leagă de activitatea de cunoaștere sub dublul său aspect: extensional (diversitatea modală a situațiilor problematice abordabile și rezolvabile) și intensional (profunzimea pătrunderii și a înțelegerii aspectelor relevante, semnificative și esențiale ale unui obiect sau situații).

întâlnim și o definiție relativizantă, de genul: inteligența este ceea ce măsoară testele de inteligență sau ceea ce ne indică testele de inteligență.

Multitudinea accepțiunilor și definițiilor trebuie luată ca un indicator al complexității excepționale a fenomenului. Și, într-adevăr, inteligența prezintă un tablou eterogen, multicomponențial, cu organizare heteronomă strict individualizată. Astfel, chiar în cazul unor scoruri globale egale, configurația diferă semnificativ de la un individ la altul, întrucât scorul global se poate obține prin combinări foarte diferite ale scorurilor parțiale (pe componente). Modul diferit de combinare și articulare a componentelor de bază determină forme diferite de manifestare a inteligenței.

încă în 1920, E.L.Thorndike delimita cel puţin trei tipuri de inteligenţă: *inteligenta conceptuală* sau *abstracta,* definită ca aptitudinea de a opera uşor şi adecvat cu materialul verbal şi simbolic; *inteligenţa practică,* definită ca aptitudinea de a opera cu material intuitiv, obiectual şi de a obţine performante ridicate la sarcini cu caracter situaţional-concret; *inteligenţa socială,* care rezidă în capacitatea individului de a se descurca în situaţiile sociale, de a se relaţiona şi înţelege cu ceilalţi semeni.

La rândul său, D. Hebbşi, B. Cattell au delimitat două forme de inteligenţă - cristalizată (inteligenţă de tip B), caracterizată prin desfăşurare ordonată, coerentă, *logică,* prin consistenţă şi rigoare în argumentare) şi *fluidă* (inteligenţă de tip A), caracterizată prin desfăşurare liberă, imprevizibilă, prin schimbare rapidă a unghiului de abordare a uneia şi a aceleiaşi probleme). Prima permite obţinerea unui randament bun în situaţii structurate, bine definite: cea de a doua, dimpotrivă, se dovedeşte mai eficientă în situaţii problematice slab definite.

Teoria factorială. în varianta elaborată de L. Thurstone, susţine, de asemenea, caracterul complex, multidimensional al inteligenţei. Astfel, pe baza comparării şi corelării rezultatelor la diferite teste, s-au identificat trei categorii de factori: un factor general (G), descoperit pentru prima dată de C.Spearman, care intervine în rezolvarea oricărui gen de sarcini (probe): mai mulţi factori de grup (6-7). care intervin în rezolvarea unei anumite clase de sarcini (probe), ca, de pildă, un factor numeric (N), implicat în sarcinile de calcul, un factor verbal (V), implicat în rezolvarea sarcinilor verbale (ordonarea cuvintelor, înţelegerea propoziţiilor etc), un factor imaginativ (I), solicitat în rezolvarea sarcinilor de transformare şi combinare, un factor mecanic (W), implicat în dezvăluirea şi înţelegerea raporturilor funcţionale dintre elementele unui „agregat" (construcţii etc), şi un număr şi mai mare de factori specifici (SI), care intervin în rezolvarea unor sarcini individuale din cadrul unei clase. Aceşti din urmă factori corelează mai puternic cu diferitele aptitudini speciale şi, ca atare, ei, de obicei, se exclud din structura inteligenţei înţeleasă ca aptitudine generală.

Din teoria factorială reţinem, aşadar, existenţa a două forme de inteligenţă: o *inteligenţă generală,* care se evidenţiază cu ajutorul probelor puternic saturate în factorul G şi o *inteligenţă particulară* (în mai multe *modus-uri* de fiinţare), care se dezvăluie cu ajutorul probelor saturate într-unui din factorii de grup.

în practică, s-a impus determinarea inteligentei generale. In acest scop, se recurge la trei unităţi de măsură: *quotientul intelectual* (Q.I.), centila şi scara în abateri-etelon (ultimele două fiind aplicabile şi în evaluarea altor aptitudini, respectiv, a celor speciale). Q.I. este un indicator ce se obţine prin raportarea scorurilor obţinute la testul de inteligenţă care dau aşa-numita *vârstă mintală* (Vm), la *vârsta cronologică* (Vc):

$$O.I = \frac{Vm}{Vc} X100,$$ ambele vârste fiind exprimate în luni.

Prin definiţie, subiectul normal mediu are un Q-l = 100, vârsta lui mintală fiind egală cu vârsta cronologică. Un Q.I. > 100 indică o inteligenţă superioară mediei, ajungând până la categoria „super" („super inteligent): un Q.I < 100 indică o inteligenţă inferioară mediei, putându-se ajunge până la categoria „debilitate mintală" (Q.I < 40).

Centila este o unitate care permite clasificarea unui subiect în funcţie de scorul obţinut la testul de inteligenţă, prin raportare la un eşantion de 100 subiecţi reprezentând populaţia de referinţă. Subiectul cu scorul cel mai mare primeşte centila 99, cel cu scorul mediu - centila 50, iar cel cu scorul cel mai slab - centilal.

Scara în abatere-etalon tinde să fie generalizată în prezent. Pornind de la scorurile eșantionului, se calculează media aritmetică și abaterea standard (etalon).

Se indică locul subiectului prin distanța sa în abaterea standard față de media aritmetică. Pentru a evita valorile negative și numerele zecimale, se convine să se atribuie mediei și abaterii etalon o valoare arbitrară. De pildă, în Scara de inteligență Wechsler-Bellvue, media aritmetică este 100, iar abaterea standard 15. Dacă un subiect obține nota 115. aceasta înseamnă că el se situează pe curba de distribuție la o abatere standard deasupra mediei rezultatelor.

H. Gardner (1983) a introdus noțiunea de *inteligență multiplă,* identificând nu mai puțin de șapte forme (tipuri): *inteligența lingvistică, inteligența muzicală; inteligența logico-matematică; inteligența spațială; inteligența kinestezică a corpului; inteligența interpersonală; inteligența intrapersonală.* Se poate observa că această clasificare depășește limitele inteligenței ca aptitudine generală, incluzând componente care țin mai de grabă de domeniul aptitudinilor speciale.

în tine, R.Stemberg (1985) dezvoltă *teoria triarhică* a inteligenței. Autorul respectiv susține că există trei aspecte distincte ale inteligenței și că fiecare se combină cu celelalte două pentru a produce ceea ce numim *comportament inteligent.* Fiecărui aspect îi corespunde o subteorie.

Prima este *subteoria contextuală,* legată de contextul cultural în care se manifestă comportamentul inteligent. O decizie sau o acțiune pot fi considerate inteligente într-o cultură, dar nu și în alta. Spre deosebire de situația de test, în viața reală există întotdeauna o motivație a comportamentului inteligent, iar ce înseamnă o motivație bună și ce înseamnă una rea diferă de la o cultură la alta.

A doua subteorie este *cea componențială,* care exprimă modul în care experiențele noastre anterioare afectează felul în care ne comportăm (rolul deprinderilor, al schemelor automatizate de procesoare a informațiilor și de rezolvare a problemelor." asimilarea noului prin structurile elaborate anterior). Sternberg pledează ia acest punct pentru o abordare cognitivistă a inteligenței, obiect nemijlocit ai analizei urmând să fie componentele procesului de tratare a informațiilor, care ar trebui să fie aceleași pretutindeni. Pe lângă componente, autorul citat desprinde *metacomponentele,* care controlează nivelul elementelor, determinând alegerea, planificarea, combinarea și articularea componentelor simple.

Cea de a treia subteorie *vizează cele două fațete ale inteligenței,* cea legată de noutate și cea legată de prelucrarea automatizată a informației.

în definirea inteligenței noutatea trebuie considerată mai importantă decât automatismul sau rutina. Pentru evidențierea noutății, este însă necesară o împărțire neambiguă a sarcinilor în familiare și nonfamiliare, care nu poate fi realizată decât printr-o bună cunoaștere i contextului cultural.

Trebuie subliniai că, în pofida pretenției de a surprinde inteligența în contextul său real de manifestare, teoria triarhicâ este încă insuficient elaborată și întemeiată în plan experiemental și logic. De altminteri, însuși autorul ei recunoaște că tentativa de sinteză se află încă într-o fază incipientă, urmând ca cercetările ulterioare să ducă la obținerea unei forme mai închegate.

Controversată este și problema definirii inteligenței, cât și cea care privește natura și determinismul ei. Astfel, în vreme ce unii autori consideră că este integral înnăscută, ținând doar de ereditate, alții o consideră dobândită sub acțiunea directă a mediului Rezolvarea cimxtft nu poate fi decât aceea care se întemeiază, asa cum am

subliniat deja, pe principiul interacțiunii ereditate n mediu, cu acordarea unei ponderi mai mari eredității.

Discuții aprinse s-au purtat și în legătură cu vârsta la care structurarea inteligenței poate fi considerată încheiată. Inițial, s-a considerat că aceasta ar fi vârsta de 14 ani (și testele de inteligență se concepeau până la vârsta limitată de 14 ani). Ulterior, sub presiunea faptelor, vârsta-limitâ s-a mutat mult mai încolo - 21 sau chiar 25 de ani.

Dacă valoarea exactă a acestei limite mai poate fi încă discutată, certă rămâne constatarea că dezvoltarea inteligenței are o traiectorie semnificativ mai scurtă decât alte capacități, îndeosebi decât unele aptitudini speciale. înaintarea în vârstă antrenează cu sine în mod implacabil un proces de deteriorare a eficienței structurilor inteligenței și o scădere a Q.I. Dar nu toate componentele vor.fi afectate în aceeași măsură și în același ritm. Cel mai devreme și în măsura cea mai mare vor fi afectate scorurile la probele perceptive, de memorie, de atenție și de imaginație, iar cel mai târziu, și în măsura cea mai mică, scorurile la testele verbale și de raționament.

Deși reprezintă o condiție esențială a unei adaptări și relaționări optime cu mediul, inteligența generală nu determină prin sine însăși nici nivelul reușitei școlare, și nici pe cel al reușitei profesionale. Cercetările experimentale au stabilit că obținerea unor performanțe școlare și profesionale ridicate nu reclamă obligatoriu existența unei inteligențe superioare, fiind suficientă și o inteligență de nivel mediu. Aceasta înseamnă că performanța într-o activitate complexă specifică este condiționată și de alți factori: nivelul unor aptitudini speciale, motivația, atitudinea, voința.

b. **Aptitudinile speciale** sunt structuri instrumentale ale personalității care asigură obținerea unor performanțe deasupra mediei în anumite sfere particulare de activitatea profesională. Termenul trebuie luat în sens relativ: o aptitudine este specială în raport cu o alta mai generală, al cărei caz particular este și poate fi generală în raport cu alta cu sferă și mai îngustă de acțiune. Aptitudinea matematică, de pildă, este specială în raport cu inteligența, dar generală în raport cu diferite moduri ale gândirii matematice.

Aptitudinile speciale se structurează și se dezvoltă selectiv în interacțiunea sistematică a subiectului cu conținuturile obiective și condițiile diferitelor forme ale activității profesionale. Ele sunt susținute din interior de predispoziții ereditare pregnant diferențiate și de mare intensitate, care „dictează" direcția de evoluție a personalității, sensibilizarea în raport cu multitudinea influențelor mediului extem, preferențialitatea în procesarea și integrarea lor pentru „uzul" ulterior.

Potrivit modelului multifactoriai, aptitudinile speciale se bazează pe acțiunea *factorilor specifici,* care se evidențiază în cadrul unor subsisteme strict individualizate ale personalității: subsistemul auditiv (auzul absolut, memoria structurilor muzicale), subsistemul vizual (sensibilitatea cromatică, vivacitatea reprezentanților, memoria formelor), subsitemul cognitiv (rezolutivitatea figurală sau simbolică, memoria verbală și numerică, combinativitatea imagerială etc).

Clasificarea aptitudinilor speciale o facem de regulă după genul activității în cadrul căreia se manifestă, delimitându-se, printre altele: *aptitudini artistice* (pentru literatură, pentru muzică, pentru pictură, pentru sculptură, pentru actorie etc): *aptitudini științifice* (pentru matematică, pentru fizică, pentru astronomie, pentru biologie etc), *aptitudini tehnice* (aptitudinea pentru proiectarea, producerea și întreținerea a tot ceea ce înseamnă mașină): *aptitudini sportive* (aptitudinea pentru atletism, aptitudinea pentru gimnastică, aptitudinea pentru jocul cu mingea etc); *aptitudini manageriale* (aptitudinea pentru organizare, aptitudinea pentru administrație,

aptitudinea pentru conducere-comandă). în interiorul fiecărei clase, se evidenţiază aptitudini cu un grad de individualizare şi de specializare şi mai ridicat.

Deşi aptitudinea specială se leagă de realizarea unor performanţe superioare mediei, ea prezintă tabloul unui continuum valoric destul de întins, făcând ca persoanele care o posedă să se diferenţieze semnificativ între ele. Aşa, de exemplu, persoanele cu aptitudini muzicale se înşiră pe o scară valorică întinsă - între punctul liminal inferior, care marchează trecerea în „comun", până la punctul valoric cel mai înalt care marchează geniul.

O atare distribuţie se poate constata în toate profesiile în care sunt implicate aptitudinile speciale.

Aspectul diferenţial, trebuie considerat într-un dublu sens: a) ceea ce deosebeşte şi distanţează pe curba performanţei un subiect care poseda o aptitudine specială, de altul care nu posedă o asemenea aptitudine - subiectul comun, şi b) nivelul de dezvoltare al aptitudinii speciale date, care face ca subiecţii cu acelaşi tip de aptitudine să se deosebească şi să se distanţeze între ei.

Nivelul cel mai înalt la care se poate realiza dezvoltarea şi integrarea aptitudinilor speciale şi a celor generale este cel al talentului şi geniului. Atât talentul, cât şi geniul se distanţează semnificativ prin performanţele lor de restul reprezentanţilor domeniului sau domeniilor considerate. Dar cele două structuri se deosebesc şi între ele, nefiind echivalente. Astfel, în vreme ce performanţele talentului se încadrează în coordonatele valorice ale „epocii", îmbogăţind într-o anumită continuitate logică tezaurul existent, performanţele geniului creează o epocă nouă într-un domeniu sau în mai multe domenii, punând bazele unui nou curent, unui nou ştii, unui nou mod de gândire etc.

Aşadar, organizarea şi integrarea subsistemului aptitudinal în plan individual ia aspectul unei piramide, la baza căreia se situează procentul relativ ridicat al persoanelor cu potenţial aptitudinal special deasupra mediei comune; la un etaj mai sus, se situează procentul semnificativ mai scăzut al persoanelor care ating nivelul talentului; la vârful piramidei se situează procentul foarte mic al persoanelor de geniu.

17.5. EUL

Nivelul blocurilor sau subsistemelor structural-funcţionale de care ne-am ocupat în cadrul acestui capitol, deşi constituie un pas esenţial în realizarea unităţii şi integralităţii sistemului personalităţii, nu reprezintă punctul integrativ terminal.

Procesul de integrare pe verticală continuă la un nivel şi mai înalt, supraordonat, unde se produce cu adevărat efectul de emergenţă psihologică globală, care face ca toate componentele şi subsistemele particulare să se articuleze şi să se subordoneze finalităţii de ansamblu a sistemului.

Vom numi acest nivel, *nivelul Eului.* Termenul are un sens diferit de cel în care este utilizat în psihanaliză. Astfel, dacă în psihanaliză el semnifică o instanţă particulară a personalităţii, în contextul de faţă el desemnează *chintesenţa* întregului proces de devenire şi integrare a personalităţii.

Eul este ceea ce diferenţiază, individualizează, dă consistenţă ontologică şi delimitare, prin autodeterminare şi autoînchidere, personalităţii în raport cu mediul. Trăsăturile sale definitorii sunt *reflexivitatea* („Eu sunt Eu. nu sunt tu, nici el sau ei"), *(ulresalrilitatea* („Eu mă raportez la cei dinjur, la lume, ca Eu"), *tratispozabiliuitea* („Eu mă compar cu alţii şi mă transpun în situaţia lor), *teteonomia* (orientarea finalistă, spre scopuri).

Structurarea personalității la nivelul Eului se realizează printr-o corelare dinamică și complexă, dialectic-contradictorie, a conștiinței despre lumea externă și a conștiinței de sine, în tot cursul *onlogenezei.* Ca nivel funcțional specific, Eul începe să se manifeste de-abia în jurul vârstei de trei ani, când, în plan psihologic intern, se produce acea restructurare calitativă care face posibilă autoraportarea (reflexivitatea).

Până la această vârstă, copilul se raportează la sine ca la o altă persoană, vorbește despre sine la persoana a treia: acțiunea sau starea nu sunt ale Eului, ci ale lui Georgel sau Ionel (cum îl cheamă pe el).

Prima manifestare a Eului va consta în trecerea copilului din ipostaza pasivă de *obiect* în cea activă de *subiect.* Verbalizarea acestui salt prin cuvântul autorefențial Eu va imprima un curs cu totul nou dezvoltării ulterioare a personalității. Aceasta se va desfășura sub semnul accentuării și afirmării propriei *identități,* a atingerii anumitor obiective și standarde existențiale.

Din punct de vedere structural, Eul include trei componente intercorelate și reciproc integrate: *Eul corporal* (imaginea valorizantă a mediului intern al organismului - cenestezia, imaginea valorizată a constituției fizice - morfotipului, trăirile afective legale de acestea, ansamblul trebuințelor biofiziologice etc), *Eul psihologic* (imaginea despre propria organizare psihică internă, trăirile afective legate de aceasta, motivația - nevoia de autorealizarare, de autoperfecționare, voința de acțiune etc.) și *Eul social* (imaginea despre locul și rolul propriu în societate, sistemul valorilor sociale interiorizate și integrate, motivele sociale, motivele de statut, sentimentele sociale, voința de interacțiune și integrare socială).

Gradul de elaborare a celor trei componente, ca și modul de articulare și integrare a lor, diferă de la un individ la altul, rezultând astfel profile variate ale Eului. Astfel, s-ar putea delimita patru profile de bază: 1) *somatic* (dominanța în cadrul Eului a componentei bioconstituționale, narcisismul fiind o formă particulară a acestei relații); 2) *spiritual* (dominanța în cadrul Eului a componentei psihice, a centrării pe cunoaștere, pe nevoia de înțelegere, pe creație); *3) social* (dominanța în cadrul Eului a componentei sociale, cu centrarea pe nevoia de statut, de prestigiu sau pe motivația supraordonată a binelui general); 4) *mixt* (relativ echilibrata integrare a celor trei componente „primare").

M. Zlate (1999) a elaborat o schemă de diferențiere pentru personalitate (personalitatea reală, personalitatea autoevaluată, personalitatea ideală, personalitatea percepută, personalitatea proiectată și personalitatea manifestată). Credem că ea se poate aplica și Eului, considerat în plan dinamic. Astfel, putem distinge: *Eul real* (ansamblul atributelor structural-funcționale așa cum se prezintă ele la un moment dat, neraportate la un evaluator); *Eul autoevaluat* (imaginea retroproiectată a subiectului despre „atributele" Eului său); *Eul ideal* (tabloul atributelor Eului pe care subiectul și-ar dori să le aibă): *Eul perceput* (ansamblul reprezentărilor ideilor și aprecierilor pe care subiectul și le formează despre Eul celorlalți); *Eul proiectat* (ansamblul reprezentărilor, părerilor și aprecierilor pe care subiectul crede că alții le au despre Eul său); *Eul obiectivat* (trăsăturile și particularitățile exprimate în comportament).

Aceste laturi interacționează și se condiționează reciproc, ceea ce face ca Eul să nu rămână o entitate statică, ci să fie o realitate înalt dinamică, individul fiind permanent preocupat de Eul său.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Adler, A., *Sensul vieții.* Editura IRI, București, 1995.
Adler, A., *Cunoașterea omului,* Editura IRI, București, 1996.
Allport, F., *Theories ofPerception and the Concept ofStructure,* Hoit, NEW YORK, 1955.
Allport, G., *Structura și dezvoltarea personalității,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1981.
Anderson, J.R., *The Architecture ofCognition,* Harvard Univ. Press, Cambridge, 1983.
Anderson, M., *Intelligence and Development. A cognitive theory,* Blackwell Publ., Oxford, 1990.
Arseni, C, Golu, M., Dânăilă, L., *Psihoneurologie,* Editura Academiei, București, 1983.
Attneave, F., *Applications ofInformation Theory to Psychology,* Hoit, New York, 1959.
Bechtel, W., Abrahomsen, A.(eds), *Connectionism and the Mind,* Blackwell, Oxford. 1990.
Beniuc, M., *Psihologie animală.* Editura Științifică, București, 1975.
Berger, G., *Trăitepratique d'analyse du caractere,* P.U.F., Paris, 1974.
Bertanlanffy, L. von, *General System Theory: Foundation, Development, Applications,* George Braziler Inc., New York, 1966.
Bertanlanffy, L. von. *General Theory of System: Application to Psychology,* în „The Social Sciences. Problems and Orientations", Mouton, Paris, UNESCO, 1968.
Bourdel, L., *Grnupes sanguins et temperaments,* Maloine, Paris, 1960.
Brody, N., *Intelligencc,* Acad. Press, San Diego, 1992.
Burt, C, *The Factors of Mind,* Mc Millan, London, 1941.
Cattell, J.B., *Abilities: Theory, Structure, Growth and Action,* Houghton Mifflin Co., Boston, 1971.
Ceaușu, V., *Cunoașterea psihologică și condiția incertitudinii.* Editura Militară, București, 1978.
Cherry, C, *On Human Communication,* M.I.T. Press, London, 1971 (3-rd, ed.).
Chomsky, N., *Le language et la pensee,* Payot, Paris, 1970.
Ciofu, I-, Golu, M., Voicu, C.,*Tratat de psihofiziologie,* Editura Academiei, București, 1978.
Coombs, C.H., Dawes, R.M., Tversky, A., *Mathematical Psvchologv,* Pretice Hali Inc., N. Y., 1970.
Cosmovici, A., *Psihologie generală.* Editura Polirom, Iași, 1996.
Delay, J., Pichot, P., *Abrcge de psychologie,* Masson, Paris, (3-eme ed.),1990 .
Enâchescu, C, *Tratat de igienă mintală,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1996.
Enăchescu, C, *Tratat de psihanaliză și psihoterapie.* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1998.
Ey, N., *Conștiința,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1983.
Eysenck, H.J., *The Structure ofHuman Personality,* (3-rd ed.), London, 1970 .
Eysenck, M., Keane, M., *Cognitive Psychology - a Student Handbook,* Lawrence Erlbaum Assoc, New York, 1990.
Filloux, J.C., *La personalite,* P.U.F., Paris, 1966.
Forgus, R.H., *Perception,* McGraw Hill, New York, 1966.
Fraisse, P, Piaget, I. (red). *Trăite de Psychologie Experimentale* (voi. I -IX), P.U.F., Paris, 1964.
Freud, S., *Abrege de Psychanalise,* P.U.F., Paris, 1950.
Gesell, E„ *Infancy and Human Growth,* Mc Millan, New York, 1938.
Gerald, FA., *The Human Senses,* Mc Millan, New York, 1953.
Gibson, J., *The Perception ofthe Visual World,* Houghton Mifflin, Boston, 1950.

Goffman, E., *The Presentation of Seif in Everyday Life,* Penguin Books, London, 1969.
Goldberg, L., Brezniz, Sh. (eds), *Handbook of Stress,* Frec Press, New York, 1982.
Golu, M., *Percepție și activitate,* Editura Științifică, București, 1971.
Golu, M., *Principii de psihologie cibernetică,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1975.
Golu, M., *Bazele neurofiziologice ale psihicului.* Editura Științifică, București, 1982.
Golu, M., *Dinamica personalității,* Editura Geneze, București, 1993.
Golu, M., Dicu, A., *Introducere în psihologie,* Editura Științifică, București, 1972.
Golu, M., Dicu, A., *Culoare și comportament,* Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1974.
Golu, P., *învățare și dezvoltare,* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1985.
Green, K.B., *Systems Psycholgy,* Mc Graw-Hill, New York, 1970.
Guilford, J.P., *The Nature of Human Intelligence,* Mc Graw-Hill, New York, 1967.
Hayes, N., *Principles of Comparative Psychology,* Erlbaum, London, 1993.
Hayes, N., Rîchelle, M., *Introducere în psihologie,* Editura Humanitas, București, 1995.
Hebb, D.O., *Organization of Behavoir,* Wiley, New York, 1961.
Hilgard, E.R., Bowers, G.H., *Teorii ale învățării,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1974.
Horney, K., *Direcții noi în psihanaliză.* Univers enciclopedic, București, 1995.
Huli. C.L., *Essentials of Behavior,* Yale Univ., Press, New York 1951.
lonescu, G., *Psihosomatica,* Editura Științifică, București, 1972.
Ionescu, G., *Tulburările personalității,* Editura Asklepios, București, 1997.
lonescu, G., (coord.) *Psihologia clinică,* „Sinteze de psihologie contemporană", Editura Academiei, București, 1985.
James, W., *Precis de psychologie,* Marcel Riviere Edit., Paris, 1929.
Janet, P., *L'automatisme psychologique,* Alean, Paris, 1889.
Janet, P., *Les debuts de l'intelligence,* Flammarion, Paris, 1935.
Jonson-Laird, P.N., Shafir, E., *Reasoning and Decision Making,* Blackwell, Oxford, 1994.
Jung, G-, *L'inconscient dans la vie psychique normale et anormale,* Payot, Paris. 1928.
Kardiner, A., *The Individual and his Society,* Columbia Univ. Press, 1939.
Kelly, E.A., *The Psychology of Mental Constructs,* Norton, New York, 1995 (voi. I, II).
Kelso, J.A.S., *Dynamic Paterns: the Seif organization of Brain and Behaviour,* M.I.T. Press, Cambridge, 1997.
Kolb, B., *Brain Plasticity and Behaviour,* Erlbaum, New York, 1995.
Koffka, K., *Principles of Gestalt Psychology,* Hercourt, Brace, New York, 1935.
Kohler, W., *Gestalt Psychology,* Liveright, New York, 1929.
Lagache, D., *Oeuvres, II,* P.U.F., Paris, 1979.
Landau, E., *Psihologia creativității,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1979.
Lecky, P., *Self-consistency: a Theory of Personality,* Island, New York, 1945.
Leonticv, A.N., *Deiatelnost, soznanie, licinost,* Izd. polit. lit., Moskva, 1977.
Lewin, K., *A Dynamic Theory of Personality,* Mc Graw, New York, 1935.
Lewin, K., *Principles of Topotogical Psychology,* Mc Graw, New York. 1936.
Linton, R., *Fundamentul cultural al personalității,* Editura Științifică, București, 1968.
Macdonald, C, Macdonald, G. (Eds), *Connectionism,* Balckwell, Oxford, 1995.
Mackworth, F.J., *Vigilance and Attention,* Penguin Books, London, 1970.
Maslow, A.H., *Motivation and Personality,* Harper & Row, New York, 1970.
Mayer, R.M., *Thinking, Problem-Solving, Cognition,* M.I.T. Press, New York, 1983.
Mărgineanu, N., *Psihologia persoanei,* Cluj, 1944.
Mărgineanu, N., *Condiția umană,* Editura Științifică, București, 1973.
Mânzat, I. *Psihologia sinergetica.* Editura Pro Humanitas, București, 1999.
Mc Clelland, D., *Personality,* Sloane, New York, 1951.
Mead, M., *Culture and Commitment,* Doubleday, New York, 1970.

Miller, G. A., Galanter, E., Pribram, K.H., *Plans and the Structures of Behavior,* Hoit, Reinhart and Winston Inc., 1967.

Mischel, W., *Personality andAssessment,* Wiley, New York, 1968.

Mountain, B. *Groupe sanguin - ele de votre caractere,* Nouvelles, Presses Internationales, Paris, 1992.

Mueller, F.L., *Histoire de la psychologie,* Payot, Paris, 1971.

Neisser, U-, *Cognition andReality,* W.H. Freeman and Co., San, Francisco, 1976.

Newell, A., Simon, R, *Human Problem Solving,* M.I.T. Press, New York, 1972.

Norman, D.A., *Models ofHuman Memory,* Acad. Press, New York, 1972.

Nuttin, J., *Theorie de la motivation humaine,* P.U.F., Paris, 1980,

Odobleja, Șt., *Psihologia consonantistă.* Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1982.

Odobleja, Șt., *Psihologia consonantistă și cibernetica.* Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1978.

Parot, F. Richelle, M., *Introducere în psihologie.* Editura Humanitas, București, 1995.

Pavelcu, V., *Drama psihologiei.* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972 (trd II).

Pavelcu, V., *Cunoașterea de sine și cunoașterea personalității,* Editura Did^tică și Pedagogică, București, 1982.

Pascual-Leone, J, *Attention, Dialectic and Mental Efforts: Toward an Organismic Theory of Life Stages,* în: Commons, F.A. Richards, C. Armon (Eds.), Beyond formal operations, Praeger, New York, 1984, p. 182-215.

Piaget, J., *Psihologia inteligenței,* Editura Științifică, București, 1965.

Piaget, J., *Dimensiunile interdisciplinare ale psihologiei,* Editura Didactică și Pedagogică, București, 1972.

Politzer, G., *La crise de la psychologie contemporaine,* Payot, Paris, 1947.

Popescu-Neveanu, P., *Personalitatea și cunoașterea ei,* Editura Militară, București, 1969.

Popescu-Neveanu, P. *Curs de psihologie generală,* Tip. Univ. București,
voi. I, 1976, voi. II, 1977.

Popescu-Neveanu, P. Golu, M, *Sensibilitatea,* Editura Științifică, București, 1970.

Preda, V., *Explorarea vizuală. Cercetări fundamentale și aplicative* , Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988.

Pylyshyn, Z., *Cognition and Computation,* M.I.T. Press, New York, 1984.

Radu, I., *Psihologia învățării,* Editura Enciclopedică, București, 1969.

Radu, I., Druțu, I., Mare, V., Miclea, M., Podar, T., Preda, V., *introducere în psihologia contemporană.* Editura Sincron, Cluj-Napoca, 1991.

Ralea, M., *Scrieri din trecut înfilosofie,* E.S.P.L.A.. (voi. II), București, 1957

Ralea, M., Botez, C, *Istoria psihologiei,* Editura Academiei, București, 1958.

Rapoport, A., Chammah, A., *Prisoner's Dilemma,* The Univ. of Michigan Press, An Arbor, 1970.

Reuchlin, M., *Psychologie,* P.U.F., Paris, 1981.

Robaye, F., *Niveau d'aspiration et d'expectation,* P.U.F., Paris, 1957.

Roșea, Al. *Psihologie generală,* Editura Didactică și Pedagogică București, 1978.

Roșea, Al., *Creativitatea generală și de grup,* Editura Academiei, București, 1981.

Sartre, J.P., *Esquise i'une theorie des emotions,* Hermann, Paris, 1965.

Sheldon, W.H., *Ths Varieties of Temperament: an Introduction to Constituțional Psychology,* Harper, New York. 1942.

Selye, H., *The Evolution of Stress Concept,* în: ,,Current Trends in Psychology", L. Janis (Ed.), Los Altos, 1978.

Simon, H., *Models ofDiscovery,* M.I.T. Press, New York, 1977.

"Skînner. B.F., *Science and Human Behavior,* Mc Millan, Toronto, 1953.

Solso. R I . *Cognitive Psychilogy,* Allyen & Bacon, Boston, 1995.

UNIVERSITATEA „SPIRU HARET”

MIHAI GOLU

FUNDAMENTELE PSIHOLOGIEI

II

EDITURA FUNDAȚIEI

„ROMÂNIA DE MÂINE”

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA FUNDAŢIEI „ROMÂNIA DE MÂINE"

Aurelian Bondrea
OPINIA PUBLICĂ ŞI DINAMICA SCHIMBĂRILOR DIN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ ÎN TRANZIŢIE

Nicolae Oprescu

PEDAGOGIE, voi. I BAZELE TEORETICE

EMINESCU. ZIARISTICĂ

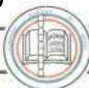
N. IORGA. O NOUĂ EPOCĂ DE CULTURĂ

Constantin Enache,
Constantin Mecu
(coordonatori)
ECONOMIE POLITICĂ (2 voi.)
Nicolae Radu, Carmen Furtună,
Monica Calenic, Angela Ionescu
Simona Marica
PSIHOLOGIE SOCIALĂ

Ion Tudosescu
IDENTITATEA AXIOLOGICĂ A ROMÂNILOR

Titu Georgescu
ISTORIA ROMÂNILOR

I.S.B.N. 973-582-236-9

EDITURA FUNDAŢIEI „ROMÂNIA DE MÂINE"